ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Բ.

ՂԱԶԱՐԱՅ ՓԱՐՊԵՑՒՈՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԵՒ

ԹՈՒՂԹ ԱՌ ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

АНИ. ԱՆԻ
МУЗЕЙ.
124.

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս
ԷԼԵԿՏՐԱՇԱՐԺ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ, ՊՈԼԻՑ 7
1908

ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

9(47.925)
Ղ-15

Բ.

ՂԱԶԱՐԱՅ ՓԱՐՊԵՑԻՈՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԵՒ

ԹՈՒՂԹ ԱՌ ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

АНИ.
МУЗЕЙ.
124.
6961

ԹԻՖԼԻՍ
ԷԼԵՔՏՐԱՇԱՐԺ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ, ՊՕԼԻՑ. 7
1907 (99)

Ի ՅԱՒԵՐԺԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿ

ԱՒԵՏԻՔԱՅ ԲԱԼԱՅԵԱՆ

ԴՈՒԿԱՍԵԱՆՑ

Հուշեցուր

Ղազար Փարպեցու այս տպագրությունն արտատպած է Գ. Տէր-Մկրտչեանի և Ս. Մալխասեանի 1904 թուին Թիֆլիսում հրատարակած օրինակից։

ՂԱԶԱՐԱՅ ՓԱՐՊԵՑԻՈՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Ա. Սկիզբն առաջին գրոց պատմութեանն Հայոց, որում սկիզբն արարեալ պատմեաց սուգիւ այրն երանելի Ագաթանգեղոս, սկսեալ ի մահուն Արտաւանայ յԱրտաշրէ յորդւոյ Սասանայ բռնաւոր Ստահրացւոյն. և զդարձ աշխարհիս Հայոց յանգիտութենէ կռապաշտութեան յաստուածգիտութեան ճշմարտութիւն ի ձեռն սրբոյ նահատակին Գրիգորիսի. յորոյ անուն և զգիրսն անուանեալ կոչեն Գրիգորիսի։ Երկրորդ գրոյ սկիզբն արարեալ պատմելոյ ի կարգէ առաջին գրոցն՝ զիրս բազմափոփոխս աշխարհիս Հայոց, զբարեաց և զչարեաց, զվարս և զգործս զարանց սրբոց և զպղծոց, զժամանակի պատերազմաց և զխաղաղութեան։ Պատմեալ զայս ամենայն Փաւստոս ոմն Բուզանդացի, մինչև ցթագաւորութիւնն Արշակայ (որդւոյ Պապայ, որդւոյ

Արշակայ,) որդւոյ Տիրանայ. առ որով թագաւորութեամբ բաժանեալ աշխարհս Հայոց՝ պատառեցաւ յերկուս ծուէնս, ըստ օրինակի հնացեալ ձորձոյ։ Եւ աւարտեալ աստանօր զբան պատմութեան իւրոյ՝ մնացուցեալ հանգոյց. զոր անուանեալ կոչեն զանուն գրոցն Հայոց պատմութիւն։

Երրորդ Պատմութիւնս այս ի կարգէ նորին գրոց շարագրեալ տկարութեանս մերում. յոր հարկաւորեալ հրամանաւ իշխանաց և բանիւ սուրբ վարդապետաց՝ տուաք զանձինս յայսպիսի գործ կարևոր, չիշխեցեալ ընդդիմանալ. յիշելով ի սուրբ Գրոց զպատուհասն անհնազանդից որդւոցն և զորս գրէ ներողութիւն հնազանդից և հաւանելոց. կարգել մի ըստ միոջէ զիրս և զգործս, զբազմայեղանակ դիպմունս Հայաստան աշխարհիս, բաժանմանց յերկուս թագաւորութիւնս. և ի վիճակէ բաժնոյ անօրինացն արանց քաջաց, ի տոհմէ նախարարացն Հայոց, տալ զանձինս անհամարս ի նահատակութիւնս ի վերայ ուխտին սրբոյ եկեղեցւոյ, և կիսոց համբերել կապանաց և բանդից վասն երկնաւոր յուսոյն բազմաժամանակ տևողութեամբ. հեղուլ և քահանայից ընտրելոց Աստուծոյ և ճշմարտապէս հովուաց զարիւն ի պարանոցաց իւրեանց ի վերայ ընտրեալ բանաւոր հօտին Քրիստոսի. և ոմանց յընկերակցաց նախարարացն և յայլ ազատ մարդկանէ՝

զառնալ յետս յուխտէ սրբութեանն և անշէջ յաւիտենից հրոյն լինել լուցկիք, պատրաստելոյն սատանայի և նորին արբանեկացն։ Եւ գրել զայս ամենայն մինչև ցօր սկզբան մարզպանութեանն Հայոց Վահանայ Մամիկոնէից տեառն և մեծի զօրավարին Հայոց և մարզպանի. և դադարեալ հանգուցից յայնմ տեղւոջ զբան վաստակոց պատմութեանցս այսոցիկ։

Բ. Ընդ բազում ճառս մատենից առաջնոցն պատմագրացն Հայոց անցի. յորոց ըստ յերկար ընթերցողութեան գտի ի նոցանէ զժամանակաց և զդարուց աշխարհիս Հայոց բազմադիմի յեղափոխութիւնս, յառոյգ և յանսխալ կարգաւորութենէ Առաջին գրոցն, զոր յարմարապէս պատմեալ ծանոյց մեզ երանելին Ագաթանգեղոս, այր բանիբուն գիտութեամբ և լի ամենայն հրահանգիւ, ստուգաբան ի կարգագրութիւն ճառից և յարմարագիր ի պատմութիւնս ասացուածի իւրոյ։ Սա զնուազումն թագաւորութեան Արշակունւոյն Արտաւանայ և զզօրանալն Ստահրացւոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ՝ ստուգապէս յօրինուածով կարգեալ դրոշմեաց. զբնախնդրութիւնն Խոսրովու և զտարակուսանս զոռոզացեալ Ստահրացւոյն. զխորհուրդն և զխոստմունսն զտողի հնարս յաղագս մահուն Խոսրովու. զխորամանկութեանն զմտածութիւնն Անակայ և զապա-

նումն ի նմանէ զնորուն Խոսրովու՝ նենգաւոր խաբէութեամբ. զմատնումն յայնմհետէ զաշխարհիս Հայոց ի ձեռս թագաւորութեան օտարի. զփախուցանել դայեկացն զորդիս Խոսրովու յօտարութիւն առ ի յապրումն. զհսկայաբար մխանգամ զդարձն Տրդատայ և զյաղթող մարտիունելն զիւրոյին զնախնեացն քաջաբար զթագաւորութիւնն. զդիմելն առ նա սրբոյն Գրիգորի՝ զհեշտ պաշտաման տենչիւ, զնահատակութիւն նորին սրբոյն, և թէ որպէս տարաւ անպատումն և անբաւ բազում չարչարանացն. զառաւելապէս օգնականութիւնն Քրիստոսի, որ ցուցաւ ի վերայ սրբոյն, ի հրացումն դեռևս մոլորեալ մարդկան. զհամբերութիւն տևողութեանն այնչափ ամս ի վիրապին, ըստ կանխագէտ տնտեսութեանն վերնոյն, որ պահէր զնահատակն ի գործն Հայոց. զեկս սուրբ կուսանացն ի Հռովմայեցւոց քաղաքէն, և զհեղումն մարտիրոսական արեանն ի Վաղարշապատ քաղաքի, յառողումն դալարութեան զօսացելոց դիոց մարդկան. զելն սրբոյն Գրիգորի ի խոր վիրապէն, և զհանումն Հայաստան աշխարհիս ի խաւարէ անգիտութեանն յաստուածային արքայութեանն լոյս. զյորդորումն յայնմհետէ վարդապետութեան կենաց աշխարհիս Հայոց. զկատակս մկրտութեան լուսոյ, զոր Փրկիչն Քրիստոս ի ձեռն մեծի նահատակին Գրի-

գորի, բարեխօսութեամբ և սուրբ կուսանացն, ծաւալեցոյց յաշխարհիս մերում. զշինութիւն եկեղեցեաց, զպայծառութիւն քահանայից, զխումբս բազմամբոխ ժողովրդոց ի տօնս Փրկչին և ի ժողովմունս յիշատակաց սրբոց: Զայս ամենայն, ես առաւել քան զոյն գիտութիւն, յիւրում հաստատուն և անսխալ կարգադրութիւնան պատմեաց մեզ երանելի այրն Աստուծոյ սուրբն Ագաթանգեղոս:

Գ. Իսկ զհետ սորա, ըստ այլայլման իրաց և ժամանակաց և դիպելոյ աշխարհիս Հայոց բազմամբոխ դարուց, երբեմն խաղաղութեան և երբեմն սաստիկ և անբաւ շփոթմանց, միաբանութեան առ միմեանս և երկպառակութեամբ ճեղքելոյ ի միմեանց՝ կալ ոմանց ըստ աստուածային հրամանատուութեան ի հնազանդութիւն բնիկ իւրեանց Արշակունի թագաւորացն, և այլոց ծառայել կամաւ օտար թագաւորացն՝ ի կորուստ անձանց և աշխարհիս. որք ի միաբանելն տեսանէին զԱստուծոյ օգնականութիւնն յանձինս և յաշխարհս, և ի քակտելն և ի պառակտելն՝ զվնաս և զկորուստ յանձինս և յաշխարհս:

Որում երկրորդ գրոցն անուանեն զոմն պատմագիր, կոչեցեալ Փաւստոս Բուզանդացի. և վասն զի կարգելոցն առ ի նմանէ ի տեղիս ուրեք կարծեցին ոմանք բանք ինչ ոչ յարմարք և դիպողք,

որպէս առաջնոյն ճշգրտաբանութիւն, Ագաթանգեղոսն կոչեցելոյ՝ յերկուացեալ հարկաւորին չասել զայնպիսի անպատշաճ կարգումն բիւզանդացւոյ ուսելոյ: Քանզի Բիւզանդիոս այս փոքրիկ քաղաքիկ էր, յառաջագոյն շինեալ յառնէ ումեմնէ Բիւզաս անուն կոչեցելոյ, մերձակայ Թրակացւոց սահմանակցութեանն. զոր և ի գալն աստուածակամ հրամանով սրբոյն Կոստանդիանոսի ի վերայ անթիւ բազմութեանն Գթաց ի պատերազմ, և առ եզերբն Ղեկովբ գետոյ արարեալ զիւր զօրու բանակատեղս, որ և աստուածային տեսչութեանն լինէր արժանի, օրինակեալ նմա յայտնապէս յերկնից աստեղեայ լուսատեսիկ նշան կենսատու խաչին, բերելով շուրջ զինքեամբ ճառագայթից նշանագիրս, թէ «այսու յաղթեսցես». և նորա զարթուցեալ՝ յուսով երևեցելոյ նմա սուրբ նշանին օգնականութեան յաղթեալ վանէր զթշնամեացն բանակսն, և խնդիր փութապէս զիւտիս այսմ հոգացեալ՝ ճեպով զիւր մայրն զերանելին Հեղինէ յԵրուսաղէմ առաքէր: Եւ թէ որպէս անդ ի ձեռն ջերմ խնդրոյ սրբոյ մարդոյն յայտնեցաւ կենաց փայտն՝ գիտէ ամենայն անձն, ի նորին գրոց տեղեկացեալ զգիւտ փրկութեան մերոյ:

Եւ ինքն թագաւորն եկեալ ի յառաջագրեալ քաղաքիկն, որ անուանեալ կոչէր Բիւզանդիոս,

և տեսեալ զսքանչելատեսիլ զամրութիւն տեղւոյն, թէպէտ և ծանրագոյն և բազում աշխատութիւն ի տեղւոջն ցուցանիւր՝ ոչ ինչ վեհերէր վասն օգտակարութեան կղզւոյն. վասն զի շրջափակեալ յամենայն կողմանց՝ ծովածիր էր տեղին, բայց խուն ինչ ցամաքայատակ ճանապարհ, առանց շրջագայութեանց ջրոցն, որ ելանէր յարեմուտս կոյս քաղաքին: Վաղվաղակի զձեռն ի գործ արկեալ՝ տայր հրաման հարթել զբարձրաբերձ զբլուրսն, որ ի ներքս ի կղզւոջն էին, և շինեալ քաղաք մեծապայծառ, զոր ըստ իւրում անուանակոչութեանն Կոստանդնուպօլիս անուանէր, որ թարգմանի հայերէն՝ Կոստանդիանոսի քաղաք. զոր ոմանք ըստ հռովմայեցի բարբառոյն Պաղատն ասեն, որ թարգմանի արքունի: Իսկ որ յառաջագոյն շինեալ Բիւզանդիոսն էր՝ է թաղ մի յեգեր նորին քաղաքի, որ մինչև ցայսօր նորին անուամբ կոչի Բիւզանդիոս: Եւ յայնմհետէ վտակք գիտութեան, որպէս ի թագաւորանիստ վայրի, յորդեալ բղխեն ի քաղաքէն. որպէս և յամենայն կողմանց յաշխարհէն Յունաց քաջ ուսեալքն անդ փութան հանդիսանալ, և մինչև ցայսօր առաւելեալ տարածին յամենայն կողմանս նորա իմաստութեան վտակք:

Արդ յայնպիսումն քաղաքի և ի մէջ այնչափ բազմութեանն ուսելոյ վարժեալ այրն Փաւս-

տոս այնպիսի ինչ արդեօք անհաճոյս լսողաց բանս կարգէ՞ր ի պատմութեան իւրում։ Բայց և մի՛ լիցի։ Ուստի և անհաւատալի իմում տկարամտութեանս կարծեցեալ գործն՝ տեսի, թէ զուցէ այլ ոք յանդուգն և անհրահանգ բանիւ լրբաբար ձեռն արկեալ յիւրն՝ գրեաց զինչ պէտս ըստ կամի. և կամ զի ուրուք անկարեալ դիպող՝ այլաբանեալ զխասեաց, և անուամբ Փաւստոսին զիւրոյ յանդգնութեանն սխալանս համարեցաւ ծածկել. և այն յայտնի ցուցանի ամենայն հայեցողաց. քանզի են ոմանք ի Յոյնս, այլ մանաւանդ առաւել յԱսորիս, բազումք սպրդեցին զալ յայսպիսի յայրատութիւնս. արք ագէտք և յանդգունք գրեցին յինքեանց ճառս ընդունայնս և անպիտանաբանս և խառնեալ եդին ի գիրս գիտուն լսողաց. այլ ընտրող մտաց ճանաչի յայտնապէս գիտնոցն բանք և անմտացն շաղփաղփութիւնք։

Դ. Որում արթնամիտ խորհրդականութեամբ ուշադրեալ այսմ ամենայնի մտաւոր և քաջ այրն Վահան տէրն Մամիկոնէից, զօրավարն Հայոց և մարզպանն, որ բազում և անհամար ուղղութեանց աշխարհիս Հայոց ի ժամանակս իշխանութեան իւրոյ եղև արարող, անձամբ և զայլս յորդորելով զբազումս։ Սա որպէս և այլ ամենայն բարւոյ իրօք հոգացեալ զՀայաստան աշխարհի իւր՝

առաւել ևս զայս ի դէպ և պատշաճ համարեցաւ. ի հնացեալ տեղւոյ պատմութեան Երկրորդ գրոցն աճեցուցանել յառաջ և գրել յայնմհետէ զեղեալս յաշխարհիս Հայոց։ Բազում զգուշութեամբ գրել և կարգել մի ըստ միոջէ զամենայն զհոգևորացն զառաքինութիւնս և զարանց քաջաց զլաւութիւնն։ Որպէս զի զհոգևորացն զբարեվարսն լուեալ բազմութեան ժողովրդոցն՝ նմանողք լինել ցանկասցին մարդիկ ճգնութեանց նոցա, և քաջքն լսելով զայլոց զգործս յառաջագոյն քաջացելոցն՝ յաւելեալ յանձանց քաջութիւն՝ անուանի յիշատակ թողցեն զկնի իւրեանց՝ անձանց և ազգի։ Իսկ ծոյլքն և վատքն հայելով յանձինս և լսելով զայլոց զպարսաւանս՝ ի բարի նախանձն կրթեալք ջանասցին լաւանալ։

Ըստ այսմ օրինակի զգուշացեալ ստիպեցուցանէ զմեզ տէրն Մամիկոնէից Վահան, զօրավարն Հայոց և մարզպան. որոյ հասեալ հրաման առ իս Ղազար Փարպեցի. որ և սնեալ և ուսեալ առ ոտս առաքինակրօն երանելւոյն Աղանայ, որ էր ազգաւ ի հոյակապ և յականաւոր տոհմէն Արծրունեաց, որդի Վասակայ, եղբօր Տաճատայ և Գատորգի։ Որ մինչդեռ էր ի տիս մանկութեանն, և այն ինչ դեռ տէգ մօրուացն ի վերայ գեղեցկատեսիլ վարդափթիթ ծնօտիցն բուսանէր՝ ի բաց ընկեցեալ արհամարհէր զամենայն

վայելս անցաւոր կենցաղոյս, և զերկնաթռիչ զճանապարհէն յաւիտենից բարութեանցն ընտրեալ հետևիլ, կեցեալ յանապատս ընդ արս ընտիրս ի ճգնութիւնս մեծամեծս։ Զորոյ և ոչ բաւական ոք է բանիւ բովանդակել զանբաւ վարուցն զառն նահատակութիւնն. այլ այսքան միայն ասացեալ մնացուսցուք զբանս, որպէս թէ պատճառանօք գոլով ի մարմնի՝ աքնութեամբ և պահօք և անդադար աղօթիւք զցայգ և զցերեկ միշտ հոգևոր անսպառ վաստակօք զանմարմնոցն զվերին զօրացն բերէր յանձին զքաղաքավարութիւն. որ ոչ երբէք ի կեանս իւրում ընտրեաց ժամ աղօթից. այլ զտիւ և զգիշեր անհանգիստ նմա ժամ աղօթից էր։ Եւ կեցեալ այսպէս, մինչև առաւելեալ ծաղկէր հեր գլխոյն սպիտակն քան զխարտէշն, և կատարեալ զընթացս նահատակութեան իւրոյ՝ հանգչէր։ Եւ եդեալ ի մատրանն ի Հաղամակերտի. որոյ յիշատակարանն ընդ անուանս վկայիցն սրբոց պատմեալ քարոզի մինչև ցայսօր և յաւիտեան անուն սրբոյն՝ յամենայն եկեղեցիս Հայաստանեայց աշխարհիս, Վրաց և Աղուանից։

Եւ արդ՝ այսպէս հարկաւորեալ բռնադատեաց զտկարութիւնս մեր տէրն Մամիկոնէից Վահան, սպարապետն Հայոց և մարզպան, զձեռն արկանել ի գործ, որ ի վեր քան զկար գիտու-

թեան մերոյ էր, քանզի էր քան զքան...

...և պարտեալ եռանդեանն չարութիւնն՝ անդէն և անդ դադարեալ ցածնուն։ Այսպէս և բան հզօրին Աստուծոյ վճարէ զամենայն զոր կամի. ցասուցեալ ըստ չարի մեր գործոց՝ խրատէ ողոքեալ. զբարի դարձ տեսանելով՛ ողորմի փութով։

Ե. Եւ արդ՝ յահագին այսպիսի մահուս զերծեալ անձինք շահաժողով ընչասիրացն և հաւեալք ևեթ խնդրոյն տենչիցն, որում ուշ արարեալ բաղձան, մոռացեալ զվիշտսն՝ բերկրեալ օգտիւքն զուարճանան։ Իսկ ո՞րչափ ևս առաւել զտանիցին զանձուն յաւիտենից ժառանգաւորք՝ որք և զյօրինուածս բանից ստուգապատում կարգեալ պատմագրեցին, չառնել մարդահաճութեան բանից յաւելուածս, ի ցրումն ոսկերաց, ըստ ասացածի սաղմոսերգին. այլ զգուշական երկիւղին ընդ բազմաց լայնածաւալս գիտնական բանի նաւեցին անվթար, ի սուրբ Հոգւոյն շնորհսն յուսով ապաւինեալք. ունելով փոխանակ փայտամած տախտակացն՝ զհիմն ուղղափառ հաւատոյ, և փոխանակ ի նմա բազմայարմար կազմութեանն հնարիցն՝ զերրեակ ինքնութեանն միութիւն զանբաժան սուրբ Երրորդութեանն։ Եւ զի նաւացն տախտակք առանց բազմաց սատարելոյ չհնարին լինել յանօթ պիտանացու, քանի՞ ևս առաւել

այսպիսի մեծ և հոգևոր գործոյ ձեռնարկութիւն, ուր բազում կարևոր պէտք էին առաքինի արանց օգնականութեան։ Զի ոչ փոքր ինչ կասկած է՝ աներկիւղ այսպէս ումեք տալ զանձն յայսպիսի վաստակս, ուր պիտոյ են յարմարութիւնք բանից, որոշեալ կարգադրութիւնք ըստ հրամանի կանոնեալ գիտութեանն, բերել պատկառելով ստուգագրութիւն անպարսաւ յականջս իմաստասէր լսողաց. չյաւելուլ զանեղեալսն՝ չընդունայն անձմունս բանից. չնուազեցուցանել զեղեալսն և կարճակտուր պատմել բանիւք անփոութութեամբ. այլ զընթացն ողջախոհ զգուշութեամբ բերել ի յայտնութիւն։ Եւ վասն զի են այս պէտք բազում երկիւղագին պատրաստութեան՝ արդ նպաստեալ իմում տկար խորհրդոյս՝ աղաչեմ, սատարեցէք ամենայն աղօթասէր անձինք, ձերովք առ Աստուած խնդրուածովք օգնականութեամբք։ Որովք արդարապատումն ճշգրտաբանեալ զեղեալ ի վեր քան զիս գործոյս հարկաւորութիւն՝ ընդ յորձանս մեծապատումն ծաւալացս նաւեալ մատուոր ստուգաբանութեամբ՝ հասից բարեխօսութեամբ որոց յանպակէկոծ և յապահով նաւահանգիստն։

Օրհնեալ է Աստուած։

ԴՐՈՒԱԳ Ա.

Զ. Եւ ի բաժանելն զթագաւորութիւն Արշակունւոյն յերկուս, առ ի հնազանդեցուցանել զկողմն արևմտից աշխարհիս Հայոց՝ թագաւորին Յունաց ընդ իշխանութեամբ իւրոյ տէրութեանն, և զկողմն արևելից խոնարհեցուցանելով զառն և բռնաւոր ծառայութեամբ՝ արքային Պարսից՝ երթեալ այնուհետև նախարարքն Հայոց ի վիճակէ մասին արքային Պարսից՝ խնդրէին իւրեանց թագաւոր ըստ բնիկ նախնի կարգին յազգէն Արշակունեաց։ Եւ արքային Պարսից Շապհոյ կատարեալ զհայցուածս նոցա՝ շնորհէր նոցա թագաւոր Խոսրով անուն յազգէն Արշակունեաց։

Քանզի նախզօյն թագաւորն Հայոց Արշակունէր միահեծան զթագաւորութիւնն ի վերայ ամենայն աշխարհիս Հայոց։ Իբրև ետես, թէ խախտեալ քայքայեալ մատնեցաւ ի բաժանումն մեծ իշխանութիւն թագաւորութեան ազգին իւրեանց՝ մեծաւ տրտմութեամբ խռովեալ տարակուսէր

БИБЛИОТЕКА

յանձն իւր. տեսանէր նախ զանկանելն ընդ լծով ծառայութեան երկուց թագաւորաց զաշխարհս Հայոց. և զարձեալ՝ զմեծ մասն, զլաւն և զպիտանին և զարգաւանդն աշխարհիս Հայոց ունել ի բաժին արքային Պարսից. քանզի թէպէտև հանեալ բազում գաւառք այլ ի ժառանգութիւն մասին թագաւորին Յունաց՝ սակայն համեմատէին այն միայն Այրարատեան գաւառին։ Խորհուրդ բազմածուփ հանդերձ իւրովք սիրելեօք ի մէջ առեալ թագաւորն Արշակ՝ մտայոյզ լինէր ի սիրտ իւր ասելով. «Թէպէտ երբէք մինչև ցայժմ կամ հակառակութեամբ կամ սիրով եղեալք մեք ընդ միմեանս՝ զգացուցեալ էր մեր նոցա գործով պատերազմի, որպէս և պարտ էր ճանաչել առն զփորձ միւսոյ ևս լաւագունի քան զինքն. և թէ խոնարհեալ դիպէաք ի սէր առ միմեանս՝ սակայն եղբայր լինէաք հաշուեալ նոցա, պատուով և զահակցութեամբ ըստ կրսերագոյն մասին, և ոչ բնաւ անկեալք ի բաժին՝ զանուն ծառայութեան ստացեալ կրէաք յանձինս։ Իսկ այժմ, յաղագս ցասուցանելոյ մեր և մերոց առաջնոցն զերկայնամիտ և զքաղցր Աստուած՝ մատնեալ անկաք ի ստրկութիւն, և խոնարհեալք յանարգութիւն՝ անողորմութեամբ գտեալք ի բաժանումն. այլ և զգեղեցիկ տեղիս հանգստի մերոյ և բնակութեան տեսաք ժառանգեալ ամբարհաւած և անաստուած ազգին Պարսկաց։

Վասն որոյ ընտրելագոյն լիցի ինձ թողուլ զանձկալի և զամենատենչ վայրս երկրիս Այրարատոյ, զընիկ և զսեպհական տեղիս նախնեաց իմոց, և գնալ զկնի աղքատութեան և կեալ բաղձալի կարօտանօք՝ քան թէ սիրել զկենցաղս աշխարհիս, զոր իբրև թողլոց եմք ակամայ. և ընտրել զընակութիւն մասին այսորիկ՝ քան բնակել անարգանօք ի մէջ անօրինաց և կեալ միշտ ցաւօք մտաց զյերկար և կամ զկարճ կեանս անյայտ կենցաղոյս, և վախճանել անարգութեամբ, ըստ որում ոչ արժանի թագաւորական պատուոյ և շքեղութեան»։

Է. Եւ խորհելով զայս ամենայն Արշակ թագաւորն ի միտս իւր՝ լքեալ մերժեալ թողոյր զբարի և զընիկ ժառանգութիւն նախնեաց իւրոց, զգաւառն Այրարատու, զհոյակապն և ըղհռչակաւորն և զականաւորն. զամենաբոյսն, զամենաբուղխն, զամենալին, զամենագիւտն ի շահս և ի դարմանս մարդկային պիտոյից կենաց և վայելչութեան և սթափութեան. զգաշտս մեծատարածս և որսալիցս. զլերինս շուրջանակի գեղեցկանիստս և պարարտարօտս, զհոծեալս երէովքն կճղակաբաժնիւք և որոճայնովքն, և այլովք ևս բազմօք ընդ նոսին։ Յորոց ի վերուստ ի կատարացն ջրոց հոսմունք, անկարօտ

ոռոգման արբուցանելով զդաշտս՝ մատակարարէ անբաւ բազմութեամբ յստակն, կանամբք, արամբք և ընտանեօք, զանպակասութիւն հացի և գինւոյ, զանուշահոտ զմեղրահամ քաղցրութիւն բանջարացն և զզանազանումն խաղարուղխ սերմանցն: Իսկ ի լանջակողմանսն կամ ի սարահարթ տեղիս սփռեալ, յոր դիպեցուցեալ զհայեցած նորոգատեսիլ մարդոց՝ հանդերձ ինչ և ոչ ծաղկաբոյս գոյնս կարծեցուցանեն սփռեալքս պարարտաբոյսք և պարարտ արօտք պարարտահամք· որոց թանձրախիտ աճմունք խոտոցն զանթիւ արօտականս ընդանի իշանց և զանհամբոյր բոյլս վայրենի էրէոցն յագեցուցեալ՝ թանձրաթաղանթս, առոգագալակս, սոնքացեալս գիրութեամբ զընաւ մարմինն ցուցանեն: Իսկ սաստկաբուրումն անուշահոտ ծաղկանցն, որ զարանցն քաջաց որսասէր նետողացն և զհօտարած բացօթէգացն, ընձեռելով առողջութիւն՝ զօրացուցանեն զզգայութիւն խելացն և նորոգեն: Անդ գտանին և ազգի ազգի արմատք բուսոց ի պէտս օգտակարութեան դեղոց, ըստ ճարտարագէտ ճանաչողութեան ստուգահմուտ բժշկացն յօրինուածոցն, երագահաս ախտահալած սպեղանիք, և կամ արբմամբ՝ յերկարելոցն ի ցաւս պատահացուցանեն առողջութիւն:

Իսկ դաշտացն ամենալրութիւն զկամս աշ-

խատասիրացն կորզելով յինքեանց իբրև բանիւ, և ասացեալ որ զինչ և է բարով՝ ևս առաւել փութանակի զդարձն առ ինքեանս հրաւիրեն միանգամայն: Որք ոչ միայն երևելութեամբն ցուցանեն, վերաբերեալ զշահաւորութիւն օգտից մարդկան, այլ առաւել յորդորախոյզ աշխատողացըն՝ զառ ընդ երկրաւ ծածկեալ օգուտս ուսուցանեն, գանձել անձանց շահս և զվայելս այսր աշխարհիս ի մեծութիւն թագաւորաց և ի հաստատութիւն հարկահանաց, զոսկի և զպղինձ և զերկաթ և զպատուական քարինս· զոր ընկալեալ արուեստող ձեռաց՝ զարդարեն զթագաւորս մեծատեսիլ զարդեօքն յօրինուածովքն, զոր ի խոյրսն և ի թագսն և ի հանդերձսն յակէհուաս պաճուճեալս ընդելուզանեն: Այլ և մածմամբ ջրոց՝ համածին անուշութիւնս մատուցանեն կերողացն զխորտկացն ուրուշութիւնս: Նաև զարմատս եղէգնասեր բուսոցն ոչ ընդունայն սնուցանէ յինքեան ամենաբաղձ դաշտն Այրարատոյ, այլ և ի նմանէ ծնեալ որդունս, ի զարդ կարմրատեսիլ գունոց, ընծայէ օգտասիրացն շահս և շքեղութիւնս: Նաև և գետոցն զնացք բազմակերպ ձկամբք մեծամեծօք և փոքումբք, զանազանեալ համովք և այլ և այլ տեսովք՝ ուրախացուցեալ լցուցանէ զշնորհս ընչից և յագուրդ ոլովայնից ժրացելոցն և անվեհեր ջանացողացն:

Մնացանէ յինքեան երկիրն ջրովք արուեստիւք և զառաւելութիւն հաւուցն յուրախութիւն և ի սթափումն որսատենչ ազատացն. զկրկջաձայն քաղցրաձայն առապարասէր վիմասոյզ սորամուտ երամս կաքաւացն և սալամբացն, և կամ զեղէգնաբնակ թփամուտ մայառաղօղ պարարտամարմին զանուշահամ ազգ աքարացն վայրենեաց. այլ և զջրասուզակ մամռախնդիր խոզակեր մեծանձունս և յաղթամարմինս հաւքն, փորն և թանձրն և սագն, և կամ այլ բազում և անհամար ցամաքայնոցն և ջրայնոցն ջոկք թռչնոցն: Իսկ թակարդացն շրջափակութեամբք, երագագլուքն և գահողովքն, ելեալ ի յորս գունդք նախարարացն որդւովքն ազատացն. ուր ոմանք զհետ ցուուցն և այծեմանցն արշաւելով՝ զխիզախական զաղեղնաձայնն ևեթ բարբառիցին. և այլք զհետ բուլից եղջերուացն և եղանց ձիարձակ եղեալ՝ զգործ կորովաձիգ արանցն ցուցանեն. և կէսք սուսերօք իբրև զմենամարտիկս՝ զսատկանդամ երամս վարազացն զլորեցուցեալ սպանանեն։ Եւ շատք ի մանր մանկանց նախարարաց որդւոցն դաստիարակօք և ծառայիւք զայլ և այլ սեռս ի թռչնոցն որսացեալ բազմայիւք՝ դարձեալ բերիցեն ի յաճումն ընթրեացն ուրախութեան. և այսպէս առլցեալք իւրաքանչիւր որսով գնան ուրախացեալք։

Որոց դէտ ակն կալեալ ըստ հանապազօրեայ սովորութեան՝ ջրայոյզ ջրածուփ ձկնորսացն մանկունք, ընթացեալք ի յառաջս նախարարագունդ որերոյն՝ ձկունս ի յորսոյ և բազմազան վայրենի հաւուց ձագս և կամ ձուս ի կղզեաց գետոյն բերեալ մատուցանեն ընծայս իշխանացն։ Յորոց ընկալեալ մասն ինչ նախարարացն ըստ կամի՝ պարգևեն և նոքա ի յիւրեանց բերոցն ըստ առաւելապէս բաւականի ընծայաւորացն. և հասեալք լի ամենայն բարութեամբ յիւրաքանչիւր յապարանս՝ շնորհեն և անպարապիցն մնացելոցն ի տան՝ զամբիծսն, առաւելապէս և առ օտարսն։ Եւ տեսանել է յամենեցուն ընթրիս, որպէս և շեղջակոյտս ինչ ի վերայ միմեանց, զէրէոցն բազմութիւն և զնոցուն զլխոց կարգմանց զառաջադրութիւն. յորոց ուրախացեալ բերկրին ձկնակերացն և մսակերացն անձինք. առաւել քան զխորտկաց անուշութեամբ՝ հոգևոր ճաշակօք, սաղմոսիւք և մարգարէական երգօք օրհնելով զպարգևատուն Քրիստոս և զտուիչ և զլցուցիչ ամենայն բարութեանց։

Ը. Եւ արդ՝ զայսպիսի զըղձակերտ գաւառ, զշնաշխարհիկ և զամենալի ըստ տուչութեան ամենախնամ արարչին Աստուծոյ, զԱյրարատեան գաւառ, որ է գլուխ աշխարհիս Հայոց, զգաւառն համբաւատենչ, զգաւառն ամենալի, որ բերէ

յինքեան զօրինակ լինելութեան, ըստ բանի Գրոյն, զերկրին Եգիպտացւոց և զդրախտին Աստուծոյ, և զնիկ սեպհական կալուածի ազգին Արշակունեաց զքաղաքն Վաղարշապատ, զբնակութիւն ոստանի Արշակունի թագաւորացն, զբարձրաբերձ շինուածս անթիւ ապարանացն, զանյագ զամենալի դաշտացն զբերկրումն, զհրեշտակացոյց հիմնարկութիւնն սրբոյ տանն Աստուծոյ, մեծի եկեղեցւոյն կաթողիկէի, և զայնց վկայարանաց ճգնազգեցիկ երանելի կուսանացն. որոց գտեալք անարժան՝ ազգն Արշակունեաց յաղագս անարժան գործոց իւրեանց, ըստ բանի սրբոյ առն Աստուծոյ Ներսէսի՝ զատն եղեալք ընկեցիկք յերեսաց Աստուծոյ. մատնեցան ի բաժանումն թագաւորին Պարսից և Յունաց, որոց վիճակեալ երկոցունց զմեծ զաշխարհս Հայոց՝ բաժանեալ ծառայեցուցին։

Յաղագս որոյ յուղի անկեալ գնայր յԱյրարատեան գաւառէն որպէս ի գերութիւն Արշակ թագաւորն Հայոց. լաւ համարեցաւ երթալ զհետ սուղ սակաւ բաժնի յերկիրն հաւատացեալ, և կալ ի հնազանդութիւն Յունաց թագաւորին, քան թէ կալ ի փափուկ գաւառի այսպիսի վայելչութեանց, և տեսանել հանապազօր զայլպանումն հաւատոց, զթշնամանս սուրբ եկեղեցւոյ, զնախատինս, զոր կրելոց էին պաշտօնեայք

աստուածային ուխտին յանօրինաց մոգուցն, զթեթևութիւն իւրոյ ազգին և զթագաւորութեան՝ յամբարհաւաճ իշխանացն Պարսից տէրութեանն. ընտրելագոյն հաշուեալ անցուցանել զնուազ և զթուով ժամանակ կենցաղոյս այսորիկ քրիստոնէութեամբ ի խաղաղութեան, քան թէ սուտ փառօք որպէս զարհամարհոտ կեցեալ աստ և վրիպեալ յաւիտենից կենացն՝ մատնիլ յայրումն անշէջ հրոյն յաւիտենից։ Եւ խորհելով զայս ամենայն՝ յանկարծակի ի միտս իւր լքեալ տարակուսեալ զբարի ժառանգութենէ զնախնեացն իւրոց՝ գնայր ի ծառայութիւն թագաւորին Յունաց։

Թ. Իսկ յետ ժամանակի ինչ անցելոյ՝ բերեալ ատելութիւն նախարարացն Հայոց, որ ընդ Պարսից իշխանութեամբն էին, ընդ թագաւորին իւրեանց Խոսրովու,—վասն երթալոյ տակաւին ի նուազումն թագաւորութեան յազգէն Արշակունեաց, յաղագս առաւելեալ ի նոսա գործոց իւրեանց չարաց, ըստ բանից սուրբ քահանայապետին առաջնոյ և այլոց ևս բազում առաքինի արանց, որք անլուռ բերանով բողոք բարձեալ յանդիմանէին զանարժան գործս նոցա և զմատնումն ընդ լծով խիստ և անօրէն ծառայութեանն Պարսից, և նախագոյն բարբառէին,— երթեալ այնուհետև առնէին բանսարկութիւնս

առ Շապուհ արքայն Պարսից, եթէ «Խոսրով զինքն կարծեցուցանէ քեզ սիրելի և հնազանդ, և այս ամենայն ցուցականութիւն նորա առ քեզ՝ ստութեամբ և ոչ ստուգութեամբ. վասն զի գաղտ ուխտ իւր և խորհուրդ ընդ թագաւորին Յունաց է, և միշտ հրովարտակօք և երթևեկ պատգամաւորօք խօսի ընդ նմա ի խաղաղութիւն։ Բայց դուք որպէս իմանայք հատուցանել նմա ըստ նորա խաբէութեանն՝ զայն դուք ոչ իշխէք»։ Եւ կարծէին բանսարկուքն ըստ իւրեանց անմիտ խորհրդոցն՝ կորուսանել զնա, և անձանց և աշխարհի բարւոյ իմիք շինութեան լինել պատճառ. և ոչ գիտէին, եթէ տակաւին ի մաշումն և ի չար ծառայութիւն վասն մեղաց իւրեանց մատնեալ լինին յԱստուծոյ։

Իսկ զայն լուեալ խնդութեամբ և ախորժակ ունկնդրութեամբ Շապհոյ արքային Պարսից՝ հրաման տայր վաղվաղակի հրովարտակաւ զԽոսրով ի դուռն կոչել. և նորա չզգացեալ զբանսարկութիւն իշխանացն Հայոց՝ վաղվաղակի որպէս առ իւր իշխան և բարեկամ ի դուռն հասանէր։ Եւ Շապհոյ թշնամանեալ զնա պատուհասէր, այլ թերևս և վասն յօժարութեամբ մերժելոյ զնա ի թագաւորութենէն, և ոչ յանդիման կամեցեալ առնել զնա չարախօսացն՝ վաղվաղակի մերժեալ ընկենոյր զԽոսրով յիշխանութենէ իւրոյ թագաւորութեանն, և ուխտէր՝ այլ ևս ոչ տեսանել զաշխարհն Հայոց, անդէն կալեալ յաշխարհին Պարսից պահէր։ Իսկ իբրև մերժեալ լինէր Խոսրով ի թագաւորութենէն՝ խնդրէին Հայք ընդ Շապուհ՝ այլ թագաւոր իւրեանց. և նա հաւանեալ թագաւորեցուցանէր նոցա զՎռամշապուհ եղբայր նորին Խոսրովու, յազգէն Արշակունեաց. և թագաւորեցուցեալ զՎռամշապուհ՝ արձակէր ի Հայս.

Ժ. Ի ժամանակս սորա թագաւորութեանն տուաւ շնորհ հոգողութեան յամենախնամէն Աստուծոյ առն միում ճշմարտի՝ Մաշտոց անուն կոչեցելոյ, որ էր ի գաւառէն Տարօնոյ, ի Հացեկաց գեղջէ, որդի առն, որում անուն էր Վարդան. ի տիս մանկութեան իւրոյ ուսեալ դպրութիւն զյոյն, զինուորեալ ի դուռն Հայոց արքային Խոսրովայ, կարգեալ յերամ մատենագիր արքունի դպրացն. վասն զի ասորի և յոյն գրով վճարէին յայնժամ զգործ թագաւորացն Հայոց՝ արքունի դպիրքն, զվճռոցն և զհրովարտակացն։ Եւ սպասաւորեալ անդ ամս կարգաւորապէս առանց եպերանաց, յետ այնորիկ տենչացեալ կարգի վանականութեան՝ երթայ ի վանս բազմութեան եղբարց, և ընկալեալ զկերպարանս վանականութեան՝ լինէր ընտիր յամենայնի և երևելի. հրաժարէր յամենայն աշխարհագրօս երկրաւոր

զբաղմանց։ Ապա յանապատական կրօնս փոխեալ՝ զարմանալի երևէր և հռչակաւոր. և կայր յանապատս ի բազում տեղիս բարանձաւաց, մեծաւ առաքինութեամբ և խստամբեր վարուք, բազում և այլ սուրբ վարուք կրօնաւորօք և աղօթասէր եղբարբք, մինչև յամս հինգերորդ՝ արքային Հայոց Վռամշապհոյ եղբօր Խոսրովու։ Եւ զայս թէ կամիցի ոք գիտել հաւաստեաւ՝ ի պատմութենէ գրոց առն ցանկալի Կորեան, աշակերտի նորին երանելւոյն Մաշտոցի, կարդացեալ տեղակացի զվարս կենաց նորա և զիւր հայերէն նշանագրացն, թէ երբ կամ ուր և կամ յոյր ուրուք ձեռն գտանէ, թագաւորին Հայոց Վռամշապհոյ ջերմեռանդն խնդրելով. զոր կարգեաց գրելով ճշմարտապէս յառաջագրեալ այրն հոգևոր Կորիւն. ուստի և մեր բազում անգամ կարդալով տեղեկացեալ հաւաստեաւ։

Եւ այսպէս բազմաժամանակեայ մտածութիւնն երանելւոյ առն Մաշտոցի ընկալեալ յամենախնամ մարդասիրէն Աստուծոյ՝ զօրացոյց զնա հոգւով ողորմութեան իւրոյ։ Քանզի հոգացեալ յարաժամ տրտմէր երանելի այրն Մաշտոց, տեսանելով զմեծ ջանն և զառաւելապէս ծախս մանկանցն Հայաստան աշխարհիս. որք բազում թոշակօք և հեռագնաց ճանապարհօք և բազմաժամանակեայ դեգերմամբք մաշէին զաւուրս իւրեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեան։ Քանզի պաշտօն եկեղեցւոյ և կարդացմունք գրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս և յեկեղեցիս հայաստան ժողովրդոցս. յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել և օգտել ժողովուրդքն այսպիսի մեծ աշխարհի, և լինէր պաշտօնէիցն աշխատութիւն և ժողովրդոցն անշահութիւն յանլրութենէ լեզուին ասորւոյ։ Զայս ի բազում ժամանակս զմտաւ ածեալ երանելի առն Մաշտոցի, և փղձկացեալ յանձն իւր, մանաւանդ թէ զոն նշանագիրք հայերէն լեզուոյս, որով հնար է՝ ինքեան ձայնիւ, և ոչ մուրացածոյ բարբառով, շահել զոգիս արանց և կանանց առ հասարակ յամենայն եկեղեցիս բազմութեանն։ Զօրացեալ ի սուրբ Հոգւոյն յորդորմամբ և եկեալ առ սուրբ կաթողիկոսն Հայոց Սահակ՝ զեկուցանէր նմա զիւրոյ բազմաժամանակեայ մտածութեամբ զխնդիրն, և ընկալեալ ի նմանէ քաջալերութեան աւետիս, թէ «Զօրացեալ պինդ կաց, առեալ ընդ քեզ և այլ արս օգնականս ի քահանայից՝ զոր ես պատուիրեմ. և ուր տկարանայք ի կարգել զհեգենայսն՝ բերեալ առ իս ուղղեմ զայն. քանզի յոյժ դիւրին է գիւտ իրացդ զոր հայցես։ Բայց նախ արժան է մեզ զգացուցանել թագաւորին զպէտս այսպիսի մեծ և կարևոր խնդրոյ. վասն որոյ և քան զաւուրս ինչ յառաջ ոչ բազումս, առեալ բանք յեկեղեցւոջ յա-

զագս կարօտութեան այդպիսի պիտոյից՝ ասացեալ է ուրումն ցարքայ, թէ տեսի նշանագիրս հայերէն առ ումեմն եպիսկոպոսի ի գեօղ միում. և թագաւորն յիշէր զասացեալսն, քանզի և ինձ նա պատմեաց»:

Եւ մտեալ սրբոյ կաթողիկոսին Հայոց Սահակայ հանդերձ երանելեաւն Մաշտոցիւ առ թագաւորն Վռամշապուհ և իմացուցեալ նմա զպէտս իրացն՝ յիշեաց և ինքն թագաւորն զխօսեցեալսն վանականին վասն նորին իրացն ընդ նմա, զոր և նորա պատմեալ ուրախացոյց: Եւ նոցա լուեալ զայս ի թագաւորէն՝ փութացուցանէին զնա ասելով, թէ «Ճեպեա՛ յաղագս մեծ և օգտաբեր աշխարհիս Հայոց գիւտս այսորիկ՝ ի ժամանակս քո, որ շատ աւելի առ յապայսն բերէ քեզ շահ, յիշատակ անմոռաց և օգուտ երկնաւոր վայելից, քան զիշխանութիւն թագաւորութեանդ քո, և կամ որպէս յառաջ քան զքեզ նախնիքն քո էին յազգէն Արշակունեաց»: Եւ թագաւորին լուեալ զայս և խնդալից եղեալ՝ ետ փառս Աստուծոյ, որ ի ժամանակս թագաւորութեան նորա զայսպիսի հոգևոր կենաց փափաք ժառանգեաց յաշխարհիս Հայոց:

Վաղվաղակի ստիպով առաքեալ դեսպան զՎահրիճ ոմն անուն կոչեցեալ ի ծնողաց իւրոց հանդերձ հրովարտակաւ առ այր մի երէց Հաբէլ

անուն, որոյ ասացեալ էր յառաջագոյն ցարքայ, որ և մերձաւոր էր առն բարեպաշտի Դանիէլի եպիսկոպոսի, առ որում նշանագիրքն հայերէն կային: Եւ երանելւոյն Հաբելի ընկալեալ զհրովարտակն ի Վահրիճէ և լուեալ զիրսն՝ փութանակի հասանէր առ սքանչելի եպիսկոպոսն Դանիէլ: Եւ նախ անդէն ի նմին Դանիէլէ ինքն տեղեկանայր զկարգ նշանագրացն, և առեալ ի նմանէ առ թագաւորն և առ սուրբ հայրապետն Հայոց Սահակ և առ երանելին Մաշտոց հասուցանէր: Իսկ արքային Հայոց սուրբ կաթողիկոսաւն Սահակաւ և երանելեաւն Մաշտոցիւ ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հաբէլէ՝ ուրախ լինէին:

Եւ այսպէս գիպեալ գիւտի նշանագրացն՝ ձեռն ի գործ արկանէր երանելին Մաշտոց, յերիւրելով զնա սուրբ հայրապետին Հայոց Սահակայ, դիւրահնար ճանապարհ ցուցանելով կարգադրութեան գրենոյս և հեգենային ուղղաձայնութեան. տալով նմա օգնականս և այլ արս բանիբունս և մտացիս ի քահանայից Հայոց, որք էին սակաւ մի և նոքա, որպէս երանելին Մաշտոց, մերձաւորեալք ի յունարէն հեգենայինսն. որում առաջնոյն անուն էր Յոհան՝ ի գաւառէն Եկեղեաց, և երկրորդին Յովսէփ՝ ի Պաղանական տանէն, և երրորդին Տէր՝ ի Խորձենոյ, և չորրորդին Մուշէ՝ ի Տարօնոյ: Որոց օգնելով

զօրէր երանելին Մաշտոց, հանդիպեցուցանէր զհայերէն աթութայն ըստ կարգման սիլվրա-յիցն Յունաց, ստէպ հարցմամբ և ուսանելով ի սուրբ կաթողիկոսէն Սահակայ զաթութայիցն զաղափար, ըստ անսայթաքութեան յունին: Վասն զի ոչ լինէին բաւական ի վճարել անսխալ ուղ-ղակի, առանց առաջնորդելոյ նոցա սրբոյ հայ-րապետին Սահակայ, որ յոյժ առլցեալ անցու-ցանէր վարժիւք զբազում գիտովքն Յունաց, եղեալ կատարելապէս հմուտ երգողական տառիցն և հռետորական յորդասաց յայտնաբանութեան, ևս առաւել տեղեկացեալ փիլիսոփայական արուես-տիցն ցուցանիւր:

Կարգեալ այնուհետև, Փրկչին առաջնորդու-թեամբ, զգիր գրենոյն հայերէնի և հելլենացին ուղղեալ յօրինուածս՝ ցանկային կարգել դպրոցս և ուսուցանել բազմութիւն մանկտւոյ. քանզի ամենայն անձն յորդորեալ փափագէր յուսումն հայերէն գիտութեան, որպէս ի խաւարէն, յասորի տանջանացն, զերծեալք ի լոյս՝ խնդային: Բայց տարակուսեալք կասէին յանչքութենէ Գրոց սըր-բոց. քանզի ոչ գոյին դեռ ևս հայերէն լսողու-թեամբ սուրբ կտակարանք եկեղեցւոյ: Եւ երա-նելին Մաշտոց և որ ընդ նմա պատուական քա-հանայքն էին՝ ոչ զօրէին համարձակել յայսպի-սի սաստիկ և կարևոր գործ, թարգմանել գիրս

ի յոյն լեզուոյն ի հայ բարբառս. վասն զի ոչ ինչ էին այնպէս տեղեակ գիտնապէս հրահանգի յունարէն ուսմանն:

ԺԱ. Ապա ժողովեալ ամենայն աւագ քահա-նայք աշխարհին Հայոց հանդերձ երանելեաւն Մաշտոցիւ և ամենայն նախարարօք աշխարհիս Հայոց և մեծամեծ տանուտերօք առ թագաւորն Հայոց Վռամշապուհ, և հանդերձ թագաւորաւն սկսան աղաչել զսուրբ կաթողիկոսն Սահակ, արկանել զանձն յաշխատութիւն հոգևոր և թարգ-մանել զաստուածաշունչ կտակարանս ի յոյն լեզ-ուոյ ի հայ բարբառս: Եւ դասք աւագ քահանա-յիցն ասէին ցսուրբ քահանայապետն, թէ «Մեք որ կամքս առաջի քո, հանդերձ երանելեաւն Մաշտոցիւ, զոր զարթոյց աստուածայինն շնորհ ի ցանկութիւնս այս՝ կարգել զվաղընջուցն գրեալ շարագիրս տառիցն, զորս ոչ ուրուք էր հոգացեալ արկանել ի կիր, այլ ասորի մեծա-ջան և անօգուտ ուսմամբքն աշխատեալք յոխորտ. յորոց բազմութիւնք ժողովրդոց ունայնք և թափուրք հրաժարեալք գնային յեկեղեցւոյն. և ուսուցիչքն հանելով յոգւոց և հառաչելով զղջա-նային զնոտի ջանն իւրեանց, յորում ոչ զոք յուսումնասէր ժողովելոցն տեսանէին օգտեալ ի վարդապետութենէ հոգևոր խրատուցն, որ է կե-րակուր և պարարումն իմաստնախնդիր անձանց.

մինչև զատու զիր և աջողելով Քրիստոսի եկեալ յաճումն տակաւին զօրանայ։ Համայն և զայս վաստակոյս կարգումն քոյին առաքինութեանդ գիտութեամբ եղիցի և կատարեսն։ Արդ՝ որպէս և սուրբ նահատակն Քրիստոսի Գրիգորիոս պահեալ ի խոշտանգանսն անվնաս աջով հզօրին՝ ի լուսաւորութիւն գիտութեան աշխարհիս Հայոց տուաւ՝ պահեալ շնորհեցաւ և քեզ, նորին շառաւեղի, վիճակ ժառանգութեան պայծառութեան պաշտամանս այսորիկ, սկիզբն առնել գործոյ մշակութեանս այսմիկ և լինել նմանող սուրբ նախնւոյն քում, որ յանգիտութենէ ի ճշմարիտ աստուածգիտութիւն առաջնորդեաց աշխարհիս Հայոց։ Արդ՝ և դու յանօգուտ մուրողաբանութենէն ի ստոյգ հոգէշահ և եկեղեցազարդ բանաւորութիւնս առաջնորդեա բազում ժողովրդոց աշխարհիս մեծի, լնուլ զպակասութիւնս զայս, մնացեալ ի սուրբ նախնեացն քոց. զոր պահեաց քեզ Աստուած, զոր ոչ ումեք այլում ի Հայաստան աշխարհիս մարդկան գոյ հնար ձեռն արկանել յայդպիսի գործ մեծ։ Վասն զի և ոչ կարացաք հմուտ լինել և տեղեկանալ այդչափ արուեստաւոր ուսմանցդ, որպէս և քեզ տուաւ զօրութիւն ճարտարութեան ի վերին օգնականութենէն յաղագս քո առաքինասէր և պարկեշտ հոգւոյդ, որ նմանեալ ճշգրտապէս օրինակեցեր

ի քեզ զվարս երանելւոյ հօր քո Ներսէսի»։

Եւ լուեալ զայս ամենայն բարեպաշտ կաթողիկոսն Հայոց սուրբն Սահակ ի թագաւորէն Հայոց Վռամշապհոյ և յերանելւոյն Մաշտոցէ և յամենայն ուխտէ քահանայից, և առաւել յաւագ տանուտերացն և յամենայն նախարարացն Հայոց՝ զուարճացաւ յոգի իւր, փառաւորելով զՓրկիչն ամենեցուն զտէր Յիսուս Քրիստոս։ Եւ կամաւոր յօժարութեամբ ետ զանձն ի գործ, պանծացեալ յԱստուծոյ գործակցութիւնն, որ ետ նմա զայնպիսի շնորհս առաւելապէս գիտութեան. և անվեհեր ջանալով զցայգ և զցերեկ՝ թարգմանեաց զկտակարանս ամենայն, զխօսեցեալս ճշմարիտ մարգարէիւք սուրբ Հոգւոյն, և հաստատեալ կնքեաց երջանիկ առաքելովքն զնորոց կտակարանացն զլուսաւոր և զկենսատուր քարոզութիւնս նովին Հոգւով։

Եւ տարեալ ի գլուխ սրբոյ հայրապետին Հայոց Սահակայ զգործ մեծ հոգևոր վաստակոյն՝ կարգեցան վաղվաղակի յայնմհետէ դպրոցք հօտին ուսմանց. բազմացան դասք գրչաց, ելեւս առնելով զմիմեամբք. զարդարեցան պաշտամունք սուրբ եկեղեցւոյ. յորդորեցան բազմութիւնք արանց և կանանց ժողովրդոց ի տօնս Փրկչին և ի ժողովս մարտիրոսաց։ Որք շահեալք լի հոգևոր օգտիւ՝ ընթանային

խնդալիցք ի հաղորդմանէ մեծի խորհրդոյն, արձակեալք յիւրաքանչիւր ի տունս, մեծամեծք և տղայք, սաղմոսելով և կցորդս ասելով ընդ ամենայն տեղիս, ի հրապարակս և ի փողոցս և տանս։ Պայծառացան եկեղեցիք. շուք առին վկայարանք սրբոց, միշտ ծաղկելով ի նոսա ուխտ կտակարանաց ընծայիւք. հանապազաբուղխ հոսէին վտակք յառողացն մեկնութեանց, որք գծածուկս մարգարէից բերելով ի յայտնութիւն՝ սեղանս ամենալիցս հոգևոր խորտկօք դնէին առաջի ամենայն ժողովրդեանն. յորոց ճաշակեալ իմաստախնդիրն մարդոց՝ քաղցրանայ ի քիմս նոցա, ըստ բանի սաղմոսերգին, բանք վարդապետութեան քան զխորիսխ մեղու։ Եւ զի միանգամայն իսկ ասացից ըստ բանի սուրբ մարգարէին Եսայեայ, թէ լցաւ երկիրս ամենայն Հայոց գիտութեամբ Տեառն ի հոգևոր վտակաց սուրբ հայրապետին Սահակայ, իբրև զջուրս բազումս որ ծածկեն զծովս։ Եւ շնորհիւ ամենախնամ Փրկչին Քրիստոսի կատարեալ այս ամենայն ի ժամանակս Վռամշապհոյ, ըստ յառաջագոյն գրելոց, և լուսաւորեալ աշխարհս Հայոց՝ եկաց յետ այսորիկ թագաւորն Վռամշապուհ ամս բազումս, և հասեալ ի յերկար ծերութիւն՝ վախճանեցաւ յանկողնի իւրում խաղաղական հանգստիւ յաշխարհիս Հայոց։

ԺԲ. Յետ այսորիկ մեռաւ և Շապուհ արքայն Պարսից, և թագաւորեաց Վռամ որդի նորա, որ էր Կրման արքայ. յորմէ խնդրեցին իւրեանց Հայք թագաւոր զնոյն միւսանգամ զԽոսրով զեղբայր Վռամշապհոյ, զոր յառաջնումն բանտարկութեամբ ետուն մերժել զնա Հայք՝ Շապհոյ արքային Պարսից ի թագաւորութենէ Հայոց։ Եւ նորա կատարեալ զխնդիրս նոցա՝ թագաւորեցուցանէր դարձեալ զԽոսրով, զայր յոյժ ծեր։ Եւ եկեալ Խոսրով յաշխարհս Հայոց և կեցեալ ամիս ութ՝ վախճանէր, առ հարսն յաւելեալ։

Եւ յետ մահուան Վռամայ արքային Պարսից թագաւորէր Յազկերտ եղբայր Վռամայ որդի Շապհոյ ի վերայ աշխարհին Պարսից։ Եւ ոչ կամեցեալ Յազկերտի թագաւորեցուցանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց յազգէն Արշակունեաց՝ թագաւորեցուցանէր ի վերայ սոցա զիւր զորդին, որում անուն էր Շապուհ, ըստ անուան հօր իւրոյ. խորհեալ չարաչար իմացմունս առնն ի միտս իւր. առաջին՝ զայս, եթէ աշխարհն Հայոց մեծ է և օգտակար, սահմանակից և դրակից է Յունաց իշխանութեանն, ընդ որոյ ձեռամբ բազումք են հնազանդեալք յազգէն Արշակունեաց. որոց զուցէ զօրավեալ առ միմեանս ազգացն, ըստ օրինի եղբարց, որք ընդ մերով և ընդ Յունաց իշխանութեամբն են, և հաւա-

նեալ երբեք սիրով ընդ միմեանս և եկեալք ի միաբանութիւն՝ խօսեցին ի խաղաղութիւն ընդ թագաւորին Յունաց, և ընդ նորա հնազանդութեամբ յօժարեալք՝ ապստամբեցին ի մէնջ։ Եւ որպէս կալեալ է զմեզ բազում անգամ յաշխատութեան՝ առաւել ևս յաւելուածով նոցա՝ անհանգիստ առնիցեն զմեզ պատերազմաւ։ Եւ երկրորդ՝ զի յօրինացս մեր օտար են և ատեցողք, և միահաւան ունին զպաշտօն նոցա և զօրէնս։ Արդ՝ ի թագաւորել յազգէս մերմէ ի վերայ աշխարհին Հայոց՝ յամենայն այդպիսի կասկածանաց անհոգացեալ լինի թագաւորութիւնս մեր. և նոքա ցանկ երկիւղիւ և դողութեամբ ծառայեն մեզ և օտարոտիս ինչ և վնասակարս ինչ ոչ խորհին։ Է զի և սովորութիւն առնուն յանկչել յօրէնս մեր, հանապազ խօսիւք ընդ միմեանս և ընդելական բարեկամութեամբ, ի զբօսմունս որսոց և ի խաղս, որ լինին ի միջի նոցա. այլ և ամուսնութեանց տուրևառիւք հաղորդեալք առ միմեանս՝ զատուցեալք այնուհետև որոշին ի սիրոյ նոցա և յօրինացն։

Եւ սորա խորհելով զայս այսպէս՝ չգիտէր զբան սուրբ Հոգւոյն, որ ասէր, թէ «Տէր ճանաչէ զխորհուրդս մարդկան, զի են ընդունայն»։ Որ փութանակի և արդեամբք վճիռ ետուն գրեալքն՝ իրացն եղելոցն. քանզի չև ևս յերկա-

րեալ ի թագաւորութեանն՝ մեռանէր Յազկերտ։ Ի նմին աւուր և զորդի նորին զՇապուհ, զոր ի տեղի Արշակունւոյն թագաւորեցոյց ի վերայ աշխարհիս՝ անդրէն ի դրանն մարդկանէ դաւով յարքունիքն սատակեցին։ Եւ յետ մահուանն Յազկերտի որդւոյ Շապհոյ թագաւորին Պարսից թագաւորեաց Վռամ որդի նորա ի վերայ աշխարհին Արեաց։ Եւ եկեալ իշխանք աշխարհին Հայոց առաջի Վռամայ արքային Պարսից, խնդրեցին իւրեանց թագաւոր յազգէն Արշակունեաց։ Եւ նա թագաւորեցոյց ի վերայ նոցա զԱրտաշէս որդի Վռամշապհոյ, յազգէ թագաւորացն Հայոց։

ԺԳ. Եւ էր Արտաշէս այր մանուկ և իգամոլ, և բազում անառակութեամբ վարէր զթագաւորութիւնն։ Եւ չկարացեալ այսպիսի զեղխ և մոլեկան վարուց թագաւորին Արտաշէսի տանել նախարարքն Հայոց՝ ժողովեցան միահամուռ առ մեծ քահանայապետն Հայոց առ սուրբն Սահակ, որ էր յազգէն Պարթևաց, որդի սրբոյն Ներսէսի, և ասեն ցնա. «Ոչ ևս կարեմք այսպիսի անօրէն և պիղծ գործոց թագաւորին համբերել. վասն զի լաւ համարիմք մեռանել՝ քան եթէ զայսպիսի գործ աղտեղութեան հանապազօր տեսանել և լսել։ Այլ և մեծի պատուական և երկնաւոր խորհրդոյն հաղորդել ոչ կարեմք ի խղճէ մտաց, զոր ամենայն տեսանելով զայսպիսի պղծագոր-

ծութիւն, և լռել. քանզի ունեալ եմք ի քէն և ի քոց նախնեացն վարդապետութենէ, թէ ոչ միայն որ գործենն պարտական են, այլ և որ յանձն առնուն։ Արդ՝ քեզ նախ պարտ է այսպիսի անհնարին աղէտից խնդրել հնարս և բառնալ ի միջոյ զայնպիսի ամբարշտեալ թագաւոր, որ այսպէս յայտնի իբրև զանհաւատ արհամարհանօք առ ոտն հարկանէ զսրբութիւնն և աներկիւղ կամակարութեամբ գործէ զաղտեղի գիճութիւնս»։

Եւ լուեալ զայսպիսի բանս սրբոյ քահանայապետին Հայոց Սահակայ ի նախարարացն Հայոց՝ պատասխանի տուեալ ասէ. «Իբրև ոչ եթէ նոր ինչ լսելով այսօր ի ձէնջ, ճանաչեմ զասացեալսդ ձեր. արդ գիտեմ, զի գկծեալ սրտիւք խօսիք զայսպիսի խօսս։ Եւ ինձ անհնար է ասել, եթէ այլաբանք ինչ և ոչ ստուգութեամբ պատմին ասացեալքդ ի ձէնջ. բայց արդ՝ որպիսի հնարիւք ըստ արժանի հոգևոր մարդկան պարտ է զելս իւրացդ գտանել՝ զայն արժան է խորհել ամենեցուն և առնել»։

Եւ նոցա առ հասարակ պատասխանի տուեալ ասեն ցսուրբ կաթողիկոսն Սահակ, թէ «Մեք և ոչ մի ինչ ելս այլ և հնարս իւրացն գտանել կարող եմք, բայց բողոքել թագաւորին Պարսից ի բաց բառնալ ի թագաւորութենէ այտի, որում ինքն իսկ ինքեամբ չեղև արժանի ժառանգելոյ.

այլ մեզ քան զայդ ո՛չ իմանալ ինչ է և ոչ առնել։ Այլ զքեզ աղաչեմք միաբանել այսմ խորհրդոյ մեզ. և չէ պարտ այսպիսի անսրբութեանց այլ և պղծութեանց գործոյ թագաւորին հաղորդ լինել»։

Իսկ սուրբ հոգևոր կաթողիկոսն Հայոց Սահակ, իբրև լսէր զայս ամենայն ի նախարարացն Հայոց, և ստուգիւ ճանաչէր, եթէ ի նոյն միտս և ի նոյն խորհուրդս հաստատեալ են բովանդակ աւագանի աշխարհին՝ ի մեծ տրտմութիւն և յանմխիթար սուգ ընկղմեալ լինէր. և հեղեալ արտասուաց վտակս առաջի բազմութեան նախարարացն Հայոց՝ հրաժարէր առնել պատասխանի բանիցն մինչև յաւուրս բազումս։ Եւ արգելեալ զինքն ի սենեակ՝ ողբոց միայն և արտասուաց լսէին ձայնս, մերձեալ ի դուրս սենեկին. քանզի տեսանող ակամբ ի զօրութենէ սուրբ Հոգւոյն տեսանէր այրն Աստուծոյ ի սպառ ի սպուռ զկործանումն աշխարհիս Հայոց։ Իսկ յետ բազում աւուրց համարձակեալ ումանք յեպիսկոպոսաց, որք հանապազ պարապէին առ դուրս սրբոյն,—չկարացեալք և առ վայր մի տևել յառատաբուղխ և ի շնորհալից վարդապետութենէ առնն, որ քաղցր էր ի ճաշակելիս խորհրդոց հոգևոր և իմաստուն լսողաց, ըստ բանի մարգարէին Դաւթի, քան զխորիսխ մեղու,—և այլք ի պատուա-

կան երիցանց և ի սարկաւագաց, որք ի նորին ի սուրբ ուխտէ հայրապետին էին, և ոմանք յազգաց աւագանւոյն Հայոց՝ համարձակեալ մտանէին ի ներքս և խօսէին ընդ նմա բանիւք ողոքանաց։ Ընդ որս սփոփեալ սակաւ մի սուրբ քահանայապետն՝ ըստ հոգևոր գիտութեան և խրատու, զոր միացեալ ունէր ի յինքեան ի մանկութենէ իւրմէ՝ լռեալ դադարէր առ վայր մի։

Իսկ յետ բազում աւուրց դարձեալ ժողովեալ առ նա միաբան ամենայն ազատագունդք աշխարհիս Հայոց, և զնոյն բանս երկրորդեալ առաջի սրբոյ կաթողիկոսին Հայոց՝ խնդրէին ստիպով ի նմանէ և զնորա միաբանութիւնն ընդ ինքեանս։ Իսկ սուրբն իբրև տեսանէր, եթէ ոչ ինչ ամենևիմբ են կասեալք յառաջին կամացն և խորհրդոցն,—վասն զի յաւելուած օր ըստ օրէ աղտեղի գործոց թագաւորին առաւել քան զառաւել աճեցուցանէր ի կորուստ անձին իւրոյ զմիաբանութիւն իշխանացն,—ձայն բարձեալ մեծագոյն ողբալով ասէր ցամենեսեան առ հասարակ. «Եթէ ես, ասէր, եթէ դուք իսկ, որպէս ուսեալք յԱստուծոյ խօսիք հոգևորապէս. և տարեալ վայր մի թերութեան առնն՝ արտասուօք և թախանձեցուցանելով զամենողորմ զՓրկիչն մեր զտէր Յիսուս Քրիստոս՝ յաղագս զիւտի կորուսելոյն խնդրեցէ՛ք հնարս. զի ըստ աւազանի

ծննդեանն, թէպէտ մեղաւոր է, սակայն եղբայր և մարմին մեր է. յիշելով զվարդապետութիւն սուրբ առաքելոյն Պօղոսի, զոր աւանդեալ ուսոյց ձեզ հոգևոր հայրն ձեր և քահանայապետն սուրբն Գրիգոր. «Զի եթէ վշտանայ ինչ մի անդամն՝ ասէ, վշտանան ամենայն անդամք ընդ նմա. և եթէ փառաւորի մի անդամն՝ խնդան ամենայն անդամք ընդ նմա»։ Յիշել պարտ է և զմտաւ ածել զվիշտսն և զնեղութիւնս, զբանդսն և զկապանս զսրբոյն Գրիգորի, զպաղատանս և զաղօթս, զոր վասն ամենայն աշխարհիս փրկութեան խնդրեալ յԱստուծոյ եգիտ և զամենեսեան յանհաւատութենէ, շնորհիւ սուրբ Հոգւոյն, հաւատացեալս արար. զդիւաց մոլորութիւնս փախստական արարեալ հալածեաց ի ձէնջ. զճշմարիտ հաւատ սերմանեալ աստուածգիտութեան՝ ի միջի ձերում ծաղկեցոյց։ Եւ ձեզ ըստ նմին օրինակի պարտ է ի վերայ մեղուցեալ անդամոյն խնդրել զողորմութիւն, և ոչ անօրինաց մատնելով՝ ի ծաղր և յայպանումն տալ զսուրբ խորհուրդ հաւատոյս մերոյ։ Յիշեցէ՛ք զսուրբ հայրն իմ և զձեր և զվարդապետն, որ և զփոխեալն յանասնական բնութեաննն կերպարանս, հառաչանօք և անդադար խնդրուածովք զցայգ և զցերեկ ածեալ ի գութս զամենեցուն արարիչն Քրիստոս՝ ի նոյն հաստատեաց ի մարդկային բնու-

թիւնս։ Եւ դուք աշակերտեալք նորին հոգևոր վարդապետիւք միաբանութեամբ առ հասարակ արք և կանայք, ծերք և տղայք զխնդրուածս և զարտասուս ի մէջ առեալ հաշտեցուցէք զամենահնարն Աստուած, որում հնարաւորն է ամենայն, և ոչ ինչ տկարանայ առաջի ահեղ հրամանաց զօրութեան նորա․ և նա վճարէ մարդասիրապէս՝ զոր ի յոյժ դժուարինս կարծեցեալ է մեզ․ որ և ետ իսկ վճիռ միամիտ և անթերահաւատ խնդրողացն, ասելով անսուտն Աստուած, թէ «Ուր իցեն երկու և երեք ժողովեալ յանուն իմ՝ ամենայն զոր ինչ և խնդրեսցեն ի Հօրէ իմմէ՝ տացի նոցա»։ Իսկ արդ՝ եթէ երկուցն և երիցն աներկմիտ խնդրողացն զամենայն հայցուածսն կատարէ Աստուած, ո՞րչափ ևս առաւել զայսչափ բազմութեան խնդիրսն շնորհէ Աստուած փութով, մանաւանդ թէ անձանձրոյթ ևս լինիցին խնդիրքն և ջերմ հառաչանօք և անթերահաւատ յուսով․ զիա՞րդ ոչ առաւել ևս քան զհայցուածսն մեծամեծ իրս վճարիցէ։

«Այլ վասն իմ որ ասէքդ, եթէ միաբանեալ ընդ մեզ՝ ինձ քաւ լիցի մատնիչ լինել ճշմարիտ հաւատոյն մերոյ և անհաւատից զիմ հօտի զմոլորեալ ոչխարն մատնել յայպանումն։ Զի թէպէտ և մեղաւոր է, այլ դրոշմեալ է սուրբ աւազանին ծննդեամբ, հմուտ է փրկութեան խնդրոյն, լուեալ է զլուր քարոզութեան Աւետարանին կենաց։ Արդ՝ եթէ էր տանել առ բժիշկ առողջ զվիրաւոր եկեղեցւոյս իմոյ զոչխար՝ փութայի և ոչ յապաղէի․ այլ յամենախտալից ատեան մատուցանել զիմ հիւանդացեալ հոգւոյ որդի ես ոչ երբէք առնում յանձն։ Զի եթէ էր հաւատացեալ թագաւորի առաջի տանել զայսպիսի յանդիմանութիւն՝ թերևս համարձակէի, յուսով զիւտի կորուսելոյն․ այլ կշտամբել զհաւատացեալս յաղագս մեղաց առաջի անհաւատիցն՝ ոչ հաւանիմ, որ հանապազ ուսուցիչ լեալ եմ բողոքոյն Պօղոսի, որ ասէ․ «Իշխէ՞ ոք ի ձէնջ, եթէ իրք ինչ իցեն ընդ ընկերի իւրում՝ դատել առաջի անօրինաց, և ոչ առաջի սրբոց․ եթէ ո՞չ գիտէք, եթէ սուրբք զաշխարհս դատին․ և եթէ ձեօք դատի աշխարհ՝ ապա ոչ էք արժանի անարգ ատենից։ Ո՞չ գիտէք, եթէ զհրեշտակս դատիմք, թող թէ զերկրաւորս․ զերկրաւոր ատեանս եթէ յանձն առնուք, զանարգս՝ եկեղեցւոյ դատաւոր նստուցանեմք․ առ ամօթոյ ձերոյ ասեմ։ Եւ այնպէս, ասէ, ո՞չ ոք գոյ իմաստուն ի ձեզ, որ կարիցէ իրաւունս ընտրել ի մէջ եղբօր իւրոյ․ այլ եղբայր ընդ եղբօր դատի, և այն ի մէջ անհաւատից»։ Եւ արդ՝ որ ուսուցի զբազումս, զանձն իմ ընդէ՞ր ոչ ուսուցից։ Այլ

ինձ լաւ լիցի մեռանել, քան եթէ զոք ի հաւատացելոց վասն անարժան գործոյ մատնել անօրինաց։ Զի թէպէտ և իցէ պոռնիկ, այլ զկնիք հօտին Քրիստոսի կրէ յանձին իւրում. գիճացեալ է մարմնով, այլ ոչ անհաւատ և հեթանոս. զեղխ, այլ ոչ կրակապաշտ. տկարացեալ է ի կանայս, այլ ոչ ծառայէ տարերց. միով ախտանայ ցաւով, այլ ոչ վարակեալ ամենայն ախտիւք իբրև զամբարիշտ։ Եւ զի՞արդ զակաւամեղն՝ ամենայնիւ ամբարշտելոցն մատնել խորհիցիմք ի սատակումն։ Քաւ ձեզ, որդիք, մի՛ խորհիք զխորհուրդդ զայդ, և զընիկ զձեր զտեարդ, որպէս և ոմանք ի ձեր նախնեացն, կորուսանել մի՛ ջանայք»։

Զայս և առաւել ևս քան զայն բանս և խրատ բազում արտասուօք և աղերսանօք խօսեցեալ անձանձրոյթ սրբոյ կաթողիկոսին ընդ աւագանին Հայոց՝ ոչ ինչ կարաց զնոսա յառաջին միաբանութենէն և ի խորհրդոյն, զոր հաստատեալ էին ի միտս իւրեանց, ի բաց դարձուցանել։ Քանզի եկեալ հասեալ էր ի վերայ նոցա նզովք սրբոյ առն Աստուծոյ Ներսէսի՝ անկանել նոցա ընդ լծով չար ծառայութեան հեթանոսաց, և ոչ դադարէր մինչև ի գլուխ զգործն հանէր։ Միաբանութեամբ պատասխանի արարեալ ամենեցուն քահանայապետին սրբոյ՝ ասա-

ցին, թէ «Փոխանակ զի ոչ լուար բանից մերոց, և ի միաբանութենէ մերմէ զանձն քո ի բաց մերժեցեր՝ գիտասջիր, զի որպէս եղեալ է ի մտի չթագաւորել սմա և այլ ևս ի վերայ մեր՝ խոստանամք չքահանայանալ և ոչ քեզ առ յերկարս ի վերայ աշխարհիս մերում»։ Եւ զայս այսպէս ասացեալ ամենայն աւագաց տանուտերանց աշխարհիս Հայոց առաջի հայրապետին Սահակայ՝ ելին զայրագնեալք ի խրատուէ սրբոյն, և այլ ոչ ևս կամեցան դառնալ առ երանելի քահանայապետն Սահակ. զի էր զնոսա շրջափակեալ և պաշարեալ անիծից երանելւոյ հայրապետին Ներսէսի, ի համօրէն կորստեան խորհուրդս։

ԺԴ. Եւ այնուհետև միաբանեալ գնացին ի դուռնն, և երթեալք անդր յանդիման եղեն արքային Պարսից Վռամայ։ Ընդ որս էր և երէց մի Սուրմակ անուն ի գաւառէն Բզնունեաց, ի գեղջէն որ կոչի Արծկէ, ի տոհմէ քահանայից գաւառին [մեկուսանայր]. որոյ միաբանեալ ընդ նախարարսն Հայոց, ճեղքեալ ի խրատուէ սրբոյ հայրապետին Սահակայ՝ խօսէր բանս անհանճարս և առաւել աղտեղիս քան զամենայն նախարարսն Հայոց զթագաւորէն Արտաշեսէ առաջի աւագորերոյն Պարսից. շնորհ առնելով նախարարացն Հայոց՝ յաղագս խոստանալոյ նմա

ոմանց յաւազանւոյն Հայոց զաթոռ կաթողիկոսութեան աշխարհին Հայոց։ Եւ ծանուցեալ նախագոյն զպատճառս տրտնջոյն իւրեանց Սուրենայ և այլ աւազանւոյն Պարսից. քանզի Սուրէնն պահլաւ՝ էր ի ժամանակին յայնմիկ հազարապետ դրանն արքունի. և հանդերձ նովաւ և այլ մեծամեծօք դրանն հասուցին զբանս ամբաստանութեանն առ Վռամ արքայն Պարսից։

Եւ լուեալ արքային Պարսից այնպիսի բողոք յազատանւոյն՝ ոչ թոյլ տայր նոցա խօսել առ վայր մի առանց գալոյ ոսոխին ի դուռնն։ Վաղվաղակի դեսպան արարեալ զթագաւորէն Հայոց զԱրտաշեսէ՝ առ ինքն ճեպով գալ հրամայէր. գալ ընդ նմա գրէր և մեծի քահանայապետին Հայոց Սահակայ։ Եւ եկեալ նոցա ի դուռն՝ հարցանէր նախ առանձին արքայն Պարսից զթագաւորն Հայոց զԱրտաշէս, եթէ «Զի՞նչ են իրքդ, յաղագս որոյ ամբաստանեն զքէն նախարարքդ Հայոց»։ Եւ նորա պատասխանի տուեալ ասէր, եթէ «Ամենեւին ոչ գիտեմ, զի՞նչ խօսին և չարախօսեն զոքա զինէն. այլ որպէս սովոր են ի բնէ թշնամանել զտեարս իւրեանց՝ ըստ նմին օրինակի և այժմ կամին կատարել զչար կամաց իւրեանց զխնդիրս. քանզի միշտ իշխանափոխք լեալ են և տիրատեացք»։ Եւ թագաւորն Արեաց Վռամ հրաման տայր՝ միայն

ընդ միայն կոչել առ ինքն զսուրբ կաթողիկոսն Հայոց զՍահակ. քանզի մեծարէր զնա, նախ՝ վասն ազգականութեան տանն, և դարձեալ՝ զի առաջի անհաւատիցն յարգոյ և պատուական ցուցանէր զսուրբ ծառայս իւր Աստուած. և հարցեալ զերանելի կաթողիկոսն՝ կամէր լսել ի նմանէ զամենայն բանիցն զչարախօսացն թագաւորացն Հայոց։ Իսկ նորա պատասխանի արարեալ ասէր, եթէ «Ոչ գիտեմ, զինչ խօսին նոքա զնմանէ. նոքին իսկ ասասցեն, և դուք լուարուք ի նոցանէ. և որպէս ասենն առաջի ձեր՝ յանձինս իւրեանց ընդունին զհատուցումն. զիս ինչ այդպիսի խնդիրս բանից մի հարցանէք. զի ոչ ինչ լսելոց էք յինէն յաղագս չարախօսութեանդ այդորիկ չար ինչ և կամ բարի»։

Ապա կոչէր առ ինքն թագաւորն Վռամ զՍուրէն *պալհաւն, զիւր զհազարապետն, որ ազգակից և տոհմակից էր մեծի քահանայապետին Սահակայ, որպէս զի միաբանեալ և նա ընդ այլ նախարարսն Հայոց՝ վկայեսցէ չարախօսութեան նոցա, և պատուեալ բազում պարգևօք և մեծապէս շքեղութեամբ դարձցի յիշխանութիւն կաթողիկոսութեան իւրոյ և յաշխարհ։ Եւ Սուրենայ բերեալ զպատգամն զարքային առ երանելին Սահակ՝ խոստանայր նմա ըստ ասացածին Վռամայ շքեղութիւն մեծ և օգուտ

դառնել ի Թագաւորէն: «Թէ հաւանեալ, ասէ, կամաց նորա, տացես վկայութիւն նախարարացն Հայոց՝ մեծարեալ բազում պատուովք դառնաս յիշխանութիւնդ. ապա եթէ այլազգագոյն ինչ խորհիս յամառեալ՝ և զքո կաթողիկոսական աթոռն կորուսանես ի քէն և յիշխանութենէդ զոր ունիս՝ մերժեալ լինիս. և ես վասն զի ազգակից քո եմ՝ և զբարին քո կամիմ, և ոչ թեթեւութեամբ տամ քեզ այսպիսի սիրոյ խրատ»: Եւ այսպիսի բանիւք ջանայր հաւանեցուցանել զսուրբ հայրապետն զՍահակ. քանզի կամէին բառնալ ի միջոյ զթագաւորութիւնն Հայոց:

Իսկ սուրբն և բնաւ իսկ յանձն ոչ առնոյր այսպիսի բանից՝ տալ վկայութիւն իշխանացն Հայոց. այլ հաստատեալ ի նոյն միտս՝ ասէր, եթէ «Ես զԱրտաշեսի զայդպիսի ինչ զվատթարութիւն ոչ գիտեմ, որով թէ արժան է ի ձէնջ դատելոյ և անարգանաց. զի թէպէտ և ըստ սրբասէր մերոց օրինաց անարգանաց արժանի է և անգոսնելոյ, այլ ըստ հրամանի ձեր աղտեղասէր օրինացդ՝ գովութեան արժանի է և մեծարանաց»:

Եւ լուեալ զայս պատասխանի Սուրէնայ ի մեծ հայրապետէն Հայոց Սահակայ յիւրմէ տոհմակցէն, և պատմեալ Թագաւորին Արեաց՝ ի ցասումն զայրացման զրգռեալ Թագաւորն՝ հրաման տայ այնուհետև յանդիման բազմամբոխ ատենին հարցանել զնախարարսն Հայոց և զԱրտաշէս: Եւ կուտեալ իշխանացն Հայոց բազում աղտեղաբանութիւնս և ազգի ազգի խօսս անարժանութեան ի վերայ Թագաւորին իւրեանց. քանզի ոչ եթէ ի նմա եղեալ գիրսն խօսէին, այլ եւ յաւելուածովք ըստ օրինի թշնամութեան կուտէին ի վերայ նորա բազում միտս. որ թէպէտ և յուրաստ եղեալ Արտաշեսի, թէ չէ այդպէս՝ ոչ հաւատացին լսողքն, եղեալ զկամս իւրեանց բառնալ ի միջոյ զթագաւորութիւնն յԱրշակունեաց ազգէն: Մանաւանդ զի լուաւ Թագաւորն Արեաց ամենայն աւագանեօք զբանն ի դատախազացն Արտաշեսի, թէ բնաւ զի՞ իսկ եւ պիտոյ է Թագաւոր. այլ իշխան պարսիկ ըստ ժամանակի եկեալ վերակացու լիցի մեզ, որ և զիւրաքանչիւր ուրուք ի մէնջ ծանուցեալ զհպատակութիւն և զանհպատակութիւն՝ ցուցցէ ձեզ:

Եւ լուեալ զայս Վռամայ հանդերձ աւագանւով զբանն՝ յոյժ ուրախանայր. և այնուհետև հրաման տայր վաղվաղակի ի բաց առնուլ զթագաւորութիւնն յԱրտաշեսէ. ընդ նմին և զաթոռն կաթողիկոսական ի սրբոյն Սահակայ՝ յարքունիս առնել, փոխանակ զի ոչ միաբանեցաւ տալ վկայութիւն ընդ նախարարսն Հայոց:

Եւ այսպէս վճարեալ՝ հրաման Պարսից թագաւորին ի գլուխ ելանէր: Յայնմհետէ բարձաւ թագաւորութիւն յազգէն Արշակունեաց ի վեցերորդ ամի Արտաշէսի, ըստ բանի երանելւոյ առն Աստուծոյ մեծի քահանայապետին Ներսէսի, և անկաւ աշխարհս Հայոց ընդ լծով ծառայութեան անօրէն իշխանութեան Պարսից: Եւ առեալ զինս իշխանացն Հայոց ի թագաւորէն Պարսից, ընդ մատնութեամբ Արտաշէսի, պատիւս և մեծութիւնս, նման արծաթոյն զոր առին ընդ Յովսեփայ եղբարքն, ընդ մատնութեանն իսմայէլացի վաճառականացն, և այսպէս հրաժարեալք ի դրանէ՝ եկին յաշխարհն իւրեանց:

ԺԴ. Եւ տանուտերացն Հայոց, որոց խոստացեալ էր զկաթողիկոսութիւնն Սուրմակայ արծկեցի երիցուն՝ նստուցին զնա յաթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց: Որում, յետ սակաւ ինչ ժամանակի անցելոյ, ընդդիմացեալ ոմանց ի զօրաւոր իշխանացն Հայոց՝ մերժեալ ընկեցին զնա յիշխանութենէ կաթողիկոսութեանն: Եւ յայնմհետէ առաքեցաւ նախ ի Վռամայ արքայէն Պարսից յաշխարհս Հայոց մարզպան պարսիկ. և յայնմհետէ եղեն ի սպառ ի սպուռ անկեալք ընդ լծով ծառայութեան անօրէն ազգին Պարսից: Եւ կատարեալ եղ ի գլուխ բանն անիծից մեծի քահանայապետին Ներսէսի, զոր յաղագս տասնե-

լապէս անձեալ օր քան զօր ի թագաւորական տոհմին Արշակունեաց գործք անօրէնութեան չարեացն, զոր կամակար համարձակութեամբ միշտ գործէին անամօթեալք: Մանաւանդ յորժամ ետես սուրբն Ներսէս և զմահն արդար, զոր հասոյցն նենգութեամբ Արշակ ի վերայ Գնելայ եղբօրորդւոյն իւրոյ, և չկարացեալ հանդուրժել այնպիսի անօրէն գործոց սուրբ այրն Աստուծոյ Ներսէս՝ զայրագնեալ սրտիւ, ըստ գրելոցն ի պատմութեան երկրորդումն, ի ճառին հնգետասաներորդի, ասաց, թէ «Փոխանակ զի յաճախեցեր ի չարիս մեծամեծս տաւել քան զհայրն քո Տիրան և քան զայլ նմանիսն քո, որք եղեն չարք և ամբարիշտք յազգէդ Արշակունեաց, և ոչ նմանեալ նախանձեցար լաւացն և առաքինի արանց եղելոց ի տոհմին քում, որոց ժառանգեալ զպատիւ թագաւորութեան հարց իւրեանց՝ առաւել ևս փութացան լինել ժառանգաւորք բարի գործոց արքայութեանն. այլ օր քան զօր անձեցուցեալ ի քեզ առանց պատկառանաց զամենայն պղծագործութիւնս լցեալ կատարեցեր. ի վերայ ամենայնի այդորիկ գտար պատճառ հեղման արդար արեան եղբօրորդւոյն քո Գնելոյ. արդ եղիցիս դու հեղեալ յերկիր իբրև զջուր լուալեաց, և ի լարել աղեղան Բարձրելոյն տկարասջիր: Եւ կործանումն, որ բերանով

մարգարէին ասացաւ՝ հասցէ ի վերայ ձեր,— ըմպել ազգիդ Արշակունեաց զկեաին բաժակն. արբջիք, արբեսջիք և կործանեսջիք, և այլ մի հաստատեսջիք»։ Համդերձ և այլ ևս ծանր և ահագին յաւելուածովք, զոր ասացեալ է սրբոյ քահանայապետին ի վերայ ազգին Արշակունեաց։

Խնդրեցին այնուհետև իւրեանց նախարարքն Հայոց յարքունուստ կաթողիկոս, և թագաւորն Վռամ ետ նոցա զԲրքիշոյ զոմն անուն, այր յազգէ Ասորւոց. որ եկեալ յաշխարհն Հայոց իւրովք գաւառակցօք, որք կէին լոյծ կրօնիւք, եկեալք ընդ նմա յԱսորեստանէ, ըստ սովորութեան իւրեանց աշխարհին՝ տանտիկնօք. և ոչ կէին ըստ սուրբ և ամբիծ կրօնիցն, զոր եդեալ էր և կարգեալ յամենայն եկեղեցիս Հայոց՝ սրբոյ նահատակին Գրիգորի։ Եւ տաղտկացեալ մեծամեծ տանուտեարքն Հայոց և աւագ սեպուհքն և ամենայն ժողովրդոցն բազմութիւնք ընդ վարս մարդկան, որք եկեալ էին ընդ կաթողիկոսին Բրքիշոյի, որ ոչ հաւասարեալ հանգոյն էին կանոնի և վարդապետութեան հրեշտակակրօն կարգաւորութեամբ սրբոյ նահատակին Գրիգորի, որով վարժեալ զամենեսեան սնոյց և հաստատեաց ըստ վերին քաղաքավարութեանն։ Առաւել ևս սուգ առեալ հեծէին անմխիթար սքանչելի քահանայք սուրբ եկեղեցւոյ, որ յառաքելանման

աջոյ սուրբ հայրապետին Սահակայ ձեռնադրեալք էին։ Եւ չկարացեալք հանդուրժել առ ի յերկարս այսպիսի գեղխ և անարժան կարգի՝ խոտեալ մերժեցին զԲրքիշոյն ի քահանայապետութենէն Հայոց, ծանուցանելով թագաւորին Վռամայ, եթէ «Ոչ են կարգք սորա և վարք ըստ կարգի մերոյ աշխարհի ուսման. բայց ա՛յլ այր տուր մեզ առաջնորդ ըստ մերում բնիկ կարգիս, որ եղեալ վերակացու՝ կալցի հաստատուն զկարգ սուրբ եկեղեցւոյ»։ Եւ Վռամայ արքային հաւանեալ կամաւ խնդրոյն նոցա՝ տայր նոցա դարձեալ կաթողիկոս այլ ասորի, որում անուն էր Շամուէլ։ Որ եկեալ յաշխարհս Հայոց՝ կայր և նա նոյնպէս ըստ կրօնիցն Բրքիշոյի, և սակաւ ինչ կացեալ ժամանակս՝ վախճանէր յաշխարհիս Հայոց։

ԺԶ. Եւ ապա ժողովեալ աւագ սեպուհեացն և բովանդակ բազմութեան ուխտին եկեղեցւոյ և ժողովրդոց ի միասին արանց և կանանց՝ ողբային զսուրբ և զանարատ և զառաքելաշնորհ վարդապետութիւնն, զոր և սերմանեալ աճեցոյց ի նոսա սուրբն Գրիգորիոս և նորին զաւակքն, որք ուսուցին զճշմարիտ և զարդար ուսումն ամենայն լսողաց. զոր ինքեանք, նման երանելի առաքելոցն, ընկալան ոչ ի մարդկանէ և ոչ ի ձեռն մարդոյ, այլ յազդեցութենէ սուրբ

հոգւոյն շնորհաց։ Եւ դարձեալ ժողովեցան միահամուռ, և դիմեալք բուռն հարկանէին զոտից սրբոյ առն Աստուծոյ Սահակայ, աղերս թախանձանաց և բազմադեղ արտասուս արկեալ առաջի ճշմարիտ քահանայապետին և ասեն. «Մեղաք յերկինս և առաջի քո. թո՛ղ մեզ մեղուցելոցս. և ձևացո՛ զքեզ ըստ օրինակի նախնւոյն քո բարեպաշտի սրբոյն Գրիգորի, որ ոչ յիշեաց զայնչափ տանջանս և զբերանս, զոր անցուցին ընդ նա նախնիքն մեր. այլ նմանեալ Արարչին ամենեցուն՝ հատոյց փոխարէնս բարի փոխանակ չարեացն, զոր հասուցին ի վերայ նորա, և ծանուցեալ եցոյց ամենայն բանիւ հաւանելոց նմա՝ վարս երկնաթռիչս և ճանապարհս աստուածագիտս. և ուսոյց ամենեցունց ասել հանապազ. «Թո՛ղ մեզ զպարտիս մեր, ըստ մեր թողլոյ մերոց պարտապանաց»։ Արդ՝ որ եղեր դու անդադար վարդապետ մեր՝ զնորին փառաւորութիւն ապաւորեա և դու ի քոյին անձնդ, զնոյն համբերութեան օրինակ, և թո՛ղ մեզ զպարտիս մեր։ Եւ մեք ջանամք և խնդրեմք ի դրանէ՝ հաստատել զքեզ ի բնիկ հայրենի աթոռ կաթողիկոսութեան սուրբ եկեղեցւոյ, յորմէ լուսաւորեալ՝ տեսաք զայն անմատոյց արդարութեան արեգակնն։ Եւ մի՛ խառնեսցի պղտոր ուսումն ընդ յստակ և ականակիտ վարդապետութիւն սրբոյ

և առաքելանման հայրապետին Գրիգորի. քանզի ահա դեռ թուլացեալ մեղկի ի լոյծ առաջնորդաց կնիք աւանդոց անարատ քարոզութեան սրբոյն, և ահա կորնչիմք մեք և ծնեալք ի մէնջ զյաւիտենական կորուստ»։

Սոյնպէս և առաւել ևս քան զսոյն բանս աղաչանաց խօսեալ միաբանութեամբ ամենայն բազմութեանն ի բազում աւուրս ընդ սրբոյն ի տուէ և ի գիշերի անդադար՝ ամենեքին ոչ կարէին խոնարհեցուցանել զմիտս առնն ճշմարտի ի բանս խանդաղատականս պաղատանաց իւրեանց։ Այլ խաղաղական պատասխանատուութեամբ ասէր ցամենեսեան, թէ «Ես ոչ ուսայ յերկնաւոր Արարչէն և ի վարդապետէն Քրիստոսէ բարկանալ ումեք, որ և ի խաչին յաղագս խաչահանուացն աղաչէր զՀայր՝ չհամարել նոցա զմեղսն. որ և մեզ ցանկ բողոքէ ասելով, «Օրհնեցէք զհալածիչս ձեր, բարի արարէք ատելեաց ձերոց»։ Այլ քահանայանալ ի վերայ ախրանենգ և ախրասպան և մատնիչ ժողովրդոց ոչ կարեմ. քանզի սուրբ Հոգին, որ ծնաւ զմեզ վերստին սուրբ աւազանաւն, ժառանգակից լինել Քրիստոսի՝ նոյն ասաց երկնաքաղաքացի արամբն Պօղոսիւ, թէ «Մի՛ դատիք, զի մի՛ դատապարտեսջիք». և եթէ, «Դուք որ կարողդ էք՝ զտկարութիւն տկարացն բարձէք». և դարձեալ ասէ, թէ «Իմ են

վրէժխնդրութիւնք, և ես հատուցից, ասէ Տէր»։ Արդ՝ դուք ձեզէն գիտէք. եղէք վրէժխնդիր թագաւորին ձերոյ գործոց, և դայրացեալք նմա՝ զսուրբ հաւատ ուխտին մերոյ մատնեալ՝ ծաղր ետուք առնել անօրինացն։ Ի՞ւ զիս արդեօք ջանայցէք մխիթարել, և կամ ո՞ւմ թախանձեցուցանէք զիս քահանայանալ, որ զվիրաւոր ոչխար հօտին Քրիստոսի տեսանեմ ոչ պատեալ, և ձիթով և գինւով օծեալ զվէրսն և եդեալ ի վերայ գրաստու և տարեալ ի պանդոկի. այլ յօշեալ յանխնայ և առաջի գիշակեր գազանաց ընկեցեալ յօգտումն։ Երթայք յինէն ի բաց, և թո՛յլ տուք ինձ ողբալ զընդհանուր կորուստ աշխարհիս Հայոց, զոր տեսանեմ աչօք մտացս ի զօրութենէ վերին ցուցակութեանն. մի բռնադատէք մխիթարել զիս ի վերայ բեկման ժողովըրդեան իմոյ։ Վասն զի զանցս աղէտիս այսորիկ յառաջ քան զձեռնադրելն զիս յեպիսկոպոսութիւն՝ եցոյց ինձ վերին կանխատեսութիւն, զիտելութիւն յանուրջս, ըստ օրինակի մարգարէական տեսլեանն, որ ցուցաւ սուրբ նահատակին Գրիգորի, զիտելութիւն իրաց առ ի յապայ եղելոցս։ Զոր և ձեզ պատմել այսօր բռնադատիմ առ նեղել սրտի իմոյ, և ցուցանիմ անզգամ որպէս և սուրբ առաքեալն Աստուծոյ Պօղոս, որ յաղագս սուտ առաքելոցն և անօրէն մշակացն՝

գրեաց պարծելով առ Կորնթացիսն զիւր ճգնութեանցն զհանդէսն։ Արդ՝ ունկնդիր լերուք ինձ մտադիւրութեամբ ամենայն բազմութիւնք ժողովրդոց, և պատմեցից ձեզ։

ԺԷ. «Յառաջ քան զամս բազումս խորհուրդք անմխիթարք նեղէին զիս, անդադար զմտաւ ածելով և աղաչելով զԲարձրեալն՝ շնորհել ինձ արու որդի, որպէս և նախնեացն իմոց, որք յառաջ քան զիս էին ամուսնացեալք յաղագս որդէծնութեան։ Եւ արդ՝ վասն զի մատակարարումն հզօրին առ իւրաքանչիւր ոք արդար է և ճանաչող առաւել քան եթէ զոր մեք իմանամք և խորհիմք. և էի ես ի մեծի հինգշաբաթօջն ի զատկի աղուհացիցն ի հսկման, հազորդեալ ի ժամ երեկոյին պաշտաման՝ սրբոյ և մեղսաքաւիչ խորհրդոյ կենարարին, ճաշակեալ այլ ընաւ աւելի ինչ ոչ՝ բայց հաց և ջուր և աղ, ըստ կանոնելոյ մեծի և սուրբ ժողովոյն երեք հարիւր ութ և տասանցն, որք ի Նիկիացւոց քաղաքին այսպէս կանոնադրեալ հաստատեցին, զորոց կանոնադրութիւն կնքեալ սուրբ Հոգին սահմանեաց։ Եւ կատարեալ կանոն յերկարման առաջին գոբողայիցն, և դասք պաշտօնէիցն ընդ նստեալ ծանր նիրհմամբ, ի սաստկութենէ բազմօրեայ աքնութեանցն՝ որպէս կիսամեռք եղեն. որոց զաւուրս քառասնորդացն ուժգին պահօք

և անդադար աղօթիւք զգայր և զցերեկ հանեալ էր. և մանաւանդ ի մեծի շաբաթուն առաւել ևս յաւելուածով զնոյնս աճեցուցանել փութային, ուշադրեալք ուրախալից վաստակով հասանել վարձուցն հատուցման։ Եւ լոյս ճրագացն և կանթեղացն բորբոքեալ առչորէր. և ընթերցողն կամաւ յերկարէր զկարդացմունսն, յաղագս սակաւ մի առնլոյ ոգի և բաւելոյ պաշտօնէիցն առաջարկութեան կանոնին. Միայն և ժողովրդոցն բազմութեան ժողովելոյ ըստ սովորութեանն ի պաշտօն գիշերոյն. քանզի յորդոր կամաւորութեամբն փափաքէր իւրաքանչիւր ոք, այր և կին առ հասարակ, ժամանել արթնութեամբ անձին փրկութեան։ Եւ ես նստէի մերձ առ սեղանն Աստուծոյ ի սուրբ եկեղեցւոջն Վաղարշապատ քաղաքի։

Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Պարթեւի, զոր ետես ի Վաղարշապատ քաղաքի, յորժամ՝նստէր ի սուրբ եկեղեցւոջն ի վերայ բեմբին մերձ ի սեղանն Աստուծոյ ի սուրբ կաթողիկէին։ Արդ՝ գրեսցուք զտեսիլն, որ են բանք Հօր եւ Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ:

«Եւ ահա յանկարծակի բացաւ հաստատութիւնն երկնից, ընդ որ ծագեաց լոյսն սաստիկ և ելից զամենայն երկիր։ Եւ կանգնեալ երևեցաւ ինձ յերկրի բեմբ չորեքկուսի ամպեղէն, որոյ բարձրութիւնն հասանէր մինչև յերկինս, և լայնութիւնն տարածեալ ընդ զամենայն երկիր։ Եւ ի վերայ բեմբին երևէր տեսարանեղ յօսկւոյ սրբոյ՝ խորանարդ, ըստ արժանի սպասաւորութեան Տեառն, ծածկեալ յոյժ բարակ կտաւով սպիտակափայլ գունով։ Եւ ի վերայ խորանաձև ծածկութեանն՝ յայտնապէս նշան տէրունական խաչին երևէր, որոյ երևելութիւնն ոչ նիւթեղէն, այլ լուսեղէն ցուցանիւր։ Եւ յանկարծակի եղև շնչիւն խաղաղասիգ օդոյ, և բացաւ փեղկ մի ծածկութի կտաւոյն. ընդ որ հայեցեալ տեսի, և ահա կայր ի վերայ բեմբին սեղան չորեքկուսի ականակապ, ի բազմագունի ականց պատուականաց ընդելուզեալ։ Եւ ի վերայ սեղանոյն կայր հաց մի սուրբ և ողկոյզ մի խաղողոյ, ըստ պատուականութեան խորհրդոյ երկնաւոր փրկութեան։ Եւ մերձ ի սուրբ խորհուրդն երևէր ծառ մի ձիթենի վարսաւոր, պտղալից յոյժ, զորոյ ոչ կարէի առնուլ զչափ բարձրութեանն և զլայնութեանն. որոյ բերն էր բազմապտուղ և առոք, և տեսիլն և գեղեցկութիւն՝ անպատում և սքանչելի։ Եւ որոշեալ չորք ոստք ձիթենւոյն՝ ի խոնարհ կողմ երկրի ձգտեալ մօտէին. որոց երեք ոստք միաչափք և հասարակապտուղք երևէին, և չորրորդն ի նոցանէ որպէս կիսաբաժին և նուազա-

պտուղ ըստ երկայնաչափութեան երից երեւէին։ Եւ պտուղք չորեցունց ստորոյն ոչինչ ընաւ էին նման և կամ հաւասար պտղաբերութեան պտղաբերոյծ տառքութեանն այլ պտղոյ ձիթենւոյն, այլ նուազք առաւել թուով և փոխոք տառքութեամբ, որպէս թէ ծնկեալք էին։

«Եւ ընդ ահեկէ բեմբին տեսի աթոռ մի բարձր չորեքկուսի, ծովագոյն սառնակերպ, և ծածկեալ թանձր կտաւով թխագունիւ։ Եւ վերացեալ կտաւն ի շնչմանէ քաղցր օդոյն եկելոյ՝ տեսի, և ահա սկուտեղ արծաթի մեծ ի վերայ աթոռոյն։ Եւ ի վերայ սկտեղն կայր նափորտ մի բեհեզեայ ծալեալ և եդեալ, և առ նմին գունդ մի ոսկի բոլոր, և մագաղաթ հաստուածաձև չորեքկուսի, գրեալ ի սկզբանն կարգս ինչ սակաւ՝ ոսկէտեսիլ գրով սքանչելապէս, իբր թէ ձեռամբ գրչի ճարտարի, և ի միջոյ կողման մագաղաթին, հեռի յոսկէգիր կարգացն, երևէին այլ կարգք ինչ եղծեալք ջնջագիրք, որոց ոչինչ ընաւ երևէր տեսիլ գրոյն և կամ կերպարան։ Եւ հուսկ յեզր մագաղաթին, հեռի ի ջնջագիր կարգացն, դարձեալ տեսանէի այլ ևս կարգ մի և կէս կարգի, գրեալ ոսկէգիր գրով առաւել սքանչելապէս, ըստ տեսոյ առաջին կարգացն գրելոց ի սկզբանն մագաղաթին։ Եւ կիսագիր կարգին մինչև ցմիջոց գրոյն՝ ևս առաւելագոյն էր ոսկւով, և այլն

կարմրադեղով էր։ Եւ կային շուրջ զծնօտիւք սկուտեղն անթիւ բազմութիւնք աղայոց արուաց, այլ սակաւ և իգաց. ամենեքեան պայծառացեալք լուսազգեստք էին։ Բայց ճառագայթք փայլատակման պատմուճանաց նոցա՝ էր որ կարմրագոյն արձակէին նշոյլս, և էր որ այլ երփն երփն և գոյնս ազգի ազգիս երևէր։ Եւ դէմք ամենեցուն ի սուրբ սեղանն հայէին, չդարձուցեալ ընաւ ուրեք զաչս իւրեանց ի խորհրդոյն փրկութեան։

«Եւ սկսաւ յանկարծակի սաստկապէս դղրդմամբ շարժել աթոռն։ Եւ զմանկաին, զոր տեսանէի ի տիս տղայութեան՝ առժամայն փաղփաղակի փոփոխեալք ի հասակ երիտասարդութեան՝ կատարեալք լինէին, և եղեալք թևազգեցիկք՝ ի վեր ի սուրբ սեղանն, որ էր ընդելուզեալ ի բազմագունի ականց՝ թռուցեալ ընակէին և զՍուրբ Աստուածն երգէին։ Եւ համբարձեալ սուրբ սեղանն հանդերձ նօքօք ի վեր քան զբարձրութիւն հաստատութեան երկնից՝ ծածկէր։ Եւ այսպէս եղեալ աներևոյթ՝ տեսիլն ամփոփէր, և ես ի մեծ զարհուրումն ընկղմեալ ափշէի։

«Եւ ահա յանկարծակի կերպարան մարդոյ երևէր ինձ յերկնից այր լուսեղէն, որոյ տեսութիւն սաստկութեան լուսոյն մռայլեցուցեալ ծածկէր զարեգականն զլոյս։ Եւ սլացեալ այրն հասանէր ուր ես էի։ Եւ իմ առաւել ևս հիացմամբ

առիշեալ ի փայլակնացայտ երևմանէ առնն՝ անկայ վաղվաղակի դողալովի վերայ երեսաց իմոց յերկիր. և նորա բուռն հարեալ կանգնեաց զիս և հաստատեալ կացոյց ի վերայ ոտից իմոց, և ասէ ցիս. «Քաջալերեա՛ց, զօրացի՛ր և մի՛ երկնչիր, այլ հաստատեա՛ զսիրտ քո յանուն հզօրին, որ արար զամենայն և եցոյց քեզ զմեծ խորհուրդ յառաջատես արարչութեան իւրոյ»: Եւ իմ ուշաբերեալ զօրացայ ի բանէ նորա և կանգնեալ կացի ի վերայ ոտից իմոց: Եւ ասէ ցիս. «Վասն է՞ր ես տրտում, և կամ ընդէ՞ր զբաղմունք նանրութեան պղտորեն զմիտս քո և զյստակ խորհրդոց քոց: Վասն զի անգիտական խորհրդովք յածեցուցեալ զմիտսդ՝ խռովէիր վասն չլինելոյ քեզ արու որդի. որ քաջածանօթ էիր կամաց հզօրին, որ գիտելութեամբ բաշխէ զիւրաքանչիւր օգուտ, և ոչ զլացութեամբ խափանեալ արգելու յումեքէ զպարգևն: Եւ արդ՝ գթալով ի քեզ Բարձրեալն վասն սիրելոյ զքեզ՝ կամեցաւ հեռացուցանել ի քէն զայդպիսի ընդունայն մտածութիւնս, և մխիթարեաց զքեզ տեսլեամբդ այդուիկ, որ ցուցաւ քեզ յայտնութիւն մեծ, ոչ միայն յառաջիկայս, այլ և առ յապա ամենայն իրաց, որ լինելոց են մինչ ի վախճան աշխարհիս, ծանոյց քեզ և ամենայն հաւատացելոց ի բան նորա, որպէս ճշմարիտ նախնւոյն քում, առն

Աստուծոյ սրբոյն Գրիգորի. իսկ քեզ մինչ ի կատարած աշխարհի որ ինչ միանգամ լինելոց է՝ եցոյց զամենայն: Եւ արդ՝ լո՛ւր, և պատմեցից քեզ զմեկնութիւն մեծի յայտնութեանդ, որպէս ինձ հրամայեցաւ ի վերին զօրութենէն՝ ծանուցանել քեզ զամենայն. և դու ունկնդիր եղեալ բազում զգուշութեամբ՝ գրեա՛ ի տախտակս սրտի քո անմոռաց. զոր և ի մագաղաթի դրոշմեալ թողցես հաւատացեալ ժողովրդոց զգուշութիւն անսխալ մինչև ի վախճան աշխարհի:

Մեկնութիւն տեսլեան սրբոյն Սահակայ ի հրեշտակէ Աստուծոյ. զոր եցոյց յայտնի ըստ իւրաքանչիւր գլխոց եւ միոյ միոյ տանց, վասն կենաց մարդկան եւ կատարածի աշխարհի:

Տեսիլ սրբոյն Սահակայ:

«Զբանալ հաստատութեան երկնից զոր տեսեր և զտարածել լուսոյն սաստիկ ընդ ամենայն երեսս երկրի. քանզի ահա ի գալստենէ կենարարի Որդւոյն Աստուծոյ բացեալ է դուռն շնորհի ողորմութեան նորա առ ամենեսեան, որ սիրեն զնա և պահեն զբան հրամանի նորա, յորս ծագեալ լուսաւորէ լոյս փառաց վարդապետութեան նորա: Եւ բեմբն չորեքկուսի կանգնեալ որ երևեցաւ քեզ, բարձր յերկրէ մինչև յերկինս՝ հաւատն ճշմարտութեան է, որով վերանան ար-

զարքն ի ծանրութենէ աշխարհիս կենաց ի թեթեւութիւն երկնից բնակութեանն։ Եւ զի ամպեղէն գունով երեւեցաւ բեմբն՝ վասն զի որ վերացաւ ամպով՝ նոյն գալոց է վերացուցանել ընդ իւր զարդարս, ուր բազում օթեւանք են ի տան արքայութեանն Հօր. զոր և դու տեղեկացեալ ուսար ի սուրբ Հոգւոյն, որ խօսէր ընտիր առամբն Պօղոսիւ, թէ «Ամպովք յափշտակիմք ընդ առաջ Տեառն յօդս»։ Եւ տետրակեղն ոսկի, որ ի վերայ բեմբին, զորով էր արկեալ մաքուր կտաւն բարակ, որով ծածկեալ էր սուրբ սեղանն և որ ի նմա խորհուրդն՝ գիտեա և ծանիր, զի ծածուկ և անյայտ է խորհուրդ աստուածային գիտութեանն, պատուականութեամբ և մաքրութեամբ՝ ըստ պատուականութեան մաքուր ոսկւոյն և լուսափայլ մաքրութեան կտաւոյն. յորոյ վերայ կանգնեալ նշան կենդանացուցիչ խաչին որ երեւէր՝ կենդանացեալ կանգնեցան ամենայն արարածք, գլորեալք մեղօք. և դարձեալ, զի նախ խաչն երեւի ի գալստեանն Քրիստոսի, և ապա յայտնի խորհուրդ դատաստանին և հատուցման ըստ իւրաքանչիւր գործոց։

«Եւ զի եղեալ օդ քաղցրաշունչ, որ երաց զմասն ինչ կտաւոյն՝ ի միտ առ, զի ցուցաւ քեզ ի սուրբ Հոգւոյն քաղցր խաղաղմունք, որ յայտնէ սրբոց իւրոց զխորհուրդ ծածկեալ՝ աստուա-

ծութեան իւրոյ։ Ընդ որով կայր սեղանն ոսկի ի պատուական ականց ընդելուզեալ—սրբոյ Երրորդութեանն ծանուցանի միասնականութիւն. որ զվարս և զճգնութիւն արդարոցն որպէս զպատուական ականց զանազանումն առ ինքեան տպաւորեալ զուարճացուցանէ, որք զմարմին և զարիւն Փրկչին արժանաւորապէս ճշմարտութեամբ, բազմեալք ընդ նմա, ճաշակեն ի սուրբ սեղանոյն. ըստ երեւելոյ քեզ հացն և ողկոյզն ի վերայ սեղանոյն՝ օրինակ մարմնոյ և արեան կենարար չարչարանացն Տեառն ցուցանի։

«Իսկ երեւումն քեզ սքանչելատեսիլ ձիթենւոյն, որ էր հուպ առ տէրունեան խորհուրդն, բարձր և վարսաւոր բազմաբեր պտղալից՝ զտուրս և զողորմութիւն և զսէր մարդկան որ առ միմեանս՝ եցոյց քեզ։ Քանզի մօտ և առաւել ևս պատուական է աստուածութեանն աղքատսիրութիւն յամենայն բարեգործութիւնս, որով և առաջին արդարքն ընտիրք երեւեցան, Աբրահամ, Իսահակ և Յակոբ. առանց որոյ և կուսանացն արհամարհեալ վաստակք կուսութեան՝ արտաքոյ հարսանեացն ընկեցան։ Սովաւ ճանաչի յանձինս մարդկան կնիք քարոզութեանն Քրիստոսի, որ ասացն, թէ «Յայսմ ծանիցեն ամենեքեան թէ իմ աշակերտք էք՝ եթէ սիրիցէք զմիմեանս». և մանաւանդ որ առատա-

պէս զուարթամտութեամբ կամաւ կատարեսցէ զխրոյն պատուիրան, ոչ միայն յաղքատս, այլ և յընկերս և յեղբարս և առ ամենեսեան, որով հաստատի խաղաղութիւն աշխարհիս, և տէրն փառաց բնակէ ի մէջ նոցա, շնորհելով զհանգիստ և զառատաբերութիւն երկրի, որպէս տեսանէիր բարձր զձիթենին լիապտուղ և վարսաւոր։

«Եւ սոտք չորք ձիթենւոյն, որ ի խոնարհ կողմ երկրի ձգտէին երևելոյն, երեք սոտք հասարակատեսք չափով, և այն առաւել միաթիւք պտղովք, և չորրորդն ի նոսա, զոր կիսաչափ ըստ հասարակութեան երիցն և պակասաւոր ըստ պտղաբերութեանն տեսեր, որոց չորեցունց պտուղքն վտիտք էին և թառամք, և բերքն պակասք և աննմանք քան զայլ ատոքատեսիլ պտուղս ձիթենւոյն՝—արդ ամփոփեա զունկնդրութիւն մտաց քոց, լուր և ասացից քեզ՝ զոր ինչ սահմանեացն Բարձրեալն. յայսմ հետէ մինչև ի վախճան աշխարհիս՝ երեք տասներեակք ամաց և կէս տասներեկի համառօտեսցի ի վերայ ամենայն աշխարհի, մինչև յերևումն պղծոյն անապատի, զոր Դանիէլ մարգարէի ասացեալ է սուրբ Հոգւոյն. և լինին սոքա յայտնապէս թուով ամք երեք հարիւր յիսուն, ըստ միազոյգ պտղոց երից սոտոցն և կիսոյն։ Եւ զի տեսեր զպտուղ սոտոցն թառամս և ծնկեալս և ոչինչ ընաւ նը-

մանս այլ պտղոցն որ ի ձիթենւոջն էին. տես ճշգրտապէս և ծանիր, զի բարձեալ է սէր և արդարութիւն յամենայն մարդոց, որք ստութեամբ և ոչ ստուգութեամբ կարծեցուցանեն զանձինս սիրունս և պատուիրանապահս. և այն յայտնի գրեալ կայ և կնքեալ ի գրութեան ամենագիտին Աստուծոյ, որ նկրէ երկայնամտութեամբ և հատուցանէ անաչառութեամբ։

«Եւ ընդ ահեկէ բեմբին որ ցուցաւ քեզ աթոռ չորեքկուսի ծովագոյն սռնակերպ՝ զնըստումն զահու քահանայութեանն և թագաւորութեանն ցուցանէ, զոր արդարև Բանն Աստուած հաստատէ։ Յորոյ վերայ կայր սկուտեղն արծաթի. քանզի իբրև զարծաթ ընտիր և փորձ լուսափայլ՝ յամենայն ազգս ընդունողաց սփռեալ տարածեցաւ բանն. զոր և սաղմոսերգն վարդապետէ սուրբ Հոգւովն, յասելն, թէ «Բանք Տեառն որպէս զարծաթ ընտրեալ և փորձեալ յերկրէ». և զասելն յերկրէ՝ գիտասցես, եթէ զերևումն Որդւոյն Աստուծոյ մարմնով ի սուրբ կուսէն յայտ առնէ մարգարէն։ Եւ զի երևեցաւ քեզ ծովագոյն սռնանման տեսիլ աթոռոյն՝ նշանակեալ ցուցանէ զծփումն ալեկոծութեան աշխարհիս Հայոց։ Քանզի և թխագոյն թանձր կտաւոցն ծածկումն՝ զօրինակ բերէ զթանձրամած ազոյն, որ ունելոց է զաշխարհս ամենայն. վասն զի տե-

սիլդ ի վախճան է։ Եւ Նափորան բեհեզեայ, զոր տեսանէիր ծալեալ և եդեալ ի վերայ սկտեղն, և գոյնդն ոսկի որ կայր մերձ Նափորտանն՝ նշանակէ մինն զքահանայութիւնն, և միւսն զթագաւորութիւնն։ Եւ զի ոչ ոք էր արկեալ զիւրեաւ զնափորտն, և ոչ այն ոք էր որ զգոյնդն ունէր ի ձեռին՝ յուր սուգապէս, զի լռեսցէ մերձ ընդ մերձ թագաւորութիւն յազգէդ Արշակունեաց, և քահանայութիւն ի ցեղէ արժանաւոր քահանայապետին Գրիգորի։

«Եւ մագաղաթն հաստուածաձև, որ ցուցաւ քեզգրեալ ի սկզբանն կարգս ինչ ոսկեղէն գրով՝ զձեռնադրութիւն արանց սրբոց եցոյց քեզ շնորհք Հոգւոյն սրբոյ, որք ի զաւակէ երանելւոյն Գրիգորի յաջորդեսցեն արժանապէս զաթոռ քահանայապետութեան. Նոքա են արք ընտիրք, գրեալք ոսկետեսիլ գրով ի դպրութիւն կենաց։ Եւ զի երևեցաւ ի միջոյ կողմն մագաղաթին, հեռի յոսկէգիր կարգացն, կարգք ինչ խանգարեալք և ջնջագիրք՝ գիտեա, զի նստելոց են քահանայապետք ոմանք յաթոռ սրբոյն Գրիգորի, որք ոչ ըստ հրամանի սրբոց առաքելոցն և ոչ ըստ կանոնի սուրբ ժողովոյն երեքհարիւր ութուտասանիցն լինին ձեռնադրեալք յերկնաւոր պատիւ, այլ ըստ փառաց աշխարհիս ձգտին ի պատիւն յանդգնութեամբ, որք են արծաթասէրք առա-

ւել քան աստուածասէրք։ Եւ վասն զի խոտան է քահանայութիւնն և ոչ ըստ հաճոյից Բարձրելոյն՝ ջնջեալ են նոքա ի դպրութենէ երկնից բարութեանն, տալով դատաստան, զեհենին այրմամբ, զանձանց և զժողովրդոցն կորստեան։ Եւ այլ կարգն և միւս ևս կէս կարգին, որ երևեցաւ քեզ գրեալ սքանչելապէս ոսկի գրով ի ստորին եզեր մագաղաթին՝ ծանիր հաւաստեաւ, զի մերձ յերևումն պղծոյն անապատի դարձեալ յառնէ թագաւոր յազգէդ Արշակունեաց, և նորոգի աթոռ հայրապետութեան ի շառաւեղէ սրբոյն Գրիգորի։ Եւ վասն զի ոչ էին արհամարհեալք և ընկեցեալք յերկիր ի կոխումն, այլ յայտական երևմամբ կայր գոյնդն, և ծալեալ պատուականութեամբ ցուցաւ նափորտն, որ ևս առաւել հաստատապէս ցուցաւ քեզ. և ծանոյց զայս վերին ազդեցութիւն սքանչելատեսիլ ոսկէգիր կարգովն և կարգակիսաւն, որ ի ժամանակս զոռոզացելոյ թշնամւոյն արդարութեան նստի քահանայապետ արդար, ի ցեղէ սրբոյն Գրիգորի. և քահանայացեալ առաջինն կատարէ զաւուրս իւր, կրեալ ճգնութիւնս բազումս ի սուտ առաքելոց իշխանին կորստեան, և վախճանի խաղաղական հանգստիւ և ոչ սրով։ Եւ միւս զաւակ նորին յաջորդեալ զաթոռ քահանայապետութեանն՝ բազում և ազգի ազգի համբերեալ քերանաց և

գանից, սովոյ և հալածանաց և դառն նեղութեան ժամանակս բազումս՝ յանօրէն իշխանին դահճացն սրով ընկալցի զվճիռ մարտիրոսութեան։ Այն զի ցուցաւ քեզ ի կարգին մասն մի ի գրելոցն կարմրագեղով՝ սուգեալ հաւատարմութեամբ զաւանեաց զկատարումն մարտիրոսութեանն, որ դիպելոց է սրբոցն։

«Եւ որ երևեցաւ քեզ բազմութիւնք տղայոց շուրջ կալով ի վերայ արծաթի սկտեղն, զուարթացիր ցնծալից ուրախութեամբ. զի ահա յարգանդէ զաւակիդ, որ տուաւ քեզ յԱրարչէն, ելցեն բազում շառաւեղք, արք ընտիրք զօրութեամբ. ընդ որս միաբանեալ և այլ բազմութիւնք լաւ արանց, յազգէ նախարարացդ Հայոց. որք զօրացեալք սուրբ բանիւն Աստուծոյ և զյարուցմունս թագաւորաց և զսպառնալիս իշխանաց առ ոչինչ համարեալ՝ միացուցանեն զանձինս ընդ յոյսն բաղձալի երկնաւոր կոչմանն, չհայելով ի մեծութիւնս անոտիս և ոչ ի փառս առժամայնս. ընդ որոյ վաճառեալ ոմանց զփառս անեղծին Աստուծոյ, ընդ սնոտի և ապականացու կենաց աշխարհիս՝ ուրացողք լինին. վասն զի մօտ է առ դուրս վաճառ՝ Թուլացելոցն ի կորուստ, և հասեալ կայ հուպ օգնութիւն՝ զօրացելոցն ի փրկութիւն։ Յորս և դու հայեցեալ տեսեր շուրջ զաստուածային սեղանովն պարելով զտղայսն, չհայելով ընաւ ի

սայթաքմունս սնոտի հեթանոսական պաշտամանն. յորոց ոմանք կատարելութեան հասեալք՝ մարտիրոսական պսակին լինին արժանիք։ Եւ այլք յարանց բազմաց, և ոչ միայն յարանց, այլ գտանին և ի կանանց, որք թէպէտ և ոչ սրով, այլ ի շնորհաց սուրբ Հոգւոյն զօրացեալք՝ բազում բարեգործութեամբք կատարին։ Որպէս երևէին քեզ լուսափայլ նշոյլք արձակեալք ի մանկտւոյն. յորոց ոմանց կարմրագոյն փայլմամբ երփն երփն էր գոյնն՝ զկատարելոցն արեամբ զուշակէ զնահատակութիւն. և զայլոց պէսպէս ճառագայթիւք ցուցանէր զշողումն՝ որպէս զբազմափայլ գոյնս լուսաւորութեան առաքինի մարդոց. վասն զի բազում և անթիւ են ճգնութիւնք և վաստակք արանց արդարոց։

«Եւ վասն զի շարժեցաւ սաստիկ դղրդմամբ աթոռն զոր տեսեր, և որ երբեմն տղայք քեզ երևէին, յաճումն կատարելութեան բովանդակեալք, յերկրէ յերկինս թռուցեալ համբարձան՝ բովանդակապէս զերկրիս կենցաղս արդարոցն և ի յերկինս զլինելոց նոցա զհրեշտականման փոխումն եցոյց քեզ պարգևատուն բարեաց։ Քանզի իբրև զտղայս կացին յաշխարհիս արդարքն անմեղութեամբ, չդարձուցանելով ուրեք զհայեցուածս մտաց իւրեանց՝ ի զբաղմունս նանրութեան, այլ ուշադրեալք ի հրաւիրումն երկ-

նաւոր կոչմանն ուրախութեան հայրն։ Քանզի բազում և խիստ դղրդմունք յայսմ հետէ լինելոց են յաշխարհիս. յարուցմունք թագաւորաց ի վերայ միմեանց, սովք և սասանութիւնք և բազում նեղութիւնք, որք զգալուստ որդւոյն կորստեան նշանակեն, որ եկեալ նստիցի ըստ գրեցելումն ի տեղւոջն սրբութեան, ցուցանելով զինքն Աստուած. որ հաշի և մաշի ի վերին զօրութենէն. զոր տէր Յիսուս սատակեսցէ հոգւով բերանոյ իւրոյ։ Եւ յայնժամ կատարեալ վարուք առաքինութեամբ թռիցեն արդարքն ի յաւիտենից յարկսն և այնպէս յամենայն ժամ ընդ Տեառն լինիցին։ Եւ ապա յայտնապէս կատարի առ նոսա բանն Տեառն, որ ասէ, թէ «Ուր եսն եմ՝ անդ և պաշտօնեայն իմ եղիցի»։ Եւ դու կնքեա զտեսիլդ, որ ցուցաւ քեզ յայտնութիւն ի բարձանց. քանզի ոչ վրիպեսցի այտի բան մի՝ մինչև կատարեսցի ամենայն։

«Եւ ես որպէս ի քնոյ զարթուցեալ ի տեսլենէն, զոր եցոյց ինձ Բարձրեալն որպէս արթնութեամբ յայտնապէս, և. ի զարմացման մեծի եղեալ՝ փառաւորեցի զմարդասէրն Աստուած, որ արժանի արար զանարժանութիւնս իմ այսպիսի ահաւոր տեսլեանս։ Եւ լռեալ դադարեցի յայտնել զայս ումեք մինչև ցայսօր։ Եւ արդ պատմեցի ձեզ ոչ միայն առ նեղել սրտիս, այլ և թաքու-

ցանել երկուցեալ. զի մի երբէք իբրև զլացող պատուհասեալ դատեցայց ի ցուցողէ յայտնութեանս այսորիկ. որ և գրով իսկ հրամայեաց ինձ զաւանդս զայս թողուլ աշխարհի»։

ԺԲ. Եւ լուեալ զայս ամենայն խօսս բազմութեան աւագացն Հայոց, տանուտէրացն և սեպհացն և միահամուռ ժողովրդոցն բազմութեան ի սուրբ հայրապետէն Սահակայ՝ յարտասուս հարեալ զարհուրեցան։ Եւ այնուհետև ոչ ոք ինչ իշխէր յաղագս այսպիսի բանից ասել ինչ ընդ սրբոյն և կամ ճառել։

Եւ յայնմհետէ ամփոփեալ զինքն առաքինւոյն յամենայն աշխարհածուփ զբօսանաց՝ աղօթից միայն պարապէր և վարդապետութեան. վասն զի բազումք յեպիսկոպոսաց և յայլոց պատուական քահանայից ոչ երբէք ժուժէին տեսել և մեկուսանալ ի մշտաբուղխ աղբերէ վարդապետութեան սրբոյն, ուր ուրեք և դիպէր ի տեղիս, ի յաստանի և կամ ի հովս։ Եւ կեցեալ ամս բազումս և հասեալ ի յերկար ծերութիւն՝ վախճանեցաւ խաղաղական հանգստիւ ի գաւառին Բագրևանդայ, ի գիւղն որ անուանեալ կոչի Բլուր, ի սկզբան ամսին երկրորդի Յազկերտի որդւոյ Վռամայ թագաւորին Պարսից, յամսեանն նաւասարդի, որ օր երեսուն էր ամսոյն, յերկրորդ ժամու աւուրն. որ և զօր ծննդեան

սրբոյն ի սորա գիւտողաց, և ի Պատմութենէ երանելւոյ առն Կորեան՝ հաստատեալ գիւտացաք լինել նոյն օր և ծննդեան սրբոյն, ի նմին ամսեան։

Եւ վասն զի ոչ գոյր իւր արու որդի, բայց միայն դուստր մի, զոր էր տուեալ կնութեան Համազասպայ տեառն Մամիկոնէից և Հայոց սպարապետի, որ ծնաւ ի Համազասպայ երիս արու որդիս զսուրբն Վարդան և զսուրբն Հմայեակ և զերանելին Համազասպեան. որոց ետ և կնքեաց սուրբ այրն Աստուծոյ Սահակ զստացուածս գեօղից իւրոց և ագարակաց, և որ ինչ միանգամ էր իւր՝ ետ նոցա ի ժառանգութիւն և զաւակի նոցա մինչև յյաւիտեան։ Եւ ամբարձեալ զձեռս իւր՝ օրհնեաց զնոսա օրհնութեամբ բազմաւ, և պատուիրեաց նոցա պահել զվարդապետութիւն պատուիրանի սրբոյն Գրիգորի, զոր ուսոյց և աւանդեաց ճշմարտութեամբ ամենայն աշխարհիս Հայոց, ծառայել և երկիր պագանել միում միայնոյ ճշմարտին Աստուծոյ, Տեառն մերոյ և Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի։

Որոց առեալ զտենչալի նշխարս սրբոյն, բազմութեամբ քահանայից և ազատաց, տարան ի գաւառն Տարօնոյ, ի բնիկ գիւղն իւր սեպհական, յանուանեալն Աշտիշատ. և անդ կազմեալ զհանգստարանն սրբոյն՝ պատեցին զպար-

կեշտ մարմինն արդարոյն ըստ արժանի կայանից ճշմարտին։ Ուր և շինեալ եկեղեցի մեծապայծառ և վկայարան սրբոց՝ զարդարեցին պատուական և մեծագին սպասուք. հիմնացուցեալ կանգնեցին ի տեղւոջն վանս բազմութեան պաշտօնէից, կարգեալ դարման անպակաս պտղոց ի հանգիստ առաւելեալ եղբայրութեանն. ժողովս տարեորականս աշխարհայորդոր բազմութեամբ հաստատեցին ի տեղւոջն, որ ըստ ժամանակի բազմամբոխ ժողովրդօք կամաւոր յօժարութեամբ ազատք և քահանայք գաւառին, այլ և կարի յոյժ ի հեռաւոր տեղեաց դիմեալք յօր կարգադրութեան նորա կատարեն։ Որ ի բազում օգնականութիւնս առողջութեան ըստ իւրաքանչիւր ախտից շահէին ի նշխարաց սրբոյն և ուրախալից սրտիւ դառնային ի բնակութիւն յիւրաքանչիւր։

ԺԹ. Եւ յետ վեց ամսոյ կատարման նորին տարւոյ հանգստեան սրբոյն Սահակայ՝ վախճանեցաւ երանելին Մաշտոց ի Վաղարշապատ քաղաքի, զոր և Նոր քաղաք անուանեն, յերեքտասներորդի աւուր ամսոյն մեհեկանի. զոր առեալ իշխանին Ամատունեաց Վահանայ զմարմին առաքինւոյն՝ տարաւ յիւր ի գեօղն, որ անուանեալ կոչի Օշական։ Եւ յոյժ մեծարանօք զդիր երանելւոյն կազմեալ՝ տօն յիշատակի առնենա-

մեծափոյթ պատուով ամենայն բազմութիւնք ժողովրդոցն Այրարատոյ։

Զորոյ զհետ յաջորդեաց զաթոռ հայրապետութեան աշխարհիս Հայոց, հրամանաւ երանելւոյն Մաշտոցի՝ սուրբն Յովսէփ, որ էր ի գաւառէն Վայոց ձորոյ, ի գեղջէն որում անունն էր Խողոցիմք։ Եւ ի բարեխօսութենէ սուրբ հանգուցելոցն արանց՝ շնորհեցաւ աշխարհիս Հայոց պաշտօն ուղղափառ հաւատոյ, մինչև ցամն երկոտասաներորդ Յազկերտի արքային Պարսից որդւոյ Վռամայ։

Վերջ բանիս այս։

ԴՐՈՒԱԳ Բ.

Ի. Եւ էր Յազկերտի արքայի հազարապետ մի Միհրներսեհ անուն, այր չարահնար և դժնամիտ. որոյ արկեալ ի միտս ի շատ ամաց զխորհուրդս անօրէնութեան, ի կործանումն և ի կորուստ թուլամիտ ոգւոց. որում գտեալ օժանդակ չար և սադրիչ անօրէն թիւնաւոր բազմաժամանակեայ մտածութեան իւրում՝ այր մի ի տոհմէն Սիւնեաց, որոյ անունն էր Վարազվաղան. որով ըստ նմանութեան սատանայի, որ ի դրախտին օձիւն խաբեաց զնախաստեղծին հազորդն՝ նոյնպէս և նա նովաւ զիւրոյ դառն կամացն վճարել ջանայր զհաճոյսն։ Եւ էր Վարազվաղանս այս փեսայացեալ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ. որ և ըստ համբաւոյ ոմանց՝ ատելութեամբ մեծաւ ատէին զկեալն ընդ միմեանս զՎարազվաղանայ և զդստեր իշխանին Սիւնեաց. յաղագս որոյ ծանր քինու հայէր հայր աղջկանն ընդ փեսային իւրում և հնարէր սպանմամբ խնդրել զվրէժս թշնամանաց դստերն իւ-

րոյ, մինչև հալածեալ հանէր զնա յաշխարհէս Հայոց։

Եւ չարիմացին Վարազվաղանայ գիտացեալ զանհնարին ոխութիւնն Վասակայ, և զի ոչ կարէր հանդուրժել սաստիկ բռնութեան աներոյն, յաղագս հզօրապէս ճոխութեանն, որով վարէր ի ժամանակս իշխանութեան իւրոյ՝ փախուցեալ յերկիրն Պարսից առ Միհրներսեհ հազարապետն Արեաց անկանէր։ Եւ վաղվաղակի խորհուրդ դիւական ի միտս արկեալ՝ առաջնորդ կորստեան աշխարհիս լինէր, ճանաչելով ի նոյն խորհուրդ չարութեան յորդոր և զկամսն Միհրներսեհի. մտածութիւն անօրէն ի միաբանութիւն բանսարկուին ի մէջ առեալ՝ ուրանայր զճշմարտութիւնն և տարերց հաստատելոց յԱրարչէն ի սպասաւորութիւն մարդկան, արեգական և լուսնի՝ երկիր պագանէր. և ճեղքեալ ինքնակամ յօժարութեամբ ի սուրբ և յարդար քարոզութենէն կենաց, զոր նահատակն և առաքեալն Հայոց Գրիգորիոս բազում և մեծամեծ վիշտս կրելով՝ անձանձրոյթ աղօթիւք և անզրաւ խնդրուածովք զցայգ և զցերեկ վարդապետեալ սերմանեալ յամենայն ոգի, արհամարհեալ մերժէր յինքենէն անօրէնն Վարազվաղան։ Եւ մտեալ ի տուն մոխրանոցին զկրակն ասաց գոլ աստուած, և ուրացեալ յանքակ և ի միասնական սուրբ

Երրորդութենէն՝ եղև դեղագործ մահու և մատուցակ կորստեան ոգւոց, անօրինաւն Միհրներսեհիւ, ամենայն տկարամիտ անձանց։ Որում այնուհետև եղեալ վարդապետ՝ ուսուցանէր փութապէս ի տուէ և ի գիշերի դառն իշխանն Միհրներսեհ զպիղծ սեպուհն Սիւնեաց զՎարազվաղան, ասելով այսպէս, թէ «Հայեա՛ց մտաց աչօքդ և տես թագաւորութիւն մի այսպիսի, որ ահաւոր է և ի վեր քան զամենայն թագաւորութիւնս, և սաստկութիւն առնաձիոյ և հրահանգի և կամ կազմութիւն զինու, որ սարսեալ դողացուցանէ զամենայն տեսողս և զլսողս, զհնազանդս և զանհնազանդս. ընդ նմին և զօրինացս յայտնապէս ըստ արժանի մեծ թագաւորութեանս զընտրողութիւն, զատոյգն և զվայելուչն։ Քանզի ո՞վ ոք ոչ տեսանէ յամենայն տիեզերս զարեգականն զփառաւորութիւնն, որոյ ճառագայթիւք լուսաւորին ամենայն եղեալք խօսնոց և անասնոց. և կամ զհրոյ օգտակարութիւն, որով կերակրին և վայելեն ամենայն բանաւորքս. և կամ տարերքս և քաղցրախառն օդոց շնչմունք, որով բոյսք և սերմունք առոքացեալք և հասեալք ի կատարելութիւն՝ մատուցանեն մարդկան զկեալն բարի և զուրախանալն։ Արդ՝ թէպէտ և անհնազանդ են մեզ այնոքիկ, տեսանեն զայս ամենայն և ոչ իմանան, վասն զի ոչ ունին իբրև զմեզ մեծ իմաստս և խոհականութեան խրատս։ Եւ վասն զի

չկարացեալ ճանաչել այնպիսեացն զաստուածս և ոչ զօգուտն, որ յիւրաքանչիւր ումեքէ յաստուածոցն բաշխին ի մարդիկ՝ յայտնի է և ստուգապէս, թէ և աստուածոցն ցասուցեալ՝ չկամեցան զիւրեանց բարութիւնն, որ ի միոյ միոյ որոշողութեամբ պարգևի յաշխարհս՝ ծանուցանել անմտացն: Իսկ որք ընդ մերով մեծ իշխանութեամբս հնազանդեալ են ազգք և ընդ ձեռամբ այսպիսի ահեղ և սաստիկ կարգեալք են ընդ թագաւորութեամբ՝ կորնչին զյաւիտենական կորուստն, և մեք մեղադրեալք յաստուածոց՝ պատուհասիցիմք»:

Զորոյ անմիտ վարդապետութիւն զխորամանգ ուսուցչին Միհրներսեհի լուեալ խելացնոր աշակերտ նորա Վարազվաղան՝ չկարաց զգալ յապշութենէ սատանայազէն պղտորեալ մտացն, և առնել անդրէն պատասխանի անզգայեալ վարդապետին, թէ «Աստուած, որ ինքն յինքեան պակաս է և թերակատար, զիա՞րդ կարէ տալ այնպիսին այլում զկատարելութեան խնդիրս: Քանզի զգոյն իւր ոք կարէ տալ խնդրողին. իսկ որ ինչ իւր ոչ գոյ ուրուք, այլ որպէս մասն ինչ ի բազում մասանց յումեքէ առեալ ունիցի յանձին՝ կարէ տալ յայնմ մասնէ զոր ինչ ունի. իսկ զոր ինքն ոչ ունի՝ յայտնի է թէ և այլում շնորհել զայն ոչ կարէ: Վասն զի թէ տապացեալ ոք կարօտեսցի զովանալոյ, և մատուցեալ զայն խնդրեսցէ զարձեալ ի ջերմութենէ՝ չպատահէ խնդրոյն. այլ և խնդրողն յոյժ անմիտ ճանաչի յամենեցուն և արժանի ծաղու: Քանզի և նոյն ինքն խնդրողն հաւատեաւ գիտէ, թէ որ ինչ ինձս պիտի, յորմէ կամիմն խնդրել՝ նորա չիք, և ոչ տալ կարէ. և բազում թախանձանօք և յերկար դեգերմամբ խնդրեսցէ յայնպիսւոյն՝ անմիտ է և լի է ապաշաւութեամբ. որպէս թէ ի ջրոյ ոք խնդրիցէ ցամաքութիւն, և ի հրոյ հայցիցէ ոք զիճութիւն, և կամ զարեգակն աղաչեսցէ ոք յաղագս զովացուցանելոյ, և կամ ի գիշերոյ պահանջեսցէ ոք լոյս: Այլ գեղեալն ի նոսա յԱստուծոյ մասունս՝ կան և ունին, սահմանեալ զնոյն և մատակարարեալ ըստ իւրաքանչիւր մասին, հարկաւորին անդադար հաստուցանել աշխարհի, ոչ իւրեանց կամաւ, այլ ըստ հրամանի Արարչին իւրեանց, որ էն Աստուած ճշմարիտ, արարիչ ամենայն լինելութեան ժամանակաց և տարերց, ջերմութեան և ցրտութեան, ցամաքութեան և խոնաւութեան, լուսոյ և խաւարի. և ունի յինքեան զամենայն բովանդակապէս. և որք խնդրեն ի նմանէ արժանաւորապէս՝ տայ և լնու զամենայն կատարելապէս ըստ իւրաքանչիւր ուրուք պիտոյից և կամաց»:

Զոր և իւր իսկ ուսեալ զայս ամենայն ի մանկութենէ իւրմէ անօրէնն Վարազվաղան՝ քաջ գիտէր. բայց ի նախանձ անօրէնութեան ընկղմեալ

ընդ աներոյն՝ խորհէր ի միտս իւր այրն աստուածուրաց, ապրելով նմա դիւին, որ միացեալ ներկեալ էր ի սրտի նորա, թէ «իմաստս այս իմ և ջանս և արարուած՝ երկուց իրաց առիթ է ինձ բարւոյ. կամ հաւանի աշխարհն Հայոց և ուրանայ՝ մեծաց պարգևաց և պատուոյ արժանի լինիմ յԱրեաց, որպէս հաւատարիմ նախագիտ և օգտացոյց այսպիսի կարևոր և մեծ իրաց. և կամ չհաւանին յանձն առնուլ և ընդդիմանան, (և) չկարացեալ կալ առաջի այսպիսի մեծի ուժոյ՝ կորնչին ամենևիմբ տամբք և կարասեաւ. կորնչի թերևս և իմ թշնամին յիրիս յայսմիկ։ Եւ ես թէպէտ և ոչ միոյ այլ իմիք չհանդիպիմ բարւոյ՝ սակայն շատ իսկ է ինձ և բաւական լուրն և տեսկորստեան թշնամւոյ իմոյ քան զամենայն օգուտս և մեծութիւնս որ են յաշխարհի»։

Եւ զայս ամենայն չար իմացմունս անձին իւրում և զաւակի, իմացեալ Սիւնւոյ սեպհին անօրէնի և տարեալ ի գլուխ՝ չմոռացաւ և աստուածային տեսչութիւնն. այլ սատէն իսկ նախ ընկալեալ յարդար դատաստանէն Աստուծոյ զվճիռ հատուցման ըստ արժանի գործոց իւրոց. քանզի տեսիլ նշաւակի եղև ամենայն տոհմին իւրոյ և զաւակին մարդկան։ Վասն զի ի խորհրդակցէն, ի դիւէն իւրմէ, տանջեալ ամս բազումս առաջի ամենեցուն հանապազօր նշաւակօք, զգեանեալ

փրփրէր անզգայութեամբ, և չկարացեալ ասել, թէ մեղայ։ Վասն որոյ գտեալ դիւին ամենաթափուր զայրն ի խնամոց մարդասիրին՝ յետոյ ապա սաստիկ և անհնարին խայտառականօք մինչ ի բազում ժամանակս չարալլուկ կտտանօք զարկուցեալ հեղձոյց։ Որ և զմնացորդս ժահահոտ չարահամ խորտկին իւրոյ եթող զաւակին իւրում, ըստ գրեցելումն ի վեշտասաներորդումն սաղմոսին. «Յագեցան կերակրօք, ասէ,—որ միւս ևս թարգման՝ խոզենեաւ ասէ,—և թողին զմնացուածս տղայոց իւրեանց»։ Եւ այսպէս նորա սատէն ընկալեալ զհատուցումն մեղաց իւրոց՝ պահի և անշէջ գեհեննոյն ի տարտարոսին՝ մատնել յաւիտենից և անանց բոցոյն։ Յորոց ձեռն սկիզբն առեալ գայր տակաւ յերևումն՝ կանխաւ տեսութիւն մարգարէական սուրբ նահատակին Գրիգորի տեսլեանն, որ երևեցաւ նմա յԱստուծոյ. աղբիւրն կենաց, յորում լուացեալ դասք սևագոյն այծեացն, ի սպիտակակիզն գոյն օդեաց դարձեալք՝ արեգակնանման լուսափայլեալք երևէին. յորոց կէսք ի լուացելոցն յետս դարձեալք ընդ կրունկն՝ անցանէին ընդ ջուրն, և փոխեալք ի նմանութենէ սպիտակացեալ զառանցն ի գոյն սևացեալ զայլոցն՝ յարձակէին ի վերայ զառանցն և արեան ճապաղիս հանէին։ Որոց նախ և առաջին յառաջատեսութեանն սրբոյն, ի զառնութենէ ի գայլութիւն

փոփոխման՝ այն այր ի տոհմէն Սիւնեաց եղև պատճառ կորստեան բազմաց և կոտորածի աշխարհիս Հայոց։

ԻԱ. Եւ լուեալ զայս ամենայն բանս՝ անօրինին Միհրներսեհի և խնդալից եղեալ, քանզի եգիտ սատար մահաթոյն և գրգռիչ անօրէն իւրում չար մտածութեանն զայրն զդիւազգեաց զՎարազվաղան, մտեալ խնդալից առ Թագաւորն Յազկերտ՝ սկսաւ խօսել ընդ նմա առանձինն և ասէ. «Ոչ միայն զվայելչութենէ շահից, եթէ որպէս ի դէպ է տերանց օգտել ի ծառայից, զայն ևեթ հոգալ պարտ է տերանց, այլ և յաղագս զիւտի ոգւոց արժան է զմտաւ ածել, որով ոգիք ծառայից մի՛ կորիցեն։ Վասն զի որպէս դու վասն քո շահիցն և հարկաց փոյթ յանձին ունիս զի օգտեսցիս՝ նոյնպէս և աստուածք զոգւոցն զիւտս ջերմագոյն ևս գրեն և կամին տեսանել։ Եւ աստուածոցն արժանի առնել՝ չկարէ ոք ասել զպարգևս և զպատիւս, որ անպիտւոյն յաստուածոցն մթերեալ պահին. թող թէ որ ոք բազում ոգիս հնարի ի մոլորութենէ ի ճանապարհ ածել և* զանէծս անցուցանել ընդ արդարս.* փառք և շքեղութիւնք որ այնպիսեացն ոգւոցն ընձեռին յաստուածոցն՝ ոչ ոք կարէ բանիւ ասել զայն և պատմել և կամ ընդ գրով բովանդակել։ Արդ՝ քանի՞ աշխարհք են, որում դուք իշխէք աստուածաբար, և զոր սպանանել

կամիք իշխէք և զորս կեցուցանել։ Եւ նախ առաջին՝ որպէս Հայոց մեծ աշխարհն պիտոյ է և օգտակար, և առ նմին Վրաց և Աղուանից. և միայն օգտիցն ևեթ հայիք, զոր ընդունիք յաշխարհացն. և որ մեծն է և կարևոր՝ յաղագս այնչափ կորուսեալ ոգւոց զիւտի՝ զայն բնաւ և զմտաւ իսկ չածէք և ոչ հոգայք. և զայս ոչ գիտէք, եթէ ընդ ամենայնի այնչափ անձինն համար տալոց էք աստուածոցն։ Զի եթէ հոգայք ընդ այնչափ ոգւոյ փրկութեան՝ գիտացէք, զի աւելի քան զաստի թագաւորութեանդ մեծութիւնդ զոր ունիք, ոգւոցն բարի և մեծութիւն որ լինէր անդ՝ շատ օգուտ էր ձեզ և պիտոյ։ Ես առաւել այլ օգուտս մեծամեծս և կարևոր իրս տեսանեմ յիրս յայս Արեաց աշխարհիս։ Վասն զի դուք ինքնին գիտէք և ամենայն Արիք՝ զաշխարհն Հայոց, թէ որպէս մեծ է և պիտանի, և մօտ և սահմանակից է կայսեր իշխանութեանն, և զօրէնս և պաշտօն զնոյն ունի, զի կայսր զիշխանութիւն նոցա ունի։ Եւ եթէ և մերոց օրինաց ընտանեցուցանէք զնոսա, և ընդելնուն, և կարեն ճանաչել, եթէ ցայժմ մոլորեալք էին, և արդ ի ճանապարհ եկեսցեն՝ այնուհետև զձեզ սիրեն և զԱրեաց աշխարհս, և ի կայսերէ և յօրինաց նորա և յաշխարհէն մերժին և հեռանան ի բաց։ Եւ լինի այնուհետև աշխարհն ընդ մեր սերտ սիրով և միաբանութեամբ։ Եւ յորժամ

Հայք սերտիւ մեր լինին՝ Վիրք և Աղուանք այնուհետև մեր իսկ են։ Եւ իմ թէպէտ և էր յառաջագոյն հոգացեալ զայսպիսի մեծ իրս և զմտաւածեալ ցուցանել ձեզ՝ տաւել ևս հաստատեալ յառնէն, որ ի Սիւնեաց տոհմէն՝ գիտաց հեռանալ ի մոլար օրինացն զոր ցայժմ ունէր, և ընտրել զճշմարիտ և զհաստատուն օրէնս մեր, զոր կամաւ և ախորժելով յանձն էառ. զոր ի նմանէ աւելագոյն ծանեայ և հաստատեցի զօգուտ զհոգևոր և զմարմնաւոր, որ յիրացս յայսցանէ լինելոց է ձերում թագաւորութեանդ և առ հասարակ ամենայն Արեաց աշխարհիս։ Այլ և որ սերտ սիրով ետ զանձն իւր այրն և ընտրեաց զլաւն՝ արժան է դիպել երևելի փառաց և տաւելապէս պատուոյ քան զամենայն ընկերակիցս իւր և տոհմակիցս, որպէս զի տեսեալ տոհմին նորա և ամենայն Հայոց ազգանւոյն զմեծամեծ բարիս և զշքեղութիւն, որ ի ձէնջ ի վերայ նորա յայտնի լինի, ի նախանձ զրգռեալ և նոքա այսպիսի կենաց և բարւոյ հանդիպել՝ յօժարութեամբ յանձն առնուն զձեր հրաման, և մի զմիով ելևելեալք փութան կատարել զկամս ձեր։ Եւ եթէ այս այսպէս լինի՝ միշտ ի խաղաղութեան և յանհոգութեան կայ թագաւորութիւն Արեաց աշխարհիս. ապա թէ ոչ լինիցի այս այսպէս՝ կասկածեմ յառաջիկայսն, մի՛ զուցէ որում օրինացն են հաս-

տատուն՝ նոցին և ծառայութիւն առնել ցանկան, և լինի ոչ փոքր կասկած Արեաց աշխարհիս յիրացն յայնցանէ»։

Եւ իբրև զայս ամենայն յարմարումն բանից լսէր Յազկերտ արքայն Պարսից ի չարախորհուրդ և ի դժնամիտ հազարապետէն իւրմէ Միհրներսեհէ, հաճեալ ընդ իմաստն և գովեալ՝ յայտնէր մոգուցն և այլ ազգանւոյն Արեաց զբանս ամենայն Միհրներսեհի։ Եւ ամենայն Արեաց առ հասարակ զարմացեալ և գովեալ զխրատն՝ վաղվաղակի կոչէր զմոգսն, և գրեալ զօրէնս մոգութեանն՝ տայր բերել ի Հայս։ Եւ արարեալ հրովարտակս առ ամենայն Հայոց ազգանին և գրէր այսպէս.—

ԻԲ. «Թագաւորացն առաջնոց, որ նախ քան զիս իմ նախնիքն էին և զայս թագաւորական գահ ունէին, ոչ գիտեմ եթէ յաղագս այլ ինչ մեծ անպարապութեանց, և թէ չխորհելով զայսպիսի ծանր և կարևոր պէտս՝ չհոգացան իրացս։ Իսկ իմ զմտաւածեալ, ի մոգուցն և յայլ իմաստուն և յուսեալ մարդկանէ Արեաց աշխարհիս տեղեկացեալ, թէ որ միանգամ ընդ իշխանութեամբ մերոյ թագաւորութեանս են, որպէս օգտիւք և այլ հպատակութեամբ վայելեմք ի նոցանէ՝ ևս առաւել պարտիմք ընդ փրկութիւն և ընդ գիւտ ամենեցուն հոգւոց հոգալ և գտանել. և եթէ յանկարծ ծու-

լացեալ գտանիմք յայսպիսի մեծ յոգողութենէ՝ տեղեկացաք յօրինաց մերոց, թէ ծանր պատուհաս կրելոց եմք յաստուածոցն։ Արդ՝ եթէ մեք պատուհասիմք վասն չբողոքելոյ ումեք ի ձէնջ՝ ձեզ առաւել աւելի ևս արժանի է երկնչել, թէ հեղգայք ինչ յիւրաքանչիւր հոգւոյ օգտէ, զի ի մէնջ պատուհասիք և յաստուածոց։ Վասն որոյ և զօրէնս մեր զատոյգ և զարդար գրեցաք և տուաք բերել առ ձեզ. և կամիմք, եթէ որպէս դուք օգտակար աշխարհ էք և մեր սիրելի՝ զմեր արդեօք զարդար և զկշիռ օրէնս ուսանէիք և ունէիք, և չպաշտէիք զայնպիսի օրէնս, որ ամենեցուն մեզ յայտնի են, թէ սուտ են և անօգուտ։ Արդ՝ լուեալ ձեր զմեր հրամանսդ՝ կամաւ և սիրով յանձն առէք, և բնաւ ամենեւիմբ զմիտս ընդ այլ ինչ մի՛ տանիք։ Այլ և այս կամ եղև մեզ, զի և զկարծեցեալ զձեր օրէնսդ առ մեզ գրել հրամայեցաք ձեզ, եթէ ո՛րպէս կորուսեալ էիք մինչև ցայսօր։ Եւ յորժամ դուք իբրև զմեզ ճանաչողք ճշմարիտ մեր օրինացս լինիք՝ Վիրք և Աղուանք ըստ մեր և ձեր կամս չիշխեն ելանել»։

ԻԳ. Եւ ընկալեալ զայսպիսի հրովարտակ ամենայն Հայոց աւագանւոյն և ընթերցեալ զամենայն գրեալսն ի հրովարտակին, և զայն ևս իմացեալ, թէ զօրէնս անօրէնութեան իւրեանց գրով առաքէ առ նոսա, ծանուցեալ և զառ ի ծածուկ նետս

թշնամւոյն, զոր ձգէր խորամանկութեամբ յանարատ հօտն Քրիստոսի՝ տրամեալ առողջախորհուրդ ժողովուրդք սուրբ հօտին Քրիստոսի ի կոր կործանեցան, թէ ընդէ՞ր իսկ բնաւ այնպիսի դառն և լի թիւնօք ծնեալ ինոցանէ ճառեցան իրքս։ «Մի՛ զուցէ, ասեն, աճեցեալ ի պակասամիտ և ի փառախնդիր անձինս թերահաւատ մարդոց, չարաչար ձգտեալ արմատս՝ կորնչիցին բազումք, վրիպեալք ի ճշմարիտ և յարդար հաւատոյն Քրիստոսի»։

Ժողովեցան այնուհետև ըստ հրամանի տանուտերացն Հայոց սուրբ եպիսկոպոսք ըստ գաւառաց աշխարհին Հայոց, և պատուական երիցունք և վանականք, որք են այսոքիկ.* Եւ Յովսէփ, որ թէպէտ և երէց էր ըստ ձեռնադրութեան՝ այլ զկաթողիկոսութեան Հայոց զաթոռն ունէր ի ժամանակին. տէր Անանիա՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս, տէր Մուշէ՝ Արծրունեաց եպիսկոպոս, տէր Սահակ՝ Տարօնոյ եպիսկոպոս, սուրբն Սահակ՝ Ռշտունեաց եպիսկոպոս, տէր Մելիտէ՝ Մանձկերտոյ եպիսկոպոս, տէր Եզնիկ՝ Բագրեւանդեայ եպիսկոպոս, տէր Սուրմակ՝ Բզնունեաց եպիսկոպոս, տէր Թաթիկ՝ Բասենոյ եպիսկոպոս, տէր Երեմիա՝ Մարդաստանի եպիսկոպոս, տէր Գադ՝ Վանանդեայ եպիսկոպոս, տէր Բասիլ՝ Մոկաց եպիսկոպոս, տէր Եղբայր՝ Անձևացեաց եպիսկոպոս, տէր Տաճատ՝ Տայոց եպիսկոպոս, տէր

Թաթուլ՝ Տարբերունոյ եպիսկոպոս, տէր Զաւէն՝ Մանանաղւոյ եպիսկոպոս, տէր Եղիշէ՝ Ամատունեաց եպիսկոպոս, տէր Երեմիա՝ Ապահունեաց եպիսկոպոս։ Այսոքիկ ամենեքեան եպիսկոպոսք. և ի պատուական երիցանց՝ սուրբն Ղևոնդ, և Խորէն ի Մրենեայ, և Դաւիթ, և այլ պատուական երիցունք, և աւագ վանականք բազումք, հանդերձ սքանչելի և հրեշտակակրօն տերամբն Աղանաւ, որ էր յազգէն Արծրունեաց։ Եւ որք ի նախարարացն էին ժողովեալք՝ տէրն Սիւնեաց Վասակ, և տէրն Արծրունեաց Ներշապուհ, Վրէն Մաղխազ, տէրն Մամիկոնէից և սպարապետն Հայոց Վարդանն, տէրն Վահևունեաց Գիւտ, տէրն Մոկաց Արտակ, տէրն Անձևացեաց Շմաւոն, տէրն Ապահունեաց Մանէճ, տէրն Վանանդեայ Առաւան, տէրն Արշարունեաց Արշաւիր, տէրն Ամատունեաց Վահան, տէրն Գնունեաց Ատոմ, տէրն Պալունեաց Վարազշապուհ, տէրն Աշոցայ Հրահատ, տէրն Դիմաքսենից Հմայեակ, տէրն Աբեղենից Գազրիկ, տէրն Առաւեղենից Փափագ, Վրէն Ձիւնական։ Այսոքիկ ամենեքեան աւագ տանուտեարք, հանդերձ աւագ սեպհօք և բարեպաշտ եպիսկոպոսօք և աւագ քահանայիւք և վանականօք, պատասխանի հրովարտակին գրէին առ թագաւորն Յազկերտ և առ ամենայն աւագանին դրանն այսպէս.—

ԻԴ. «Ի լուսաւոր և ի ճշմարիտ օրէնս մեր գրեալ է, որ ձեզ ընդունայնութիւն և բարբանջմունք թուին, թէ «Ծառայք, հնազանդ լերուք մարմնաւոր տերանց ձերոց՝ որպէս Աստուծոյ». և մեր ըստ կարի զօրութեան մերոյ երկուցեալ նախ ի հրամանէ օրինաց մերոց, և ապա ի ձեր ի մեծ թագաւորութենէդ, եղեալ ի մահ՝ ոչ միայն ըստ երկիւղի մարդկան, որպէս առ ականէ, ըստ օրինի չար ծառայից ծառայել ձեզ, այլ կամաւ իսկ և յօժարութեամբ՝ յամենայնի զձեր կամս և զհրաման կատարել. և ծառայել ձեզ ոչ միայն կարասւոյ ծախիւք, այլ և զարիւն անձանց մերոց և որդւոց ի վերայ ձեր դնել։ Բայց վասն հոգւոց մերոց գիւտի և կամ կորստեան՝ զձեզ ինչ ամենևին այդ հոգ մի աշխատեսցէ։ Եւ վասն պարգևի և պատուհասի որ երկնչիքդ յաստուածոցդ յաղագս մերոյ ոգւոց, որպէս ասէքդ՝ ի մեր անձինս և յոգիս հասցէ յԱստուծոյ օգուտն այն և կամ պատիժ։ Բայց դուք գիրդ ևեթ զայդ լսեալ ներեցէք մեզ. քանզի որպէս անհնար է մարդկային բնութեանց փոխել զերկնից տեսչութիւնն յայլ տեսութիւն՝ նոյնպէս և անհնար է՝ որ ի բնէ ուսեալ եմք և հաստատեալ յօրէնս յայս՝ անսալ այդպիսի հրամանի և հաւանել. զոր և լոկ բանիւք անգամ լսել ոչ կարեմք, քանզի և կամիմք իսկ ոչ։

«Այլ վասն օրինաց ձերոց, զոր գրեալ էր և

տուեալ բերել առ մեզ՝ մեք ձեզ ոչ երբէք լսեմք։ Մինչ որ այդր լինիմք ի դրանն,* և կամ ի մոգուցդ, որ ձեր օրէնսուսոյցքդ իմն կոչին, այպն արարեալ արհամարհեմք.* Թող թէ և գրոց ես յօժարեցուցանէք զմեզ կարդալ և լսել, որ ինչ ոչ է մեզ պիտոյ և խնդիր։ Այլ յառաւել ես պատուելոյ զԹագաւորութիւնդ ձեր՝ և բանալ անգամ զգրեալդ և կամ տեսանել ոչ կամեցաք. զի զօրէնս, զոր ճանաչեմք եթէ սուտ են և անմիտ մարդոյ բաբբանջմունք, զոր բազում անգամ մեր լուեալ է ի ձեր անուանեալ սուտ վարդապետացդ, և տեղեակ եմք իբրև զձեզ՝ զայն ոչ կարդալ պարտ է և ոչ լսել։ Վասն զի ընդ կարդալն՝ հարկիմք և ծաղր առնել, ուստի օրէնքն և օրէնսդիրքն և որք պաշտեն զայդպիսի խաբէութիւնս՝ ի միասին թշնամանին։ Յաղագս որոյ և ոչ զմեր օրէնս գրել և տալ բերել առ ձեզ, ըստ հրամանիդ ձերոյ, ի դէպ և պատշաճ համարեցաք։ Զի եթէ զձեր սուտ և զարժանի ծաղու օրէնսդ չհամարեցաք արժանի կարդալոյ և մատուցանելոյ ի մեզ, զի մի թշնամանեսցուք զձեզ, ծաղր առնելով զօրէնօքդ,— զոր ըստ ձերում իսկ մեծի խրատոյդ պարտ էր զմտաւ ածել ի գրելն և ի տալ բերելն առ մեզ, —մեք զի՞րդ զայսպիսի զաստուածաւէր և զճշմարիտ օրէնսն գրիցեմք առ ձեր անզգամութիւնդ յայպանումն և ի թշնամանս։ Բայց այս ևեթ ձեզ

ի հաւատոյս մերոյ յայտնի լիցի, զի տարերց ոչ ծառայեմք, արեգական և լուսնի, հողմոց և կրակի, որպէս դուքդ. և բազում աստուածոցդ, զոր անուանէքդ դուք ի յերկրի և ի յերկնի՝ պաշտօն ոչ մատուցանեմք։ Քանզի ուսաք և հաստատեալ ծառայեմք միում միայնոյ ճշմարտին Աստուծոյ, որ արար զերկինս և զերկիր և զամենայն որ ինչ ի նոսա, և նա միայն է անուանելոցդ ի ձէնջ աստուածոցդ Աստուած և արարիչ, թագաւոր թագաւորաց և տէր տերանց. և նմա միայնոյ վայել է ամենայն բանաւորաց՝ մատուցանել երկրպագութիւն և պաշտօն»։

ԻԸ. Եւ գրեալ զայս ամենայն բանս ի նամակին սուրբ քահանայից ժողովյն, և հանդերձ ամենայն նախարարօքն Հայոց ետուն տանել առ թագաւորն Արեաց Յազկերտ։ Եւ նորա հրամայեալ կոչել զմոգսն և զամենայն աւագսն դրանն՝ ետ բանալ զնամակն զոր առաքեցին Հայք, և կարդալ առաջի ամենեցուն։ Եւ լուեալ զբանս նամակին թագաւորն հանդերձ մոգօքն և ամենայն աւագանեաւ դրանն, և սրամտութեամբ բարկութեան զրգռեալ՝ հարցանէր զմոգսն և զամենայն Արեաց աւագանին, թէ «Զեզ զի՞րդ թուի, ծառայից այդպիսի աներկիւղ համարձակութեամբ գրել առ իւրեանց տէրն»։ Իսկ դասք մոգուցն և ամենայն մեծամեծացն աւագանւոյն դրանն՝ յառն

կացեալ ասացին, թէ «Նոցա զկորուստն անձանց իւրեանց և աշխարհի գրեալ է առ ձեզ. բայց ձեզ թէ որպէս պարտ է ծանուցանել նոցա զձեր տէրութիւն և զնոցա ծառայութիւն՝ զայն դուք իշխէք»: Առաւել ևս գրգռեալ զթագաւորն և զամենայն աւագանին ասելով. «Եթէ ոչ ուստեք ունէին նոքա յայլուստ օգնականութեան յոյս՝ զայդպիսի բանդ ի միտս իսկ իւրեանց նկատել չիշխէին, թող թէ նամակաւ առ ձեր թագաւորութիւնդ առաքել»: Զայս չարախորհուրդն Միհրներսեհ ասէր:

Եւ թագաւորն Յազկերտ իբրև լուաւ զայս ամենայն ի մոգուցն և յամենայն դրան աւագանւոյն՝ սրտմտութեամբ զայրացեալ՝ հրաման ետ փաղփաղակի հրովարտակս առնել յաշխարհն Հայոց և Վրաց և Աղուանից: Եւ հրամայէր գրել յերեսին հրովարտակին, զի ամենայն տանուտեարքն և աւագ սեպուհքն երեցունց աշխարհացն փութով և անխափան ի դուռն եկեսցեն. «և որ ոք, ասէ, ծուլացեալ յապաղեսցէ՝ առանց ամենայն թողութեանց մահու պատուհաս կրեսցէ»: Եւ հասեալ հրովարտակս այս յերեսին յաշխարհսն, Հայոց, Վրաց և Աղուանից, և ընթերցեալ առաջի նոցա, իբրև լուան զայնպիսի ստիպով զկոչումն զամենեցունց՝ անդէն և անդ գիտացին զպատճառս իրացն, թէ չէ խաղաղութեամբ, այլ կորստեան ոգւոց է ստիպումն կոչմանս այսորիկ. տրտմեալք ամփկէին և յԱստուծոյ օգնականութիւնն ապաստանեալ ապաւինէին:

Պատգամաւորութիւն այնուհետև երեքին աշխարհքն առ միմեանս առնէին և ուխտադրութիւնս, և բազում երդմամբ Աւետարանին հաստատէին: Խորհէին՝ զչերթալն որպէս ապստամբութիւն կարծեցուցանել, և զերթալն խոովեալք տարակուսէին. հաշուէին զերթալն լաւագոյն, և ելից իրացն զԱստուած կոչէին օգնական: Բայց զիւրեանց զմիտս և զբանս և զխորհուրդս, միջնորդութեամբ սրբոյ Աւետարանին, անքակ և աներկեւան առ միմեանս հաստատէին, թէ «Երթամք, այո, այլ ուրանալ զԱրարիչն երկնի և երկրի ոչ հաւանիմք: Եւ այս կատարի մեզ յԱստուծոյ, յորժամ ցուցանեմք զմեզ Քրիստոսի մի մարմին և մի հոգի. յիշելով զսուրբ զառաքեալսն, զքարոզքն սուրբ եկեղեցւոյ, որոց էր սիրտ մի և ոգի մի. որոց բարեխօսութեամբ ուղղեսցէ զմեր պատասխանիս առաջի անհեղ թագաւորին Փրկիչն մեր և Տէր Յիսուս Քրիստոս, և պահեսցէ զմեզ յարձակմանէ չար գազանին, որ դիմեալ գայ ի վերայ մեր. քանզի ոչ երբէք Աստուած զմիաբանեալսն ի բարի կամս՝ եթող ի ձեռաց: Իսկ եթէ ոք որոշեալ ճեղքեսցի յայս ուխտէս միաբանութեան՝ և Որդի մարդոյ, որպէս և ինքն

իսկ առէ, ուրացեալ ընկեսցէ զայնպիսին յերեսաց իւրոց առաջի Հօր եւ հրեշտակաց երկնից»։

Եւ այսպէս միաբանեալք ուխտիւք և երդմամբ երեքեան աշխարհքն, Հայք, Վիրք, Աղուանք, գնացին ի դուռն։

Եւ որք ի ժամուն ի մեծամեծ աւագանւոյն Հայոց յուղի անկեալ ճանապարհորդեցան՝ այսոքիկ են. ի տոհմէն Սիւնեաց Վասակ Սիւնեաց տէրն, որ և ի ժամուն մարզպանն էր Հայոց. և ի տոհմէն Արծրունեաց Ներշապուհ. ի տոհմէն Ռշտունեաց Արտակ. ի տոհմէն Խորխոռունեաց Գադիշոյ. ի տոհմէն Մամիկոնէից Վարդան, Հայոց սպարապետ և տէրն Մամիկոնէից. ի տոհմէն Մոկաց Արտակ. ի տոհմէն Ապահունեաց Մանէճ. ի տոհմէն Ամատունեաց Վահան. ի տոհմէն Վահեւունեաց Գիւտ. ի տոհմէն Անձևացեաց Շմաւոն։ Եւ յաշխարհէն Վրաց՝ բդեշխն Աշուշայ և այլ տանուտեարք աշխարհին։

ԻԶ. Եւ հասեալք ամենեքեան սոքա ի դուռն՝ յանդիման եղեն նախ մեծամեծացն դրան արքունի և ապա թագաւորին Յազկերտի։ Հրաման տուեալ արքային Պարսից Յազկերտի առ վաղիւն, որպէս զի ամենայն աւագանին դրանն հանդերձ երևելի մոգօքն առաջի նորա լիցին ի խորանին։ Եւ ասացեալքն ի թագաւորէն կատարէին առ վաղիւն։

Ապա հրամայէր զուղեկեալսն ի Հայոց, ի Վրաց և յԱղուանից զառաջեաւ ածել։ Եւ նախ զոյն հարցեալ զՀայոց տանուտեարսն և սեպուհսն՝ ասէր, եթէ «Նախ և առաջին կամիմ լսել ի ձէնջ, եթէ զինչ համարեալ եմ ես ձեզ, և կամ թէ դուք որպէս կարծէք զձեր անձինս լինել մի»։ Եւ նոցա պատասխանի արարեալ միաբան ասացին, եթէ «Այդ հրամանիդ տեսութիւն և գիտելութիւն՝ և առանց պատասխանի լսելոյ ի մէնջ՝ յայտնի է ամենայն Արեաց եւ անարեաց»։ Եւ թագաւորն անդրէն երկրորդեալ ասաց, եթէ «Յայտնի և անծածուկ են այնոցիկ, որ ընդ իմով իշխանութեամբ են և հրամանի իմում ընդդիմանալ չիշխեն ամենևին. բայց ես ի ձէնջ կամիմ լսել, և զձեր ճանաչողութիւնդ կամիմ գիտել, եթէ զի՞նչ համարեալ կարծէք զիս. ասացէք ցիս»։ Եւ նոցա պատասխանի արարեալ ասացին, եթէ «Մեք զձեզ թագաւոր գիտեմք, որպէս ամենեցունց՝ առաւել ևս մեր. իշխանութիւն ունիս նման Աստուծոյ ի վերայ մեր և ամենայն մարդոյ որ է ի թագաւորութեան քում՝ սպանանել և կեցուցանել»։

Եւ Յազկերտի արքայի լուեալ ի նոցանէ և ամենայն դրանն աւագանւոյն զայսպիսի պատասխանիս՝ ասէ ցնոսա թագաւորն Յազկերտ. «Այդ պատասխանիք ձեր ի նամակէն, զոր ետուք բե-

րել առ խ՝ շատ հեռի են և աննմանք։ Վասն զի ի նամակին յայտ արարեալ էր, եթէ է իւիք, որովք ծառայեմք քեզ և կամաց քոց և հրամանի չընդդիմացեալք հաւանիմք. և է ինչ, զոր ոչ քեզ պարտ է առնել և ոչ մեզ հնար է հնազանդել և յանձն առնուլ։ Արդ՝ ի մեր թագաւորութենէս և ամենայն Արեաց՝ ի ձէնջ նախ և առաջին կարևոր և պիտոյ խնդիր այդ է, և այդու ճանաչի մեր առ ձեզ տէրութիւն և խնամարկութիւն, և ձեր առ մեզ արդարամտութեամբ ծառայութիւն և հնազանդութիւն. զի զվաստակոյ և զօգուտ, որ մինչև ցայսօր ձեր առ մեզ թագաւորս և առ Արեաց աշխարհս ցուցեալ՝ գոհ եմք. և արդ կամիմ պատուով և մեծամեծ փառօք արձակել զձեզ յաշխարհն ձեր. միայն եթէ զայդ ևս զիմ զկամս, որ վասն ձեր հոգւոյ փրկութեան հոգացաք՝ յանձն առնուք և դառնայք ի կորստեան ճանապարհէն, յորում ցայժմ իբրև զկոյր մի ի խաւարի շրջեալ էիք։ Ապա եթէ այլազգագոյն ինչ խորհիք, և արդարև յորում միտս և մոլար օրէնս ցայժմ կեցեալ էք և ի նմին յամառեալ պնդիք դուք, Հայք, Վիրք և Աղուանք՝ առ ոչինչ համարիմ զայնչափ ի ձէնջ օգուտս և զվաստակս, այլ կնաւ և որդւովք և ազգաւ կորուսանեմ ի միջոյ»։

Եւ լուեալ զայս ամենայն բանս, պատուոյ

և խոստմանց և մահու սպառնալեաց, ի թագաւորէն Պարսից Յազկերտէ երեցունց աշխարհաց ազատանւոյն՝ լուեալ առ վայր մի այլքն. բայց յառաջ կացեալ աներկիւղ և քաջասիրտ մտօք Վարդանայ Մամիկոնէից տեառն և Հայոց սպարապետի՝ պատասխանի ետ թագաւորին Յազկերտի առաջի ամենայն բազմութեանն և ասէ, եթէ «Բազումք են յայս երից աշխարհաց յազատորերոյ, որք են աւագ քան զիս և գահու և աւուրբք, և շատ են, որ ի խոնարհ են։ Զվաստակ և զհպատակութիւն, զոր ծառայից պարտ է առ իւրեանց տեարսն և առ թագաւորսն առնել՝ զայն նախ դու, որ ամենեցուն տէրդ ես, և ապա ամենայն Արիք, զիմ և զիւրաքանչիւր ի նոցանէ մինչև ցայժմ՝ քաջ գիտէք, և ոչ ինչ պիտոյ է ինձ և կամ ումեք ի սոցանէ զիւր զվաստակ և զպաշտ ծանուցանել ձեզ։ Յայսմ հետէ և յառաջ ի մտի այսպէս եղեալ խմում անձինս, զի եթէ և դոյ հնար առնել զմի անձն իմ բազում անձինս, զոյժ և զյօժարութիւն կամաց առաւել ևս քան զնոյնս, զկեանս և զկարասի, որ զամ մի յիմում տանս կայ, ձեր առնելով, և ի վերայ Արեաց տեառն և ի վերայ Արեաց աշխարհի եղեալ է ի մտի մաշել։ Բայց զօրէնս, զոր ուսայ յԱստուծոյ ի մանկութենէ իմմէ, թողուլ և ընդ երկիւղի մարդոյ փոխանակել՝ չէ հնար։ Զի եթէ ի մարդոյ ընկա-

լեալ էր զարդար վարդապետութիւնն, զոր հաստատեալ է ի միտս իմ, գիտէի թէ ճշմարիտ են, և ուրանայի՝ ողորմելի զանձն համարէի. թող թէ օրէնս, զոր ընկալայ և ուսայ ի բերանոյ Աստուծոյ՝ վաճառել ընդ երկիւղի մարդոյ և մնոտի փառաց. քա՛ւ լիցի: Իմ պատասխանիք այդ են, յորում ցանկամ մեռանել, քան թէ կալ ուրացութեամբ առանց Աստուծոյ: Իսկ այլքս, որ կան առաջի ձեր ամենեքեան, որ են ի քրիստոնէական կարգէ՝ բաւական է իւրաքանչիւր ոք ընդ անձին իւրոյ տալ պատասխանի»:

Եւ լուեալ այլ ազատանւոյն, որք էին յերից աշխարհաց, Հայոց, Վրաց և Աղուանից, զպատասխանին աներկիւղութեամբ զսպարապետին Հայոց Վարդանայ և զսաստիկ սրտմտութիւն զտեսլեան թագաւորին՝ ետուն պատասխանի և ասեն. «Ներեսցէ մեզ արքայ աւուրս ինչ խորհել ընդ միմեանս, և տանել ձեզ պատասխանիս հաստատապէս միաբանութեամբ. վասն զի յաղագս հոգւոց ընտրողութեան խնդրին ի մէնջ պատասխանիքդ, յորում կայ առաջի գիւտ և կամ կորուստ յաւիտենական: Եւ ոչ է պարտ ստիպով և անքննին մտօք առաջի ձեր տանել այդպիսի մեծի խնդրոյ դարձուած բանից. քանզի զնախնի և զսովորական հայրենի աւանդութեան մերոյ խնդրէք զքակտումն, և զյանձնառութիւն բռնադատէք օրինաց՝

որոց ոչ եմք եղեալ մեք և կամ հարք մեր ընդունողք և սիրողք»: Եւ թագաւորին ամենայն աւագանեաւն յանձն առեալ հաւանեցան բանիցն, և շնորհեալ նոցա զժամակայութեան խնդիրն՝ արձակեցին զատեանն:

ԻԼ. Յայնժամ ի մի վայր ժողովեալ նախարարացն ամենեցուն, որք էին յերեցունց աշխարհացն, Հայոց, Վրաց և Աղուանից, և տարակուսեալք յանձինս իւրեանց, խորհուրդ ի մէջ առեալ, թէ զինչպիսի հնարիւք և մտածութեամբ ևս իրացն կարասցեն գտանել: Եւ յածեցուցեալ զմիտս ի բազում յուզմունս խնդրոց զսակաւ աւուրս՝ յայս միտս առ վայր մի հաւանեցան և հաստատեցան, եթէ «այլ ոչ ինչ գոյ մեզ հնար զերծանել յորոգայթէս, զոր ձգեալ չար որսորդին սատանայի պաշարեաց զմեզ՝ բայց եթէ առ ժամ մի յանձն առնումք պատճառանօք զհրամայեալս նոցա. և երթեալ յիւրաքանչիւր յաշխարհ՝ այնուհետև կամ կեամք, ծառայելով ճշմարիտ հաւատոյն Քրիստոսի, յոր ծնաք աւազանին նորոգութեամբ ի ձեռն ամենասուրբ վարդապետութեան նահատակին Գրիգորի և նորին զաւակի, և կամ թողեալ զաշխարհ՝ գնամք իւրաքանչիւր յօտարութիւն կնաւ և որդւովք, ապաւինեալք և հաստատեալք ի բան կենարար Փրկչին, որ ասէ, թէ «Յորժամ հալածեսցեն զձեզ ի քաղաքէս յայսմանէ՝ փախիջիք ի միւսն»: Ապա

եթէ զանձանց միայն զփրկութիւն եդեալք ի մտի, ընդդիմանամք անօրէն հրամանաց իշխանին՝ անթիւ բազմութեան արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց լինիմք պատճառ յաւիտենից կորստեանն. զորս խաղացուցեալ այսր՝ զբնաւս ծառայեցուցանեն անօրէնութեանց պաշտամանց ազգաց յազգս»։

Արդ՝ թէպէտ և ածեալ ուրուք զմտաւ զայսպիսի որոշողութեամբ առանձինն, և զնոյնս դարձեալ խորհեալք միաբանութեամբ առ միմեանս զաւուրս սակաւս զցայգ և զցերեկ՝ սակայն ոչ իշխէին յայտնել զօրավարին Հայոց Վարդանայ տեառն Մամիկոնէից զմտածութիւն միաբանութեան իւրեանց. ճանաչելով ի միտս իւրեանց, թէ նմա ոչ է հնար յանձն առնուլ և հաւանել այսպիսի խորհրդոյ, ունելով անշարժ զհաւատ հոգւոյն իւրոյ ի վերայ հաստատնոյ վիմին Քրիստոսի։ Բայց սակայն զչյայտնելն նմա և չպատմել զայս ամենայն՝ չկարէին հանդուրժել. քանզի գիտէին, եթէ առանց նորա ամենայն խորհեալքն ի նոցանէ և պատճառադրութիւնք և արարուածք՝ թերիք են և անկատարք։ Զի թէպէտ և կարծէին լինել կարող, ըստ պատճառախնդիր խորհելոցն, զերծանել խաբէութեամբ և զողանալ զմիտս թագաւորին և զամենայն Արեաց հրապարակին, և դառնալ յիւրաքանչիւր յերկիր՝ սակայն գիտէին, թէ թերակատար և ոչ լիապէս լինի նոցա

գործ խորհրդոյն և իրացն առաջարկութիւն։ Վասն զի տեսեալ էր ամենեցուն և լուեալ ի գրոց ճանաչէին, եթէ ամենայն իրք այնպիսի գործոյ ի բնէ յոլով Մամիկոնէիցն ազգաւ և նոցա միաբանութեամբ ելեալ էին ի գլուխ։

Որոց ածեալ զայս ամենայն զմտաւ նախարարացն ամենեցուն և սեպհացն, որք էին ի դրանն ժողովեալք՝ միաբան եկին առ տէրն Մամիկոնէից և Հայոց զօրավարն Վարդան, և յայտնեալ նմա զխորհուրդն՝ պատմեցին զիւրեանց զմտածս ամենայն և զոր խորհեալ էին առնել. յաւելեալ ի նոյնս թախանձանս և աղերս ամենեցունց՝ ասէին. «Հայեա՛ց, ասեն, ի մեզ անընդոստ մտօք. հայեա՛ց, ասեն, և յառաջիկայ դիպմանս բազմութեան բիւրոց մարդկան պատահելոց չարաչար աղետից. յիշեա՛ զհառաչանս մարց, զմտա՛ւ ած զողջայոց ողբումն, զծերոց տախտով և զպատաւանց վարելոց յօտարութիւն, և այլ ամենեցունց դիպելոց այսպիսի անհնարին և չար վշտաց։ Թէ լոկ միայն մարմնոյ աշխատութեամբ և մահուամբ էր կրել զայս ամենայն՝ համայն ծանր էր և դառն և արժանի լալոյ. թող թէ առ հասարակ առաջի հոգւոյ և մարմնոյ զայթակղութիւն և կորուստ։ Եւ ոչ եթէ լոկ հարեանցի լինի հասելոյ վտանգիս վախճանն, այլ ցանկ մածեալ խաւար ամբարշտութեան՝ թանձրամածութեամբ

ունելոց է զսուրբ եկեղեցիս մեր և զժողովուրդս, զկանայս և զծնունդս մինչև յաւիտեան։ Եւ եթէ դու միաբանելով մերում խորհրդոյս, կարասցես առ վայր մի հաւանեցուցանել զքո միտդ՝ գիտեմք զի ողորմութեան դիպիմք բազումքս, այլ և ոչ ընդհանուր եկեղեցիք երեցունց աշխարհացն մատնին յաւեր, և ոչ վարին ի գերութիւն բովանդակ աշխարհացն բնակիչք. զի ոչ շարժի սուրբ հաւատն ի հիմանէ, այլ թէ և առ վայր մի դղորդ հասանէ՝ կանգնէ հաստատ անդրէն և հաստատէ աջ Ամենակալին։ Եւ այս լինի հաստատ այսպէս, եթէ կարասցես վայր մի հիւանդանալ վասն մեր, որպէս զի ողջացուսցէ զմեզ քև հանդերձ ամենագթածն բժիշկ Բանն Աստուած»։

Եւ լուեալ զայս ամենայն բանս զօրավարին Հայոց Վարդանայ տեառն Մամիկոնէից ի նախարարացն Հայոց, Վրաց և Աղուանից՝ ամենևին ոչ առնու յանձն լսել և հաւանել այսպիսի բանից և կամ բնաւ հաղորդ լինել այսպիսի խորհրդոյ. այլ յոյժ խռովեալ մեծաձայն գոչմամբ ասէր յամենեսեան, թէ «Մի՛ լիցի ինձ ստել Արարչին իմում՝ պատճառանօք և կամ ճշմարտութեամբ, և մի՛ ուրանալ զայն առաջի անօրէն և մահկանացու ազգի, որ ուրանայ զուրացողս իւր առաջի Հօր և հրեշտակաց սրբոց։ Քա՛ւ լիցի ինձ յաղագս զմտաւ ածելոյ զկարիս և զվիշտս զկնոջ

և զորդւոց և զազգի՝ տալ ի մոռացումն զոր ասէն, թէ «Որ սիրէ զկին և զորդիս առաւել քան զիս՝ չէ ինձ արժանի»։ Այլ դուք, որ այժմ յերեցունց աշխարհաց եկեալդ էք տանուտեարք և սեպուհք, շնորհիւ ողորմութեամբն Քրիստոսի լի էք ամենայն զօրութեամբ և լաւութեամբ. զի ըստ ազատութեան արուեստի առաւելեալ էք ամենայն հրահանգիւ, և ճանաչիք երևելի ի մէջ սպայիս և ի մէջ ամենայն ազգաց՝ ի մարտս և ի բոլոր կարգս քաջութեամբ. իսկ զճշմարիտ և զարդար հաւատն ուսեալ էք յԱստուծոյ ի ձեռն առաքելանման հովուին սրբոյ նահատակին Գրիգորի և նորին զաւակի. բաւական էք ընդ իւրաքանչիւր անձին տալ պատասխանի, և որպէս խորհիք՝ կարիցէք արդեօք և առնել։ Այլ ինձ ոք ի ձէնջ՝ զոր ինչ անհնար է ինձ լսել բանիւք, թող թէ և առնել արդեամբք՝ մի՛ ասէք»։

Եւ լուեալ զայս ամենայն զխօսս՝ բազմութեան նախարարացն աշխարհացն երեցունց ի զօրավարէն Հայոց ի տեառնէն Մամիկոնէից Վարդանայ, թէպէտ և յանհնարին տրտմութիւն ընկղմեալք խռովէին՝ այլ սակայն ոչ ինչ թոյլ տուեալ լինէին ի բանիցն առաջարկելոցն, իմացեալ և առ կարիս վտանգին և այլ հնարս մաղթանաց։ Եւ ժողովեալք ի մի վայր՝ կոչէին առ ինքեանս զիշխանն Մոկաց զԱրտակ և զնա առա-

ւել փութացուցանէին՝ անձանձրոյթ խանդաղատանօք նստել առանձինն և խօսել ընդ սպարապետին իւրեանց տեառն Մամիկոնէից տոհմին։ Եւ նա ինքն էր այր համեստ, մտացի և քաջ, և տէրն Մամիկոնէից Վարդան առաւելապէս պատուով սիրէր զԱրտակ։ Որ և հաւանեալ հրամանի նախարարացն Հայոց՝ յանձն առնոյր ամենայօրդոր փութով ջանալ ընդ նմա յարաժամ և աղաչել, զոր և առնէր իշխանն Մոկաց Արտակ, մերթ առանձինն և մերթ հանդերձ աւագանեաւն Հայոց, ըստ յանձնառութեանն իւրոյ. որք ոչ դադարէին զցայգ և զցերեկ խօսել ընդ նմա զնոյն բանս և զաղերս ի բազում աւուրս։ Զորս և ստիպագոյնս և անհանգիստս ի նոյն խորհուրդս ճեպեցուցանէր զամենեսեան բդեշխն Վրաց Աշուշայ, որ էր այր խելացի և խորհրդական և ունէր կին յազգէն Արծրունեաց, զքենի մեծի սեպհին Մամիկոնէից, եղբօրն Վարդանայ. որ ևս առաւել յորդորէր յառաջագրեալն Աշուշայ զամենայն բազմութիւն նախարարացն Հայոց և զտէրն Մոկաց զԱրտակ, խօսել ընդ զօրավարին Հայոց Վարդանայ զայս ամենայն առանց յապաղելոյ։ Եւ ինքն զնոյն խօսել ընդ նմա ոչ կարէր, անձանձրոյթ բողոքելով և ստէպ հայեցուցանելով յիրսն, թէ ո՛րչափ յանհաւանելն քո՝ կորուստ երեցունց աշխարհացն լինի, և ի հաւանելն և յանձն առնուլն՝ գիւտ

բազմաց և անձին ապաշխարութեան ակնկալութիւն։

Եւ տեսեալ նախարարացն և սեպհացն երեցունց աշխարհացն զկամս սպարապետին Հայոց Վարդանայ այնպէս անշարժս և անհաւանս ի յորդորմունս խօսից նոցա և աղաչանաց՝ բերեալ հարկաւորէին այնուհետև մատուցանել նմա և ի սուրբ Գրոց առակս դիպողս, ըստ պատշաճի հանդիպելոյ ի ժամանակին, որք տեղեկագոյնք էին ի նոսա գրոց սուրբ եկեղեցւոյ, յիշեցուցանելով նմա, որպէս առն ուսելոյ և տեղեկի,—քանզի յոյժ հմուտ էր և ընդել գրոց վարդապետութեան, ուսեալ և խրատեալ ի սուրբ հայրապետէն Սահակայ ի հաւոյն իւրմէ,—զգրեալսն սրբոյն Պօղոսի յաղագս Արարչին, թէ «Որ ոչն գիտէր զմեղս՝ վասն մեր մեղս արար»։ Եւ դարձեալ զինքեան իսկ Պօղոսի զիջանելն և նզով զանձն տենչացեալ լինել վասն ազգատոհմին փրկութեան, զոր գրեալ ասէր ի թղթի Հռոմայեցւոց, եթէ «Ուխտիւք խնդրէի ես իսկ ինքն նզովեալ լինել ի Քրիստոսէ վասն եղբարց իմոց և զաւակաց և ազգականաց ըստ մարմնոյ, որք են Իսրայէլացիք, որոց որդէգրութիւնն և փառքն և կտակարանքն և օրէնսդրութիւնքն և պաշտօնն և աւետիքն»։ Ա՛ռ յանձն, ասեն, և դու լինել վասն մեր առակաւորս, նզովս. չես մեծ և առաւելեալ ի հաւատս

արդարութեան քան զսուրբ առաքեալն Քրիստոսի Պօղոս. բայց ժողովուրդքն Հայոց, Վրաց և Աղուանից յոյժ շատ են և առաքինի քան զժողովուրդս խաչահանուացն Հրէից»։

Եւ յորժամ զայսպիսի բազում բանս և սաստիկ թախանձանօք զաղաչանս դնէին առաջի զօրավարին Հայոց Վարդանայ երեցունց աշխարհաց ազգ տանուտեարքն և սեպուհքն՝ բերէին այնուհետև և զսուրբ Աւետարանն, եդեալ ամենեցունց առ հասարակ զձեռս ի վերայ՝ երդնուին ասելով. «Եթէ դու ևեթ առ վայր մի կարասցես յանձն առնուլ պատճառանօք զասացեալս թագաւորին և զերծուսցես զմեզ յորոգայթադիր թշնամւոյն յարձակմանց՝ ամենայն ասացելոց ի քէն լուիցուք և արասցուք, դնելով զանձինս մեր ի վերայ ուխտին սրբութեան և հեղլով զարիւնս մեր ի վերայ ամենայն աշխարհին փրկութեան։ Եւ եթէ դիպեսցի մեզ թողուլ զաշխարհ և զամենայն ստացուածս և փախչել յօտարութիւն՝ ընտրեսցուք հանդերձ կանամբք և որդւովք, և սիրով յանձն առցուք զաղքատութիւն և զմուրողութիւն. միայն ի բարկութենէս ևեթ ապրեսցուք։ Եւ որ ոք թուլասցեալ ի բանիցս յայսցանէ ստեսցէ ուխտիս այսմ, և նենգութեամբ որոշեսցի յերդմանէ սուրբ Աւետարանին և ի միաբանութենէ բազմութեանս այսորիկ՝ որոշեալ ճեղքեսցի և նա

նման Յուդայի, որ ճեղքեալ մեկնեցաւ ի գնդէն սուրբ առաքելոցն. և բաժին այնպիսւոյն առանց ապաշխարութեան և թողութեան ընդ նմին լիցի մատնեալ անշէջ բոցոյն, զոր պատրաստեաց Աստուած սատանայի և արբանեկաց նորա։ Եւ որ ինչ վնասք և կամ գերութիւնք և զրգռմունք աշխարհաց երեցունց հասցեն՝ յանձնէ այնպիսւոյն և միաբանելոցն ընդ նմա խնդրեսցէ վրէժխնդիրն մինչև ցյաւիտեան։ Իսկ զբարի և զօգտակար պահպանութիւնն, զոր շնորհեալ Փրկչին Քրիստոսի պարգևեսցէ բազում ոգւոց երեցունց աշխարհացս, վասն քո առ վայր մի հաւանելոյդ մեզ՝ եղիցի ծնացեալ ժառանգութիւնն այն ի փրկութիւն թողութեան ոգւոյ քո և ազգի մինչև ցյաւիտեան»։

Եւ լուեալ զայս ամենայն բանս ի բերանոյ երից աշխարհաց ազատանւոյն՝ զօրավարին Հայոց Վարդանայ տեառն Մամիկոնէից, տեսեալ և զկնքեալ ամենեցուն ահաւորապէս երդմամբ զսուրբ Աւետարան ուխտին, որոյ առաջի ուխտեցին և ստանդեցին կնքով՝ յարտասուս հարեալ յանձն առ առ վայր մի զպատճառանօք վիրաւորիլն վասն երեցունց աշխարհացն և բազմութեանց ի նոսա արանց և կանանց։

ԻԸ. Եւ այնպէս միաբանեալք ամենեքեան յանձն առնուին կատարել խաբէութեամբ զհրա-

ման թագաւորին, և երթեալք ի տուն մոխրանոցին՝ կէսքն ի նոսա ցուցանէին, այլ ոչ ամենեքեան, զպատճառանօք և ոչ ճշմարտութեամբ զխոնարհումն գլխոց իւրեանց մտաւի պաշտամանն։ Եւ ոմանք թէպէտ և գիտէին զանյարական զլորումն, այլ ցանկացեալք աշխարհիս փառաց՝ փոխանակէին զփառս անեղծին Աստուծոյ ընդ եղծանելի և անցաւոր կենաց աշխարհիս։

Եւ զայն տեսեալ թագաւորին Պարսից և ամենայն մեծամեծաց դրանն և մոգուցն՝ նուէրս ազգի ազգի բազում խնդութեամբ մատուցանէին աստուածոց իւրեանց։ Խրախ մեծ ուրախութեան առնէին յաւուրն յայնմիկ, համարելով այն օր լինել անշարժ հաստատութիւն թագաւորութեան իւրեանց, կեալ խաղաղութեամբ աներկիւղ այնուհետև յամենայն թշնամեաց։ Եւ ագուցեալ զտանուտեարսն և զսեպուհսն զերեցունց աշխարհացն, զՀայոց, զՎրաց և զԱղուանից, ի հանդերձս թագաւորականս զարդարէին. այլ և բազում և այլ ազգի ազգի պարգևօք և պատուօք, գիւղօք և ագարակօք, ըստ իւրաքանչիւր ուրուք պիտոյից, լցուցանէին զամենեսեան. զորս և ի հրաժեշտի կացուցեալ՝ փութացուցանէին հասանել յիւրաքանչիւր յաշխարհս։ Տուեալ ընդ նոսա բազմութիւն սուտ վարդապետաց, զոր և մոգ անուանեն, յորդորէին ուսանել զուսմունս

ծաղրելի շնչմանց և ընդունչարկու քարթնջմանց խօսմն, որպէս զօձակոչսն և զորովայնախօսս. պատուէր տային՝ յերեսին յաշխարհին կարգել զխաբէութեան զպրոցս և ուսուցանել առ հասարակ զբնաւս, զարս և զկանայս, զուսմունս մոգուցն։

Որոց առեալ ի յանձն՝ զբազմութիւն մոգուցն տանել ընդ ինքեանս յօժարէին։ Երթեալք այնուհետև հրաժարեալք ի թագաւորէն Յազկերտէ և ի մեծամեծ աւագանւոյն դրանն՝ զոխութիւնս սուտս և շնորհակալութիւնս խաբէութեամբ իւրաքանչիւր ոք ի պատճառելոցն առ վայր մի ըստ իւրում զօրելոյ իմաստից մատուցանէին թագաւորին և ամենայն աւագանւոյն Արեաց, մանաւանդ առաւելագոյն չարաթունին Միհրներսեհի։ Եւ էր պատճառ շնորհակալութեանն յամենեցունց մտաց այս, եթէ «Ամենայն թագաւորք, որ յառաջ քան զձեզ էին ի գահուդ յայդմ, ձեր նախնիքն՝ սիրէին զմեզ, հոգալով զմեր շինութիւնս և զօգուտս մարմնաւորս. բայց դուք առաւել ցուցիք զսէրն որ էր առ մեզ, զի զյաւիտենական կենդանութիւնն մեր զմտաւ ածիք ծանուցանել մեզ և պարգևել։ Եւ եթէ նախնեացն քոց ծառայեցաք յամենայնի յօժարութեամբ և կամաւ յամենայն պէտս, յոր և հրամայէին մեզ. իսկ քեզ՝ ամենայն անձին պարտ է ոչ իբրև զմի

անձն սպաս մատուցանել, այլ որպէս զբազում անձինս զմի անձն առնել և անձանձրոյթ հպատակել զցայգ և զցերեկ օգտախնդիր թագաւորութեանդ․ քանզի յաղագս գիւտի մոլորեալ ոգւոյս մերոյ փութալ հոգացայ»։

Եւ սոքա իւրաքանչիւր անձին այսպիսի ինչ և ևս առաւել, ըստ իւրաքանչիւր կարի, ստացեալ զօրութիւն՝ լռեալ դադարէին։ Իսկ սպարապետն Հայոց Վարդան տէրն Մամիկոնէից կարգեալ զիւրն զառանց պատճառանաց զանսուտ բանս և զլինելոց իրս, որպէս ի դէմս զօրութեան թագաւորին և ամենայն բազմութեան աւագանւոյն Արեաց՝ ասէր այսպէս, թէ «Զիմոց զնախնեացն զհպատակութիւն և զվաստակ, զոր յայս դուրս և առ ձեր թագաւորութիւնդ արարեալ է, ի ժամանակէ յորմէ հետէ կարգեալ եմք ի ձեր ծառայութիւնդ՝ դուք ամենեքեան քաջագոյն գիտէք, և ինձ ոչ է պիտոյ յաղագս այդպիսի իրաց մի ըստ միոջէ տեղեկացուցանել զձեզ, զոր ստուգագոյն առաւել ճանաչէք քան զիս։ Իսկ թէպէտ և շատ նուազ եմ քան զիմ նախնիսն՝ սակայն որչափ կարն էր յիս՝ եղեալ էր ի մտի արդար վաստակօք հաճել զմիտս ձեր․ և ուր հասեալ էի ի գործ ի ձեր հրամանէ՝ տեսեալ էր զօրագլխաց ձերոց և իմ ընկերաց ըստ իմ ուժոյ միամտութեամբ զիմ զգործն և զվաստակն։ Բայց

արդ յայսմհետէ այսպէս կամք են, ջանամ, զի թէ ցայժմ գործեալ ինչ իցէ, և ոչ արժանի անուան կամ զօրութեան՝ յայսմհետէ հնարիւ ամենայն զօրութեամբ և ուժով, օգնականութեամբն Աստուծոյ, գործել գործ այնպիսի, զոր ոչ միայն առաջի ձեր Արեաց, այլ և ի կայսեր դրանն և յայլ ազգս պատմեսցի համբաւն այն մինչև ցյաւիտեան»։

Եւ զայս բանս որպէս ի շնորհէ Աստուծոյ սպարապետին Հայոց Վարդանայ տեառն Մամիկոնէից ասացեալ, զոր հռչակելոց էր զնահատակութիւնն որ առ Աստուած ի դարս յաւիտենից։ Եւ զայսպիսի ասացմունս լուեալ թագաւորին Պարսից և ամենայն աւագանւոյ դրանն՝ մեծաւ շնորհակալութեամբ զարմացեալք գովեցին զնա և զոհացան․ քանզի ծածկեաց Աստուած զբան խոստմանցն, զոր ասաց գործել սպարապետն Հայոց Վարդան՝ յաղագս մեծի անուան համբաւոյ, զոր պարգևեաց նմա Աստուած զանուն նահատակութեան յազգս յաւիտենից։

Եւ հրաժարեալք այնուհետև յամենեցունց երեքեան աշխարհքն, Հայք, Վիրք և Աղուանք, առեալ ընդ ինքեանս զդասս բազմութեան մոգուց՝ դարձան յիւրաքանչիւր աշխարհս, հաստատեալ բազում անգամ և ի ճանապարհին զնոյն ուխտ երդման Աւետարանին սրբոյ։ Հրաժարեալք

և ի միմեանց՝ գնացին յիւրաքանչիւր յաշխարհս, ազդ առնել միմեանց ի ժամանակի ըստ Աստուծոյ հրամանատրութեանն՝ զպէտս գործոյն, զոր խորհեցան կատարել։ Բայց զբդեշխն Վրաց զԱշուշայ և զերկու որդիս իշխանին Սիւնեաց Վասակայ, զԲաբիկ և զԱմիրներսեհ, ոչ արձակեաց թագաւորն Պարսից Յազկերտ ընդ այլ նախարարացն Հայոց. հայելով ի յառաջիկայ իրացն անյայտութիւն՝ կասկածեալ զգուշացաւ։

ԻԹ. Արդ՝ եկեալ հասանէին տանուտեարքն Հայոց հանդերձ սեպհօքն որ ընդ ինքեանս՝ յաշխարհս Հայոց, ողջք և ոչ ողջք, կենդանի կիսամեռք. որք ոչն տեսանէին ըստ յառաջ լուսաւոր եկիցն ողջամբ յայնպիսի հեռաւոր ճանապարհէ։ Եւ ելեալ ընդ առաջ նոցա դասք պաշտօնէիցն Քրիստոսի, բերելով ընդ ինքեանս զնշան կենսատու խաչին և զնշխարս սրբոյ առաքելանման նահատակին Գրիգորի, զձայն սաղմոսաց, զորս երգեաց մարգարէն Դաւիթ սուրբ Հոգւոյն շնորհիւ, որում և ինքեանք երբեմն ձայնակից եղեալ՝ առաւելագոյն քան զպաշտօնեայսն նուագէին գերգս երկնաւոր ցնծալից ուրախութեամբ։ Այլ անդ էր լսել զձայնս լալոյ և զձայնս գուժի, զոչիւնս ողբոց և բարբառ ճչոյ. տղայք անձկոտք ի գրկաց հարց իւրեանց պակուցեալք փախչէին, կարծելով այլափոխեալս իմն, և ոչ զնոյնս

նկատելով կերպարանս՝ զարհուրէին, սակայն հայելով յերեսս մարցն, զորս տեսանէին կողկողագինս միշտ և արտօսրաբուխս. յաղագս որոյ և ինքեանք յարտասուս հարեալ տղայքն՝ ոչ ոք կարէր լռեցուցանել ի դայեկացն կամ ի դաստիարակացն։ Ընդ որ հայեցեալ այնոցիկ, որք պատճառանօք և ոչ ճշմարտութեամբ ուրացողքն էին՝ փութանակի և առ ժամայն կամէին յառնել և ընդ ինքեանց սուրն ելանել. որոց ոչ պիտէր և առ վայր մի կեալն, քան թէ զայնպիսի տեսանել զաղէտս, և ժուժկալել. որք զկերակուրս ուրախութեան, ըստ բանի սաղմոսերգին, իբրև զմոխիր ուտէին, և զըմպելի իւրեանց արտասուօք խառնէին. քանզի ոչ ոք հաւանէր ընդ նոսա կամակից լինել սեղանոյ, ոչ կին, ոչ որդի, ոչ ազատ, ոչ ծառայ ոք և ոչ սպասաւորք։

Եւ էր այնուհետև տեսանել զամենեսեան քակտեալս ի միմեանց և պատառեալս. և զորոց քաղցր և ախորժակ բարբառ Փրկչին Քրիստոսի ասէր, թէ «Են և այլ ոչխարք, որ ոչ են յայսմ գաւիթէ, պարտ է և զնոսա ածել այսր, զի եղիցին մի հօտ միոյ հովուի» ճշմարտի, զոր Աստուած միացոյց, և կատարէր զասացեալսն՝ յանկարծակի աքցոտեալ թշնամւոյն՝ ցրուեաց վեր ի վայր և արար իբրև զհօտ՝ որոյ ոչ գուցէ հովիւ։ Վասն ամենայնի այսորիկ սուգ առեալ կոծէին

կանայք աւագ ազատացն և այրիք ի հրապարակս, մանկամարդ առնականայք և օրիորդք ի սրահս դռնափակեալս, հարսունք ի սենեակս։ Սուրբ եպիսկոպոսք, պատուական քահանայիւք և եկեղեցական ուխտիւ, ծերովք և տղայովք և ամենայն ժողովրդոցն բազմութեամբ՝ կառաչ բարձեալ լային ի տանն Աստուծոյ։ Եւ էր տեսանել ծեփեալ արեանց հոսմամբք զամենայն դէմս ուղղափառ մարդոց։

Իսկ մոգուցն գունդք սափրով բռնադատէին տանել զկրակս ի տաճար սրբութեանց Տեառն, և յայլ յականաւոր և ի գեղեցիկ տեղիս շինել ատրուշանս, և կարգել բեռնակիրս փայտակրաց ի պէտս կիզման չաստուածոյն անյագի. որոյ յուտելն յանգգայս՝ ոչ ինչ շնորհ ունի պաշտօնէիցն, և ի կրել արտաքս զաւելորդ թրքածս մոխրոցացն՝ ձանձրացուցանէ զգազախադէմ ըզկրողն պակշոտեալս։

Ղ. Եւ արդ՝ տեսեալ զայս ամենայն չարիս տեառն Մամիկոնէից և Հայոց սպարապետին Վարդանայ, կոչեալ առ ինքն զամենայն ընտանիս իւր, զեղբարս և զազատս և զծառայս և զամենայն միահամուռ զբազմութիւն զրանն իւրոյ՝ սկսաւ խօսել ընդ նոսա և ասել. «Ես ոչ ուրացայ զԱրարիչն իմ և զտէր Յիսուս Քրիստոս՝ կամաւ և կամ առ երկիւղի. քա՛ւ լիցի. և ոչ

զվարդապետութիւն և զհաւատս սրբոյ Աւետարանին, զոր ուսոյց և հաստատեաց յիս ճշմարիտ հաւն իմ տէր Սահակ, մերժեցի յինէն. այլ առ վայր մի մինչև ի ժամս յայս յաղագս ձեր ամենեցուն գիւտի կորեայ պատճառանօք, զի գտեալ զիս ձեօք հանդերձ՝ ապաշխարեցից և կեցից։ Վասն զի ուսեալ եմ և յիշեմ զքարոզութիւն սուրբ մարգարէիցն, թէ «Ոչ կամիմ զմահ մեղաւորին, այլ զդառնալ նորա և զկեալն», և զոր ի միւսում վայրի սուրբ Հոգին ասէ, թէ «Յորժամ դարձցիս և հեծեսցես՝ յայնժամ կեցցես»։ Արդ՝ փոխանակ զի թողի զնա պատճառանօք առ վայր մի վասն ձեր՝ կամիմ ստուգութեամբ փոխանակ այնր թողուլ զամենայն ինչ իմ կենցաղոյս այսորիկ մինչև ի սպառ։ Եւ որ ոք ի ձէնջ կամակից կարող էք լինել, արհամարհելով զամենայն մնոտի կեանս աշխարհիս, յանձն առեալ ձեօք հանդերձ վասն անուան Քրիստոսի՝ ընտրեմ գնալ յօտարութիւն»։

Եւ նորա խօսեցեալ զամենայն այսպէս ընդ ընտանիս տանն իւրոյ՝ պատասխանի ետ նմա երանելի եղբայրն Հմայեակ և ասէ. «Փութա՛ կատարել զոր խորհիդ, և մի՛ յապաղեր. քանզի ոչ ոք կարէ լինել երաշխաւոր անձին իւրում և ոչ ժամ մի։ Աստուծով եթէ կեցցուք՝ և առանց խղճի մտաց վախճանի աւուրն դիպեսցուք, զամ

մի չկարացեալք վաղ և կամ անագան զերծանել ի մահուանէ. թէ մուրողութեամբ իցէ և թէ օտարութեամբ՝ նովաւ ևեթ կեցցուք և անուամբ նորա պարծեսցուք զօրհանապազ։ Ջուրացութեանն ևեթ զանունն ի բաց ընկեսցուք ի մէնջ, և խառնեալ ի հօտն Քրիստոսի՝ կամաւ յանձն առցուք զամենայն վիշտս՝ որ և հասանէ ի վերայ մեր, եթէ սով, եթէ սուր, և կամ թէ յօտարութեան՝ մուրողութիւն և վախճան»։

Եւ այսպէս միաբանութեամբ արհամարհեալ զամենայն սնոտի մեծութիւն կենցաղոյս այսորիկ՝ առ ոչինչ համարեցան. այլ հանդերձ հաւանելովք ընդ ինքեանս դրամբ և ընտանեօք դէմ եդեալ անցանել ի կողմանս իշխանութեանն Յունաց ճեպէին, ուր և թագուցանել միաբանութեամբ և կամ աստ անդր ցրուել զանձինս կարացեն։ Եւ եկեալ հասանէին ի գիւղ մի, որոյ անունն էր Արամանայ, ի նահանգին Բագրաւանդայ, մերձակայ սահմանակից Բասենոյ և Տուարածատափու. ուր և սակաւ ինչ աւուրս կամեցեալ հանգչել, և զուշ եդեալ ճանապարհն գնալ պատրաստէին ստիպով։

Յանկարծակի իրազգած եղեալ այսպիսի խորհրդոյ և գնացից յաշխարհէս Հայոց՝ զմեծէ սպարապետէն Հայոց, զտեառնէն Մամիկոնէից Վարդանայ, հանդերձ եղբարբք իւրովք, դրամբ

և ամենայն ախիւ՝ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ, որ և մարզպան էր Հայոց ի ժամանակին, և ամենայն տանուտերացն Հայոց և սեպհացն՝ խորտակեալ սրտիւ զարհուրէին. զմտաւ ածեալ ամենեցուն, որք ի փրկութիւն անձանց իւրեանց ի խնդիր էին, թէ արդ գիտեմք, զի կորեաք ի սպառ, և ոչ է հնար մեզ զերծանել ի չարէս յայսմանէ մինչև ի սպառ։ Քանզի տեղեկացեալ ճանաչէին ամենեքեան, թէ առանց առաջնորդութեան ազգին այնորիկ և ոչ մի ինչ իրք և գործք աշխարհիս Հայոց երթեալ էին ի գլուխ։ Խորհուրդ ի մէջ առեալ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ հանդերձ ամենայն տանուտերամբք Հայոց և աւագ սեպհօք, և զմիտս ամենեցուն յիւր կաման հաւանեցուցանէր, ասելով թէ «Պարտ է փութով զհետ զօրավարին Հայոց Վարդանայ Մամիկոնէի քահանայս առաքել ընտիրս և արս աւագս ի տանուտերացս Հայոց, և աղաչանօք դարձուցանել զնա այսրէն. զի առանց նորա մեր այս ամենայն կամք և խորհուրդք և ոչ մի ինչ վճարին»։

Եւ արարեալ նամակ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ իւրով մատանեաւ՝ հրամայէր նամականի առնել և այլ ամենայն աւագ տանուտերացն Հայոց, և կնքեալ զնամականին իւրաքանչիւր ուրուք մատանեաւ՝ տայր բերել և զկնքեալ

Աւետարանն ուխտին. և արս պատուականս յայտ արարեալ ի քահանայից, զերանելին Ղեւոնդ երէց, և զերանելի երէցն զԵրեմիա ի Նոր քաղաքէ, և զերանելի երէցն Խորէն ի Մրենոյ, և արս աւագս ի տանուտերացն Հայոց, զիշխանն Արշարունեաց Արշաւիր, զիշխանն Դիմաքսենից զՀմայեակ և զիշխանն Աբեղենից զԳադրիկ. և տուեալ ցնոսա իշխանին Սիւնեաց Վասակայ զամենայն նամականին և զԱւետարանն երդման՝ զեսպանս արձակէր զկնի նորա։ Որք հասեալ գտանէին զնա և որք ընդ նմայն էին՝ յառաջագրեալ զեօղն Արամանայ։

Եւ ազդ արարեալ՝ մտանէին զառաջեաւ, պատմէին երանելւոյն Վարդանայ տեառն Մամիկոնէից և Հայոց սպարապետին և առաջի եղբարցն իւրոց Հմայեկայ և Համազասպայ զպատճառս իւրեանց փութանակի հասանելոյն առ նոսա, զխորհուրդն և զխօսս հանդերձ երդմամբ որ եղեն ամենայն Հայոց՝ միաբանութեամբ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ. յառաջ բերեալ և զԱւետարանն երդման՝ ունէին առաջի երանելւոյն Վարդանայ և եղբարց նորա։ Տային ի ձեռս նորա և զնամակն Վասակայ զտեառն Սիւնեաց և զայլոց ազատացն Հայոց, և զեպիսկոպոսացն և զսեպհացն, և պատգամ կարճառօտիւ ամենեցուն բան, և ասէին ցերանելին, թէ «Դու աւագիկ

հանդերձ եղբարբքդ և հաւանեալ ընտանեօքդ, որք հոգացեալ են ապրեցուցանել ընդ քեզ զինքեանս՝ անձնապուրք լինիք. բայց մեք ամենեքեան կորնչիմք զանվախճան կորուստն։ Վասն զի ոչ է հնար մեզ առանց ձեր, և ոչ զաւակի մերում՞ երբէք պատահել փրկութեան և կենաց։ Բայց որպէս հոգացեալ խնամ տարէք ձեզ՝ նոյնպէս և զայսչափ զբազմութեան ոգիս մի թողուք կորնչել. քանզի եմք աստ բազումք, որք և ազգախառն և արիւն ձեր եմք. պսակեցարուք և ընդ մեզ ի Քրիստոսէ, որպէս ցանկացեալ ջանայք ընդ ձեր միայն պսակին»։

Եւ զայս ամենայն բանս լուեալ ի քահանայիցն և ի նախարար պատգամաւորացն եկելոց՝ սուրբ սպարապետին Հայոց տեառն Մամիկոնէից Վարդանայ հանդերձ երանելի եղբարբքն իւրովք, և զսուրբ Աւետարան ուխտին տեսեալ, և զնամականին կարդացեալ զիշխանին Սիւնեաց Վասակայ զմարզպանին Հայոց և զայլոց զիւրաքանչիւր ուրուք զընկերակցացն՝ պատասխանի ետ միաբանութեամբ ամենեցուն և ասէ. «Ես և եղբարք իմ և ընտանիք կարեւոր ընտրելագոյն քան զամենայն ինչ որ է յաշխարհի՝ հաստատեալ եմք ընտրել և գտանել զօգուտն փրկութեան զիւտ, և ունեալ եմք հաստատուն և զանշարժ բանն, որ ասէ, — յոր և հաւատացեալ եմք անշարժութեամբ,—

թէ «Զի՞նչ օգուտ է մարդոյ, թէ զաշխարհ ամենայն շահեսցի, և զանձն իւր կորուսցէ. և կամ զի՞նչ տացէ մարդ փրկանս ընդ անձին իւրոյ»։ Եւ ոչ զմեր ևեթ զոգւոց խնդրեմք զօգուտն, այլ և ընդ այլոցն խնդամք ընդ փրկութիւն։ Եւ ոչ՝ որ փախուցեալս եմք՝ յերկիւղէ ոք ինչ սրոյ կարծիցէ զայս զմէնջ, յորմէ ոչ ոք երբէք զանգիտեալ յազգիս մերում, և ոչ երբէք. և թէ ո՛րպէս ի վերայ ընկերի բարւոյ առաւել քան յանձին միշտ հոգալով զանձն եդեալ է այսմ տոհմի՝ զայն և ամենայն դուք, Հայք, գիտէք ստուգութեամբ ի պատմութենէ գրոց և ի լսելոյ ձեր յաւագաց։ Բայց ի նենգաւոր խաբէութենէ ձերմէ, զոր արարեալ է ձեր ընդ նախնիսն մեր հանապազ՝ զայն ամենայն յիշելով գնացեալ եմք լինել անձնապուրծք. որպէս ցանկ ձեր մղեալ է զմեզ ի նեղ, և զձեր անձինս ի բաց ունելով՝ մեր միայն ազգս պատահեալ է վշտաց մեծաց և մահուց։ Բայց սուրբ և երկնաւոր հրաւիրակին Աւետարանի ոչ կացեալ ոք է ընդդէմ ի մեր ազգէս, և ոչ մեք կամք. քա՛ւ լիցի։ Դուք թէ միամտութեամբ վարիք և կամ երկմտութեամբ՝ դուք գիտէք և սուրբ Աւետարանդ, որ ճանաչէ զամենայն և դատի ըստ իւրաքանչիւր գործոցն»։

ԼԱ. Եւ զայս ասացեալ սրբոյ առնն Վարդանայ տեառն Մամիկոնէից և Հայոց սպարա-

պետի՝ կամակցութեամբ երանելի եղբարցն իւրոց և սիրելեաց դարձան անդրէն առ ընկերսն իւրեանց ի բանակն Հայոց։ Եւ եկեալք ի միաբանութիւն բազմութեանն՝ ոչ առնէին դուլ և դադար խորհուրդք սրբոյ սպարապետին Հայոց Վարդանայ՝ լոկ միայն առնէին կատարել քահանայիւք և այլ բազմութեանն պաշտօնէիւք դրանն իւրոյ զպաշտօն կարգեալ ժամուցն, զոր զցայգ և զցերեկ բազում փութով վճարէին անյապաղ. այլ միաբանութեամբ ամենայն Հայովք երթալ յեկեղեցի ցանկայր։ Բայց թէպէտ և նեղէր չերթալով, այլ և կամաւ արգելեալ՝ առ վայր մի համբերէր իրացն, հոգալով և զպէտս ընկերացն, որպէս իւրոյ տանն և անձին. մանաւանդ յաղագս Աշուշայի Վրաց բդեշխի և որդւոց իշխանին Սիւնեաց Վասակայ, զորս արգելեալ պահեաց անդրէն ի դրան թագաւորն Պարսից Յազկերտ։ Եւ զայս խորհէր սուրբն Վարդան, իբրև ոչ առ ի պէտս ինչ օգնականութեան իւրում առաջադրեալ գործոյն, քանզի չխորհէր զյաղթութեան ինչ անուն գտանել, այլ զհեղումն արեան անձինն ի վերայ շինութեան ուխտի եկեղեցւոյ ճնչէր ըմբռնել. բայց հոգայր իբրև զբարեսէր, թէ մի՛ գուցէ դժուար ինչ արանցն ի թագաւորէն դիպիցի, և վնասիցին։

Բայց իշխանն Ամատունեաց Վահան ոչ տայր

գուլ և զաղար զօրավարին Հայոց Վարդանայ. այլ մերթ ինքեամբ և մերթ այլովք ստիպէր՝ փաղփաղակի յայտնել զիւր ապստամբութեանն, կարծեցուցանելով որպէս հոգւոյ ևեթ հոգալ զփրկութեան. բայց ոչ հոգալով ինչ կարի յայն միտս՝ ըստ խօսիցն փութացուցանէր զյայտնել իրացն, այլ վասն մթերից առաջին ոխութեանն, զոր ունէին առ միմեանս իշխանն Սիւնեաց Վասակ և տէրն Ամատունեաց Վահան։ Բայց ըստ ծանր խոհականութեանն իւրոյ հայեցեալ նկատէր, թէ կամ չհաւանեալ ապստամբել իշխանն Սիւնեաց Վասակ՝ մեռանի յիւրոցն ընկերաց անարժան մահուամբ, կամ թէ հաւանեալ առ վտանգին ապստամբել՝ արգելեալ անդրէն ի դրանն որդիքն երկոքեան չարաչար կենօք վտանգեալ պատահեն մահու և կամ բազմաժամանակեայ կարևոր կապանաց և բանդից դիպեալք՝ տանջին անխնայ։ Իսկ սուրբ այրն Աստուծոյ Վարդան տէրն Մամիկոնէից և Հայոց զօրավարն ոչ ի բանս ինչ ուրուք հայէր, այլ զհոգ ընկերացն հոգայր և ի նահատակութիւնն ցանկացեալ ընթանայր։ Եւ այնպէս ձգեալ բանի զաւուրս զարնանոյն յերկար, մինչև յաւուրս տօթոյն մօտելոյ. և հասեալ ամիսք տօթոյն ջերմութեան՝ չուարարեալ ամենայն բազմութիւնն Հայոց ի տեղիս հովոց՝ գային հասանէին ի գաւառն որ

կոչի Ծաղկուտն, մերձ ի բերդն ամուր, զոր Անգղն անուանեն. զայն տեղօք արարեալ բանակետեղս արանց՝ դադարէին անդ զաւուրս տօթոյն։

ԼԲ. Իսկ մոգքն, որ ի դրանէն նախարարքն Հայոց ուսուցիչս ածեալ էին ընդ ինքեանս, իբրև տեսին, թէ արհամարհեալ են յաչս նոցա ինքեանք և օրէնք նոցա,—քանզի կանայք նախարարացն, զորս կարծէին մոգքն աշակերտել՝ այնք և տեսանել անգամ զարշէին զնոսա, այլ զորդիս իւրեանց և զդստերս՝ պատուիրէին սաստիկ դաստիարակացն՝ չանցուցանել երբէք առ նոքօք մօտ. իսկ արքն, որք պատճառանօք կարծեցուցանէին զինքեանս ուրացողս՝ սուտ վարդապետացն և հաց ուտել առաջի իւրեանց չտային թոյլ, և շրջէին ողորմելի սովամահք.—գնալ ի բաց և փախչել չիշխէին, և կալն առ նոսա՝ զմահ ծանուցանէր նոցա և զկորուստ. և տակաւին գրել զաղտ ի դուռն զիւր ապստամբութեանն փութանային։

Ապա իմացեալ սպարապետին Հայոց Վարդանայ, թէ կարի հռչակին իրք ապստամբութեանն, և ի կարի հեղգալոյն մեծամեծ գործէին վնասք, խորհուրդ ի մէջ առեալ զաւուրս բազումս և ժողովեալ զպատուական եպիսկոպոս և զականաւոր երիցունս և զաւագ տանուտերսն Հայոց և զսեպուհսն առանձինն,—չև դեռ ևս յայնմ

ժամու կամեցեալ յայտնել զբանսն իւրեանց մարզպանին Հայոց Վասակայ, գիտելով ոչ միայն լոկ վասն որդւոցն ևեթ զկասումն առն ի փրկութեան դարձէն, այլ զառաւել փառասէր աստուածատեաց խորհրդոց նորա ճանաչեալ զորոճմունս՝ —ասէր ցամենեսեան այնուհետև յայտնապէս այրն երանելին Վարդան, թէ «Մինչև ցե՞րբ հանդուրժեմք թագուցանել զճշմարտութիւնն և կորընչիմք. և այս համբաւ ելեալ տարածեալ ելից զամենայն տեղիս. այլ յայտնի լուսով գնասցուք իբրև ի տուընջեան և որդիս լուսոյ կոչեսցուք»։

Մի ոմն յՈստանեայ տանէն, որում անուն Զանդաղան, սերմն ժանտ, որդի անօրէնութեան, որ բազում և անապաշխար չար գործեալ էր ի կեանս իւրում՝ լսէր յոմանց զխորհեալսն Հայոց և երթեալ վաղվաղակի գուշակէր նմանւոյն իւրում Վասակայ։ Որոյ բանից իրազգած եղեալ նենգաւոր քսուին աւագ նախարարքն Հայոց՝ կալեալ զնա ի գեօղն որ կոչի Արծակ՝ տարեալ կապեցին ի միւսում ևս ի գեօղ յանուանեալ Բերդկունս, ի նմին Բագրևանդ գաւառի. զոր և ոչ յետ բազում աւուրց ըստ արժանի գործոց իւրոց անօրէնութեանց քարկոծեալ սատակեցին։

Եւ ապա յայտնապէս ժողովեալ միաբանութեամբ ամենայն տանուտեարքն Հայոց և սեպուհք, եպիսկոպոսօքն և բազմութեամբ ամենայն

քահանայիւք և ժողովրդովք, առ երանելի սպարապետն Հայոց տէրն Մամիկոնէից Վարդան, և հանդերձ նովաւ մտին թափ ըստ զրոց հրամանին բոլորեքեան առ իշխանն Սիւնեաց Վասակ, առ մարզպանն Հայոց. և յայտնեալ նմա միաբան ամենեցուն զխորհուրդն, թէպէտ ջանայր յապաղել նա, մի՛ վասն որդւոցն իւրոց, որք ի դրանն էին, և դարձեալ՝ զի և կեանքն իւր իսկ ի խնամս չարին միտէին հանապազ՝ ոչ ինչ այնուհետև թոյլ տային սայթաքել խորհրդոց նորա այսր անդր. այլ թէպէտ և ոչ կամաւ, սակայն ի հարկէ յանձն առեալ միաբանէր ընդ նոսա։ Բերել դարձեալ հրամայէին նախարարքն Հայոց սուրբ եպիսկոպոսացն և երիցանցն՝ զԱւետարան ուխտին սրբոյ. և երդուեալ ամենայն բազմութիւն զօրացն ազատաց և անազատաց, հանդերձ իշխանաւն Սիւնեաց Վասակաւ և ամենայն տանուտերամբքն և սեպհօք՝ հաստատէին զերդումն. և որոց մատանեաւ չև ևս էր կնքեալ զԱւետարանն՝ կնքէին. և համբարձեալ առ հասարակ զձեռս ընդ երկինս՝ բարբառելով ասէին այսպէս ամենայն բազմութիւնն, այր և կին միաբան խնդալից.

«Զքեզ, սուրբ Հայր, արարիչ երկնի և երկրի, և զՈրդիդ քո միածին զտէր մեր Յիսուս Քրիստոս, և զսուրբ Հոգիդ կենդանարար, զանուրիշ և զանքակ Երրորդութեանդ միութիւն, խոս-

տուվանիմք արարիչ երկնի և երկրի, տեսակաց և անտեսից. որ միայնդ ես Աստուած, և չիք այլ ոք բաց ի քէն։ Որ և ըստ մարդասիրութեան յաղագս փրկութեան ախեղերաց՝ ի վախճան աւուրցս մի ի սրբոյ Երրորդութենէդ ծնար ի սուրբ կուսէն Մարիամայ, և զամենայն կարիս բարձեալ քոյին մարմնովդ, զոր ի սուրբ և յաստուածածին կուսէն առեր՝ տարեալ բևեռեցեր ի խաչին փայտի. յորում հեղեալ զսուրբ արիւնդ քո՝ ազատեցեր զաշխարհս ի ծառայութենէ մեղաց անիծից. մեռար, թաղեցար և յարեար, և վերացեալ յերկինս՝ եդուր աւետիս խոստման՝ տանել առ քեզ զամենեսեան, որ խոստովանին առ քեզ, Աստուած ճշմարիտ, թագաւոր թագաւորաց և տէր տերանց։ Եւ մեք վկայեմք և խոստովանիմք զքեզ Աստուած աստուծոց և տէր տերանց, Աստուած քաւիչ մեղաց մերոց. ուրացեալքս՝ և զղջացեալքս, յանցուցեալքս՝ և յողորմութիւնդ ապաւինեալքս, գլորեալքս՝ և կանգնեալքս։ Ընկալ զմեզ որպէս զորդին ուրացող, որ ծախեալ ապականեցաք զհանդերձ սուրբ մկրտութեանն, զոր զգեցուցեր մեզ աւազանին լուացմամբ, անառակ անօրէնութեամբ թաւալեցաք ի տղմի ուրացութեանց իբրև զդասակն խոզաց։

«Եւ արդ՝ դարձեալ առ ճշմարիտ Հայրդ երկնաւոր աղաղակեմք ասելով. Մեղաք յերկինս և

առաջի քո. շնորհեա՛ մեզ բարեխօսութեամբ լուսաւորիչ առաքելոյն և վաստակովք սուրբ նահատակին Գրիգորի նոյին նմանոյն և գործակցի՝ զթողութիւն մեղաց մերոց. և զգեցո՛ մեզ զառաջին պատմուճանն և մաքրեա զատս մեր ի խոչիցն չարեաց, որով ծակոտեալ թշնամւոյն կաղացոյց զմեզ։ Եւ ա՛ծ մեզ կօշիկս պահպանութեան՝ Աւետարանին սրբոյ. և դի՛ր զմատանին, զգծած խաչի քո, ի մատին աջոյ ձեռին մերոյ, որով կնքեալք զբոլոր անդամս մեր՝ տարտեալ բանսարկուն փախիցէ ի մէնջ։ Եւ որպէս հեղեր դու զարիւնդ քո սուրբ ի վերայ մեղաւորաց, ի փրկութիւն յանցաւորաց՝ պարգևեա՛ և մեզ հեղուլ զարիւնս մեր ի վերայ խոստովանութեանս այսորիկ և իւրաքանչիւր թողութեան մեղաց։ Եւ որ ոք հեռացեալ յուխտէ երդմանցս այսոցիկ ցուցցէ ուխտազանց և ի միաբանութենէս մերմէ որոշեսցի՝ եղցէ նա արտաքս ընդ Յուդայի, որ մերժեալ ընկեցաւ ի գնդէ սուրբ առաքելոյն, և առանց ամենայն թողութեան կացեալ ի ձախու կողմանն՝ լուիցէ ի քէն զահագին բարբառն, զոր ասես յաւուրն հատուցման, թէ «Երթա՛յք յինէն, անիծեալք, ի հուրն յաւիտենից, որ պատրաստեալ է սատանայի և արբանեկաց նորա»։

Եւ տացեալ զամենայն խոստովանութիւն զօրհնութեանն և զանիծիցն միաբանութեամբ

ամենայն բազմութեանն ի ձայն մեծ արանց և կանանց, հնչեաց երկիրն ամենայն ի բարբառոյ զօրացն բազմութեան։ Եւ գրեալ զայս ամենայն բանս հաւատոյ ուխտին, և կնքեալ նախ մատանեաւ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ և ապա մատանեօք ամենայն տանուտերացն Հայոց և աւագ սեպհացն, և եդեալ ի սուրբ Աւետարանի երդմանն՝ ետուն ցպատուական եպիսկոպոսն և ցաւագ քահանայութիւնն որ էին անդ։ Եւ կատարեալ զայս ամենայն այսպէս՝ դիմեցին մեծաւ ցնծութեամբ և հոգևոր երգովք ի տուն Տեառն, և երկրպագեալ միոյն միայնոյ ճշմարտին Աստուծոյ՝ լի անձկով և յերկար և անձանձրոյթ ծունրդրութեամբ կատարեցին զաղօթսն։

Եւ արձակեալք յաղօթիցն՝ ռամիկ զօրացն բազմութիւնն դիմեցին ի տուն մոխրանոցին, չհեալով ընաւ աւագացն հրամանի, և առեալ զկրակարանն՝ վարեցին ի ջուրն զկրակն, որպէս ի գիրկս եղբօր, ըստ ասելոյ սուտ վարդապետացն Պարսից. զոր ըմբռնեալ ջրոյն թշնամաբար և ոչ եղբայրաբար՝ ծախեցին։ Բայց զմոգուցն բազմութիւն պահել առ օրն հրամայեցին զգուշութեամբ. և ի վաղիւն ընդ ծագել արևուն արս ի նոցանէ թուով սպանին սրով ի գիւղն, որ կոչի Զարեհաւան։

ԼԳ. Եւ կատարեալ զայս ամենայն գործս

ըստ ասելոցս կարգաւ՝ դադարեցին անդէն զաւուրս տօթոյն։ Եւ ապա փութացան իջանել յԱյրարատ գաւառ. քանզի լուան, թէ Միհրներսեհ Արեաց հազարապետ եկեալ ի Փայտակարան քաղաք՝ գունդ կազմէ և ընդ Աղուանս արձակէ ի Հայս. զոր և Աղուանից ազատքն, որ ուխտակիցք էին Հայոց՝ առէպ փութացուցանէին հասանել առ նոքեանս և անդէն յԱղուանս ի դիմի հարկանել նոցա պատերազմաւ։

Եւ արդ եկեալք յԱյրարատ գաւառ, և զայս համբաւ լուեալ ի կողմանցն Աղուանից՝ ստիպէր զերանելի սպարապետն Հայոց Վարդան զտէրն Մամիկոնէից իշխանն Սիւնեաց Վասակ՝ գնալ պատահել նոցա գնդաւ. և զինքն մնացուցանէր անդէն պատճառանօք, ասելով, թէ «Ես աստէն պատրաստիմ. զուցէ, ասէր, այլ ինչ իմացեալ չարախորհուրդն Միհրներսեհ՝ գործիցէ ընդ մեզ»։ Այլ ինքն Վասակ զխաբէութեան ճանապարհն կազմեալ նիւթէր ի սրտի իւրում, ունելով կամակիցս և այլ աստուածանենգ արս խորհրդոյն իւրոյ՝ յազատացն Հայոց։ Իսկ երանելի սպարապետն Հայոց, տէրն Մամիկոնէից Վարդան, ասէր ցիշխանն Սիւնեաց Վասակ, թէ «Որպէս ածաք զմտաւ՝ պարտ է մեզ նախ զորս առաքեմքն առ կայսր՝ արձակել, և ապա զոր ինչ հրամայեսցես ինձ՝ առնեմ անխափան»։ Եւ նորա յաղագս ճե-

պով զիւր առաջի եդեալ զխորհուրդն կատարե-
լոյ՝ յանձն իւր առնոյր զաւագեալն յերանելի
սպարապետէն ի Վարդանայ կատարել։

Եւ վաղվաղակի նամականի արարեալ առ
կայսր և առ ամենայն աւագանի դրանն Յունաց
և առ այլ իշխանս և կողմանակալս, առ բդեշխն
Աղձնեաց և առ իշխանն Անգեղ տան, ի Ծոփս և
ի Հաշտեանս և յԵկեղեաց և այլ իշխանաց իւ-
րաքանչիւր տեղեաց, և առ մեծ սպարապետն
Անտիոքայ։ Եւ զայս ամենայն թղթեան կնքէր
նախ ինքն իշխանն Սիւնեաց Վասակ իւրով մա-
տանեաւ, և ապա ամենայն տանուտեարքն Հա-
յոց։ Եւ պատրաստեալ ճանապարհին Յունաց
կազմէին զիշխանն տանն Ամատունեաց Վահան,
որպէս զայր մտացի և խորհրդական, և զսուրբ
սեպուհն զՀմայեակ, զեղբայրն երանելի զօրա-
վարին Հայոց Վարդանայ ի Մամիկոնէից տոհ-
մէն, և զերանելին Մեհրուժան զեղբայր սրբոյն
Աղանայ՝ ի տոհմէն Արծրունեաց։ Յորոց ձեռն
տուեալ զնամականին իշխանին Սիւնեաց Վասա-
կայ և ամենայն նախարարաց աշխարհին Հայոց՝
յուղարկէին առ կայսր և առ այլ ամենայն յառա-
ջագրեալն աւագանին Հայոց։

ԼԴ. Եւ սպարապետն Հայոց տէրն Մամիկո-
նէից երանելին Վարդան, առեալ ընդ իւր ի տա-
նուտերացն Հայոց, որք ջերմեռանդն սիրով ճե-

պէին մարտիրոսութեան ժամուն պատահել, որք
էին այսոքիկ. Խորէն Խորխոռունի, Արշաւիր Կամ-
սարական, և Թաթուլ Դիմաքսեան, և Արտակ
Պալունի, և Գիւտն Վահեւունեաց, և Հմայեակ
Դիմաքսեան, և այլ տանուտեարք և սեպուհք, և
բազումք ի զօրացն Հայոց, որք խնդնայօժար
փութով փափագէին լինել վրէժխնդիր ուխտի
սուրբ եկեղեցւոյ, և տալ զանձինս ի մահ ի վե-
րայ սուրբ և ճշմարիտ հաւատոյն Քրիստոսի. և
այլ գունդք ի զօրացն Մարդպետական այրուձիոյ,
փոյթք ի գործ պատերազմին առաքինութեան.
զորս և չարախորհուրդ իշխանին Սիւնեաց Վա-
սակայ ծանուցեալ ոչ հաւանս իւրոյ չար մտա-
ծութեանն՝ կազմեալս առաքէր ընդ նմա. և զօ-
րոց զիտէր զհոլովումն ի փաթթար կողմն, և ոչ
ուղղակի ի խորհուրդ ուխտապահութեանն՝ ի
տանուտերացն Հայոց և ի սեպհացն, որք էին
երևելագոյնք, և յայլ ռամիկ բազմութենէն՝ զայնս
արգելեալ առ իւր պահէր։

Եւ հրաժարեալ երանելի զօրավարն Հայոց
տէրն Մամիկոնէից Վարդան, հանդերձ ընկերակ-
ցօքն իւրովք և այլ զօրուն արամբք որ էին ընդ
նմա, յիշխանէն Սիւնեաց Վասակայ և յայլ միա-
ցելոցն ընդ նմա աւագանւոյն՝ ողջախորհուրդ
մտօք գնային ի գործ պատերազմի։ Եւ մտեալ
ի տունն Տեառն, որ է սուրբ եկեղեցի, երկիր

պագանել տեառն Աստուծոյ ամենակալի, առեալ զսուրբ Աւետարանն և զնշան կենդանատու խաչին՝ ողջունէր, դնելով անյագ ի վերայ բբաց աչացն և ճակատու: Զնոյն առնէին ջերմեռանդն սիրով և որք ընդ նմայն էին ամենեքեան. և ողջամբ գնային ամենեքեան յորդորմամբ սիրոյ: Եւ չև ևս հեռացեալք, տեսանէր օթևանս ոչ բազումս յԱյրարատոյ երանելի սպարապետն Հայոց Վարդան՝ և իշխանն Սիւնեաց Վասակ վաղվաղակի գաղտ դեսպանս առնէր առ Միհրներսեհ հազարապետն Արեաց և զիւր նենգաւոր խորհուրդն նամակաւ ծանուցանէր նմա: Նոյնպէս արար նամակ և առ Նիխորական Սեբուխտ և առ այլ աւագս, զորս արարեալ էր Միհրներսեհի ի վերայ Հայոց,—և զՎեհշապուհ հաւատարիմ վերակացու արար, որ էր ի ժամուն սենեկապան արքունի, յետ այնորիկ ապա և դպրապետ եղև Արեաց,—յորում գրեալ եցոյց նոցա նենգաւոր իշխանն Սիւնեաց Վասակ զիւր խաբէութեանն կամս. «Դուք, ասէ, անհոգ լերուք յեկելոցդ ընդ Վարդանայ ի վերայ ձեր, և մի ինչ զարհուրիք. վասն զի շատք այն են՝ զորս ես աստէն պահեցի առ իս. և զայլս բազումս ընդ այսր ընդ այնր ցրուեցի. և դա յոյժ սակաւուք է և ոչ բազմօք»: Եւ զայն ոչ յիշէր անօրէնն, թէ սիրտք իշխանաց ի ձեռս Աստուծոյ են. քանզի որով կարծէր

չարախորհուրդն շնորհ ինչ առնել նոցա՝ առաւել ևս զօրութիւնն Աստուծոյ ի բարկութիւն սրտմտութեան փոխէր, և այնու զրգռէր զնոսա ի վերայ նորա. որ և ի ժամուն կատարեալ՝ կուտեցաւ ի գլուխ նորա ցուցակութեամբ:

ԼԵ. Եւ հասեալ յԱղուանս երանելւոյ զօրավարին Հայոց Վարդանայ տեառն Մամիկոնէից՝ ազդ եղև զօրագլխացն Պարսից եկք Հայոց. որոց լուեալ՝ փութացան անցանել ընդ գետն մեծ, զոր Կուր գետն կոչեն, և ընդ առաջ եկին նոցա մինչև ի գեօղն որ կոչի Խաղխաղ, յերկրին Աղուանից: Եւ տեսեալ սրբոյ սպարապետին Հայոց Վարդանայ զանթիւ բազմութիւն գնդին Պարսից, և յինքեանս հայեցեալ, թէ յոյժ սակաւք են՝ սկսաւ խօսել ընդ զօրն Հայոց և յիշեցուցանել զբան սուրբ Հոգւոյն, զոր մայրն մարգարէին Սամուէլի ցնծութեամբ քաջալերեալ ի Քրիստոս՝ երգելով ասէր, թէ «Մի պարծեսցի հզօրն ի զօրութեան իւրում, և մի պարծեսցի մեծն ի մեծութեան իւրում. այլ որ պարծելոցն իցէ՝ յԱստուած պարծեսցի»: Քանզի ոչ ինչ է ի նուազս և ի բազումս յաղթութիւն և պարտութիւն, այլ յԱստուծոյ ակնարկութեանն հրամանի»: Եւ զայս ասացեալ երանելւոյ զօրապետին Հայոց տեառնն Մամիկոնէից Վարդանայ, հայեցեալ և ի կամս ընկերակցաց իւրոց և ամենայն գնդին որ ընդ

նոսա, թէ որպէս ջերմեռանդն սիրով զօրացեալք էին և քաջալերեալք՝ խրախալից մտօք փառաւորէին զՓրկիչն ամենեցուն զտէր Յիսուս Քրիստոս։

Եւ հասեալք ի ժամ մարտին՝ հայեցեալ տեսանէին ըստ օրինի կարգման նկատելոյ զգունդսն Պարսից։ Կարգէր և զիւր գունդն երանելի զօրավարն Հայոց Վարդան, ըստ բաւականին այրուձիոյն իւրոյ, ընդդէմ նոցա. յերիս առաջս բաժանեալ՝ տայր ի ձեռս իւրաքանչիւր զօրագլխի. որում աջոյ կողմանն կացուցանէր զօրագլուխ զիշխանն Արշարունեաց զԱրշաւիր Կամսարականն, որ էր և փեսայ զօրավարին Հայոց սրբոյն Վարդանայ տեառնն Մամիկոնէից, ունելով զդուստր նորա ի կնութեան. և նիզակակից տայր նմա զՄուշ զաւագ սեպուհ՝ յազգէն Դիմաքսենից. և զահեակ կողմն տայր ի ձեռն Խորենայ Խորխոռունւոյ, և զօրավիգն ընդ նմա կացուցանէր զՀմայեակ Դիմաքսեանն. և ինքն սուրբ զօրավարն Հայոց Վարդան պատրաստէր զինքն միջոյ տեղւոյն յարձակման։ Եւ այսպէս յօրինեալ զճակատն և յԱստուծոյ խնամսն ապաւինեալք՝ յարձակեցան ի վերայ թշնամեացն։

Յորս նախագոյն յառաջեալ ի տեղի մարտին՝ Կամսարականն Արշաւիր և Մուշ սեպուհն Դիմաքսենից, որք յանդիմանութենէ տեղեացն՝ դի-

պեցան թանձրախոր սաստիկ մօրից. Կամսարականն Արշաւիր և Մուշ ի յառաւելապէս դիմեցմանէն երիվարացն՝ անկեալք ի տիղմն հանդերձ երիվարօքն խրէին. անդ կատարեալ պսակէր երանելի սեպուհն Դիմաքսենից Մուշ ի Նիխորականայ։ Իսկ Կամսարականն Արշաւիր իջեալ յերիվարէն՝ ի հետիոտս սպանանէր զՎուրկն, զեղբայր Լփնաց թագաւորին, և իւր ի բաց ձգեալ զերիվարն ի սաստիկ խոր տղմոյն, ուր և մոյկ մի զերծեալ յոտանէն թաղեալ մնայր անդէն ի մօրին. և ինքն Կամսարականն միամոյկ, տղմաթաթաւ, հանդերձ ամենայն զինուն, հանեալ զերիվարն ի ցամաք՝ անվեհեր քաջարար նման թռչնոյ յերիվարն հեծանէր, և զարհուրեցուցեալ զթև իւրոյ կողման թշնամեացն՝ փախստական առնէր։ Եւ հայեցեալ տեսանէր զերանելի սպարապետն Հայոց զտէրն Մամիկոնէից Վարդան՝ հանդերձ ընկերակցօքն իւրովք և ամենայն Հայոց գնդաւն, զի արարեալ փախստական և նոցա՝ ածէին առաջի իւրեանց զբազմութիւն զօրացն Պարսից. յորոց զկէսն սրովք իւրեանց դիաթաւալս յերկիր կործանէին և զկէսն գետավէժս արարեալ հեղձամղձուկս առնէին. և զայլսն ի նոցանէ դաշտացն և անտառախիտ մայրեացն ցրուեալս վանէին։

Իսկ ոմանք յաւագորերոյ Պարսիցն ելեալք ի նաւս՝ յայնկոյս գետոյն մեծի փախստեայք լի-

նել ճեպէին։ Որ և զԿամսարականն Արշաւիր զիշխանն Արշարունեաց ստիպով փութացուցանէր երանելի զօրավարն Հայոց Վարդան՝ զկնի փախստէից նաւացն նետաձիգ լինել, ի հաստատաձգութիւն և յանվրէպ դիպողութիւն առնն փառահեալ։ Իսկ Կամսարականն Արշաւիր, որպէս և միշտ կամակատար էր բանի սրբոյ զօրավարին, փաղփաղակի հաւանեալ առ ի նմանէ հրամանին՝ զկնի նաւավարացն և փախստէիցն նետաձիգ լինէր։ Եւ խոցեալ զնաւավարսն և զայլս բազումս ի նաւսն՝ կարէվէրս առնէր. որոց ընդ տապալել վիրաւորացն կործանէին նաւքն. և բազումք ի նաւավարացն և ի գլխաւորացն Պարսից գետասոյզ եղեալ կորնչէին։ Եւ այսպէս շնորհեալ նոցա զյաղթութիւն վերին օգնութեանն՝ դառնային ի բանակս իւրեանց, գոհանալով և օրհնելով զԱստուած։

Եւ դադարեալք անդէն ի տեղւոջն զօրն զայն՝ ի վաղիւն չուեալք անցանէին ընդ գետն մեծ, անուանեալն Կուր գետ, և հասանէին ի պահակ որմոյն, որ է ընդ մէջ իշխանութեանն Աղուանից և Հոնաց. և գտեալ անդ զպահապանս պահակին և այլ զօրականս պարսիկս բազումս, յորոց սուր ի վերայ եղեալ կոտորէին. և զպահակն յանձն առնէին թագաւորազնի միում Աղուանի, որում անուն էր Վահան, և զնոյն ար-

ձակէին դեսպան ի Հոնս և առ այլ ամրականս տեղեացն, զորս հաւանեցուսցէ միաբանել նոցա զնդաւ. որոց կամաւ և յօժարութեամբ զօգնելն յանձն առեալ՝ հաստատէին երդմամբ։

ԼԶ. Եւ մինչդեռ այս ամենայն կատարէր այսպէս յաջողութեամբն Աստուծոյ ըստ կամաց նոցա՝ յանկարծակի դեսպան հասանէր առ երանելի զօրավարն Հայոց Վարդան և առ ամենայն գունդն որ ընդ նմա էին. գոյժ տրտմութեան և համբաւ չարաչար տայր նոցա, ասելով, թէ «Ստեաց անօրէնն Վասակ ուխտին Աստուծոյ և նենգեալ դրժեաց Աւետարանին երդմանն, և ի յետս կացեալ ապստամբեաց ի միաբանութենէ ճշմարտութեանն. նոյնպէս և մնացեալքն անդէն առ նմա աւագանին Հայոց յետս կացեալ՝ ընդ նմա ապստամբեցին, և դարձուցեալ զերեսս իւրեանց ի ճանապարհէն արդարութեան՝ մոլորեցան զկնի սատանայի. դեսպան արձակեցին ի Պարսս և նամակօք ուխտադրեցին ընդ նոսա. և զբերդեան ամրոցացն Հայոց ի բաց կալան, և զիւրեանցն բերդակալս արարեալ՝ զգուշացուցին։ Եւ զորդիս տոհմին Մամիկոնէից և Կամսարականաց և զայլոց տանուտերացն ժողովեալ յիւրաքանչիւր դայեկաց՝ յամուրս բերդից իշխանութեանն Սիւնեաց ետ անցուցանել, և հրամայեաց պահել զամուրսն զգուշութեամբ. և ապա

նենգաւորն Վասակ տայ տանել զաղայն առ Թագաւորն Պարսից։ Եւ որք խոտորեցան զկնի սատանայի ընդ ուխտանենգին Վասակայ՝ են այսոքիկ. իշխանն Բագրատունեաց՝ Տիրոց, իշխանն Խորխոռունեաց՝ Գադիշոյ, իշխանն Ապահունեաց՝ Մանէճ, իշխանն Վահեւունեաց՝ Գիւտ, իշխանն Պալունեաց՝ Վարազշապուհն, իշխանն Աբեղենից՝ Արտէն՝ իշխանն Ուրծայ՝ Ներսէհ, և այլք յաստանկաց և սեպուհք ոմանք յիւրաքանչիւր տոհմէ»։

Եւ լուեալ զայս ամենայն գործ աղէտից, զոր էր գործեալ նենգաւոր իշխանն Սիւնեաց Վասակ և այլ նախարարացն որ ընդ նմա, երանելւոյ սպարապետին Հայոց տեառն Մամիկոնէից Վարդանայ, հանդերձ նախարարօքն և զօրուն որ ընդ նմայն էին՝ չորամել ոչ կարէին. և զանձինս և զգերեալ ազգայն ի պահպանութիւն ամենահնար աջոյն յանձն արարեալ նուիրէին, ասելով այսպէս. «Ահա առեալ հեծանոց ի ձեռն Փրկիչն ամենեցուն Քրիստոս՝ սրբել զկալ իւր և ընտրել զցորենահատն, ժողովել յերկնից ի շտեմարանսն, և զյարդն մատնել անշէջ բոցոյն կիզուց անխնայ։ Եւ եղիցուք մեք սրբեալք ցորենահատ, և ցանկութեամբ սպասեսցուք աւուր նահատակութեան մերոյ, յորում թէ արժանի եղեալ դիպեսցուք մասին սրբոցն՝ վախճան մեր

բարի զմեզ պսակէ, և զաղայս պահպանեալ մնասցանէ և ի տեղիս իւրաքանչիւր և յիշխանութիւն ածեալ հաստուցանէ, և զորբանեակսն սատանայի բազում գղջմամբք ամաչեցուցեալ նշաւակէ աստ և ի հանդերձելումն»։

Եւ առացեալ զայս երանելւոյն՝ չուեցին միաբան ամենեքեան յաշխարհէն Աղուանից յերկիրն Հայոց ի գաւառն Այրարատոյ. և անդ զաւուրս դառնաշունչ օդոյ ձմերայնւոյն ըստ սովորութեան իւրեանց դադարեալք՝ փութային առ հասարակ անձկով զաւուրս գարնանային ամառոյն տեսանել և յօր իւրեանց նահատակութեան պսակին հասանել։ Քանզի ոչ ևս ինչ այլ ընաւ ածէր զմտաւ ոք զյաղթութիւն և կամ զպարտութիւն, այլ ցանկացեալք, որպէս ծարաւիք, բաժակին փրկութեան՝ իւրեանց կատարմանն պատահել և ընդունել մնայլին։

Իսկ նենգաւոր իշխանն Սիւնեաց Վասակ ոչ երբէք դադարէր գրել նամականի առ իշխանս և շինականս և քահանայս աշխարհիս Հայոց. ցուցանէր իմն բերեալս ի դրանէ ուխտս սուտս և վկայութիւնս ընդունայնս, թէ «Արքայից արքայ զքրիստոնէութիւն շնորհեաց աշխարհի, և զվնաս կոտորածի մոգուցն չխնդրէ. և զապստամբութենէն ասէ, թէ «ընաւ և յիշեմ իսկ ոչ, միայն թէ ի բաց դառնայք ի խրատուէ և ի բանից Վար-

դանայ, և մի՛ կորնչիք ընդ դմա»։ Եւ զինքենէ գրէ ուխտանենգն Վասակ, թէ «ես լինիմ միջնորդ այսմ ամենայնի, և անվնաս պահեմ զաշխարհս Հայոց»։ Եւ տուեալ ի ձեռս սուտ քահանայից զգրեալսն՝ նենգաւորին Վասակայ, որոց անուանքն են չքահանայիցն այս. Զանգակ մի ոմն, Սահակ Զայնող, և միւս ոմն Պետրոս Երկաթի։ Եւ էին Սահակն և Պետրոսն ի գաւառէն Սիւնեաց. յորոց ձեռս տայր գաղտ յերանելի սպարապետէն Վարդանայ նենգաւորն Վասակ զգրեալսն շրջեցուցանել ընդ աշխարհս Հայոց. զոր լուեալ թուլացելոցն ի հաւատս և անյուսիցն, հաւատացեալ բանից նենգաւորին՝ կորնչէին։ Իսկ պինդքն և մարտիրոսութեան տենչողքն իբրև լսէին զայս ամենայն բանս ցնորից՝ ևս առաւել պնդեալք զօրանային, և աւուր աւետաբեր փրկութեան իւրեանց սպասէին յուսով։

ԼԸ. Եւ կատարեալ զաւուրս ձմեռնային ցրտաշունչ օդոցն և հասեալ ի տօն մեծ զատկին բովանդակ ուխտապահքն, և ամենայն աշխարհի եղև խնդութիւն, հրեշտակաց և մարդկան. քանզի խառնուրդք խաղաղութեան եղեն ընդ միմեանս աւետաւոր յարութեամբ կենարարին. զոր տօնեալ ուրախութեամբ զուարճանային։

Եւ յետ սակաւ ինչ աւուրց անցելոց լուան, եթէ զօր եհաս բազում ի Հեր և ի Զարևանդ

գաւառ։ Եւ երանելի սպարապետն Հայոց տէրն Մամիկոնէից Վարդան ազդ առնէր ուխտապահացն, որք յաղագս տօնի աւուրցն երթեալք էին ի տունս իւրեանց՝ կատարել զտօնն զատկի առ ընտանիս իւրեանց, եթէ «Գունդ բազում հասեալ գայ, բերելով աստուածասիրացն պսակս երկնաւորս. արդ՝ որ ոք ցանկայ առնուլ՝ աճապարեսցէք, զի մի՛ վրիպեսցի ոք և զղջանայցէ։ Եւ եթէ ոք խորհի այլազգ ինչ, որպէս և այլքն, որք խոտորեցան զկնի սատանայի՝ դադարեալ հանգիցէ՝ ուր և թուեսցի հաճոյ ումեք։ Քանզի ոչ ոք պսակի ընդ ընկերաց իւրոց՝ թէ ոչ տանջի. այլ իւրաքանչիւր ոք անձին իւրում զանձէ զհոգեղէնսն և զյաւիտենականսն»։

Եւ զայս լուեալ ճշմարտասիրացն և զանմահութիւն սիրողացն՝ դղրդեցան, ելեալս առնելով զմիմեամբք, որպէս հօտք, որ ի ձայն ազի փութայցեն զկնի հովուացն։ Թուի ինձ, ոչ այնպէս ընթացեալ երագունս Աբրահամայ ի տանել զորթն հրեշտակացն, որք խոստացան տալ նմա զորդին՝ որպէս ճեպեալ ընթանային զօրքն Հայոց զհետ երանելւոյն Վարդանայ սպարապետին Հայոց, երթալ յընթրիսն Քրիստոսի և ուտել զհաց հրեշտակաց։

Եւ այսպէս եղեալք ըստ նմանութեան սուրբ առաքելոցն ամենեքեան մի սիրտ և մի հոգի՝

տարէր երանելի սպարապետն Հայոց Վարդան,
միաբանութեամբ ուագանւոյն որ ընդ նմայն
էին, սեպուհ մի յազգէն Ամատունեաց, որում
անուն էր Առանձար, իբրև երեք հարիւր հեծե-
լով՝ երթալ լրտեսել զբազմութիւն զօրացն Պար-
սից, և տալ զրգիռ, եթէ հնար իցէ, առ ի փու-
թալէս, ասէ, զալ բերել մեզ զպսակս արքայ-
ութեան, զոր ի ձեռն նոցա պարգևէ մեզ Փրկիչն
Քրիստոս, յաւիտենից բարութեանցն տուիչ։ Եւ
երթեալ Առանձար և գունդն որ ընդ նմա՝ այն-
պէս շնորհեցաւ նմա յԱստուծոյ, որպէս զի տե-
սին զբանակն Պարսից. և զհզօր վերջապահ թևով
միով անկեալ՝ զբազումս հանէին ընդ սուր, և
զայլս փախստականս արարեալ արկանէին ի զօրն
Պարսից. և ինքեանք դարձեալ ողջանդամք հա-
սանէին ուրախութեամբ ի գունդն Հայոց և պատ-
մէին նոցա զԱստուծոյ զօրութիւնն, զոր յաջո-
ղեաց նոցա Փրկիչն։

Եւ լուեալ երանելւոյ սպարապետին Վար-
դանայ հանդերձ միահամուռ զօրօքն՝ գոհանային
և օրհնէին զամենահզօրն Աստուած։ Պատմէին և
վասն զօրագլխացն, թէ Մուշկանն Նիւսալաւուրտ
և Դողվճն են. տային գիտել և զայն ևս սթա-
փութեամբ հասանել ի միջոյ կողման աշխարհիս։
Զոր լուեալ երանելւոյ սպարապետին Հայոց և
որ ընդ նմայն էին՝ ևս առաւել ճեպէին երթալ

ընդդէմ նոցա. նախ՝ վասն փաղփաղակի պատա-
հելոյ նոցա ժամու մարտիրոսութեան. քանզի
անձանձրոյթ աղօթէին հանապազ ի տուէ և ի
գիշերի, լինել արժանի այնպիսի մասին երկնա-
ւորի. և երկրորդ՝ առէին, թերևս անդէն ի տեղ-
ւոջն ի Հեր և ի Զարևանդ գաւառին վճարին ելք
գործոյն պատերազմին, և ոչ ոք լինէր արգել զօ-
րուն Պարսից հասանել յաշխարհն Հայոց սպանու-
թեամբ և գերելով յարձակել և վնասել։ Եւ սո-
ցա թէպէտ և ածեալ զայսպիսի ինչ զմտաւ կա-
մէին փութալ՝ սակայն ևս առաւել սախրով եկեալ
հասանէին գունդն Պարսից ի գաւառն Արտազ,
հուպ ի գեօղն որ կոչի Աւարայր, ի շրջափակ
տեղի Տղմուտ դաշտին, զոր ընտրեաց յաղագս
երկխուղի զօրացն Հայոց. ամուր ապաստանի ան-
ձանց համարէին պատշաճ, և ի միջի նորա
ածեալ դակիշ բանակէին։

ԼԸ. Իսկ ի յաւուր ուրբաթու մեծի տօնին
պենտեկոստէին դիմեալ հասանէին մերձ ի նոյն
տեղիս զօրքն Հայոց, գտեալ անպատրաստագոյն
զզօրսն Պարսից. որոց թէ կամեցեալ էին՝
կարող էին մանաւորապէս վնասել երամա-
կարձակ ծուլացելոցն. բայց թոյլ տուեալ դա-
դարեցին յայնմ աւուր. քանզի ոչ էր եղեալ ի
մտի նահատակութեան փափաքողացն՝ այնուհե-
տև յաղթել, վասն տեսանելոյ հանապազօր զհո-

գեկորուսացն զապականութիւն, այլ միշտ և հանապազ ի կէտ կոչման և տենչալի մարտիրոսութեանն փութանային հասանել։

Եւ ժողովեալք այնուհետև մօտ առ զօրսն Պարսից բանակէին, մինչ եղեալ սահմանն ընթացից աւուրնջեանն կատարէր։ Եւ հասեալք ի ժամ երեկոյին և զկանոն պաշտաման ժամու աղօթիցն ըստ սովորութեանն լցեալ՝ զուարճանային չափաւոր ուրախութեամբ կերակրովքն։ Եւ կատարեալ զամենայն՝ առնուին հրաման ի սուրբ քահանայիցն՝ արթուն խնդրուածովք կատարել զգիշերն յաղօթս։ Եւ զցայգն ամենայն դասք քահանայիցն, մերթ սաղմոսարանին զորդայլիւք, մերթ վարդապետական բանիւք, քաջալերէին զբազմութիւն զօրացն՝ վայր մի քաջանալ, և անսպառ բարեացն լինել ժառանգաւոր։ Իսկ սուրբ երէցն Յովսէփ, որ և զկաթողիկոսութեանն Հայոց ունէր զաթոռ, հրաման տայր երանելւոյ առն Աստուծոյ Ղեւոնդի խրատել զժողովուրդն և քաջալերել։ Եւ սուրբ երէցն Ղեւոնդ զամենայն զգիշերն անձանձրոյթ առաքելական վարդապետութեամբ զօրացուցեալ ուսուցանէր զամենեսեան յորդաբուղխ իմաստութեամբ, առակաց մեկնութեամբք, հոգէշնորհ վարդապետութեամբ. որոյ բանքն նման քաղցրութեան մեղու բղխէին ի բերանոյ արդարոյն, որ էր լսողացն

ցնծութիւն. և ախորժաբար զնա ծանուցանէր վերին ազդեցութեամբ լուսաճաճանչ պայծառութիւնն ի նմա ներքին մարդոյն և տեսակութիւն հրեշտականման երեսացն կերպարանի։ Զոր և յառաջագոյն ժամանակի, կալով ի քուն սրբոյն, այրն Աստուծոյ Մաշտոց վարդապետն նորին՝ հանդերձ և այլ աշակերտօք իւրովք, երանելեաւն Կորեամբ և Արձանաւ, տեսանէին արթնութեամբ ճառագայթեալ շուրջ զնովաւ լոյս սաստիկ. որք անդէն և անդ ծանեան երանելի արքն սուրբ Հոգւով զվախճան սրբոյն, թէ նահատակութեամբ կատարի. զոր թէպէտ և նմա ոչ յայտնեցին զքանչելագործութեան զտեսութիւնն, սակայն ի բազում շշնջելն՝ պատմեալ հռչակեցաւ բան երևմանս այսորիկ։ Որ յուսուցանելն իւրում բազում բանս հոգևորս՝ յիշեցուցանէր ամենեցուն զվարս և զժուժկալութիւն առաջնոցն, և նախ զանպատումն զհամբերութիւն սրբոյն Գրիգորի, ապա զայլոցն ամենեցուն. «Որոց զիտացեալ, ասէ, զվազ և զանազան կենցաղոյս զվախճան՝ ընտրեցին ըմբռնել զյաւիտենից կեանսն։ Ոմանք տանջանօք ի մահուամբ, ոմանք պահօք և զետնատարած անկողնօք, այլք աղքատութեամբք և օտարութեամբք յանդէտս ընդունել զհրեշտակս արժանի եղեն. և կէսք աշխարհաշինութեամբք և արդար դատողութեամբ երևեալ՝

ընտիր գտան Աստուծոյ։ Քանզի ոչ բոլորեցունց գիտի մարտիրոսութեան վիճակն, այլ ըստ ժամանակի որպէս և բաշխէ վերին տեսչութիւն։ Եւ պարտին առողքն՝ արդար վաճառականութեամբ գնել ընդ անցաւորիս զանանցն, ընդ ապականացուիս զանանց բարութիւնսն։ Իսկ պահեալքդ այժմ մեծի և պատուական բաժակի՝ փութասցուք լինել արժանի հասանել ի մասն ժառանգութեան սրբոցն ի լոյս. զորոյ զպատուականութիւնն սաղմոսերգուն գոչէ ասելով. «Պատուական է առաջի Տեառն մահ սրբոց իւրոց»։ Ահա և ճգնաւորն Գրիգորիոս վարդապետն ձեր կոչէ զձեզ յերկնային քաղաքն Երուսաղէմ, յամենատենչ և յանուշահոտ ընթրիսն Քրիստոսի, ուստի մերժեալ են ցաւք և տրտմութիւնք և հեծութիւնք»։

Բազում և այլ բանիւք հոգեղինօք և շնորհօք վարդապետութեամբք քաջալերէր զիւրաքանչիւր ոք ի մեծամեծ աւագանւոյն Հայոց սուրբն Ղեւոնդ, հանդերձ երանելեաւն Յովսէփաւ. որ թէպէտ և զձեռնադրութիւն երիցութեան ունէր՝ սակայն յաթոռ կաթողիկոսութեանն էր վիճակեալ արժանաւորապէս։ Որոց խրատեալ և զօրացուցեալ հոգևոր բանիւք զամենայն գիշերն՝ լինէր ամենայն մարդ ի կամաւոր լսողացն վառեալ, որպէս աներկիւղ ամրութեամբ, սուրբ Հոգւոյն

գինու։ Որք զօրինադրեալ ժամս գիշերոյն կարծէին երկայնագոյն քան զայլ գիշերացն, և տեսանել զառաւօտ փրկութեանն բաղձային, որպէս զի հասեալք արբցեն զբաժակ արքայութեանն երկնից։

Որոց աստուածաշնորհ բանից և մարտիրոսայորդոր վարդապետութեան հրեշտականման տեառն Յովսէփայ և Ղեւոնդի մտադիւրութեամբ լուեալ երանելւոյն Վարդանայ տեառն Մամիկոնէից՝ տայր պատասխանի, թէ «Սուրբ քահանայից եկեղեցւոյ պատիւ ձեռնադրութեան ոչ է ի մարդկանէ, այլ ի սուրբ Հոգւոյն յաջորդեալ շնորհէ. նոյնպէս և բանք սոցա զամենայն առողջ խորհուրդս լսողացն ի յերկինս հայեցուցանէ. որպէս և այժմ իսկ զամենայն գիշերս անհանգիստ ձայնիւ յորդորէին զամենեսեան յերկնաւոր ընթրիսն, յիշեցուցանելով մեզ զչարչարանսն սրբոյն Գրիգորի. յորոց բազումք որ աստ կամք, ոչ միայն աշակերտք, այլ ազգախառնութեամբ եմք հաղորդեալք։ Փութասցո՛ւք ժամանել ի հարսանիսն Քրիստոսի և ի հրաւիրակն, ի գունդ սուրբ առաքելոցն, և յընթրատուն Քրիստոս, որ բացեալ զդուռն արքայութեանն՝ սպասէ ընդունել զամենեսեան և ուրախ առնել. որոյ ուրախութիւնն մշտնջենաւոր է և անանց և անվախճան։ Փութասցո՛ւք առանց յապաղելոյ, և մի՛ ոք

նման Յուդայի, որ յառաքելական դասուէն քակտեցաւ՝ նման նմա գացի. որպէս և յայժմ գիշերի տեսէք, որք մեղկեալ զկնի սատանայի ընթացան։ Այլ ես բաժակին, որում վաղնջուցն ցանկացեալն էի՝ փափաքանօք ընդունիմ, և ըստ գրեցելումն գոչեմ. «Զբաժակ փրկութեան ընկալայց և զանուն Տեառն կարդացից»։

Եւ զայս ամենայն այսպէս խօսեցեալ սրբոյ զօրավարին՝ ի ժամ հաւուն ասելոյ հրաման տային սուրբն Յովսէփ և Ղեւոնդ, հանդերձ ամենայն քահանայիւքն, զպաշտօն կանոնին կատարել, որով նպարակեալ վառեալ զինու Հոգւոյն յուղարկէին յաստուածատունկ վայելչութեան դրախտն։ Եւ հաղորդեալ զօրացն Հայոց ի պատուական խորհրդոյն մարմնոյ և արեան՝ ի գործ առաջիկայ երկնաւոր իրացն փութային։

ԼԹ. Վասն զի մերձեալ էր այնուհետև ժամ ելից արեգական, և զունդն Պարսից ճակատել ի պատերազմն պատրաստէին և վառէին, և սուրբն Վարդան տէրն Մամիկոնէից բաժանեալ զիւր գունդն յերիս առաջս՝ միջոցի գնդին կարգէր գլխաւոր զտէրն Արծրունեաց, և զմարդպետն Միհրշապուհ՝ հանդերձ իշխանաւն Արշարունեաց Արշաւրաւ և երանելի արամբն Արտակաւ, իշխանաւն Մոկաց, և այլ աւագ նախարարօքն. և կողմանն աջոյ կարգէր աւագ՝ զերանելին

Մախազ Խորէն, հանդերձ երանելեաւն Թաթլաւ, տեառն Վանանդայ, և սուրբ արամբն Ներսեհիւ Քաջբերունոյ և այլ աւագ նախարարօքն. և ընդ ահեկէն կողմանէ պատրաստէր զինքն իւրով գնդովն և իշխանաւն Առաւեղենից Փափագաւ և այլ իշխան նախարարօքն Հայոց. քանզի յայն կողմանէ առաւելապէս երևէր զակիշ գնդին Միւնի զօրուն և այլ զօրաւոր արանց նշանք դրօշիցն։ Եւ զՀամազասպեան զիւր եղբայրն Թոգոյր վերջապահ, և պատուիրէր նմա՝ մի զոք բռնադատել, այլ յորդորել միայն բանիւք՝ յազագս իւրեանց փրկութեան։

Եւ այսպէս բաժանեալ յերիս առաջս զզօրսն Հայոց սրբոյն Վարդանայ, և օրհնեալք ի բերանոյ սուրբ քահանայիցն, օրհնաբանելով զԱստուած՝ յարձակէին ի վերայ միմեանց երկոքին կողմանքն, Հայոց և Պարսից։ Եւ ելևելս արարեալ այնուհետև՝ յառաջէին արք ցանկացողք մարտիրոսութեան պսակին, և զզօրսն Պարսից ի փախուստ դարձուցանէին զառաջինն։ Իսկ այլ բազմութիւն զօրացն Հայոց, որք առ հարկի և ոչ կամաւ, մանաւանդ զի և զայլս յերկուանալոյ և դարձուցանելոյ յետս, որք երկնից բարութեանց ցանկացեալք էին՝ անդէն ի փախուստ դարձեալ կորընչէին զյաւիտենից կորուստն։ Եւ տեսեալ զօրացն Պարսից զգունդն Հայոց լքեալս և պարտասեալս

առ ի կոտորել զազգն իւրեանց, հայեցեալ և յայն եա, զի փախուցեալ երթային զօրքն Հայոց՝ ի մէջ առեալ շուրջ զնոքօք պատեալ ծովանային. ուր և ցանկալի խնդրոյն դիպեալք՝ կատարէին զնոքիկ: Սախպով այնուհետև զհետ փախստէիցն Հայոց անցանէին զօրքն Պարսից. որոց հասեալ՝ զոմանս կոտորէին, և զայլ ոմանս արգելեալ ի տեղի ինչ ամրոց արգելուին. որոց ոմանք հատեալ զնիզակափակ զիշերոյն պահապանացն և զբազումս ի նոցանէ կոտորեալ՝ գնացին ողջանդամք: Եւ այդոյն ի փախստէիցն Հայոց ձերբակալ արարեալ ածին ի բանակն և կոտորեցին սրով, և զայլս բազումս արկեալ զփոք սպանանէին. և մնացորդք փախստէիցն յայլ և այլ տեղիս Հայաստան աշխարհիս ցրուեցան:

Բայց որ ի ժամուն երանելի և երկնաւոր կոչմանն եղեն արժանաւորք ընդ սրբոյն Վարդանայ և նահատակեցան՝ են այսոքիկ. յազգէն Խորխոռունեաց՝ երանելին Խորէն. յազգէն Պալունեաց՝ երանելի սեպուհն Արտակ. յազգէն Գնդունեաց՝ երանելին Տաճատ. յազգէն Դիմաքսենից՝ երանելին Հմայեակ. յազգէն Քաջբերունեաց՝ երանելին Ներսէհ. յազգէն Գնունեաց՝ երանելին Վահան. յազգէն Ընծայնւոյ՝ երանելին Արսէն. յազգէն Սրուանձտայ՝ երանելին Գարեգին: Եւ որպէս շատ խուզիւ և բազում քննութեամբ հարցեալ և ուսաք զնահատակելոցն թիւ, որք ի տեղւոջ պատերազմին պսակեցան ընդ աւագնախարարսն՝ երկերիւր եօթանասուն և վեց այր: Եւ զորս յամրոցացն իջուցեալ սպանին սրով և կամ փղօք կոխեցին՝ եօթն հարիւր և յիսուն այր. որք լինին միահամուռ հազար երեսուն և վեց այր. զորոց իւրաքանչիւր անուն վարձահատոյցն Քրիստոս գրեալ պահէ ի դպրութեան կենաց: Իսկ ի զօրացն Պարսից, որք անկան ի պատերազմին յաւուրն յայնմիկ, զոր ստուգիւ համարեալ պատմեցին մեզ, տեղեկացեալք ի զօրագլխացն Պարսից, երեք հազարք հինգ հարիւր քառասուն և չորս այր:

ԽԵ. Եւ յետ վճարելոյ այսպէս գործոյ պատերազմին, և մարդասիրին Աստուծոյ զիւր սիրելիսն առ ինքն կոչելոյ՝ հրովարտակ առնէր Մուշկան Նիւսալաւուրտ առ թագաւորն Արեաց Յազկերտ, և զելս գործոյ պատերազմին գիտել տայր, գրեալ զյաղթութեանն աւետիս և յանուանէ զհամար անկելոցն յերկոցունց կողմանցն պատերազմին: Զոր լուեալ արքային Յազկերտի զկոտորումն լաւ արանց ի գնդէն Պարսից և զմահ առն Վարդանայ՝ յահաւոր սուգ ընկղմեալ խռովէր, յիշելով զքաջութիւն առնն և զլաւութիւնն՝ զոր արարեալ ընդ թշնամիս բազում անգամ ի վերայ աշխարհին Արեաց եցոյց: Պատասխանի

առնել հրամայէր հրովարտակին, և զՄուշկան Նիւսալաւուրտ հանդերձ գնդաւն ի դուռն կոչէր։ Եւ զԱտրորմիզդ ոմն անուն, յաշխարհէն Հայոց, մարզպան հրամայէր թողուլ, որում յանձն առնէր հրովարտակով զմարդիկն Հայոց չընդոստուցանել, այլ սիրով նուաճել, և զպաշտօն քրիստոնէութեանն համարձակապէս ունել ամենեցուն։ Եւ տեսեալ Մուշկանայ զհրովարտակն թագաւորին Յազկերտի, և լուեալ զբանսն ի հրովարտակէն՝ կացուցանէր ի Հայս մարզպան զԱտրորմիզդ Արշական, և զիրս ամենայն ըստ գրեցելոցն ի հրովարտակէն թագաւորին՝ նմա յանձն առնէր։ Դառնայր Մուշկանն հանդերձ աւազանունս և այլ ամենայն գնդիւն յերկիրն Պարսից։ Եւ մնացեալ Ատրորմիզդ մարզպան աշխարհիս Հայոց՝ բազում թուղթս խաղաղութեան առնէր ի տեղիս տեղիս Հայոց աշխարհին, թէ «Եկա՛յք շինեցարո՛ւք աներկիւղութեամբ, և մի՛ ինչ զարհուրիք»․ յորս գրէր և կնքէր աւետաւոր բանս, շնորհել ամենեցուն զկարգ քրիստոնէութեան, որպէս և կամիցի ըստ իւրաքանչիւր կամաց։ Որք ի համբաւն՝ խնդութեամբ ի Պարսից և ի Սիւնեաց ժողովեցան ամենեքեան։

ԽԱ․ Սա և ի վերայ ժողովելոցն առ երանելին Հմայեակ յամուրսն Տայոց՝ գունդ կազմէր այրընտիր բազմութեամբ ի Պարսից և ի Սիւնեաց․ և յերկուս բաժանեալ զգունդն՝ կարգէր նոցա

զօրագլուխս զԱրտէն Գաբեղեան և զՎարազշապուհ Պալունի։ Քանզի բազմութիւն փախստէիցն Հայոց, նախարարք և սեպուհք, ոստանիկք և ռամիկք, դիմեալ ի յերկիրն Տայոց՝ ժողովէին առ Հմայեակ եղբայր սրբոյ զօրավարին Վարդանայ, որ էր յամեալ յաշխարհին Յունաց, խնդրել զօրս ի թագաւորէն, ըստ յառաջագոյն գրելոյն ի կարգի։ Որք երթեալք յանդիման եղեն թագաւորին Թէոդոսի․ որոյ լուեալ զպատճառ նոցա երթիցն՝ սիրով լսէր ի նոցանէ, և յանձն առնոյր օգնել նոցա գնդիւ․ և մինչդեռ պատրաստէր զիրս խոստմանն՝ հասեալ վախճան սըրբոյն՝ վճարէր ի կենցաղոյս։ Եւ թագաւորէ փոխանակ նորա Մարկիանոս, որոյ և տեղեկացեալ նորա զպէտս խնդրոյն իրացն Հայոց՝ հարցանէր զաւագս դրանն, թէ ո՞րպիսի թուի ձեզ պատասխանի առնել արանցդ եկելոց յաշխարհէն Հայոց առ ձեզ։ Պատասխանի տուեալ Անատոլեայ, որ ի ժամուն սպարապետ էր Անտիոքայ, և Փղորենտի ուրումն առն՝ ասորի ազգաւ, որ էր աւագ դրանն թագաւորին, և ասեն․ «Մեզ ոչ թուի հաճոյ արհամարհել զուխտ և զհաստատութիւն, զոր ի բազում ժամանակաց գրեալ և կնքեալ է առաջին թագաւորացն, և գրգռել պատերազմաւ իրս մի խաղաղացեալս, և ի բաց հանել զաշխարհ մի ի ծառայութենէ թագաւորին իւրեանց։ Այլ և

գեղս անյայտ իրացդ պարտ է ածել զմտաւ, զոր ոչ ոք կարէ գիտել, թէ որպէս, դիւրեա՞ւ և կամ սաստիկ պղտորմամբ պատերազմդ եղեալ վճարեսցի»: Եւ զայս այսպէս տացեալ՝ կասեցուցին զմիտս թագաւորին, և վնասեցաւ ակնկալութիւն Հայոց, որում ուշ եղեալ մնային, և ոչ պատահեցաւ: Եւ մինչդեռ յապաղեալ էր զրոյց պատասխանւոյն այսպէս՝ հասեալ գործ պատերազմին Հայոց և Պարսից կատարէր:

Եւ տանուտեարքն Հայոց և նախարարք, որք երթեալն էին յաշխարհն Յունաց, իբրև տեսին, թէ ոչ ինչ օգտեցան յաղագս որոյ աշխատ եղեն՝ դարձան և փութային գոնեայ ի յուսոյ փրկութենէն չվրիպել, այլ զի արժանի լիցին ընդ ընկերս իւրեանց ըմպել զմարտիրոսութեան բաժակն: Եւ ոչ ժամանեալ ի գործ ժամու պատերազմին՝ առ վայր մի առ լերամբն որ կոչի Պարխար, մերձ առ սահմանակցութիւնն Խաղտեաց, ամրագոյն տեղի մի գտեալ դադարեցին, թէ որպէս առաջիկայ իրացն մարթասցեն պատրաստել: Յորոց վերայ տեղեակ առաջնորդօք եկեալ զցայգն, և ընդ ծագել առաւօտուն պատրաստքն զինուք անկանէին ի վերայ այնց նորին ընկերաց Հմայեկայ Մամիկոնէի, ի գիւղն որ անուանի Որջնհաղ, ի գաւառին Տայոց. քանզի ի ժամուն իջեալ էին ի յամրոցացն լերինն

Պարխարայ. արք փախստէիցն ճեպով յիւրաքանչիւր երիվարս հասանէին: Ոմանք մերկանդամք և ոմանք զինեալք հարկանէին ի զօրացն Պարսից. և դարձուցեալ ընդ կրունկն՝ անդէն փախստական առնէին. յորոց զբազումս անդէն ի չինամիջին և զայլս ի մէջ այգեստանւոյն յերկիր կործանէին: Անդ զկատարելութեան պսակն ընդունէր, զոր երանելի սեպուհն Հմայեակ փափագանօք և բազում ցանկութեամբ խնդրէր՝ ժամանել զկնի սուրբ եղբօրն իւրոյ, և վաղվաղակի լսելի լինէր. զի հայեցեալ Աստուծոյ ի փափագ առնն՝ կատարէր զհայցուածսն և պսակէր զսուրբն:

Իսկ զօրն ուխտապահացն, որք առ սրբոյն Հմայեկի ժողովեալ էին, իբրև տեսանէին զիրսն՝ ի սուգ մեծ մտեալ ի վայր կործանէին, չունելով ամենևին յոյս մխիթարութեան. այլ անձամբ անձին այր իւրաքանչիւր զվճիռ վասն մահու և չարաչար կորստեանն կատարեալ տեսանէր. զարհուրեալք անդէն ի վեր ի լեառն դառնային ի Պարխար, հայթայթանս իմն առ չարի և սուգ պատճառանաց մեծի և ահաւոր հասելոյ արտմութեան հաշուէին: Եւ լուեալ Ատրորմզդին մարզպանին Հայոց զայնչափ լաւ արանց զծախս ի գնդէն Պարսից և Սիւնեաց, թէպէտ և սաստիկ տրտմութեամբ խռովէր, այլ յորժամ լսէր զվախճան հրաժարելոցն սրբոյն Վարդանայ և Հմայե-

կի՝ մխիթարեալ ուրախանայր մեծապէս, ճանաչելով զբարձումն սպառ սպուռ քաջ զօրավարացն։

ԽԲ. Յորհուրդ ի մէջ առեալ, թէ որպէս հնարեսցին որսալ զարմն փախստականս առանց Արեաց կռուոյ, և ըմբռնել ըստ կամաց և ի հարկատրութեան կացուցանել զաշխարհս Հայոց. և յայս միտս հաստատեալ կային, թէ բայց միայն սուտ երդմամբ և անոտի խոստմամբ հաւանեցուցանել զմիտս որերոյն կարասցեն, առանց կռուոյ։ Առաքէր առ նոսա մարզպանն Ատրորմիզդն ի բանէն արքային Յազկերտի, և երդնոյր նոցա դաւով, թէ ոչ զոք սպանանեմք ի ձէնջ, և ոչ զտէրութիւնդ և զպատիւ հանեմք յումեքէ։ Եւ այսպէս նենգով նուաճեալ զմարդիկն՝ կալաւ զամենեսեան, և տայր խաղացուցանել ի դուռն Արեացն՝ զիշխանն մեծ Արծրունեաց զՆերշապուհ, և զիշխանն տանն Ամատունեաց, և զիշխանն տանն Վանանդեայ, և զիշխանն տանն Արշարունեաց զԱրշաւիր, և զիշխանն տանն Անձևացեաց զՇմաւոն, և զիշխանն տանն Ամատունեաց զՎահանն, և զիշխանն Գնթունեաց, և զիշխանն Աշոցաց և զիշխանն Առաւեղենից զՓափագ, և զիշխանն Տաշրայ զՎրէն, և զիշխանն Արծրունեաց զԱպրսամ, և զայլս ի տանուտերացն և յաւագ սեպհացն, խաղացուցանէին ի դուռն թագաւորին Յազկերտի։ Կամեցեալ չու առնել գնալ ի դուռնն և ինքն նենգաւոր իշխանն Սիւնեաց Վասակ, բայց նախ տայր խաղացուցանել յառաջագոյն քան զինքն։

Իսկ ի սուրբ քահանայիցն Հայոց, զորս կալեալ էր նախագոյն և եդեալ ի տեղիս տեղիս յամուրս բերդիցն Սիւնեաց՝ զսուրբ երէցն Յովսէփ, որ զկաթողիկոսութեանն ունէր զաթոռ ի ժամուն, և զտէր Ղեւոնդ, և զքահանայսն Արածայ՝ զտէր Սամուէլ և զտէր Աբրահամ. ընդ որս կալեալ տանէին և զսուրբ եպիսկոպոսն Ռշտունեաց զտէր Սահակ, և զգրան երէցն իշխանին Արծրունեաց Ներշապհոյ՝ զտէր Մուշէ, և զսուրբ երէցն զԱրշէն և զսուրբ սարկաւագն զԲաջաջ։ Բայց զսուրբ եպիսկոպոսն Բասենոյ զտէր Թաթիկ՝ էր յառաջագոյն տուեալ տանել զօրագլխացն Պարսից ի Խուժաստան, ըստ քսելոյ իշխանին Սիւնեաց, և անդ խիստ կապանօք պահէր։ Տայր խաղացուցանել և զաղայսն, զոր կալեալ էր իւր ի տոհմէն Մամիկոնէից և Կամսարականաց և ի յայլ տոհմէ իշխանացն Հայոց. կարծեցեալ առնել մեծապէս սպաս թագաւորին Յազկերտի և ամենայն աշխարհին Արեաց, և առնուլ զպատիւ թագաւորութեան և զպարգևս։ Որ և առաւելապէս եղև նմա յԱստուծոյ աճումն ձաղանաց յաւուր թշնամանաց իւրոց, յորժամ նշաւակեալ խայտառակեաց զնա Յազկերտ՝ ամենայն աւա-

գանուով դրանն, ըստ աներկայթ սագրելոյ նոցա ի վերուստ ազդեցութենէն արդարադատին Աստուծոյ։

Արդ խաղացուցեալ զամենեսեան գնդաւ առաջի իւր յերկիրն Պարսից նենգաւորն Վասակ, յերեքտասաներորդում ամի Յազկերտի արքային Պարսից, և ինքն չու արարեալ սաստիկ կազմութեամբ և ուժգին ախիւք, մերձ ի հասանելն առ Թագաւորն Պարսից, և զկարծեցեալ զխաբէական զիւր զմխամտութիւնն ծանուցեալ Թագաւորին և աւագանւոյն Արեաց՝ և առնուլ վարձս ըստ մոլեկան խորհելոյն իւրոյ զթագաւորութիւնն իսկ Հայոց։ «Ապա թէ յայնմանէ վրիպեալ ինչ, ասէ, զառնիմ՝ համայն զայլն ամենայն, զպատիւ և զշահս, առանց ամենայն երկբայութեան և յերկուանալոյ գտանեմ, և իմ են»։ Եւ զտէր Աստուած ոչ հարցեալ, որ ասէ մարգարէին, թէ «Թագաւորեցին, և ոչ ինև, և զաշխնս կալեցին, և ոչ իմով կամաւ»։ Որում ի ժամ պատահելոյ նենգաւորին, ըստ իւրում կարծեաց, այսպիսի մեծամեծ պատուոյ, յառաջեալ արդարախնդիր բանն Աստուծոյ, և զդիմակս նենգաւոր խորհրդոց նորա մերկացեալ ցրուեալ՝ վեր ի վայր տապալեաց զամենայն դառն մտածութիւնս առն, որպէս զվայրաթոյն խորհուրդն Աքիտովփելայ։

Եւ արդ ելեալ սա զմիջոցաւ ճանապարհին,

ուր զսուրբ քահանայսն Աստուծոյ տանէին կապեալս, նստուցեալս ի վերայ ջորւոց, և բազմութիւնք չուելոյն, որ էինն ընդ անօրինին Վասակայ՝ հային նահատակացն Քրիստոսի։ Եւ նոցա հարցեալ, եթէ «ո՞յր է բազմութիւնս այս»՝ լուան ի մարդկանէ, թէ «Սիւնեաց տեառնն է»։ և նոքա ասեն. «Աւադիկ մօտ առ մեզ գայ»։ Լուեալք ի հարցանելոյ սուրբքն՝ ճանապարհին ուշադրէին. և սուրբն Յովսէփ հարցանէր զայրն Աստուծոյ Ղեւոնդ, թէ «Գիտեմ թէ հասեալ գայ ի մեզ Վասակ՝ լրբի անամօթութեամբ սրտիւ գալ առ մեզ յողջոյն. և քոյ զմտաւ ածեալ՝ որպէս պարտ է առնել մեզ հրամայեա, և այնպէս առնեմք մեք»։ Եւ սրբոյն Ղեւոնդի պատասխանի տուեալ ասէ. «Զվարդապետութիւն Փրկչին մի խնդրեր ուսանել ի մարդոյ. «Յոր քաղաք կամ ի գեօղ մտանիցէք՝ ողջոյն տացէք. և ուր գտցի որդի ողջունի՝ հանգիցէ ողջոյնն ձեր ի վերայ նորա, ապա թէ ոչ իցէ արժանի՝ առ ձեզ դարձցի ողջոյնն»։ Եւ այն ինչ կատարեալ նոցա զհարցուածսն առ միմեանս՝ եկեալ հասանէր առ նոսա նենգաւորն Վասակ Սիւնեաց տէր. և տեղեկացեալ ի նոցանէ՝ վաղվաղակի իջանէր յերիվարէն և ողջունէր զսուրբսն. որոց ոչ ինչ ընաւ կարծեցուցեալ թշնամութիւն ընդ նմա՝ յոյժ խնդալից սիրով տեսանէին զնա։ Եւ մանաւանդ

սուրբն Ղեւոնդ, որոյ անտրտում և զուարթերես միշտ տեսակ իւր, և ախորժակ բանիւ լրջմտութեամբ խօսէր երկարս ընդ Վասակայ Սիւնեաց իշխանին։ Որ իբրև լսէր զքաղցրաբանութիւնն և զշնորհալից բանս երանելւոյն՝ խելացնորեալ ի դիւէն՝ կարծեաց, թէ սոքա ոչ գիտեն իսկ զիմ արարեալ ի սոսա զչարիս. յաղագս որոյ և առաւելագոյն մխիթարեալ ի բանից առն Աստուծոյ Ղեւոնդի՝ երթայր ընդ նոսա երկարագոյնս։

Եւ յետ կատարման խօսիցն՝ կամեցեալ կոչել զնոսա Սիւնեաց տէրն, զորս և յաւուրն յայնմիկ աղաչեաց զսուրբսն՝ ճաշել ընդ նմա յօթեւանին։ Եւ յառաջեալ սակաւ մի նենգաւորին Վասակայ ի նոցանէ՝ ձայն զկնի եդեալ սրբոյն Ղեւոնդի՝ կոչէր զնա պատուոյն անուամբ մեծաձայն. «Սիւնեա՛ց տէր, Սիւնեա՛ց տէր»։ Եւ նորա յօժարապէս պատասխանի արարեալ. «Տե՛րք, զի՞նչ ասէք»։ Եւ սրբոյն ասացեալ. «Զամենայն ինչ մեր ասացեալ ընդ քեզ՝ զպիտոյսն և զառաւել օգտակարսն մոռացաք հարցանել, թէ ո՞ւր երթաս»։ Եւ նենգաւորին Վասակայ լուեալ զայս և ի մեծ տրտմութիւն ընկղմեալ՝ ասէր զարմացմամբ. «Առ տէրն իմ երթամ, զտանել ի նմանէ ըստ արժանի մեծ վաստակոցն զհատուցումն մեծ»։ Եւ սրբոյն Ղեւոնդի պատասխանի տուեալ ասէ. «Կարծեցուցանէ զքեզ դեւ, որ պատրեալ

սադրեաց զքեզ նենգել սուրբ Աւետարանին ուխտի, թէ արդ միայն թագաւորութեամբ աշխարհին Հայոց կարեն Արիք տալ քեզ ըստ արժանի վաստակոց քոց զհատուցումն. այլ և ոչ մի ինչ է որ կարեն տալ քեզ փոխարէնս. բայց թէ արդարև դու կենդանութեամբ զգլուխդ ի վերայ ուսոցդ ի Հայս տանիս՝ ապա ընդ իս տեառն Աստուծոյ չէ խօսեցեալ»։ Եւ զայս լուեալ նենգաւոր իշխանին Վասակայ՝ վհատեալ խզեցաւ ամենայն մտօք յոյսն իւր, և անդէն ծանեաւ զբեկումն անձին իւրոյ, որ մերձ ընդ մերձ հասանելոց էր ի վերայ նորա։ Քանզի ոչ վրիպէր բանն սրբոյն, մինչև կատարէր ամենայն։

ՃԾԳ. Եւ արդ՝ հասեալ ի դուռնն նենգաւոր իշխանն Սիւնեաց, և տեսեալ նախ զաւագանի դրանն արքունի՝ մտանէր և առաջի թագաւորին Յազկերտի. ընդունէրն զնա թագաւորն և ամենայն մեծամեծքն արքունի առ վայր մի մեծարանօք և շքեղութեամբ։ Զի թէպէտ և գիտէին զխաս նորա և զերդումն, և զուխտն զոր ուխտեալ էր նենգութեամբ ընդ սրբոյն Վարդանայ և ընդ ամենայն իշխանս աշխարհին Հայոց, յաղագս զնոսա կորուսանելոյ և զինքն հաւատարիմ ցուցանելոյ՝ սակայն ոչ ինչ զգացուցեալ տային գիտել նմա. այլ լռութեամբ որպէս զանգէտս պատուէին զնա՝ որպէս զայր հաւատարիմ և զբա-

ընդորձ, մինչև ածեալ հաստուցանէին ի դուռն զսուրբ քահանայսն Աստուծոյ և զաւագս ի տանուտերացն Հայոց, ի սեպհացն՝ որ ապստամբքն էին, ընդ նոսին և ի տոհմէն Մամիկոնէից և Կամսարականաց և յայլ ազգաց զողոյ մանկտւոյն ապստամբացն, զորս նախագոյն տարեալ նենգաւորին կացուցանէր առաջի հազարապետին Միհրներսեհի և այլ աւագանւոյ դրանն։

Եւ անօրէն հազարապետն Արեաց հրամայէր նախ զքահանայսն ածել զառաջեաւ. և հարցանէր զսուրբ երէցն Արածայ զՍամուէլ, և զնորին զհոգւոյ որդին, զսուրբ սարկաւագն զԱբրահամ, որոյ զկրակն անցուցեալ էր զԱրտաշատու. «Ո՞րպիսի համարձակութեամբ և ո՞յր հրամանաւ իշխեցէք գործել զայդպիսի մահապարտութեան գործ, և ոչ ածէք զմտաւ զահ թագաւորաց և զերկիւղ իշխանաց, և այնպիսի մեծ կրակի իշխեցէք ձգել զձեռս ձեր. զի թէ մարդոյ եղեալ էր այնպիսի յանդգնութիւն՝ համայն արժանի մահու էր գործն, թող թէ յաստուածսն»։ Եւ լուեալ զայս սրբոցն երկոցունց, տեառն Սամուէլի և Աբրահամայ՝ ետուն պատասխանի միաբանութեամբ, էր ինչ որ սուգախօսութեամբ, և էր որ եպերանօք, ցուցանելով զիւրեանց աներկիւղ համարձակութիւնն և լողացն զանգգայաբար հարցմամբն ծիծաղելով։ Ասեն. «Երկնչել

զերկիւղ զարժանն և զարգար ի թագաւորաց և իշխանաց՝ նոյն օրէնքն մեր հրամայեն. բայց զԱստուծոյ երկիւղն փոխանակել ընդ երկիւղի մարդոյ՝ ոչ առնումք յանձն։ Իսկ յաղագս կրակին որ ասէք ցմեզ, թէ սպանէք՝ մեք զկրակն ոչ զան հարկանելով և ոչ չարաչար խոշտանգանս ածելով նմա՝ վնասեցաք ինչ. այլ հայեցեալ ի ժամանակ ամբոխին և ի սպասաւորաց վատթարութիւնս, որք առ ոչինչ համարեալ զերկիւղ աստուածոցն իւրեանց, թողին զնա որպէս զոչինչ արհամարհանօք, և ինքեանք գնացին. և մեր տեսեալ միայն զկրակն, առանց մարդոյ մոխրեալ, և այնպէս կացեալ ի բազում աւուրս առանց ուրուք խնամ տանելոյ՝ առաք զմոխիրն հեղաք ի բաց. վասն զի զայն ի նորին սպասաւորացն տեսանէաք հանապազօր, կրելով ցանկ զմոխիրն և հեղլով յերկիր։ Բայց որպէս չարախօսացն մերոց իմացուցեալ է ձեզ զմէնջ, թէ առեալ զկրակն ի ջուր վարեցին՝ յայդմ բնաւ իսկ չէ արժան արդարադատութեանդ ցասնուլ մեզ և առ մահապարտս ունել, այլ գովութեան և պատուի առնել արժանի։ Զի թէ արդարև ըստ ձեր բանիցդ, զոր լուեալ է յուսուցչացն ձերոց՝ խօսիք, և ճշմարիտ է վկայութիւնն այն, [և] զի եղբայր է ջուր կրակի՝ մեր ոչ միայն զի անցուցեալ չէ և վնասեալ զկրակն, այլ և մեծարեալ է զնա և

բարի արարեալ։ Արդ՝ թէ արժանի մահու են՝ այնոքիկ են արժանի, որ թողին և արհամարհեցին զկրակն և գնացին, և ոչ մեք, որ առաք և յեղբայր նորին տուաք, զի պահեսցէ սիրելապէս և բազում շքեղութեամբ, և ի ժամու տացէ ի բաց»։

ԽԴ. Ըստ սմին օրինակի պատուհասեալ հարցանէին և զայլ սուրբ քահանայսն Աստուծոյ, զսուրբն Յովսէփ, զարդարև զկաթողիկոսն Հայոց, և զսուրբ եպիսկոպոսն Ռըշտունեաց զտէր Սահակ, և զամենասուրբ երէցն զտէր Ղևոնդ, և զայլ սուրբ քահանայսն, որք էին ընդ նոսա ի հարցմանն. զսուրբն Մուշէ Աղբակացի, որ էր դրան երէց իշխանին Արծրունեաց Ներշապհոյ, և զսուրբն զԱրշէն երէցն, որ էր ի գաւառէն Բագրևանդայ, ի գեղջէն որ կոչի Եղեգեակ, և զսուրբ սարկաւագն զՔաջաջ, որ էր և նա ի գաւառէն Ռշտունեաց, աշակերտ սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ, թէ «Ո՞րպիսի աներկիւղ համարձակութեամբ, անձամբ ի վերայ թշուառացեալ անձանց ձերոց զայդչափ բազում մահապարտութիւնն դիզեալ կուտեցէք. աւերեցէք զատրուշանսն. սպանեցէք զայնպիսի ճոխ կրականի, որ յաստուածոց շնորհեալ Արեաց աշխարհիս ի պահպանութիւն վառ և վնասակար իրաց, որ ի թշնամեաց ուսանեք դիմեալ յարձակէին ի վերայ մեր և ամենայն կողմանց՝ այն կրականւոյն անվնաս պահեալ էր զմեզ և պահէին։ Սպանէք զմոգեանն. կորուսէք ձերով կախարդութեամբ զայնպիսի քաջ այր զՎարդան, զի յօգտակարութիւն էր Արեաց տեառն. և զմեծամեծ գործոց նորա յիշումն առ Արեաց աշխարհին, զոր բազում զօրագլուխք և այլ Արիք յիշեն, ընդ որս նորա կռիւ եղեալ էր, այլ և զոր իւր իսկ աստուածանման տեառն իւրովք աչօք տեսեալ էր ի Մարվիռոտ՝ զնորա քաջարտութիւնն՝ սակաւ մարդիկ են յԱրեաց աշխարհիս, որ կարեն առնել ըստ արժանի գովութեան յայրն և ի նորա արարած. և դուք ձերով անպիտան և վնասակար ուսմամբ թշուառացուցեալ կորուսէք զայնպիսի այր։ Եւ յայնպիսի աշխարհի հեղան անթիւ արիւնք բազում Արեաց և անարեաց։ Եւ արդ՝ ոչ կարէք արդեօք ձեզէն ձերոյին անձանցդ գտանել հնարս մահու և վճարել ի բարերար լուսոյն, զոր անարժանութեամբ և ոչ իրաւացի տեսանէք այսօր, քան թէ սաստիկ և ըստ արժանի ձերոց գործոցդ պատահեալ բազում տանջանաց փառամահ լինիք»։

Եւ լուեալ զայս ամենայն խօսս սպառնալիցս և զբանս պատուհասալիցս զչարաթոյն հազարապետին Արեաց Միհրներսեհի, և զամենայն դրան աւագանւոյն՝ յառաջ կացեալ այրն Աստուծոյ Ղևոնդ ետ պատասխանի և ասէ. «Սոքա

ամենեքեան, որ կանս ի հարցմանս առաջի իշխանութեանդ ձերոյ, ընդ որս դուք զբանս երկարեալ խօսիք, ըստ օրինաց մերոց և ըստ աստուածատուր հրամանի կարգադրութեան եկեղեցւոյ՝ որոշութիւն ունին ըստ քահանայութեան պատուոյ»։ Եւ ծանուցանելով զմի մի ի սրբոց՝ ցուցանէր նոցա զիւրաքանչիւր ոք, թէ ո՛ ոք է, և կամ զի՛նչ է անուն ուրուք նոցա, և թէ ո՛րպիսի աստիճանաւ ըստ քրիստոնէական կարգի պատուեալ է։ Քանզի թէպէտ և ըստ համբաւոյ լուեալ էր նոցա զանուանս սրբոցն և զգործ զիւրաքանչիւր ուրուք, զոր գործեալ էր յաշխարհին Հայոց՝ սակայն և անծանօթ էին անուանք սրբոցն, և ըստ քրիստոնէութեան օծմանն անտեղեակ էին իւրաքանչիւր պատուոյ։ Եւ զսրբոյն Յովսէփայ ասէր. «Զսա զոր տեսանէքդ, թէպէտ և մանկագոյն քան զիս տեսանէք տիովք, այլ պատուով կարգեալ է արժանաւորապէս, և գլուխ է ամենայն Հայոց քահանայութեանց»։ Եւ զսուրբն Սահակ ցուցեալ ասէր. «Սա զկարգ օծման ըստ ճշմարիտ և արդարև քրիստոսատուր ձեռնադրութեան մերոյ օրինաց՝ զկատարեալն ունի. իսկ այլքս և ես միապէս եմք ըստ կարգի քահանայութեանն։ Իսկ թէ և ոք նուազ հաղորդելով այսմ ժամու, մանաւանդ դիպելով ես խնդրոյ կատարելութեան և գացի արժանի, և մեծ ես է այնպիսին յաննախանձ արքայութեանն Աստուծոյ. և ոչ է իմ բանս՝ այլ որ արարիչն է մեր և վարդապետ՝ նա ասաց, թէ «Որ ախորժելով ապաշխարէ ամենեցուն՝ մեծ կոչեսցի յարքայութեանն Աստուծոյ»։ Որք և զպատասխանիս ձերոց ընդ մեզ այդչափ բանից և սպառնալեաց հրամայեցիք առնել մեզ ինչ. քանզի ոչ իբրև զանգէտս գործեցաք անխորհուրդ զայնպիսի մեծ և ահաւոր գործ, և զղջացեալ եմք, և կամ այժմ կարծիցիմք յոմանց՝ երկիւղի և ոչ ուրախութեամբ կալ առաջի ահաւորութեանդ ձերոյ. այլ ի վերայ գործելեացն ուրախ եմք և ցնծամք. այլ մեք պատահեալ եմք ազգի ազգի վշտաց, և մահու ես փափաքելով սպասեմք՝ զի արժանի լիցուք։

«Իսկ յաղագս ատրուշանացն աւերելոյ որ ասէքդ, և կամ կրակին սպանանելոյ՝ ասէ ի մեր Գրի, թէ «Աստուածք, որ զերկինս և զերկիր ոչ արարին՝ կորիցեն ի ներքոյ երկրի»։ Վասն զի կրակ ի բազում նիւթոց լինի. և է զի յորոց նիւթոց լինի՝ ի նոցունց և շիջանի, և է յորմէ լինի՝ ի նոցունց աճեալ բորբոքի։ Արդ՝ ծնանի հուր յերկաթոյ, և ի քարէ, և ի ջրոյ, և ի փայտէ. այլ է և ուլն սպիտակ, որ ի նմանէ լինի հուր. լինի ի կաւարծաթոյ հուր, յորժամ ընդդէմ արեգական ոք շողացուցեալ դիցէ։ Եւ ծնեալն

յերկաթոյ հուրն, թէ կուտեսցես ի վերայ նորա երկաթ՝ կորնչի. և եղեալն ի քարէ, եթէ ծածկեսցես զնա քարամբք՝ անցանէ. նոյնպէս որ ի ջրոյն և յայլ նիւթոյ. իսկ ելեալն ի փայտէ հուր՝ ի փայտէ վառեալ զօրանայ. արդ ոչ հուրն, այլ փայտն արժանի է անուանել աստուած, որ և՛ ծնանի և՛ կենագործէ: Արդ՝ ո՞չ արդեօք իցէ յետին մոլորութիւնն չար, զթշնամիսն միմեանց եղբարս անուանել և զմարդկան հաստուածս՝ աստուած: Որ զիւր զեղբայր և զծնող որպէս թշնամիս ծախէ, զիա՞րդ նա զթշնամանիչս իւր և կամ զերկրպագունսն գիտէ պատուել և կամ թշնամանել. և դարձեալ յորմէ ծնանին՝ զնոյն ուտեն և անխնայ: Ոչ պակասէ յամենայն նիւթս հուր. ապա ուրեմն ամենայն նիւթք երկրի աստուածք. ապա թէ այդպէս գիտէք, ընդէ՞ր կուրացեալ մտօք զկէս մասն անուանէք աստուածք, և զկէսն յաղտեղի գործ ծախեալ թշնամանէք. որպէս յաղիւսոց և ի քարանց զկէսս ապարանս շինէք, և զկէսս տունս դաշտանաց և աղտեղութեան շինէք. և յարծաթոյ զկէսս ըմպելիս կազմէք, և զկէսս անօթս աղտեղութեան կազմէք: Հրով՝ աստուածոյն զարջառս և զոչխարս խորովէք և եփէք, և ջրով՝ զդաշտանս և զթարախս և զաղբս լուանայք, և զկէսն առանձինն և կամ խառնեալ ընդ գինի՝ ըմպէք, և ոչ զարհուրիք և

սոսկայք: Եւ զի՞ ևս մի ըստ միոջէ հարկաւորիցիմք ասել և կամ թուել զանպգայութիւնդ ձեր. զոր արթուն և քաջ նահատակն Վարդան և նոցունց նմանիքն, որք ոչ կարացեալք այսպիսի խաբէութեան ծառայել՝ բողոքէին ձեզ հանապազօր, թէ սուտ են պաշտամունքդ ձեր և անմտաց վարդապետութիւնք, և չլսէիք. զի բնութիւնք՝ զիրաւունս ոչ տան ճանաչել, որպէս և այժմ: Յաղագս որոյ ոչ հանդուրժեալք՝ ետուն զանձինս իւրեանց ի մահ և պսակեցան, որոց և մեք քաջալերիչք էաք և արդարև ճշմարիտ վարդապետք նոցա»:

Եւ տեսեալ զայս ամենայն սրբոյ առն Աստուծոյ Ղեւոնդի՝ որպէս ընդ մի բերան զովեցին սուրբ քահանայքն մեծաձայն բարբառով և ուրախ եղեն յոյժ: Եւ լուեալ զմեծաբարբառ զովութիւն սրբոցն, և զբերկրութիւն երեսաց նոցա տեսեալ անօրէն Միհրներսեհի և այլ ատադանւոյն Արեաց, որ նստէին առաջի նորա՝ ի ցասումն բարկութեան եղեալ, ասէ ցնոսա. «Ոչ հրամայեն մեզ օրէնքն մեր ցանոնւ ումեք, մինչ չև ինչ լուեալ ի բերանոյ նորա. արդ՝ զուարթացեալս իմն տեսաք զձեզ ընդ խօսս աշխարհակալութիդ այդորիկ, զորոյ քաջ տեղեկացեալ լուեալ է մեր զամենայն գործս և զկախարդասար վարդապետութիւն զորա, որով կորոյս զպիտանի այրն զքաջն

Վարդան և զընկերս նորին. ըստ որոյ արժանի պատրաստեալ պահին դմա չարաչար հատուցմունք և մահք: Բայց դուք գիտել տուք մեզ, թէ և ձեր նո՞յն բանք են, զոր մահապարտդ այդ իշխեաց աներկիւղ համարձակութեամբ յանդգնել և խօսել առաջի մեր»:

Եւ սուրբն Յովսէփ և սուրբն Սահակ ետուն պատասխանի և ասեն. «Զամենայն բանդ և զպատասխանիսդ, զոր ըստ արժանի իւրոյ սրբութեանդ արար, Աստուծոյ օգնականութեամբըն քաջալերեալ, և խօսեցաւ ընդ ձեզ տէրդ Ղևոնդ՝ ի յերկար ժամանակաց բազում անգամ զմտաւ ածեալ հաստատակաց մեր ամենեցուն, զոր այսօր դա ըստ իւր աստուածաշնորհ գիտութեանդ գեղեցկապէս յօրինեալ կարգեաց առաջի ձեր՝ խորհեալ էր մեր և խօսեալ. որք ի դոյն միտս ամենեքեան և ի դոյն կամս ամենեքեան կամակիցք եմք, և խնդրեմք զի արժանի լիցուք վճարիլ ի դմին: Իսկ դու ախտի դառնութեան առ զայրացմանդ թշնամանեցեր զդա: Երանի՜ այնոցիկ, որ մտաց աչօք սրատեսք իցեն և արդարահայեացք. այլ մարմնական ախտի մեծամեծք ըմբռնեալ տկարանան, է զի և կրսերք. և դուք զոք այդպիսի ախտի մի՛ զայրագնեալ թշնամանէք, զի դուք էք արժանի եպերանաց բազմաց»:

Եւ զայրագնեալ ի վերայ սրբոցն անօրէն

իշխանն յաղագս թշնամանացն, որպէս թէ ի թագաւորն կողմն դարձուցին սուրբքն զբրքանն՝ հրաման ետ դահճացն հարկանել խստապէս շղթայիւք զբերանսն երանելեացն, մինչև լցեալ բերանք նոցա արեամբ՝ հոսէր արտաքս: Եւ այսպէս վճարեալ արձակեաց զատեանն. իսկ սուրբքն ըստ օրինակի սուրբ առաքելոցն՝ գնացին խնդութեամբ յերեսաց ատենին, զի արժանի եղեն վասն անուանն Քրիստոսի անարգանաց և զանից և պատասխանատուութեան:

ԾԵ. Իսկ զայլս ի կապելոցն, որք էին ի տանուտերացն և յաւագ սեպհացն, որք էին ի նմին ատենի՝ հրամայէր Միհրներսեհ դահճացն տանել զնոսա և խիստ կապանօք պահել, մինչև ինքնին թագաւորն, ասէ, առաջի իւր հարցցէ և լուիցէ զոր ինչ խօսին: Եւ մտեալ ի վաղիւն անօրէնն Միհրներսեհ առաջի թագաւորին Յազկերտի՝ տալ նմա գիտել զամենայն հարցուածսն իւր և զպատասխանիս քահանայիցն Հայոց: Եւ սրտմտեալ թագաւորն՝ հրամայեաց ի վաղիւն ատեան մեծ լինել առաջի իւր, և ամենայն այր, Արի և անարի, և զոր ինչ և ունէր ոք զպատիւ թագաւորին՝ կազմ առաջի իւր եկեսցեն, և զկապեալսն զամենեսեան ածել առաջեաւ: Բայց զողայսն և զմանկունսն ի տոհմէն Մամիկոնէից և Կամսարականացն և որք յայլ տոհմէն՝ հրամա-

յեր անօրինին Միհրներսեհի տալ ի բաց՝ ում և կամեսցի։

Եւ լուեալ զայս ամենայն զինուորքն՝ որ ոք ունէր զպատիւ թագաւորին՝ վաղ անդր հասանէին յատեանն։ Իսկ ուխտանենգ իշխանն Սիւնեաց Վասակ, արկեալ զիւրեաւ զամենայն պատիւս, զոր ունէր ի թագաւորէն՝ գայր մտանէր ի խորանն արքունի մեծաւ շքեղութեամբ. քանզի բաց ի պատուոյ թագաւորացն որ նուազէր նմա՝ այլ ոչ ինչ ի պատուոյ արքունի պակաս էր՝ զոր ոչ ունէր. և կարծէր այնուհետև առնուլ զթագաւորութիւնն մեծ աշխարհին Հայոց։ Եւ զայն ոչ գիտէր թշուառացեալն, եթէ Տէր հեռացեալ էր ի նմանէ, և այսն պիղծ խեղդէր զնա. և բան սրբոյ առն Աստուծոյ Ղեւոնդի ի նմին ժամու կատարէր ի վերայ թշուառականին։ Եւ լցեալ Արեօք և անարեօք ամենայն խորանն՝ հրաման տայր թագաւորն զապաստամբսն Հայոց կապանօք ածել առաջեաւ։

Եւ ածեալ կացուցանէին զնոսա առաջի թագաւորին։ Եւ հարցեալ թագաւորին՝ ասէ ցնոսա. «Ո՞րպիսի համարձակութեամբ և կամ զի՞նչ զմտաւ ածեալ և կամ ո՞ր պատրանօք և կամ զի՞նչ ոյժ օգնականութեան տեսեալ՝ դիմեցէք յայնպիսի ահաւոր գործ, յորում տեսանէիք զկորուստ անձանց ձերոց և զաշխարհին, որպէս եղև իսկ և

տեսանէք»։ Եւ լուեալ զայս ամենայն նախարարացն Հայոց՝ լուռ եղեն առ վայր մի և ոչ ինչ ետուն պատասխանի։ Եւ երկրորդեալ զբանն թագաւորին ըստ առաջին հարցմանն՝ խնդրէր ի նոցանէ ստիպով պատասխանի։ Եւ նոցա տուեալ պատասխանի՝ ասեն. «Շնորհեսցէ մեզ բարերարութիւնդ ձեր զայր մի, զոր մեք ի մէնջ ցուցանեմք, լսել ի նմանէ զամենայն ի բնէ զմերոց իրաց զանցումն, զխորհելն և զառնելն. վասն զի ոչ է պարտ ամենեցուն մեզ անկարգ ամբոխիւ խօսել առաջի քո»։

Եւ թագաւորին և ամենայն աւագանւոյն յօժարութեամբ յանձն առեալ՝ հրամայեաց։ Եւ նոցա յառաջ մատուցեալ զԿամսարականն Արշաւիր՝ ասացին լսել ի նմանէ բովանդակապէս զամենայն. և Կամսարականն Արշաւիր, զօրացեալ ի սուրբ Հոգւոյն, յառաջ մատուցեալ, աներկիւղաբար սկսաւ խօսել առաջի թագաւորին և ամենայն աւագանւոյն և ասէ.

«Ի սկզբան իսկ գիտացդ զայդոցիկ զպատճառս. յորժամ ի ձեր թագաւորացդ ի միտս ծնեալ յայտնեցաւ մեզ բանն, և գիտացդ բուռն հարէք, որում մեզ ծառայել հրամայէիք, և օրէնս իմն հարկաւորէիք ունել մեզ, զոր ոչ մեք և ոչ նախնիք նախնեաց մերոց գիտէին և կամ ծառայեալ էր. և բազում անգամ բողոքեցաք, թէ անհնար

է մեզ յանձն առնուլ և ծառայել օրինաց, որոց նախնիքն մեր ոչ ծառայեցին, որ և մտաց մերոց ծանր թուի և արհամարհանք. և այսպիսի ի մէնջ բողոքելոյ՝ ձերային իսկ վկայէ անսուտ հրապարակդ: Եւ իբրև ոչ կամեցաք լսել, ըստ բռնաւոր կամացդ ձերոց՝ և հարկաւորութեամբ յանձն եառուք առնուլ զպաշտօնն. զոր շրթամբք առ երկիւղի մեծարեցաք սուտ, կամեցեալ զողանալ վայր մի խաբէութեամբ զերկիւղ ձեր, և սրտիւք զարշելի համարեցաք զգործն և ատեաք, եդեալ ի մահ զերծանել հնարիւք և երթալ յաշխարհն մեր և թողուլ զաշխարհն մեր և գնալ կնաւ և որդւովք, և երթալ կորնչել յօտար երկիր: Զոր նախ քան զամենեսեան ըստ ամենեցուն խորհրդոցն երևելին ըստ աշխարհին իշխանաց, ծառայն ձեր Վարդան արար, զոր գիտեն և վկայեն բանից իմոց արք պարսիկք յաւագ տոհմաց, որ այժմ ողջ են և աստ են առ ձեզ: Առեալ լոկ զիւր կին և զընտանիս իւր՝ դէմ եդեալ գնաց փախստեայ ի ձերոյ երկիւղէ յերկիրն Յունաց:

«Եւ զգացեալ զայս տեառնդ Սիւնեաց Վասակայ՝ փութով զհետ դեսպանս արար զաւագ տանուտերսն և սեպուհսն և զսուրբ քահանայսն, և զսուրբ գիրս օրինաց մերոց կնքեալ իւրովք մատանւով, որով և երդուան իսկ՝ ետ տանել առ

նա. ընդ որս յղեաց և գիր: Եւ գրեաց ի նամակին առ նա այսպէս, թէ «Զի՞ ես փախուցեալ, և կամ զի՞նչ է երկիւղդ քո, յորմէ դուդ երկընչիս, և ինչ ոչ յայտնեցեր. արդ մի՛ փախչիր և մի՛ երկնչիր յումեքէ. զի թէ յԱրեաց տեառնէն և ի նորին ուժոյ զարհուրեալ ես՝ մի՛ երկնչիր. դարձի՛ր, և նամակ առնեմք առ կայսր, և զանձինս մեր նմա ի ծառայութիւն տամք. և նա հաւատայ, թէ զայսպիսի մեծ աշխարհ նմա մեր կամաւ ի ծառայութիւն տամք՝ խնդութեամբ և կամաւ յանձն առնու, և զօր տայ մեզ. և նոքա և մեք միաբանեալք՝ միշտ աշխատ ունիմք զտէրն Արեաց և զԱրիս: Ապա թէ կայսր այլազգագոյն ինչ խորհի և չճանաչէ զիւր օգուտն՝ և ես մինչ Վրաց մարզպանն էի և դուռն Աղուանից յիմում ձեռին էր՝ բազում զօրագլուխք Հոնաց ընդ իս բարեկամացան ուխտիւ և երդմամբ, և այսօր նովին երդմամբ երթևեկեն առ իս. և հարկքս ամենայն աշխարհիս Հայոց առ իս են, և գործակալք ամենայն յիմում ձեռին են, և այլ ես բազում կարասի, զոր ի պարսիկ գործակալացն հանի՝ որ աստ ի Հայս էին, և յիմում զանձի կայ. յորմէ թէ զմի մասն Հոնաց տամ տանել՝ անտի այնչափ սաստիկ հանեմ Հոնս, որչափ զի հողն Պարսից չբաւիցէ նոցա յաւարի»:

«Եւ գրեալ զայս ամենայն երդմամբ Վասա-

կայ Սիւնեաց տեառն՝ դարձոյց բանի զՎարդան, որ էր մօտեալ յօտար իշխանաց իշխանութիւն, որք ոչ են հնազանդեալ ձերում իշխանութեանդ։ Եւ նամակն զոր գրեաց առ Վարդան Սիւնեաց տէրդ՝ ողջ է, և կնիք սաս առ մեզ։ Տեսանել հրամայեցէք։ Եւ յաղագս որդւոյն իւրոյ այսպէս ասէր, թէ «Որ ի Հայս Պարսիկ է՝ զամենեսեան կապանօք յամուր բերդս դնեմ, մինչև հարկաւ արքայն զիմ որդիսն ի բաց արձակիցէ»։ Յորս կալաւ արս սակաւս ի Պարսկաց, առ վայր մի կալեաց. և յորժամ ինքն նենգաւորութեամբ զմերոյ կորստեան խորհուրդ ի միտ արկեալ տարաւ ի գլուխ՝ ապա զնոսա ի բաց արձակեաց։ Նամականի արարեալ առ կայսր և առ այլ աւագանի դրանն և առ սպարապետն Անտիոքայ. և զՎահան Ամատունի և զայլս ի նախարարացն յիւրաքանչիւր տոհմէ ի Հռոմս արձակեաց. և զՎարդան և զմեզ գնդաւ յԱղուանս ի կռիւ գումարեաց. և ինքն յանզգայս մեզ նենգեալ՝ յայս չար մղեաց. և զայնպիսի պիտանի զձեր ծառայ սպան, և այնչափ բազմութեան Պարսից և Հայոց կոտորածի և աշխարհին կորստեան եղև պատճառ։ Եւ արդ՝ ինքն զարդարեալ աւադիկ որպէս բարեգործ նստի ի միջի ձերում անհոգութեամբ։ Բայց դուք զնամականին զամենայն, զոր գրեալ և կնքեալ է առ կայսր և առ ամե-

նայն աշխարհն Հռոմոց և կամ առ այլս բազումս՝ տեսանել հրամայեցէք զայն. և որպէս ձեզ Արեաց կամ է՝ հրաման տուեալ կատարեցէք ի վերայ մեր։ Զի ուր գրեալք և կնքեալք ի միջի են, որպէս ձեր արդարութիւնդ խնդրէ, աւելորդ բանից և շատախօսութեան պէտք անդ ոչ են»։

Եւ լուեալ զայս ամենայն կարգաւ ի Կամսարականէն Արշաւրայ արքային Պարսից և ամենայն աւագանւոյն դրանն, տեսեալ և զնամականին, զոր գրեալն էր Վասակայ Սիւնեաց տեառն, և ի վերայ հասեալ՝ մեծապէս հիացեալ թագաւորն Յազկերտ և ամենայն իշխանք դրանն զարմացան։

ԿԶ. Յայնժամ յառաջ կոչեցեալ թագաւորին զիշխանն Սիւնեաց Վասակ՝ սկսաւ սաստիկ և առաւելապէս զայրացեալ սրտիւ խօսել ընդ նմա և ասել. «Է՛ արդարև լուեալ մեր զայդ ամենայն նենգաւոր իրս քո և զարարուածս. բայց արդ ա՛ղէ ասա. զի՞նչ խորհելով և կամ ո՞րպիսի ինչ զմտաւ ածեալ զայդպիսի իրս վնասից իշխեցեր ձեռնարկել և գործել. քանզի դու էիր իշխան և գլուխ աշխարհին Հայոց. նախ քաջալերել բանիւ զմարդիկն, զոր ի նամակացն գրելոց ի քէն, զոր տուեալ մեր կարգալ՝ ստուգութեամբ տեղեկացաք. երդմնեցուցեալ զվաստակաւոր և զայնպիսի պիտանի ծառայն մեր զքաջն Վար-

դան և զընկերակիցս նորա՝ խաբեցեր համակա-
նիւ առ կայսր և առ նորին սպարապետն. երդ-
մնեցուցեալ նենգով զայնպիսի քաջ և պիտանի
զվաստակաւորսն մեր զՎարդան և զայլ ընկերս.
և դարձեալ գումարեալ զնա զօրու յԱղուանս՝
ի վերայ Պարսկաց գումարտակին համարձակա-
ցուցեր երթալ. նենգութեամբ մատնեալ զաշ-
խարհն Արեաց կորուսեր և կոտորածի այնչափ
իմոց ծառայից Արեաց և անարեաց եղեր պատ-
ճառ: Զի զայնպիսի ծառայ մի զմեր, որպէս
զՎարդան, և կայսր և կամ Հոնաց արքայ բռնու-
թեամբ յինէն հանել կամէին՝ ամենայն Արեաց
ուժովս կուէի, և չտայի հանգչել՝ մինչև այսրէն
յիս հանէի. և արդ՝ դու ընդ քո ձեռն զայնպիսի
օգտակար ծառայն սպաներ, և զմեծ և զպիտա-
նի աշխարհ մի կորուսեր, և դու իշխեցեր լրբա-
բար առ մեզ, իբրև անգէտս քո նենգաւոր գոր-
ծոյդ, գալ և զմեզ տեսանել: Բայց զայս գիտեմ,
զի յայսմ հետէ Սիւնեաց տէր չես. և զչարիսն
ամենայն, զոր խորհեցար և կատարեցեր՝ կու-
տեսցի ամենայն ի վերայ չար գլխոյ քո: Եւ
զհարկեր զիմոյ աշխարհին Հայոց և կամ զՊարս-
կացն զոր սպաներն, և զկարասին այնչափ զոր
հաներ՝ հրամայեցաք խնդրել ի տանէ քումմէ և
յորդւոց քոց՝ մինչև վճարեսցի ամենայն»:

Իսկ ողորմելի ուխտադրուժն Վասակ թէ-

պէտ և կամէր խօսել ինչ և տալ պատասխանի՝
չգնէր ոք ընաւ ունկն բանից և կամ ախորժէր.
վասն զի ուխտանենգութիւնն սորոյ Աւետարա-
նին և բանն անիծից երանելւոյն առն Աստուծոյ
Ղեւոնդի եկեալ հասեալ ի վերայ նորա՝ պատեալ
փակեալ պաշարեցին զնա: Որ թէպէտ և կայր
ինչ վաստակս առնն առ Պարսիկս, և ջանայր
ցուցանել ի ժամուն՝ և այն ոչ ինչ էր օգուտ,
այլ առաւել ևս ի դատախազութիւն եղեալ մա-
ւէին նմա: Եւ կատարէր առ նա բանն սաղմոսեր-
գին, թէ «Ի դատաստանէ իւրմէ ելցէ դատա-
պարտեալ, և աղօթք նորա ի մեղս դարձցին»:
Հրաման տայր թագաւորն Յազկերտ անդէն զա-
ռաջեաւ կողոպտել ի նմանէ թշնամանօք զամե-
նայն պատիւն զոր ունէր. և ձաղկեալ զնա պալ-
կացն մերկացուցին զնա. մերկացուցեալ ի նմանէ
զզարդարանս պատուոյ տէրութեանն՝ հանէին
խայտառականօք արտաքս քան զհրապարակն ար-
քունի: Եւ ի նմին աւուր զթշնամին նորա, զսե-
պուհն սիւնի, զուրացողն զՎարազվաղան՝ տէր
ի վերայ աշխարհին Սիւնեաց կացուցանէին, որոյ
որքան ժամանակս կալեալ զիշխանութիւնն Սիւ-
նեաց՝ բազում արարեալ անիրաւութիւնս և բա-
զում տունս մոխրանոցս շինեալ յաշխարհին Սիւ-
նեաց, ի գայթակղութիւն տանն իւրոյ, բազմա-
ժամանակեայ տանջեալ ի դիւէ ըստ յառաջա-

զրերոցն՝ զառն մահուամբ սատակեցաւ չարաչար։

Եւ նենգաւորն Վասակ կացեալ ի դրանն
առն ինչ կարի վշտագին և նեղութեամբ բազմաւ՝
մաշէր զաւուրս իւր հառաչելով և յոգւոց հանե-
լով զամենայն օր և զժամ. մինչև թշնամանա-
կերպ ձաղանօք սփռեալ զթաթս ձեռաց իւրոց՝
ինքնին զիւրոյին ծեծէր զդէմսն, ասելով. «Ահա
ընկալ զայս ձաղսս, ասէր, զոր եա բերել քեզ
ուխտանենգութիւն սրբոյ Աւետարանին և արիւն
նահատակութեան սրբոյն Վարդանայ Մամիկոնէի
և այլոցն ցանկալի հաղորդելոցն ընդ նմա, որոց
ժառանգեալ զյաւիտենից կեանսն՝ ընկալան զա-
նուն բարի յերկրի և անանց ազգաց յազգս իւր-
եանց։ Իսկ դու, ասէ, մեղաւո՛ր անձն իմ, կեաս
խղճիւ և ցաւովք մաաց զաակաւաթիւ զաւուրս
կենցաղոյս, և պատրաստեալ պահիս մշանջենա-
ւոր և անանց գեհենին»։ Եւ զայսպիսի բանս
հառաչանաց նորա և լալոյ մինչև յօր մահուան
իւրոյ՝ խօսէին ընդ մեզ զայս արդարապատուհա-
սպատուոքք նորին իշխանին Վասակայ։ Որոյ և
վախճանն իւր անդէն յերկիրն Պարսից վճարէր,
ըստ բանի սրբոյ առն Աստուծոյ Ղեւոնդի։

ԽԷ. Իսկ զսուրբ քահանայսն Աստուծոյ,
զտէր Յովսէփ կաթողիկոս, և զտէր Սահակ Ռշ-
տունեաց եպիսկոպոս, և զերանելի երէցն զտէր
Ղեւոնդ, և զտէր Մուշէ, զգրան երէցն Ներշապհոյ

Արծրունեաց տեառն, և զտէր Սամուէլ երէցն
Արածայ, և զտէր Աբրահամ սարկաւագ, և զտէր
Արշէն երէց Եղեգեկի, և զտէր Քաջաջ սարկա-
ւագ,— զսոսա ութ քահանայս. և զբրիտոսսաէր
կապեալ նախարարսն Հայոց, որոց անուանք են
այսոքիկ. ի տոհմէն Սիւնեաց երկու եղբարք՝
Բաբկէն և Բակուր, ի տոհմէն Արծրունեաց Ներ-
շապուհ և Շաւասպ և Շնգին և Պարգև և Տաճատ,
ի տոհմէն Մամիկոնէից Համազասպեան և Համա-
զասպ և Արտաւազդ և Մուշեղ, ի տոհմէն Կամ-
սարականաց Արշաւիր և Թաթ և Վարձայ, ի տոհ-
մէն Ամատունեաց Վահան և Առանձար և Առնակ,
ի տոհմէն Գնունեաց Ատոմ, ի տոհմէն Դիմաք-
սենից Թաթուլ և Սատոյ, երկու եւս այլովք տոհ-
մակցովք, ի տոհմէն Անձևացեաց Շմաւոն և
Առաւան, ի տոհմէն առաջին Առաւեղենից Փա-
փակ և Վարազդեն և Դատ, ի տոհմէն Արծրու-
նեաց Ապրսամ, ի տոհմէն Մանդակունեաց Սա-
հակ և Փարսման, ի տոհմէն Տաշրացեաց Վրէն,
ի տոհմէն Ռոփսենից Բաբիկ և Յոհան.— և զսոսա
երեսուն և մի այր ի նախարարացն Հայոց՝ հրա-
ման տայր թագաւորն Յազկերտ խիստ կապա-
նօք պահել անդէն ի Վրկանի, մինչև յամս վեշ-
տասաներորդ թագաւորութեանն իւրոյ։

ԽԸ. Եւ յամի վեշտասաներորդի թագաւո-
րութեանն իւրոյ Յազկերտ չու արարեալ ամե-

նոյն բազմութեամբ իւրով խաղայր ի պատերազմ ի վերայ Քուշանաց. հրամայէր և զկապեալսն Հայոց, զքահանայսն և զնախարարսն, խաղացուցանել ընդ իւր ի Վրկանէ։ Եւ ելեալ յԱպար աշխարհ, և եկեալ ի շահաստանն որ անուանեալ կոչի Նիւշապուհ՝ հրամայէր պահել անդ զկապեալսն Հայոց, զքահանայսն և զնախարարսն, ի դղեակ շահաստանին Նիւշապուհ։ Բայց զերանելի զերկու քահանայսն, զտէր Սամուէլ և զԱբրահամ, հրամայէր ընդ իւր խաղացուցանել. զոր չարաչար վշտով և բուռն կապանօք և զանիւ տայր նեղել հանապազօր, առ և երկիւղ արկանել ի վերայ քրիստոնէիցն, որք ընդ նմա ի կարաւանին էին։ Եւ հասեալ ի սահմանս թշնամեացն՝ և ոչ սակաւ մի մասամբք կատարէին խնդիրք թագաւորին, այլ ամենայնիւ նկուն եղեալ դառնայր ամօթալից, կորուսեալ ի զօրաց իւրոց արս ընտիրս և ականաւորս, նոյնպէս և յայլ ռամիկ այրուձիոյ։ Քանզի ոչ դէմ յանդիման ճակատեալ թշնամեացն պատերազմէին ընդ զօրսն Պարսից, այլ յեղակարծումն անկեալք ի վերայ միոյ միոյ թևի՝ հանէին ընդ սուր զբազումս, և ինքեանք դարձեալ անմնասք աներևոյթք լինէին։ Եւ այսպէս ի բազում աւուրս արարեալ՝ վատնէին սաստիկ հարուածովք զզօրսն Պարսից։

Եւ թագաւորին Յազկերտի տեսեալ զայնպի-

սի թեթևութիւն ծանականաց իւրոց, յանհնարին տրամութիւնս ընկղմեալ մաշէր. մտայոյզ եղեալ խնդրէր գիտել, թէ վասն որո՞յ պատճառանաց եղև դիպեալ նմա այնպիսի ծանր թեթևութիւն։ Եւ կացեալ ի տարակուսի՝ ձգէր զպատճառսն մերթ յանմիաբանութիւն զնդին իւրոյ և մերթ ի մոգուցն ծուլութիւն, թէ «Ուրեմն ոչ կարացին ընծայիւք և արժանաւորապէս զոհիւք հաճել զմիտս աստուածոցն. որոց ցասուցեալ՝ ոչ կամեցան օգնել մեզ, այլ թողեալ ի ձեռանէ՝ զօրացաւ կողմն թշնամւոյն, և մեք վատնեալք դարձաք լի ամօթով»։ Եւ մոգուցն իմացեալ զտրտմութիւն թագաւորին, խորհուրդ ի մէջ առեալ, խրատու անօրէն հազարապետին Միհրներսեհի՝ սկսան խօսել ընդ թագաւորին և ասեն. «Արքայ քաջ, մի՛ յածեսցին միտք քո յայլ խորհուրդս վասն վատ պատահմանց, որ դիպեցաւ մեզ ի թշնամեացն. այլ ի ցասմանէ աստուածոցն, որ կարի խիստ զայրացեալ են մեզ յաղագս աստուածապան քահանայիցն Հայոց, որ վաղ արժանի էին մահու, և ձեր անփոյթ արարեալ՝ կան կենդանի մինչև ցայսօր։ Զի եթէ լոկ մարդասպանք իսկ էին, և դուք այդքան յերկարեալ պահէիք առանց մահու՝ սակայն կարի ծանր էր և արժան մեղադրութեան գործն. թող թէ յաստուածս իշխեցին ձգել զձեռս՝ սպանանել, և նո-

քա կեան և զարև տեսանեն. յիրաւի պատժեալք մեք յաստուածոցն զտանիմք անխնայ»։

Եւ լուեալ զայս թագաւորն ի մոգուցն, և կարծեցեալ ստոյգ զուտ պատճառս նոցա, և ի մեծ տրտմութիւն զրգուեալ ընդ կապեալ քահանայսն, հաշուելով թէ արդարև վասն նոցա եղև այսչափ կոտորած զօրացն իւրոց՝ վաղվաղակի հրաման տայր՝ նախ զնոսա, որ ընդ իւր քահանայքն էին, զսուրբ երէցն Սամուէլ և զսուրբ սարկաւագն Աբրահամ, յաներևոյթ տեղի ինչ տանել, շատ ի կարաւանէն հեռի, և անդ գլխատել, յաղագս չգտանելոյ ուրուք ի քրիստոնէից և պատուելոյ զոսկերս նոցա։ Բայց յառաջ քան զսպանանելն զնոսա՝ հրաման տայր՝ զաջ ձեռն կտրել զսրբոյն Սամուէլի և դնել ի ձեռին տեառն Աբրահամու, նոյնպէս հրամայեաց՝ և զսրբոյն Աբրահամու կտրել զաջ ձեռնն և դնել ի ձեռին տեառն Սամուէլի, «Փոխանակ, ասէ, զի իշխեցին ձգել զձեռս իւրեանց ի պաշտական կրակն և սպանանել», և ապա սրով կտրել զգլուխս նոցա։ Եւ այսպէս վկայեցան սուրբքն յամսեանն հրոտից, որ օր եօթն էր ամսոյն, ի գաւառին որ անուանեալ կոչի Վարդգէս։

ԽԹ. Յետ այսորիկ դեսպանս հրամայէր առնել թագաւորն Յազկերտ վաղվաղակի և յոյժ փութով յաղագս երանելւոյ եպիսկոպոսին Բա-

սենոյ Թաճկաց, որ կայր ի կողմանս յԱսորեստանի, ի բազում ժամուց տանջեալ չարալլուկ տանջանօք. և հրամայէր սպանանել անդէն և անհետ առնել զմարմին սրբոյն, յաղագս չգտանելոյ ուրուք ի քրիստոնէից, ի պատիւ առնելոյ զոսկերս նորա։ Եւ հասեալ դեսպանին անդ՝ կատարեալ մոգուցն զհրամանն և լցեալ խնդութեամբ. բայց յառաջ քան զվախճան սրբոյն՝ քերեցին նախ տանջանօք զաւուրս բազումս զմարմինն սրբոյն յոսկերացն, և ապա ըստ հրամանի թագաւորին հատեալ սուսերաւ զգլուխն և սպանին։

Ծ. Նոյնպէս տայր հրաման և վասն այլ քահանայիցն սրբոց, զորս թողին կապեալս ի Նիւշապուհ ի դղեկին։ Տայր հրաման Վեհդենշապհոյ ամբարապետի առնուլ ընդ իւր երկուս ևս այլ օգնականս յաւագանւոյն, զՋնիկան մայպետն արքունի, և զՄովան անդերձապետ՝ ի ձեռանէ մովպետան մովպետի, երթալ փութով յառաջ քան զինքն, և հանել զսուրբ քահանայսն ի բանտէն, ուր էին կապեալք նոքա և նախարարքն Հայոց, և տանել զնոսա հեռի ի քաղաքէն յանկոխ և յանապատ տեղի, և անդ չարալլուկ տանջանօք, որպէս և կամեսցի, բարձցէ զնոսա ի կենացս։ Բայց յոյժ պատուիրանաւ զգուշացուցանէր թագաւորն Վեհդենշապհոյ՝ ոչ տալ ումեք գիտել, ոչ զառնուլ և զգնալ զնոսա ի քաղաքէն,

և ոչ զճանապարհն ընդ որ տանիցին, և ոչ զտեղի մահուանն ուր սպանանիցեն զնոսա։ «Քանզի լուեալ է, ասէ, մեր ստուգութեամբ, թէ աւելի, ասէ, վասն այսր կարի խնդան ի մահ՝ որք ի մոլար աղանդն են քրիստոնէից. զի այսպէս ասեն, թէ ոսկերք այնոցիկ, որք յաղագս Աստուծոյն իւրեանց մեռանին, և որ ոք, ասէ, յիւրում տանն ունիցի ինչ անոթի, թէ և փոքր խորխոր ինչ ունի՝ և վատ ինչ և խորամանկ ի նա և ի նորա տունս և ի սիրելիս ոչ մերձենայ։ Այլ և զայս ևս, ասէ, ասեն, թէ ի բանս ատենի աջողութիւնս տան և իմաստս և քաջութիւնս զտանել և պահպանութիւն։ Եւ մինչև ի մահ ջանան անձամբ և կարասւով գոնէ ատամն մի կամ եղունկն մի գտանել յայնպիսեացն, և ի տունս իւրեանց տանել։ Այլ և զայն ևս ի հաւատարիմ մարդկանէ, որք ի մոլար աղանդին նոցա են եղեալ, ապա զմեր լուսաւոր և զարդար օրէնս ունին, տեղեկացեալ եմք, թէ կանայք նոցա, ուստերք և դստերք, և զզարդս ոսկւոյ և արծաթոյ և մարգարտոյ տարեալ ուրուք նոցա, թէ կարի փոքր ինչ յոսկերաց այնր մեռելոց տայր նոցա՝ զայն մեծարգոյ և պատուական համարին։ Եւ զի՞նչ ևս այլ աւելի ասեմ. և զհարց և զմարց զարդս, զոր յանուն նոցա արարեալ է մեծաւ աշխատութեամբ, ճիտակս և կամ գտակս ինչ մարգարտոյ կարի մե-

ծագնոյ՝ կանայք քրիստոնէից չհամարին ինչ հանել յանձանց և տալ և գնել փխրանս ինչ յոսկերաց այնպիսեացն։ Այլ դուք ուշիմ լերուք, և յայնմ վայրի եղիցի սպանումն նոցա, ուր յայնպիսեաց կարծեաց և պատուոյ՝ սպանեալքն և որք սպասեն ոսկերացն՝ վրիպեալ լիցին»։

Եւ զայս ամենայն բանս լուեալ ի թագաւորէն ամբարապետին Վեհդենշապհոյ յԱպար աշխարհին, և մտեալ ի դղեկ շահաստանի Նիւշապհոյ՝ խօսէր բանս սուտս, և տայր աւետիս նենգութեամբ, թէ «Արքայից արքայ հրաման ետ ինձ՝ զհայ երիցունսդ որ աստ ի կապանս են՝ արձակել յաշխարհն իւրեանց, և վասն այլ ազատանւոյն որ ի Հայոց են՝ պայման արար, թէ ես յորժամ զամ՝ արձակեմ ի կապանաց»։ Եւ լուեալ զայս բազմութեանն որ էին ի շահաստանին՝ կարծէին գոլ արդար զխօսեցեալսն ի Վեհդենշապհոյ։ Բայց սուրբ քահանայքն իբրև լուան՝ իսկոյն գիտացին ազդեցութեամբ սուրբ Հոգւոյն զհասեալ բարի ժամ յուսոյ նահատակութեան իւրեանց. սկսան խօսել ընդ նախարարսն Հայոց, ընդ որս կապեալն էին, և ասեն. «Թէպէտ և կամէր արդեօք Վեհդենշապուհ թաքուցանել զճշմարտութեան բանն՝ ոչ կարաց. քանզի երկոքեան մեր այդ իրք այդպէս կատարելոց են, որպէս և լուանն իսկ ի նմանէ ամենեքեան. զի և

գուք իբրև ողորմութեամբն Քրիստոսի արձակելոց էք ի կապանացդ, և մեք զօրութեամբ սուրբ Հոգւոյն կատարեալ զաղատուկ զաւուրս կենցաղոյս պանդխտանոցիս՝ գնալոց եմք ի բնիկ աշխարհն մեր և յընտանիս, ուր դասք առաքելոցն են և օթևանք սրբոցն, ի բանակ տանուտեառնն և արարչին ամենեցուն Քրիստոսի, որ ասացն. «Ուր եսն եմ՝ անդ և պաշտօնեայն իմ եղիցի»:

ԾԱ. Եւ սոցա դեռ ևս խօսելով զայս այսպէս՝ մի ոմն ի դահճացն, որ սիրելապէս ընդունելութիւնս ունէր ընդ կապեալ նախարարս Հայոց, լուեալ ճշգրտապէս յերանելի Յուժկէն՝ եկեալ յայտնէր նոցա զառոյգ խորհուրդն, և տայր գիտել զարդարն, թէ որպէս տուեալ է հրաման Թագաւորին յաղագս սպանման քահանայիցն: Զոր առուեալ նախարարացն՝ լային դառնապէս. իբրև ոչ եթէ ոչ կամելով զնահատակութիւն սրբոցն, որում և ինքեանք իսկ փափաքէին լինել արժանի, այլ վասն միայնոյ ի նոցանէ որբք և անմխիթարք:

Իսկ սրբոցն և յառնէն իսկ ճշգրտեալ զիւրեանց հաստատապէս աւետիսն՝ զօրացեալք զուարճանային ցնծութեամբ, և տուեալ փառս Աստուծոյ՝ խնկոյն երեկոյին պաշտամանն պատրաստէին. քանզի և անագանագոյն իսկ էր այնուհետև ըստ այլ աւուրց պաշտամանն ժամ: Որ

քանզի և ելք ամբարակապետին ի շահաստանն ոչ ինչ էին վաղ, վասն որոյ կալ զգիշերն անդէն հարկաւորեցաւ ի շահաստանին: Եւ սրբոցն կատարեալ զկանոն երեկոյին պաշտամանն՝ վայելէին սուղ ինչ և զոյգն ռոճկոյն որպէս բազմախորտիկս անուշահոտութեամբ. և անուշակ ընթրեացն ուրախութեանն յերկարեալ զուրախութիւն ճաշակմանն մխիթարութեան շնորհիւ, զօրութեամբ Աստուծոյ սուրբ Հոգւոյն, և յարուցեալ յընթրեացն, փառաւորելով և օրհնելով զԱստուած՝ կատարէին զաղօթսն: Հրաման տային սուրբ քահանայապետքն Աստուծոյ կապելոցն նախարարաց՝ աղօթից և տքնութեան պարապելոյ ըստ կարգի իւրաքանչիւր ուրուք զգիշերն զայն, ասելով ցամենեսեան այսպէս. «Զի եթէ զոք ի ձէնջ այսօր յուղարկէիք ի Հայս, ո՞չ ապաքէն առ իւրաքանչիւր սիրելիս թուղթս ողջունացոյցս և պատգամս ուրախալիցս յղէիք խընդութեամբ. նաև յաղագս ճանապարհորդելոյ ի ձէնջ ուրուք խնդրէիք յԱստուծոյ՝ ողջամբ հասանել առ իւրաքանչիւր ընտանիս և գեղեալ ձեզ նմա զբանն կատարել: Եւ արդ՝ աւասիկ յուղարկիմք մեք ի ձէնջ առ Աստուած. խնդրեցէք ամենեքեան ի Փրկչէն Քրիստոսէ և ի սուրբ նորա Հոգւոյն՝ լինել աներկիւղ քաջալերութեամբ ամենեցուն մեզ արժանի երկնաթռիչ ցանկալի

ուղւոյն, տանել ձեզ ողջոյն և զյանձնարարութիւն առ բազումողորմն Քրիստոս և առ սուրբ գունդն առաքելոց և մարգարէից և ամենայն սրբոց։ Որոց միշտ բարեխօսութեամբ թախանձեսցի գորովալից գութ բազումողորմ արարչին Քրիստոսի՝ լինել ձեզ մխիթարիչ և փրկիչ. և արձակեսցէ զձեզ յերևելի կապանացդ յորում էքդ, և ամաչեցուցանէ զնախանձորդս ձեր և զթշնամիս։ Տացէ ձեզ տեսանել զաշխարհն Հայոց և զընտանիս ձեր, և անդ ամփոփեալ զոսկերս իւրաքանչիւր ուրուք զձեր՝ առ ոսկերս հարց ձերոց ժողովեսցէ, և յաներևոյթ կապանաց սատանայի արձակեալ զոգիս ձեր՝ պահեսցէ անմեղս յօր տեառն Յիսուսի Քրիստոսի»։

Եւ լուեալ զայնպիսի հրաման ի սուրբ քահանայից Քրիստոսի ամենայն նախարարացն՝ ետուն պատասխանի և ասեն. «Ո՞ւմ արդեօք յաղթիցէ քուն յարքայութեանն, ուր ոչ գոյ տըքնութիւն և ոչ ծանրութիւն տաղտկութեան. և կամ ո՞ արդեօք ախտացեալ տրտմեսցի յանանց բարութեանն, ուստի մերժեալ են ցաւք և տըրտմութիւնք և հեծութիւնք։ Եւ մեզ օրս այս կարապետ և առիթ է աւուրն այնմիկ, ուր վարդապետութիւնք սուրբ քահանայից Աստուծոյ քարոզեալ լսելի լինէր ի միջի մերում։ Եւ տըրտմութիւն ընդէ՞ր իսկ բնաւ ծնանիցի ի սիրտս

ուրուք, որք արժանի եղաք ցանկ զծնողս մեր և զհոգևոր վարդապետս ի կենդանութեան մերում ի մարմնի իբրև զհրեշտակս տեսանել, և ի վախճանի իբրև զզուարթունս։ Բայց որ արտասուեմքս փղձկալով՝ որպէս Փրկչին ամենեցուն Քրիստոսի զԵրուսաղէմ տեսեալ կամ զՂազար, զոր յարոյցն ի մեռելոց, թէ ընդէ՞ր իսկ անմահ և անախտ ստեղծուածս յԱրարչէն, գերեալ ի խաբէութենէ թշնամւոյն, դարձեալ ի հող՝ անկաւ ընդ ախտիւ և մահուամբ»։

Եւ այսպիսի բանս աւետալիցս լուեալ ի նախարարացն սուրբ քահանայիցն Աստուծոյ՝ մեծաւ ուրախութեամբ սկսան ամենեքեան տարածել զձեռս ի յերկինս, գոհանալ զԱստուծոյ և ասել. «Գոհանամք զքէն, Աստուած, որ ի շնորհէ քարոզութեան սուրբ առաքելոցն բազումս ծնար առաքեալս, և ի շնորհէ ճգնազգեցիկ մարտիրոսացն անթիւս ծնար նահատակս. որպէս առաքեալն և խոստովանողն տէրն Գրիգորիոս, արարողն ուղիղ գործոց ի ուսուցիչն յատակ և անհեղգ վարդապետութեան, նախանձեցուցեալ զամենեսեան ի բարի նախանձ՝ ծնաւ վարդապետս և անթիւ նահատակս, յոլով միանձունս, անչափ դասս կուսանաց, զամենայն անձն բնաւ տաճար բնակութեան սուրբ Երրորդութեանդ յօրինեաց։ Գոհանամք զքէն, Փրկիչ, որ ի հօտէն սրբոյն

Գրիգորիոսի զոչխարսն առաւել քան զհովիւ բանաւորս արարեր, և զաշակերտս ի ժողովրդենէն առաւել քան զվարդապետս յօրինեցեր գիտունս: Ահա և մեք այժմ զօրացեալք քաջալերեցաք ի բանից շնորհալից հոգւոր ծննդոցս մեր, հարք յորդւոց, վարդապետք յաշակերտաց, քահանայք ի ժողովրդոց: Եւ արդ՝ յուղարկեմք ի սոցանէ ուրախութեամբ, որոց արկեալ զմեզ յուղի՝ առ քեզ առաքեն, և ինքեանք մնալով ի մարմնի՝ ընդ քեզ են և առ քեզ, և քև զօրանան: Պահեա զսոսա ամենազօր աջովդ քո, պարսպեա զնոսա ամրութեամբ սուրբ Հոգւոյդ քո, մխիթարեա զսոսա ուրախութեամբ բանի քո. զխաղաղութիւն քո տուր սոցա և աճեցո ի սոսա զշնորհսն»:

Եւ այսպէս օրհնեալք զերանելի կապեալսն և հզօր ամենակալին յանձնեալ՝ ասեն. «Նա պահեսցէ զձեզ ողջս, և Հոգւովն իւրով սրբով մխիթարեսցէ զձեզ հանապազ: Եւ դուք մի՛ տրտմիք, այլ ուրախութեամբ ուրախ լերուք յայն որ ասացն, թէ «Ոչ թողից զձեզ որբս. գամ, ասէ առ ձեզ». որ եկեալ իսկ է և է ի միջի ձերում. որ արձակէ զձեզ ի կապանացդ յորում էքդ, և պահեսցէ զձեզ յուսով օգնականութեան իւրոյ և տայ ասել ձեզ համարձակաձայն պարծանօք, թէ «Վասն քո մեռանիմք զօրհանապազ. համարեցաք որպէս զոչխար ի սպանդ»: Եւ ամենատէրն խորտակէ զատամանս ի ներքոյ ոտից ձերոց, երևելիս և պայծառս ցուցցէ զձեզ ի մէջ ազգիս ամբարշտի, և դարձուսցէ զձեզ ի յերկիր ձեր: Պահեսցէ զտունս ձեր, սնուսցէ զդայս ձեր, ժառանգեցուսցէ զաւակի ձերում զվիճակ հարց իւրեանց. նմա փառք և այժմ և յամենայն յաւիտեանս. ամէն»:

Եւ կատարեալ սրբոյն Ղևոնդի զբանս վարդապետութեան և մխիթարութեանս այսորիկ՝ ըստ հրամանին սրբոյն Յովսէփայ և սրբոյն Սահակայ, որոց և նոցա օրհնեալ զերանելի նախարարսն և զայլ ժողովեալսն ընդ նոսա՝ յանձնեցին զամենեսեան սրբոյ Երրորդութեանն, և կատարեցին զաղօթս: Եւ եղև ամենայն անձն երանելի կապելոցն նախարարացն որպէս զանձինս այնոցիկ, որք ժողովեալ էին ի վերնատունն և բնակէին ընդ սուրբ առաքեալսն, լցեալք սուրբ Հոգւոյն շնորհիւ, քաջալերեալք և ապաւինեալք ի յոյսն երկնաւոր:

ԾԲ. Եւ մինչդեռ ուրախացեալ ցնծայր ամենայն խոհարան լողացն, որպէս բազմախորտիկս անուշահոտ ճաշակօք, հոգեշնորհ վարդապետութեամբ առաքելանման վարդապետացն՝ զայլն հաստանէին յանկարծակի բազմութիւնք դահճացն համբարապետէն, ջահիւք բազմօք սաստկապէս

լուցելովք. քանզի ըստ անանց և անփոփոխ ձայ-
նարձակութեան յաստուածային հրամանատուու-
թենէն Թուչնոյ՝ ժամ էր այնուհետև հաւուն խօ-
սելոյ. ունելով ընդ ինքեանս բազմութիւն դարբ-
նաց գործովք արուեստաւորութեան իւրեանց,
սալիւք և ուռամբք, կռանօք և խարտոցովք, խար-
տել և կոփել և ի բաց հանել զերկաթսն ի ձե-
ռաց և յոտից և ի պարանոցէ սրբոցն. և զոր ոչն
կարացեն կոփել խարտոցօքն՝ ուռամբք ջարդեալ
զբևեռս երկաթոյն, դնելով ի վերայ սալիցն, բե-
կեալ հանցեն ի բաց։ Քանզի ստուարք էին և
ծանունք քան զբնութիւն ամենայն երկաթոյ,
որովք զայլ մահապարտսն կապէին, զոր ի նոցա
իսկ անուն տուեալ էր առնել մոգուցն, որպէս
յանուն արանց վատախրատից և աշխարհակործա-
նաց և աստուածասպանաց, և մանաւանդ զշղթայս
սրբոյ կաթողիկոսին Յովսէփայ. զոր ես առաւել
քան զաստակութիւն այլոց շղթայիցն ստուարա-
գոյնս ասէին զնորայն և անհեղեղս։

Եւ տեսեալ սուրբ քահանայիցն Աստուծոյ
զեկեալս ի դահճացն ընդ Վեհդենշապհոյ, և զբազ-
մութիւն դարբնացն գիտացեալ՝ տրտմեալք խռո-
վէին առ հասարակ. վասն զի ցանկանային երկ-
նահրաւիրակ կոչմանն նոյն զարդու, զոր յաղագս
անուանն Աստուծոյ արժանի եղեն կրելոյ զայն-
չափ ժամանակս կամաւ և ցնծութեամբ ի մարմ-

նի իւրեանց, թէ և հասեալք նովիմբ ի տեղի
նահատակութեանն, ուր եղեալք արժանիք յա-
ւիտենից փառացն, անդ ապա դնելով յետս միան-
գամայն զշղթայսն և զկապանս երկրային ծան-
րութեանց այսր աշխարհիս կամէին ախորժելով։
Քանզի զոր օրինակ մոլեկան փառացն ցանկա-
ցողք, արք և կանայք, որք անյագութեամբն հա-
մակեալք ոսկւովք և պատուական ակամբք և
մարգարտովք, կապեն ախորժելով զիւրոյին ան-
ձանց զձեռս և զոտս և զպարանոց. զորս թէ ոք
ի թշնամեաց և կամ ի բռնաւոր իշխանաց կա-
պէր առ վտանգի և նովիմբ տայր կալ և չհանել
ի բաց՝ տառապանային փղձկալով, և չունէին ժոյժ
և առ վայր մի. և արդ ինքեանք զինքեանս կա-
պեն, և չհամարին ծանր և ոչ զզան, այլ և զոր
յայլսն տեսանեն յայնպիսի նիւթոյ՝ նախանձին,
թէ ընդէ՞ր ոչ և այն ես ի մերում զարդուս չէ.
բայց իբրև այլոց կայ, ես ի՞ւ երևիմ քան զոք
աւելի. և թէ կուտէր ոք զամենայն նիւթս աշ-
խարհիս պատուականութեան ի վերայ այնպիս-
ւոյն, մինչև հեղձամղձուկ եղեալ խեղդէր՝ շատս
չասէր։ Բայց և ոչ այնպիսիքն երևէին պաճու-
ճեալք անցաւոր զարդուքն, այնպէս գեղեցիկք
և շքեղք և ամենայն տեսողաց պատուականք,
որպէս երևէին հայրանման որդիք նահատակին
Գրիգորի ցանկալի շղթայիւքն՝ երջանիկք և հրեշ-

տակամամանք, զոր ունէին պարծանօք և խնդութեամբ ի սուրբ ձեռս իւրեանց և ի պարանոցի։ Յորս մատուցեալ դարբինքն և ի բազում ժամս ջանացեալ խարտոցօք և այլ ազգի ազգի հնարիւք՝ և ոչ կարացին կտրել զստուարութիւն բևեռացն. յետոյ ապա եդեալ ի վերայ սալիցն և ուռամբք ջարդեալ՝ հազիւ զերծուցեալ հանէին զերկաթսն ի մարմնոյ սրբոցն, չարաչար կոտորելով և փիրուրելով զմարմինս նոցա. որք զահագին ցաւս վշտացն առ ոչինչ համարեալ. այլ և ձգտեալ յերկարէր գործն մինչև յերրորդ ժամ աւուրն, հանդերձ ընդ նոսա կապելովք նախարարօքն Հայոց աղօթիւք և փառաւորելով զցաւացածոյցն զՔրիստոս օրհնէին։

ծԳ. Յայնժամ հրաման տայր Վեհդենշապուհ և որք ընդ նմա օգնականքն էին՝ կոչել ի ծածուկ ի գիշերի զականաւոր արս շահաստանին, նոյնպէս և զերևելիս ոմանս ի մոգուցն. և պատուիրէին նոցա հրամանաւ արքունի. «Դի՛ք, ասէ, զկեանս ի մահ զիւրաքանչիւր անձին և տան, և յիշեցէ՛ք զերկիւղ թագաւորաց, որք նման աստուածոց իշխեն սպանանել և կեցուցանել, պատուել և անարգել. և մի՛ զոք յօրէս յայսմանէ մինչև ցբովանդակել ամենայն կարաւանին արքունի և ի Վրկան հասանել, զհայ այր, ուստի և իցէ, կամ ի մանկտւոյ կապելոց նախարարացն

Հայոց, որ ի շահաստանիս են, և կամ ի մանկանց կապելոցս երիցանցս, զորս մեք այսօր ի բաց տանիմք, և կամ բնաւ հայ զոք, որ յանկարծ թէ և այլուստ ուստեք եկեալ իցէ այսր բնակել՝ թողուլ արտաքս քան զդուռն շահաստանիս. և գտանիցիք առանց ամենայն թողութեան ազգաւ հարեալք և դառն մահու մեռանիցիք ի թագաւորէն, և մեր անձինք անպարտ լիցին յայնպիսի չարեաց, որ ի վերայ ձեր հասանիցեն. այլ զգուշացարո՛ւք երկիւղիւ և հոգալով հասուցանել բարի շնորհակալութիւն ի վերայ անձանց և մեր և ձեր հասարակաց»։ Քանզի ըստ հրամանի թագաւորին երկնչէին, թէ մի՛ գուցէ ոք ի մանկանց նախարարացն կապելոց, գաղտ այլակերպեալ, հետազօտիցէ զայն ճանապարհ գնացից նոցա։ Զոր Փրկիչն Քրիստոս ընդ նոսին իսկ առաքեալ էր զցուցակ և զյայտնիչ աշխարհի՝ զանձուն մեծի, և նոքա, նման Հրէիցն, Պիղատոսի զօրուն հրամայէին պահել զգերեզմանն, զոր Բանն Աստուած հրեշտակօք բացեալ յայտնէր զինքն հաւատացելոց յանուն նորա. որ և ասացն և կատարեալ երևեցուցանէ անսուտ զասացեալս իւր հանապազ, թէ «Որ հաւատայ յիս՝ զգործն զոր ես գործեմ՝ և նա գործեսցէ, և առաւել ևս գործեսցէ»։

Եւ կատարեալ դահճացն զգործն ըստ հրա-

մանին Վեհդենշապհոյ՝ խաղացուցանել այնուհետև ի շահաստանէն զսուրբսն փութային։ Եւ տեսեալ զայն նախարարացն Հայոց, որք անդէն ի դղեկի շահաստանին մնալոց էին ի կապանս՝ քաջալերեալք և ապաւինեալք ի յոյսն երկնաւոր, աներկիւղ համարձակութեամբ առաջի ամենայն բազմութեանն հրապարակին Պարսկաց, օտարացն և որք անդ էին ի շահաստանին, անկեալք յոտս սուրբ քահանայիցն Աստուծոյ՝ խնդալից և ուրախասիրտք համբուրէին յերկար ողջունիւ զոտս նոցա, աղաչելով և ասելով, թէ «յիշեսջիք զմեզ անմոռաց յուրախութեանն ձերում և յարքայութեանն»։ Նոյնպէս և սուրբ քահանայքն Աստուծոյ բերկրեալք սրտիւք և զուարթալից երեսօք ընկալեալ զամենեսեան ի գիրկս իւրեանց՝ ասէին. «Աստուած զօրութեանց օրհնեսցէ զձեզ, և տացէ ձեզ տևողութիւն համբերութեան ի փառս անուանն իւրոյ, և զօրացուսցէ զձեզ առաջի ազգացս հեթանոսականաց. և արձակեալ զմարմինս ձեր յերևելի կապանացդ յորում էքդ՝ առաջնորդեսցէ ձեզ յաշխարհն ծննդեան ձերոյ, և ի դիրս հարցն ձերոց հանգուսցէ զոսկերս ձեր, և յաներևոյթ կապանացն սատանայի արձակեալ զոգիս ձեր՝ ածցէ զձեզ ի գաւառն, ուր զմեզ յուղարկեցէք, և բնակեցուսցէ զմեզ ձեօք հանդերձ յաւիտենից յարկսն, ուր Քրիստոս է ընդ աջմէ Աստուծոյ Հօր»։

Եւ տեսեալ անօրինացն զայնպիսի ուրախալից հրաժեշտ ի միմեանց սուրբ քահանայիցն և նախարարացն Հայոց՝ այպանէին ընդ միտս իւրեանց ծաղրելով. հաշուէին զնոսա լինել անգէտս հրամանի Թագաւորին, և ասէին զաղտ ցմիմեանս. «Զի թէ գիտէին երկիցանիս զմահն, զոր պատրաստեալ է նոցա՝ ունէին արդեօք բազում սաստարս լալոյ զինքեանս, այլ այդպէս ծիծաղել և ուրախանալ ոչ լինէին կարող»։ Եւ զայն ոչ գիտէին ամբարիշտքն, եթէ նոցա այն էր ցնծութիւն և նոյն լուր ուրախութեան, և ընդ այն զուարճանային անյագ խնդութեամբ, հրաժարեալքն և մնացեալքն։ Եւ ողջունեալք զմիմեանս սուրբ քահանայիցն և նախարարացն Հայոց՝ յուղարկեալք գնային, կոչեցեալք ի պակումն։ Եւ երթեալք սուրբ քահանայքն Աստուծոյ՝ կազմէին ճեպով և այլ մանկունք ի սպասաւորացն երանելեացն, որք եկեալ էին ընդ նոսա ինքնակամ յօժարութեամբ յաշխարհէն Հայոց, արբանեկել նոցա և սպասաւորել ի կապանսն, որք և վիճակի բարւոյ մասինն լինել արժանիք տենչային։ Եւ մանաւանդ առաւել Խորէն երէց, որ էր ի գաւառէն Այրարատու, ի գեղջէն որում անուն էր Որկովի, և երանելին Աբրահամ երէց, որ էր ի գաւառէն Տայոց, ի գեղջէն որում անուն էր Զենակս։ Զոր տարեալ

Վեհդենշապհոյ և որք ընդ նմայն էին, և հարցեալ թէ «դուք յո՞ կամիք»․ և լուեալ ի նոցանէ, թէ «ուր զհօգևոր տեարսդ մեր և զվարդապետս տանիք՝ ընդ դոսա պատրաստ եմք երթալ, ի կեանս կամ ի մահ»։ Եւ սրտմտեալ Վեհդենշապհոյ՝ հրաման տայր բռնաբար ունել զնոսա և պահել անդէն ի շահաստանին. պատուէր տայր ըստ առաջին հրամանին զգուշանալ նոցա բազում պահպանութեամբ մինչև ցժամանակ մատնելոյ ամենայն զօրացն արքունի յաստանն. «և ապա, ասէ, իշխեսցէ ծառայ ոք կապելոց նախարարացն Հայոց ելանել ի շահաստանէն ի պէտս արբանեկութեանն, ուր և առաքեսցեն տեարքն իւրեանց»։ Զոր իբրև տեսեալ երանելեացս քահանայիցն Խորենայ և Աբրահամու զբռնաբար դահճացն արգելուլն զնոսա անդէն ի շահաստանին՝ մեծապէս խռովեալք տրտմէին, հաշուելով անարժան զանձինս այնպիսի երկնաւոր պսակի, զոր և առնլոց են սուրբ վարդապետք նոցա, որդիք նահատակին Գրիգորի։

ԾԴ. Չուէր այնուհետև ամբարտաւան Վեհդենշապուհ հանդերձ քահանայիւքն ի Նիւշապհոյ, ի վեցերորդ ժամու աւուրն, ընդ ճանապարհն որ ելանէ ի Վրկանն։ Եւ լուեալ զայս առն միոյ վաճառականի, որ էր ազգաւ Խուժիկ, որոյ ըստ օրինի վաճառականութեան շատ անգամ ճանա-

պարհորդեալ էր ի Հայս, որ և զլեզու հայերէն խօսից քաջ տեղեկաբար գիտէր. և էր ինքն այր ի մանկութենէ իւրմէ կեցեալ առաքինի վարուք, եղեալ որդի քրիստոսասէր և հաւատացեալ ծնողաց, որ և զերանելի քահանայսն Աստուծոյ և զնախարարսն Հայոց որ ի կապանս էին՝ յոյժ ընտանութեամբ գիտէր. առ որս և բազում ծախս յընչից և սպասաւորութիւն արարեալ էր, մինչ ի Վրկանին էին, ուշադրելով զամենայն օր և ակն ունելով մասին նշխարաց սըրբոցն ի կատարումն նոցա լինել արժանի։ Սորա լուեալ զհրաման թագաւորին՝ ճեպով և անյապաղ, ոչինչ զգացուցեալ ումեք, թողոյր և զգրաստ իւր և զկարասի ի մանկունս իւր և յընկերս, և իւր առեալ ի գրաստուց իւրոց գրաստս արագունս և ուժեղս, և նմանեալ առն կարաւանի՝ գնայր ընդ ճանապարհ որ երթայր յԱպար աշխարհն, և ուղեկցեալ ճանապարհորդէր ընդ ամբարտաւանին ընդ Վեհդենշապհոյ, ցուցանելով նմա, զճանապարհայնն և յօթևանս ուր հանգչէին՝ բազում արթնութեամբ շուտութիւնս. և հաճոյ եղեալ Վեհդենշապհոյ ամենայն գործ հպատակութեան Խուժկին՝ սիրէր զնա յոյժ և խնամարկելով ողջունէր. վասն զի Աստուած էր, որ յաջողէր զիրն։

Եւ եղեալ համարձակապէս յընդունելութեան մեծի իշխանին Խուժկին՝ հարցանէր առ ի սթա-

փելոյ ամբարապետն զՅուսիկն յաղագս գեղջն նորա և ծնողացն, թէ որպիսիք էին և ուստի։ Եւ Յուսիկն պատճառագրելով խօսէր ընդ նմա այլաբանութիւնս, սուտ պատճառս և դիպողս ըստ առաջարկելոյ իւրացն գործոցն։ «Որդի եղեալ եմ ես, ասէ, ծնողաց օրինաւորաց, որք ի նախնեաց իւրեանց կրակի և արեգական հաւատարմապէս եղեալ են ծառայք, որոց զիս ի նոսա յանձնեալ է ի մանկութենէ իմմէ, և նոցա պաշտպանութեամբն կացեալ եմ ի միջի մինչև ցայսօր և կամ, ճանաչելով յայտնապէս յանձին իմում զաստուածոցն օգնականութիւն»։ Յիշելով երանելւոյ Յուսիկն զպատճառագրութիւնսն վարդապետին հեթանոսաց Պօղոսի, որ երբեմն հաւատովն փարիսեցի լինէր, և դարձեալ այլուր հռոմայեցի. որ ոչ էր յայսցանէ ի ժամուն և ոչ մի, այլ հաւատովք՝ Աւետարանին քարոզ էր և վարդապետ, և քաղաքաւ՝ ի Կիւլիկեցւոց գաւառէն էր, տարսոնացի, մանաւանդ թէ սուրբ և հոգեղէն վերին զօրացն էր դասակից. բայց զմիտս լսողացն առ վայր մի սայթաքեցուցանէր այսր անդր, զի զճշմարտութիւն աճեցուցեալ հաստատեսցէ։ Այսպէս և երանելի Յուսիկն պատրողական բանիւք զմիտսն Վեհդենշապհոյ խնդացուցանէր ի ժամուն, որպէս զի զիւր ընթացիցն տենչանս տարեալ ի գլուխ՝ կատարեսցէ ըստ կամի։

Իսկ ամբարապետն Վեհդենշապուհ որպէս թէ յաստուածոց համարէր զպատահումն նմա Յուսիկն, տեսանելով զայրն յամենայնի աջողակ, և առաւել վարկանէր հաւատարիմ և ըմբռն գործոց իւրացն, յոր երթայր. վասն որոյ և չտայր թոյլ առն և ոչ ժամ մի հեռանալ յիւրմէ, այլ ի տուէ և ի գիշերի մօտ ունէր առ իւր բազում յարգանօք և սիրով. և հաւատայր նմա զխորհուրդ թագաւորին և զպէտս գործոյն՝ յոր երթայր. վասն զի ըստ յառաջագոյն ասացելոյն, Աստուած էր որ տնտեսէր զիրսն ըստ իւրոց կամացն, ի քակտումն և յամօթ դաւու անօրինացն, և յօգուտ և ի փառս եկեղեցւոյ իւրոյ սրբոյ։ Եւ կատարէր բանն սուրբ Հոգւոյն որ ասէր, թէ «Խորհեցան, և ոչ լինե, և դաշինս կռեցին, և ոչ իմով բանիւ». և սաղմոսերգն ասէ. «Խորհեցան խորհուրդ՝ զոր ոչ կարացին հաստատել»։

Ապա պատճառէր երանելի Յուսիկն պէտս ինչ զիւր տեսանել այլուր, և խնդրէր աղաչելով հրաժեշտ ի Վեհդենշապհոյ. որով յամենայն օգտակար իրաց և կարծեաց հեռացուցեալ զմիտս ամբարակապետին՝ առաւել հաւատարմագոյն ցուցանէր նմա զինքն, զխտելով յազդեցութենէ սուրբ Հոգւոյն, եթէ ոչ տայ թոյլ Աստուած արձակել զնա նմա։ Իսկ Վեհդենշապուհ և ընաւ իսկ ոչ

առնոյր յանձն՝ լսել բանից Յուժկին, այլ ասէր ցնա զաղտ, եթէ «Դու որ օրինօք մնեալ ես և կեաս ի փառս կրակաց, ոչ կաս առ իս յօժարութեամբ և տեսանես զկորուստ անօրէն կրակապաշտ մահապարտացն, և ուրախանաս»: Եւ երանելւոյ Յուժկին լուեալ զայնպիսի բանս յամբարշտապետէն՝ մեծաւ երկրպագութեամբ շնորհ ունէր սիրոյն Վեհդենշապհոյ. այլ ի սրտի իւրում փառս տալով օրհնէր զամենահզօրն և զյաղթարիչն ամենայնի զԱստուած, որ տայրն խօսել ամբարշտապետին և աղաչել զգուշակ նշխարացն սրբոցն՝ երթալ ընդ նոսա ի տեղի նահատակացն Աստուծոյ. այն որ լինելոց էր ցրիչ և խայտառակիչ թագաւորին հրամանի, և ցուցակ և բաշխիչ մեծի և երկնաւոր գանձու սրբոցն:

Իսկ երանելւոյ Յուժկին համբարձեալ առ տէր Աստուած զաղօթս սրտի իւրոյ՝ խնդրէր ի բարձրելոյն շնորհել նմա ուշ և լայնութիւն սրտի, որով արժանի լիցի գրել հաւատեաւ ի տախտակս մտաց իւրոց, որպէս յարձանագրի, զամենայն հարցմունս բռնաւորացն և զպատասխանիսն և զաղօթսն, զոր իւրաքանչիւր ոք ի սըրբոցն ի ժամ կատարմանն մատուցանէր Աստուծոյ. որպէս զի պատմել ճշմարտապէս կարասցէ ի կարգի առ ի յիշումն ամենայն հաւատացելոց լողաց յազգս յաւիտենից: Եւ ընկալեալ ի յա-

խորժալուր ի տուչէն զգիւտ մաղթանօք խնդրոյն իւրոյ՝ պատմել անդադար ցնծալից սրտիւ ամենայն ուղղափառ ժողովրդոց յամենայն տեղիս, ի զարմացումն և ի փառս անուանն Քրիստոսի:

ԾԵ. Իսկ Վեհդենշապհոյ ի սկզբանն ոչ համարէր արժանի պատմել Յուժկին զսուրբ քահանայիցն, զոր ինչ գործելոց էր ընդ նոսա, այլ ասէր, թէ «ի Վրկան տանիմք և անդ արձակեմք»: Եւ երթային այն օր ի գեօղ մի, որում անուն էր Ռևան, հեռի ի Նիւշապհոյ որպէս հրասախօք վեցիւք և թէ աւելի ևս, ըստ չափոյ համարուց Պարսկացն, և դադարէին անդ մինչև ցառաւօտուն պահն: Եւ յառաւօտեան պահուն յարուցեալ փութով զաղտ, ոչինչ զգացուցեալ ումեք ի գեղջէն, այլ և ոչ ամենեցունց զօրս ընդ ինքեանս, բայց միայն երանելի Յուժկաւն և անօրէն դահճօքն, որովք սպանանելոց էին զսուրբսն ըստ հրամանի թագաւորին՝ գնային ի գեղջէն լռելեայն: Եւ առեալ զսուրբսն դահճացն՝ գնացին զբովանդակ մնացեալ մասն ի գիշերոյն ընդ անկոխ անապատն, հեռի ի գեղջէն որպէս պարսիկ հրասախաւ միով և թէ աւելագոյն. և ընդ ծագել առաւօտուն հասանէին ի տեղի մի քարուտ, յառապարաձոր աւազուտ, ի տեղի՝ յոր ոչ հասանէր արօտական և ոչ բնաւ անցանէր

ընդ նա ուղևոր, վասն ոչ գտանելոյ երբէք ի նմա ճանապարհ։

Եւ արկեալ աթոռս երեցունց իշխանացն՝ նստէին ամբարապետն Վեհդենշապուհ և Ջնիկան մայպետն արքունի և Մովան անդերձապետն։ Իսկ երանելւոյ Խուժկին համբարձեալ առ Արարիչն ամենայնի զուշն։

Եւ կացուցեալ զսուրբ նահատակսն յառենի՝ ասէ ցնոսա Վեհդենշապուհ. «Բազում և անհամար չարիս գործեալ է ձեր, և բազում Արեացն կոտորածի պարտաւոր էք. զի թէ լոկ միայն երկուց և կամ երից անձանց մահու պատճառ էիք՝ սակայն մեծ էր, և չէիք արժանի կելոյ, թող թէ այնպիսւոյ աշխարհի մեծի, որպէս Հայքն են, և այնչափ բազում արեանց որ անդ հեղան. և ամենայնի այնմ դուք էք պարտաւորք, և ձեր առնելով և խրատու գործեցաւ ամենայն գործն այն։ Եւ ի վերայ այդչափ ձերոյ յանցանաց և մահապարտութեան՝ արքայից արքայ առ ձեզ կարի քաղցրութիւն արար, զի մեզ հրաման ետ և ասէ. «Թէ հաւանին արեգական և կրակի երկիր պագանել, և զմեր օրէնս յանձն առնուն պաշտել՝ նոցա զմահապարտութիւնն թողում, և զազատութեանն զոր կապեալ է՝ արձակեմ ի Հայս, և զիւրաքանչիւր ուրուք զտանուտէրութիւն տամ և զգահ և զպատիւ»։ Արդ՝ դուք յիշեցէք և՛ զձեր անձինդ զմտաւ ածել և զայնչափ կապելոց զօրս որք ի բանտին էին, և [զի] զհրամանն արքայից արքայի կամաւ և սխորժելով յանձն առէք. և որպէս եղէք պատճառք բազում արեանց՝ լերուք այժմ պատճառք բազմաց կենդանութեան։ Ապա թէ ոչ առնուք յանձն, և տակաւին ի նմին ապշութեան յամառեալ կեայք՝ դուք մեռանիք, և զնոսա հրամայէ սպանանել. և ամենայն արիւնքն որ յառաջն հեղան և որ այժմ հեղլոց են՝ ի ձեր յօգւոց խնդրին յաստուածոց»։ Եւ զայս ամենայն բանս խօսեցաւ Վեհդենշապուհ հանդերձ ընկերօքն իւրովք ընդ սուրբսն։

Հրաման տայրն երանելւոյն Սահակայ եպիսկոպոսին՝ թարգմանել սրբոյն Յովսեփայ և սրբոյն Ղեւոնդի և այլոց ընկերակցացն. քանզի սուրբ եպիսկոպոսն միայն գիտէր պարսկերէն, և այլ ոք ի սրբոցն ոչ գիտէր։ Որոյ անդրէն պատասխանի արարեալ սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ՝ ասէ ցՎեհնշապուհ և ցայլսն որ նստէին ընդ նմա. «Մի՛ տայք ինչ, ասէ, սոսել ցդոսա բանս, որ ոչ են արժանի սոցա լսողութեան. վասն զի խօսք, որ ինձ ասելի թուէին և արժանի ծաղու, զի՞ եւ սակս ցնոսա, զոր գիտեմ թէ իբրև լսեն՝ և զձեզ և զդելկամ ի միասին անգոսնեն։ Արարէք զինչ և կամիք, և մի՛ յերկարեալ խօսիք ընդ մեզ բանս սնոտիս և պատգամս ընդունայնս»։

Եւ սրտմտեալ Դենշապհոյ և այլոցն՝ ասեն ցսուրբսն. «Դու հարկաւորութեամբ ասա ցդոսա. թող զխտասցուք և զդոցա խօսս և զկամս»։ Եւ սրբոյ եպիսկոպոսին կարճառօտիւ զբանսն և զպատգամս թագաւորին ասացեալ ցսուրբ ընկերակիցսն իւր, և սրբոցն լուեալ՝ մեծաձայն ծաղու անգոսնեցին զբանիւքն. զոր և իմացեալ անօրէն իշխանացն՝ առաւելապէս զայրացան։ Սակայն պատասխանի տուեալ սրբոյ կաթողիկոսին Յովսեփայ՝ ասէ, թէ «Եղև հարցումնդ այդ առենաւ ի դրան առաջի հազարապետին Արեաց Միհրներսեհի, և լուեալ ի մէնջ զբանս մեր և զկամս, զոր և թագաւորին գիտել ետ։ Նոյն են մեր ամենեցուն կամք և բանք, և ոչ փոփոխեմք զբանս մեր, որպէս երբեմն խօլացեալք իբրև զանխորհուրդս՝ և այժմ զղջացեալ ապաշաւեմք իբրև զվնասակարս։ Այս ևեթ խորհուրդ և խնդիր օր քան զօր աճէ ի սիրտս մեր, թէ ընդէ՞ր ոչ այսօր քան զերեկն և զեռանդն ցուցանի գործ յանձինս մեր լաւութեան և արարուած բարւոյ, —ի հաւատս յորում եմք՝ խորհել ի սոյն և կեալ սովաւ և ի միասին վախճանել։ Այլ յաղագս երկրպագութեան արեգականդ որ ասէք, թէ հրաման ետ թագաւորն, զոր թէ յանձն առեալ հաւանիք՝ ասէ, կեայք դուք և ազատորեարն որ ի կապանս են, և եթէ յամառեալ չկամիք առնուլ յանձն՝ և դուք մեռանիք և զնոսա հրամայեմք սպանանել.—մեզ մի՛ լիցի ուրանալ զճշմարտութիւն և ծառայել սուտ անուանելոց աստուածոց, որ ոչ են աստուածք. և մերով ուրացութեամբ ումեք ի հաւատացեալ կապելոցն մի՛ լիցի արձակումն և ի յաւիտենից անլոյծ կապանս անկանել. զոր և նոքա այժմ առաւել ևս քան զմեզ խնդրեն յԱստուծոյ, զմեր վասն Աստուծոյ զվախճանն, քան թէ զկեալն մեր ուրացութեամբ։ Այլ թէ հնար էր ձեզ այժմ գիտել մարգարէութեամբ, թէ որպէս (վասն) պատգամիդ այդորիկ, զոր բերէք առ մեզ հրամանաւ թագաւորին, թուիք մեզ անմիտք և կորուսեալք, և դուք և որ զձեզն յղեաց՝ ողորմելի զանձինս ձեր և զթագաւորին քան զամենայն թշուառացելոց ի մարդկանէ հաշուէիք։ Բայց զոր ինչ կամիք՝ արարէք վաղ, և կամ երբ կամիք»։

Եւ ասացեալ զայս սրբոյ կաթողիկոսին Յովսեփայ՝ սրտմտեալ զայրացաւ Վեհդենշապուհ և որք ընդ նմա հաւատարիմքն էին, և հրաման ետ սրբոյն Սահակայ ասել ցնա. «Զի թէպէտ և թուին մեզ ծանր թշնամանքդ, որով թշնամանեալ ասացեր զմեզ անմիտս և կորուսեալս, սակայն առ համարձակապէսն յանդգնութեամբն, զոր իշխեցեր յաստուածանման թագաւորն ասել բանս անարժանս՝ իբրև զոչինչ թուին ի մեզ կողմն

թշնամանքդ մեր անձանց և թեթևութիւն։ Բայց դու գիտեմ, զի քեզէն զկորուստ անձինդ խնդրեցեր և առեր, և կեալ քեզ այսուհետև անհնար է. սակայն պարտ է մեզ և զիւրաքանչիւր զայլոց գիտել զկամս և զընտրողութիւն, վասն զի օրէնք մեր այսպէս ասեն»։

ԾԶ. Եւ հրամայեաց սրբոյն Սահակայ ասել ցնոսա, թէ «Մի՛ անսայք անմիտ բանից դորա, և զանձինս ձեր յայդպիսի խօլ խրատուէ ի բաց կալայք և մարդկաբար զկեանս ընտրեցէք քան զմահ։ Եւ դա որ ինքն այժմ իշխեաց խօսել զայդպիսի բանս մահապարտութեան՝ վասն զի մեծամեղ է և չէ արժանի կելոյ՝ իւր իսկ վաս գործքն չտան դմա կեալ։ Իսկ դուք թէպէտ և էք տակաւին ինչ վնասակարք, և զկամս թագաւորին ևեթ առնէք և արեգականն երկիր պագանէք՝ հրամայեաց զվնասն թողուլ ձեզ և զձեզ պատուով և ողջանդամ ի տունս ձեր արձակել»։

Հրամայէին ևս Վեհդենշապուհ և այլ հաւատարիմքն որ ընդ նմայն էին՝ սրբոյն Սահակայ, ասել ցերանելի այրն Աստուծոյ Ղևոնդ, թէ «Մեր լուեալ է վասն քո, թէ օրինաց քրիստոնէից իբրև զքեզ ոք տեղեակ չէ, և ի քո խրատուէ աւելի ևս կորեաւ աշխարհն Հայոց. արդ՝ այդպիսի մեծ և իմաստուն մտաց պարտ է ճանաչել զարքայից արքայի զբարերարութիւնն, զի զայնչափ զվնասն

թողու ձեզ և ձեզ ճշմարիտ աստուած ծանուցանէ։ Արդ՝ որպէս եղեր խրատատու, և բազումք մեռան ի քո առնելոյ՝ լե՛ր այժմ խրատատու կենաց, և թող կեան և դուքս և այլ բազում անթիւ անձինք. ասա՛ ցդոսա, զի պագցեն արեգական երկիր և կեցցեն. և դու այնպիսի պատիւս գտանես ի թագաւորէն, որովք անուանի լինիս ի քում աշխարհին և յամենայն ազգս»։ Եւ սուրբ եպիսկոպոսն Սահակ երկայնամտութեամբ և ծաղրելով թարգմանէր առ վայր մի սրբոցն զամենայն բանս ամբարականին և զնորուն անօրէն գործակցացն, որպէս զի ծանուցէ անօրինացն պատասխանեօք սրբոցն՝ զիւրաքանչիւր անձին զերանելեացն զկամս և զփափագ և զանշարժ հաստատութիւն նոցա ի հաւատն։

Եւ սրբոյ առն Աստուծոյ Ղևոնդի սկսեալ խօսել առանձինն ընդ սրբոյն Սահակայ՝ ասէ, թէ «Մեզ դոցա պատասխանի այնքան պարտ է տանել՝ որչափ արար պատասխանի Փրկիչն Պիղատոսի յատենին։ Բայց զի ծանուսցուք աներկիւղ զցանկութեանս մերոյ զխնդիրն՝ ասա՛ ցդոսա. «Դուք ասացէք աւագին՝ զոր ինչ լուեալ է ձեր վասն իմ, թէ օրինացն մերոց տեղեակ եմ, և բազմութեան ժողովրդոց եղեալ եմ ուսուցիչ. ցուցանէ ձեզ տիոց իմոց մերձաւորութիւն ի կատարումն։ Եւ արդ՝ զընտրողութիւն լաւ գիտու-

թեան իմոյ, որում դուք իսկ վկայէք, զի ուսեալ եմ յԱստուծոյ և ոչ ի մարդոյ, այսօր յաղագս երկիւղի մահկանացու և ապշեալ մարդոյ մոռացեալ փոխանակիցեմ և կորնչիմ—քաւ լիցի—և լուեալ յանդիմանիցիմ բանիւն, թէ «Որ ուսուցեր զբազումս՝ զանձն քո ոչ ուսուցեր»։ Եւ վասն պատուի և փառաց զոր խոստանայքդ տալ՝ մեզ մի՛ լիցի առնուլ զպատիւ ի հողեղէն և ի մահկանացու մարդոյ, զոր ցեց և ուտիճ ապականէ և գող ական հատանէ և տանի. որ զգեցեալ եմք զփառս և զպատիւս յերկնաւոր և յանմահ աջոյն Բարձրելոյ, զոր ոչ երկինք և ոչ երկիր և կամ որ ի նոսա պատուականութիւնք են՝ արժել ոչ կարեն։ Մի ինչ պակաս է ի մեր յերանելի փառաւորութենէս,——բաժակ մահուդ, որում իբրև զպապքեալ ծարաւիս փութամք ըմպել։ Արբուցէք վաղվաղակի, և թող ուրախացեալք զերծանիմք յերերալից ախտարակաց կենցաղոյս. և մի՛ ևս այլ յերկարեալ ձգտէք զանմիտ և զվնասակար բանս բանդագուշեալ թագաւորին ձերոյ»։

Եւ սրբոյ առն Աստուծոյ Ղևոնդի կատարեալ զիւր պատասխանիսն՝ աղաչեցին զսուրբ եպիսկոպոսն զՍահակ երանելի երէցն Մուշէ և երանելի երէցն Արշէն և երանելի սարկաւագն Քաջաջ՝ ասել ցանօրէն իշխանն և նոցա բանիւ,

թէ «Զոր ինչ ասացին սուրբ վարդապետքն մեր և հոգևոր հարքս տէր Յովսէփ և տէր Ղևոնդ՝ նոյն են մեր կամք և խնդիրք. կատարեցէք վաղվաղակի յոր եկեալդ էք, և մի՛ յապաղէք. և խնդրեմք յԱստուծոյ պարգևել մեզ և արժանի առնել զմեզ յաւիտենական պատուոյն և երկնից արքայութեանն»։

Եւ լուեալ զայս Վեհդենշապուհ և անօրէն գործակցացն և ի սրտմտութիւն բարկութեան գրգռեալք՝ կամեցան և այլ պատրողական բանս և խօսս ընդունայնս խօսել ընդ սուրբ նահատակսն, կարծեցեալք թերևս կարասցեն ճեղքել զոք ի գնդէ անքակ միաբանութեանն. որում անհնար էր լինել. սկսան սաստել և այլ զսուրբ եպիսկոպոսն Սահակ, զի թարգմանեսցէ նոցա և այլ զոր ինչ կամիցին խօսել ընդ սուրբսն։ Եւ սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ պատասխանի տուեալ ասէ ցՎեհդենշապուհ և ցայլ գործակիցս նոցա, թէ «Ես որ մինչև ցայժմս կամակատար ծանուցայ ձեզ և զասացեալն ի ձէնջ թարգմանեցի սրբոցս՝ իբրև ոչ եթէ ձեզ և կամ պակշոտեալ բանից թագաւորին ձերոյ կամեցայ արբանեկել. քանզի զի՞նչ արդեօք հարկ ի վերայ կայ մարդոյ, որոյ միտք իւր առ իւր են և զգայ խելաց իւրոց, զայդպիսի զձեր զբանդագուշանաց բանս՝ իւր իսկ լսել, թող թէ և յականջս այ-

պիսի իմաստուն և խորհրդական մարդոց լսելի առնել. բայց այսքան միայն՝ զի առաւել ևս ծանիցի ձեր յիմարութեանդ նշաւականք, և ի մեզ զօրացեալ հաստատեսցի ճշմարիտ և աստուածուսոյց քարոզութեանն մերոյ անշարժութիւնն»:

ԾԼ. Եւ սրտմտեալ անօրէն երեցունց իշխանացն, ոչ ևս առ ի յերկարսն հանդուրժել կարացեալ սրբոցն, որպէս շնորհ առնելով թագաւորին ընդ այնչափ թշնամանելոյ գնա՝ յարուցեալ ինքնին Վեհդենշապուհ առաջի գործակցաց իւրոց՝ հարկանէր սուսերաւ զուս սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ, և հուպ ի գօտին մերձեցուցանէր զվէրսն. և սրբոյ եպիսկոպոսին ի սաստիկ հարմանէն դրդուեալ՝ ոչ գլորեալ անկանէր յերկիր, այլ ի քարի մի յեցեալ հաստատէր. և որպէս ի բերանոյ ամենայն սրբոցն սկսաւ ասել այսպէս. «Գոհանամք զքէն, Քրիստոս, որ բազում անգամ կենդանարար գառնդ անմահական գենմամբ մատակարարեալ անծախութեամբ բաշխեցար ի ձեռաց մերոց. իսկ արդ և զմեզ իսկ մարդասիրապէս արարեալ գենումն՝ ընկա՛լ զամենեսեանս արժանաւորապէս զպատարագեալս՝ ի հոտ անուշից»: Եւ ասացեալ սրբոյ եպիսկոպոսին այսպէս, թէպէտ և յորդեալ հոսէին վտակք արեանն ի վիրէ սրբոյն՝ սակայն կայր զօրացեալ

ուժով շնորհօք հզօրին, որպէս զի բնաւ չիցէ վիրաւորեալ:

Եւ ապա հրամայէին զսուրբ կաթողիկոսն զՅովսէփ գլխատել սրով. և մերկացուցեալ դահճացն զսուրբն՝ ասաց երիցս. «Դարձ անձն իմ ի հող և ի հանգիստ քո, զի Տէր բարի արար քեզ». և այսպէս ընկալաւ սրով զվախճան կատարելութեանն»:

Իսկ յաղագս սրբոյն Ղևոնդի հրաման ետուն դահճացն անօրէն իշխանքն՝ մերկացուցանել զսուրբն և քարշել ուժգին ընդ քարաժեռ կողճուտ տեղիս լանջակողմանցն: Եւ այնպէս քարշեցին յերկար ժամս, մինչև զամենայն մարմինս սրբոյն, և զլանջացն և զթիկանցն, քանցեալ քերեցին ի մորթոյն, մինչև ոսկերացն մերկանալ ի մորթոյն. վասն զի զերանելի այրն Աստուծոյ զՂևոնդ առաւելագոյն ատէին ամենայն Պարսիկք խրատատու և պատճառ լինել ամենայն իրացն Վարդանայ և գործոցն՝ որ ի ժամանակին յայնմ գործեցան յաշխարհիս Հայոց: Եւ մինչդեռ կէսքն ի դահճացն քարշէին զերանելին Ղևոնդ՝ այլքն կտրեցին սրով զգլուխ սրբոյ երիցուն Մուշէի և զսրբոյ երիցուն Արշէնայ և զսրբոյ սարկաւագին Քաջաջայ. որոց ի ժամ վախճանին կատարմանն ասացեալ, «Տէր Յիսուս, ընկա՛լ զոգիս մեր»:

Եւ ապա աշխատեալ դահիճքն որ քարշէին

զուրբն Ղեւոնդ՝ ածին ի նոյն տեղիս սուղ ինչ ոգւով, ուր և այլ սուրբքն կատարեցան, և անդ հատին զգլուխ սրբոյն սուսերաւ. որ ի ժամ իւրոյ կատարմանն զուարթագին ձայնիւ ասաց. «Գոհանամ զքէն, Քրիստոս, որ բազում գթութեամբ քո օգնեալ պահեցեր զիս ի մանկութենէ իմմէ և հասուցեր ի ժամս յայս, արժանի արարեր մասին սրբոց քոց. ի ձեռս քո, Փրկիչ, յանձն առնեմ զհոգի իմ»։ Եւ սուրբ եպիսկոպոսն Սահակ կայր եւս սակաւ ոգւով. զորոյ յետ վախճանելոյն ամենեցուն կտրեցին զգլուխն սուսերաւ. որոյ մատուցեալ նուաղ ձայնիւ աղօթս և ասացեալ զամէնն՝ աւանդեաց զոգին։

Եւ այսպէս ի վեշտասաներորդում ամի թագաւորութեան Յազկերտի, որ օր քսան և եօթն էր ամսոյն հրոտից՝ պսակեցան սուրբքն վեցեքեան. սուրբ կաթողիկոսն Յովսէփ ի Վայոց ձորոյ, սուրբ եպիսկոպոսն Սահակ յՌշտունեաց, սուրբ երէցն Արշէն ի Բագրեւանդայ, սուրբ այրն Աստուծոյ Ղեւոնդ երէց ի Վանանդայ, սուրբ երէցն Մուշէ յԱղբակոյ, սուրբ սարկաւագն Քաջաջ յՌշտունեաց, յԱպար աշխարհի, մերձ ի գեօղն մօգուց որ անուանեալ կոչի Ռեան։ Եւ որպէս տուգիւ և ջերմ խնդրով Կամսարականին Արշաւրայ հարցեալ ցերանելի Խուժիկն, և լուեալ ի նմանէ պատմեաց մեզ զխօսս իւրաքանչիւր

և զվախճան սրբոցն՝ գրեցաք հաւաստեաւ։

Եւ գնացեալ ի բաց ի տեղւոջէն Վեհդենշապհոյ և այլ իշխանացն որ ընդ նմա էին, ընտրեալ արս ինն թուով՝ թողին ի տեղւոջն կազմ զինու. ընդ որս նախ առաջին ըստ Աստուծոյ ազդեցութեանն զերանելի Խուժիկն ընտրէր Վեհդենշապուհ և թողոյր աղաչելով, որպէս զկարի սեպհականագոյն և պիտոյ իւրում հրամանին։ Որոց հրաման տուեալ ասէին ցպահապանսն, թէ «Մինչև ցաւուրս տասն և կամ եւս աւելի պահեցէք զգուշութեամբ զդիակունսդ, որպէս զի գիշատեալք ի թռչնոց՝ ընկեսցի այսր անդր ոսկրոտին, ի գլուխ լերանց և կամ ի խորաձոր տեղիս քարանձաւաց, մինչև եկեալ անցցէ ի բաց կարաւանն արքունի. զուցէ, ասէ, եկեալ ոք ի քրիստոնէիցն, իրագգած յումեքէ եղեալ՝ գտանիցէ զոսկերս դոցա և առեալ սփռիցէ յամենայն քրիստոնեայս, և մեք գտանիմք մահապարտք առաջի թագաւորին»։

Եւ մնացեալ անդ պահապանացն ըստ հրամանին Դենշապհոյ և Մովան անդերձապետի և Ջնիկանայ մայպետի, և կացեալք զայն աւուրս՝ խորհէր ի միտս իւր երանելի Խուժիկն, եթէ զինչպիսի հնարիւք ցուցանիցէ Աստուած ճանապարհ առնն, որով արժանի լիցի գողանալոյ զնշխարհս սրբոցն յայլոց պահապանացն։ Եւ մինչ-

դեռ երանելի այրն յայնպիսի խռնականութեան վառանգի կայր՝ յանկարծակի ի նմին աւուր յերեկորեայ գիշերոյն լինէր շարժումն մեծ ի տեղւոջն. բոմբիւնք սաստիկք և ձայնք ահագինք յանդնդոց հնչէին. կուտեալք բազմութիւնք ամպոց զերկիրն ծածկէին. ձայնք որոտմանց և փայլատակունք զլերինս դողացուցանէին։ Եւ սիւն լուսոյ ըստ օրինակի ծիածանի իջեալ յերկնից՝ շուրջ պարուրեալ զնահատակաց զմարմինս ծրափակէր։ Եւ կործանեալ յերկիր պահապանքն՝ կիսամեռք լինէին, չգիտելով այր զընկեր ընաւ արդեօք թէ ո՛ւր իցէ. որք և գլորեալք յերկիր՝ ոչ կարէին կալ հաստատուն. քանզի դողումն մեծի շարժմանն ի վեր ստուցեալ զնոսա ընկենոյր յերկրէ. և այսպէս կքեալ ոտիւք և կարկեալ խօսիւք՝ լինէին խորտակեալք ամենեքեան։ Իսկ զերանելի Յուսիկն աջ հզօրին պահէր անհոգս. ուրախալից մտօք փառաւորէր զԱստուած, իմացեալ այնուհետև, թէ արդ հաստատ կատարին բազմաժամանակեայ յամենայն կամաց իւրոց խնդիրք։ Եւ կատարեալ միապէս երկիւղիւ զգիշերն ողջոյն և զաւուրն բովանդակ և զերկրորդ ևս գիշերն մինչև ի ժամ արեգականն ծագման՝ և ապա լռէին ձայնք անդնդոցն հնչմանց, և որոտմունք ամպոցն փարատեալ ցածնուին, և դադարէր երկիրն ի շարժելոյ, և ցայտմունք փայլա-

տակմանցն ամփոփէին յերևելոյ. և լինէր `այս լոկ շուրջ զանդեաւն իբրև ապարխօք երկուք։ Իսկ պահապանքն յահագին ապշութենէ թմրութեանն սակաւիկ մի ոգի առեալ՝ աչս ածէին փախչելոյ ի տեղւոջէն. այլ ի յոյժ բեկմանէ սրտիցն երկիւղէ՝ ոչ կարէին կանգնել ի յերկրէն. լոկ հայէին ևեթ ընդ միմեանց դէմ, և խօսել ինչ ոչ կարէին։

Բայց զինն ժամու աւուրն երրորդի յարուցեալ երանելի Յուսիկն, որպէս թէ կամաւ կաղս ի կաղս, հայելով զկնի իւր՝ փախչէր ի տեղւոջէն, զի զնոսա զօրացուցէ ի կանգնել և զկնի իւր հեռացուցանել ի վայրացն։ Որոց տեսեալ զերանելի Յուսիկն, զի երթայր խեկրեկս յընթացի՝ ուշաբերեալք առ վառանգի զկնի նորա սրանայրն ի տեղւոյն, չիշխեցեալք ընաւ դառնալ և հայել ի տեղին առ երկիւղի. և պնդեալք զհետ Վեհդենշապհոյ և գործակցացն նորա փութային։ Բայց երանելի Յուսիկն ընդ այլ ճանապարհ ուղղէր ի նոցանէն։ Եւ հասեալ պահապանքն առ իշխանն յաւուրն վեցերորդի՝ պատմէին զամենայն անցս աղէտիցն, որ անցին ընդ նոսա զաւուրն մի և զգիշերս երկուս. զորոց զգոյն երեսացն տեսեալ Դենշապհոյ և ընկերացն նորա, և զանցս ահագին իրացն մի ըստ միոջէ լուեալ՝ զարհուրէին, և ապշեալք ի բազում ժամս

հիմնային։ Խորհուրդ ի մէջ առեալ՝ ոչ ինչ կարէին իմանալ հնարս, բայց զպահապանսն ևեթ լռեցուցանել ջանային, չյայտնել ումեք ամենևին և ոչ բնաւ յիշել առ ումեք զմահ քահանայիցն և կամ զայնպիսի նշանաց երևմունս։ Բայց ինքեանք միայն խոճոճելով առանձինն զարմացմամբ որպէս յանզգայութիւն ընկղմէին, ասելով Դենշապուհ և Ջնիկան ցմիմեանս, եթէ «Ոչ են իրք քրիստոնէից թեթև ինձ և դուգնաքեայ. այլ հաստատ մեծ է զօրութիւն օրինաց նոցա և հաւատոց. և մեք յանգիտութեան փաստեալ կորընչիմք և չզգամք»։

Իսկ երանելի Խուժիկն գիտացեալ, թէ ցածոյց Աստուած զամենայն կասկած յամենայն կողմանց, այլ և զպատասխանիսն իշխանացն լուաւ, զոր ինչ պահապանացն արարին, և թէ ոչ ոք առնէ փոյթ ոսկերացն սրբոց՝ առեալ ընդ իւր տասն ևս այլ ընկեր, զորոց կարի քաջ գիտէր զհաւատս քրիստոնէութեանն՝ առնուին ընդ ինքեանս և գրաստս, և ըստ իւրաքանչիւր անձին սրբոցն սապատս չորեքկուսիս, և գնացին լռելեայն ի գիշերի յիրմն։ Եւ մերձեալք ի վայրն՝ վրիպէին ի տեղւոյն, ուր մարմինք սրբոցն կային, քանզի ոյժ աղջամղջին էր գիշերն. և աշխատեալք առ վայր մի՝ տրտմէին, անարժանս կարծեցեալ զանձինս գիւտի երկնաւոր գանձուն։

Եւ մինչդեռ նոքա խռովեալք յածէին ընդ տեղիսն՝ և ահա յանկարծակի ի նմանութիւն լուսաւոր արծուոյ սլացեալ հասանէր յերկնից և իջեալ նստէր ի վերայ մարմնոյ սրբոյ տեառն Աստուծոյ Ղևոնդի. և լուսաւորեալ տեղիքն առաւել ևս քան ի տուէ՝ երևէին յայտնապէս մարմինք իւրաքանչիւրոց սրբոցն։ Եւ նոցա ուրախալից սրտիւք զուարճացեալք երկիր պագանէին տեառն Աստուծոյ. և ձեռն ի գործ արկեալ՝ ժողովեցին զիւրաքանչիւր ոք յականէ ի մի մի սապատ, որպէս նշմարեալ երևիւր իբրև գրով երանելի Խուժկին. յորոց բուրեալ հոտ անոյշ ի մարմնոց սրբոցն՝ լցեալ զուարթացուցանէր զամենեցուն զգայութիւն խելացն։

Եւ բարձեալ վաղվաղակի գրաստուց՝ փոխէին յայլ տեղի յանապատին, հեռի ի տեղւոյն իբրև երիւք պարսիկ հրասախօք. և զգադարեալ աւուրս եօթն, վասն քաջ ցածնլոյ իրաց երկիւղին՝ ապա մաքրեցին զոսկերս սրբոցն յանուշահոտ մարմնոցն. զոր և պատեալ արժանաւորապէս կտաւօք՝ թաղէին պատուով անդէն յանապատին զգուշութեամբ. և զոսկերսն առեալ բերէին ի շահաստանն և աւուրս բազումս ունէին առ ինքեանս ի ծածուկ։ Ապա լռելեայն սկսանէին տալ և ոմանց յառաքինի քրիստոնէից որք ի կարաւանին էին. որք ընդունէին՝ հաշուելով գիւտ փրկութեան

ոգւոց և մարմնոց։ Եւ ստիպով յիւրաքանչիւր աշխարհ տայրն հաստուցանել վաղվաղակի, յօգուտ երկնաւոր կենդանութեան ընտանեաց միանգամայն և գաւառին։ Բայց զառաջին պտուղ աստուածաշնորհ մեծի զանձուն՝ բերեալ նախ երանելւոյն Յուսիկին մատուցանէր կապելոց նախարարացն Հայոց. որք իբրև արժանի եղեալք ընդունէին զայնպիսի փրկութեան իւրեանց զգիւտն՝ անգէն և անդ ճանաչէին, թէ այցելութեամբ այց առնէ նոցա Աստուած, և երբ և է արձակին ի կապանացն, բարեխօսութեամբ ոսկերաց սրբոցն, ըստ բանի սրբոյ առն Աստուծոյ Ղևոնդի, զոր ի խրատելն իւրում ի գիշերին աւետաւորեաց զգիպելոց նոցա ի շնորհէն Աստուծոյ, տեսանել զաշխարհ իւրեանց. որք կատարելոցն էին ասացեալք սրբոյն ի ժամու իւրում։

Սկսեալ այնուհետև մի ըստ միոջէ պատմել կապելոց նախարարացն Հայոց երանելի այրն Աստուծոյ Յուսիկն, զոր անուանել յայտնեալ է Յուսիկ՝ ծանրանամ, և զանուն սքանչելեացն ոչ ոք հոգացեալ պատմեաց մեզ, այլ ամենագէտն գրեալ պահէ յօր մեծ այցելութեանն և պարգևէ առատապէս զվարձս վաստակոց նորա ընդ հաճոյս անուան իւրոյ։ Ասէր և ոչ լռէր զխնամս մեծամեծս և զօգնութիւն հզօրին զոր արարեալ էր նմա. և թէ որպէս ի Վարդգէս յայտնեալ

Քրիստոսի զխորհուրդ թագաւորին ծանոյց նմա, և նոյն ուղեկցեալ առաջնորդեաց նմա յուսով։ «Մեծարոյ, ասէր, և հաւատարիմ առաջի Դենշապհոյ համբարակապետի երևեցոյց զիս, մինչ զի աղաչելով զիս և բռնի տանելով անօրինին ի ձեռն հզօրին Աստուծոյ ի տեղի տենչալի նահատակութեան սրբոցն, որում կամաց հնարաւոր է ամենայն. որ եղէ արժանի տեսանել զամենայն, զոր ոչ կարծէի տեսանել, և լսել մի ըստ միոջէ, որում ոչ արժանի լսելոյ համարէի զանձն իմ. զհարցումն բռնաւորացն և զպատասխանիսն միոյ միոյ սրբոցն, զաղօթս և զկատարումն զիւրաքանչիւր անձին տեսի կարգաւ և լուայ. ահա արդ և մեծի մասին, ձերոյ անձանձրոյթ խնդրելով՝ զիս անարժանս արժանի արար շնորհ սուրբ Երրորդութեանն, մինչև երկնաւոր զանձու նըշխարացն սրբոցն գալ լինել ձեզ բերող։ Փախոյց ամօթով զպահապանսն տագնապեալս, զարհուրեցոյց զանհաւատ զվերակացուացն զսիրտս, ցրուեաց զանմիտ թագաւորին զխորհուրդս և բարձրացոյց զանուն եկեղեցւոյ իւրոյ սրբոյ»։ Զայսպիսի բանս պարծանաց և խնդութեան պատմէր անձանձրոյթ երանելի վաճառականն՝ ամենայն հաւատացելոցն ի Քրիստոս. որ էր երբեմն վաճառական երկրաւոր զանձուն՝ և եղև յանկարծ վաճառական բարի գործովք պատուական

մեծի երկնաւոր գանձուն մարտիրոսական նշխարաց։

Նոյն խօսք և մխիթարութիւն էր յաւէտ կապելոց նախարարացն Հայոց յելս և ի մուտս իւրեանց, ի նստել ի տան և յառնել, ի տօնս և յամսագլուխս. զոր և պատմեալ անյագ ցնծութեամբ՝ զուարճացուցանէին նորոգելով զամենայն մեղկեալ միտս լսողացն և հաստատէին ի հաւատս արդարութեան։ Եւ մանաւանդ տէրն Արշարունեաց Կամսարականն Արշաւիր, որ յամենայն ժամու ի տուէ և ի գիշերի՝ վարդապետութիւն սրբոցն, և մանաւանդ խօսք և հոգևոր խրատ սրբոյն Ղևոնդի, և պատասխանիք իւրաքանչիւր ուրուք ըստ հարցմանն սպանողացն, և աղօթք միոյ միոյ ի ժամ կատարմանն եղեալք՝ այն էր նորա հոգւոյն կերակուր և որոճումն քաղցր, զոր առէր և ընդ զուբողայս սաղմոսին միաբանեալ՝ պատմէր անձանձրոյթ հանապազ։ Զոր և մեր յոլովագոյն լուեալ ի հրաշալի Կամսարականէն՝ գրեցաք յօժարապէս հոգալով. զոր թէպէտ ըստ տկարամտութեան մերոյ ոչ եղեաք բաւական յիշել զբովանդակն ի կարգի, այլ և ոչ բնաւ զտեալ անյուշք՝ յապաղեալ մոռացաք ինչ ծուլանալով։

ԾԸ. Եւ մտեալ թագաւորին Յազկերտի ըստ կարգելոյ ժամանակին յաստանն ի Վրկան և միա-

համօրէն ամենայն աւագանւոյն և զօրացն որ ընդ նմա էին՝ համարձակութիւն այնուհետև տային բնակիչք շահաստանին որք ի Նիւշապուհն էին, ըստ հրամանին Դենշապհոյ, նախարարացն Հայոց որք ի դղեկին ի կապանս էին՝ արձակել զմանկունս իւրեանց և կամ զայլ ոք որ ընդ նոսա լինէին՝ ի պէտս արբանեկութեան ուր և կամիցին։ Զոր իբրև լուան երանելի երիցունքն Խորէն և Աբրահամ՝ վաղվաղակի փութով ի Վրկան հասանէին, և անկեալք հրապարակաւ առաջի ամբարապետին Դենշապհոյ՝ բողոք բարձեալ ասէին, եթէ «Դու յորժամ զհոգևոր տեարսն մեր և զվարդապետս ի Նիւշապհոյ առեր գնացեր, ընդ որս և մեք կազմեցաք ուղեկից լինել, և դու բռնաբար հրամայեցեր խիստ պահպանութեամբ արգելուլ զմեզ անդէն մինչև ցայժմ. արդ եթէ տարեալ ուրեք յերկիր օտար և յանդարձ անցուցէք զնոսա՝ առնելով բարերարութիւն պատմեցէք մեզ, երթալ և մեզ լինել անդարձ ընդ նոսա. այլ կեալ անդէն և վախճանիլ պատրաստեմք, տեսանելով ևեթ զնոսա, ցանկամք արժանի լինել. և եթէ սպանէք զնոսա՝ կամեցարուք և ի վերայ մեր տալ զնոյն հրաման, զոր պատուական և մեծարգոյ համարէաք զմահն այնպիսի քան զամենայն զփառս և զմեծութիւնս աշխարհիս»։

Եւ Վեհդենշապուհ լուեալ զայնպիսի բանս ի նոցանէն, և ընդ համարձակութիւն աներկիւղածութեան արանցն զարմացեալ ինքն և ամենայն բազմութիւն հրապարակին՝ պատասխանի տուեալ ասաց ցերանելիսն, թէ «Զճանապարհ վարդապետացն ձերոց ոչ ոք ցուցանէ. բայց վասն ձեր հարցանեմք ցարքայից արքայ. նա իշխէ զոր ինչ հրաման տայ ի վերայ ձեր»։ Եւ մտեալ ի ներքս Դենշապուհ՝ պատմէր թագաւորին Յազկերտի զամենայն բանս և զխնդիրս երանելի երիցանցն։ Եւ թագաւորին հրաման տուեալ ասէ. «Թէ ի նոցա վերայ վնաս ինչ ոք յայտ չառնէ, և դատախազ ոք չէ զհետ՝ երկիր պագցեն արեգական և պատուել զկրակն յանձն առցեն, և ընկալեալ զպարգևս մեծամեծս ի մէնջ՝ արձակեսցին յաշխարհն իւրեանց. ապա թէ չհաւանեսցին յանձն առնուլ զմեր հրաման՝ պատուհաս կրեսցեն խեղութեամբ, և երթեալ յԱսորեստան մշակութիւն արասցեն ընդ արքունի մշակսն, և ի հարկի կայցեն մինչև ցվախճան իւրեանց»։ Եւ եկեալ Դենշապուհ ասաց ցերանելի երէցն Յոբէն և ցերանելի երէցն Աբրահամ զհրաման թագաւորին։ Եւ լուեալ զայս պատուական քահանայիցն՝ ետուն պատասխանի որպէս ընդ մի բերան և ասեն. «Մեք ոչ միայն խեղանաց ևեթ պատրաստ եմք վասն անուանն Քրիստոսի, այլ

և քերանաց և մահու։ Այլ վասն արեգական երկրպագութեանդ որ ասէք՝ մեք ընդ ձեր մոլորութեանդ ապշութիւն տրտմեալք խռովիմք, և խնդրեմք յԱստուծոյ զգալ ձեզ ի թմրութենէ անգիտութեանդ այդորիկ, թող թէ մեզ նմանել ձեզ. և մի՛ լիցի՝ թողեալ զարարիչն՝ արարածոց երկիր պագանել»։

Եւ լուեալ զայսպիսի պատասխանիս աներկիւղ՝ իշխանացն ի բերանոյ երանելի երիցանցն՝ կատարեցին զհրամայեալսն ի թագաւորէն։ Եւ կորեալ զերկոցունց զականջսն՝ ետուն տանել յԱսորեստան, ի գաւառն որ անուանեալ կոչի Շափուլ, կալ անդ նոցա ի հարկի և առնել մշակութիւն արքունի։ Եւ լուեալ զայս հաւատացելոցն աշխարհին որք յԱսորեստանին էին, զերթս երանելեացն անդր՝ ընդ առաջ ելին նոցա խնդութեամբ և պատուեցին զնոսա որպէս զնշխարս նահատակելոցն սրբոց. որք և արժանի իսկ էին այնպիսի մեծարանաց. նա և զկարասի իւրաքանչիւր ուրուք զինչ և ունէր՝ բերեալ դնէին առ ոտս երանելեացն, առնուլ և մատակարարել ի պէտս հոգևոր մասին ի փրկութիւն անձանց իւրեանց և ընտանեաց։ Եւ երանելի երիցանցն ընկալեալ յընծայից հաւատացելոցն ըստ արժանի մասն ինչ՝ նոցին իսկ տային տանել յԱպար

աշխարհ կալելոց նախարարացն Հայոց. որք խնդութեամբ և բազում յօժարութեամբ իւրաքանչիւր ոք աղաչէր զերանելիսն՝ առնել արժանի այնպիսի հոգևոր ճանապարհի։ Էր զի երանելի երէցն Աբրահամ, առեալ զուրս հարաւային կողմանցն Ասորեստանեայցն, տարեալ մատակարարէր կալելոց նահատակացն Հայոց, ըստ իւրաքանչիւր պիտոյից. և արարեալ զայս այսպէս բազում անգամ կարգաւ՝ քրիստոնէից աշխարհին, և ապա իսկ ինքն երանելի երէցն Աբրահամ բազում ամս, մինչև յարձակումն կալելոց նախարարացն Հայոց աշխարհին, անվեհեր լինէր նոցա թոշակատար ի հաւատացելոց աշխարհին տուողաց։ Եւ կեցեալ ամս երանելւոյ երիցուն Տարևնայ անդէն յԱսորեստանի վախճանիւր։

Իսկ երանելի երէցն Աբրահամ, երաշխաւորութեամբ հաւատացելոց աշխարհին, որք զտունս իւրեանց և զարարս փոխանակ ընդ հարկի նորա գրեցին յարքունիս ցվախճան նորա, և կատարեցին զկարգեալսն անվեհեր յաղագս նորա, արձակեալ զերանելի այրն՝ եկն ի Հայս։ Որոյ տեան իսկ իւր առանց ամենայն երկբայութեան զկերպարանս հրեշտակի ցուցեալ ծանուցանէր ամենայն տեսողաց զայրն։ Եւ ձեռնադրեալ յաստիճան եպիսկոպոսութեան աշխարհին Բզնունեաց՝

բազում ուղղութեանց աշխարհին մարդկան լինէր ուսուցիչ, և վախճանէր ի նմին կարգի ի բարւոք ծերութեան։ Որում արժանի եղիցուք և մեք ի Քրիստոս Յիսուս ի տէր մեր, և նմա փառք յաւիտեանս. ամէն։

ԴՐՈՒԱԳ Գ.

ԾԹ. Արդ՝ դարձեալք անդրէն յառաջին դրուագն՝ գրեսցուք ի կարգի։ Իսկ յամին եօթնևտասներորդի Յազկերտի արքայի իշխանն Վրաց Աշուշայ աղաչէր զաւագս դրանն արքունի, բազում և անհամար կարասի ծախեալ իւրաքանչիւր ումեք, և մանաւանդ առաւել անօրէն հազարապետին Միհրներսեհի. զոր մեծաւ ջանիւ և սաստիկ աշխատութեամբ հաւանեցուցեալ՝ տայր առնել զթագաւորն Յազկերտ, զի շնորհեսցէ նմա զորդիս երանելւոյ նահատակին Հմայեկայ, ի տոհմէն Մամիկոնէից, զոր առեալ էր նենգաւոր իշխանին Սիւնեաց Վասակայ ի դայեկաց՝ որպէս զորդիս մահապարտաց, և տարեալ էր ի դուռն, զի մեռցին. որք էին յոյժ տղայք։ Եւ մարդասիրին Աստուծոյ, բարեխօսութեամբ սրբոյ արեան հարց նոցա, հաւանեցուցեալ զմիտս թագաւորին՝ պարգևեաց Աշուշայի, որպէս կարի առն սիրելւոյ և փառաւորի՝ զանհաւատալի ամենեցուն զմեծ նորա խնդիրն։

Եւ Աշուշայի տեսեալ զայն և ընկալեալ ի թագաւորէն զմեծն պարգև՝ յարուցեալ ի խորանին առաջի ամենեցուն անկեալ յերկիր հոլովէր այսր և անդր, և ապա հարկանէր զգլուխ ի գետինն. այսպէս կատարէր զերկրպագութիւնն։ Եւ տեսեալ զայս թագաւորին և ամենեցուն որ ի խորանին էին, և զարմացեալք մեծապէս, թէ զի՞նչ արար այրն, հարցանէր ցնա թագաւորն, թէ «Վրաց բդեշխ, զի՞նչ է այդ նոր իմն գործ, զոր ցուցեր դու մեզ այսօր»։ Եւ պատասխանի տուեալ Աշուշայի՝ ասաց, թէ «Բարերար արքայ, դուք ինձ նոր պարգև շնորհեցէք, զոր այլ իմ ընկերաց ծառայի ի ձէնջ չէր գտեալ. և ինձ արժան է նոր երկրպագութեամբ երկիր պագանել ձեզ, զոր ձեր յայլ ծառայէ զայնպիսի երկրպագութիւն երբէք չէր տեսեալ»։ Եւ լուեալ զայսպիսի բանս թագաւորին յԱշուշայէ և ամենայն բազմութեան աւագանւոյն՝ յոյժ գովեցին զայրն և մեծապէս զարմացան։

Կ. Եւ կեցեալ Յազկերտի թագաւորին Պարսից զչափ ժամանակի կենաց իւրոց՝ վախճանէր ի Փառսում։ Եւ թագաւորեցին նորա երկու որդիքն, հակառակելով ընդ միմեանս. և դիմեալք ի վերայ միմեանց պատերազմաւ՝ յաղթահարեալ սպան կրսերն զաւագն և ինքն թագաւորեաց, որում անունն էր Պերոզ։ Եւ ի նմին ամի թա-

զուարութեանն իւրոյ առաքեաց զՅըզդամէշնասպ զիւր զայեակորդին, զոր կարի յոյժ սիրէր առաւելապէս, և հրաման ետ արձակել զնախարարսն Հայոց ի կապանաց և կարգել նոցա ռոճիկ ի Հրև. «Կայցեն, ասէ, անդէն այրուձիով և կատարեսցեն զգործ՝ որ ինչ և դիցէ նոցա Աշտատ հայրն Յըզդամէշնասպայ»։ Եւ եկեալ Յըզդամէշնասպն՝ ետ նոցա աւետիս ասելով, եթէ «Արքայից արքայ զմահապարտութիւնն եթող ձեզ, և ի կապանացդ հրամայեաց արձակել, և կարգեաց ձեզ ռոճիկ ի Հրև, և կանանց ձերոց յաշխարհի իւրեանց. և ձեզ հրաման ետ կալ ի գործ արքունի, և լսել ամենայն բանի և կատարել՝ զոր հայր իմ Աշտատ հրամայէ ձեզ»։ Եւ լուեալ նախարարացն Հայոց զայս ամենայն բանս Յըզդամէշնասպայ՝ ետուն փառս Աստուծոյ, հոգովքն իւրեանց և բարբառի. յորմէ և կատարելապէս և այլ բարւոյ, բարեխօսութեամբ նշխարաց սրբոցն, սպասէին երկայնմտութեամբ։

Եւ ի տեսանել զնախարարսն Հայոց Յըզդամէշնասպայ և առ սակաւ սակաւ ընդելնուլ ընդ նոսա՝ շնորհեցաւ որպէս յաստուածայինն ակնարկութենէն, խնամարկեալ սիրեաց զԿամսարականն Արշաւիր ըստ սիրոյն Յովնաթանայ զԴաւիթ. յաղագս և այլոց նախարարացն Հայոց հոգայր բարեխօսութեամբ հանապազ։ Տարեալ այնուհետև զնախարարսն Հայոց ի Հրև, և կարգեալ իւրաքանչիւր ումեք ռոճիկս՝ զումարէին զնոսա ի ձեռն Աշտատայ, ունել զնոսա ի գործ պատերազմի։ Զորս մեծարեալ յարգեաց Աստուած առաջի զօրագլխի զնդին՝ յաջողելով նոցա քաջութիւն երևելապէս, այլ և առաջի ամենայն քաղաքացեացն Հրևայ և գաւառին՝ շնորհելով աջոյ Բարձրելոյն բազում և ազգի ազգի բժշկութիւնս ախտաժետաց ի նշխարաց սրբոցն, զոր ունէին քահանայքն որ առ նոսա էին՝ գաղտ առ ինքեանս. վասն որոյ հռչակեալ անուանեցան ի զօրագլխէն և յամենայն գաւառին՝ քաջք և զարմանալիք։ Եւ իշխանն Հրևայ Հրև-շնումշապուհ սիրէր զկապեալսն Հայոց յոյժ, և զքաջութիւն նոցա և զլաւ բարս և զմարթչութիւնն բազում անգամ գրով ծանուցանէր մեծամեծացն ի դուռն և իւրոց սիրելեացն որք ի հրապարակին էին։

ՂԱ. Եւ վասն զի բազումք իշխէին խուզել զերանելի կապելոցն զակարանաւ ինչ մարմնով, զնոյն և հարցանել յանդգնէին. որոց մոռացեալ յիւրեանց ականն զգերանն, ըստ բանի Փրկչին՝ անձնահաճ անապարծութեամբ մատուցեալ յայլոց ական զշիւղ կրկանէն։ Եւ իմ լուեալ զայս՝ դողացեալ զարհուրիմ. քանզի հայեցեալ ի կամաւոր նոցա յաղագս յաւիտենից յուսոյն զանազան տանջանացն մասունս, և տեսեալ զմեծ նո-

ցս զանողութիւն համբերութեանն,—արհամարհելով զմեծութիւն, առ ոչինչ համարելով զիշխանութիւն, հեռանալով յընչից, տալով աներկիւղ զանձինս ի մահ, և բազմաժամանակեայ համբերել կապանաց, տարեալ բանդից և թշնամանաց, յանձն առնուլ զանարգութիւն քան զփառս, տանջիլ ի քաղցոյ, հաշիլ ի ծարաւոյ, ատել զընչից յափշտակութիւնս, ախորժել զաղքատութեան վիճակն, անարգել զփափկութիւն, սիրեցեալ զխստամբերութիւն,—և զայլ բազում մասունս կարեաց զանհամարս և սաստիկս, զոր յիւրեանց մարմինս մարդիկն այն կրեցին ախորժելով՝ չիշխեմ բնաւ և ոչ յիշել զակարացեալ մասն ինչ յայնպիսեաց անձինս. որպէս զերանելի մարգարէիցն և զսուրբ առաքելոցն բազում ինչ տեսանելով ուղղութիւնս՝ չեմք արժանի և ոչ նկատել զմի ինչ մասն մարդկային ի նոսա, որք լցեալքս եմք բիւր չարեօք, զոր անգամ և ոչ յիշեմք երբէք զմերն և կամ զմտաւ ածեալ զղջանամք: Մին միայն է արդար և սուրբ, որ ասացն, թէ «Ես միայն յաղթեցի աշխարհի»:

Իսկ ոմանք ի կապելոց նախարարացն յայնցանէ, որում ականատես իսկ եղաք, արդարև յերկրի երկնաւորք էին և ի մարմնի հրեշտակք երևէին: Որոց կարգեալ անձամբ անձանց դպրոց, և ուսեալ զկատակարանս եկեղեցւոյ՝ հոգևոր կրո-

նիւք զանապատական առաքինեաց զվարս տպաւորեալ յանձինս իւրեանց՝ անվեհեր կատարէին կարգեալ կանոնս զուրդայից և կարգացմունս ընթերցուածոց. զցայգ և զցերեկ յոլովէին ի նոյն անդադար, ի գումարտակի որպէս ի տան. երբեմն յայտնի և երբեմն ըստ ժամանակին ի ծածուկ զնոյն աճեցուցանել ոչ յապաղէին. վառեալք զինու՝ ընդ միտս իւրեանց պաշտէին. յարձակեալք ի վերայ թշնամեաց՝ յաղօթս կային ի սիրտս իւրեանց. և յամենայն կուսոյ, օգնականութեամբ հզօրին, ողջանդամք յաղթողք և անուանիք դառնային: Եւ որք յաղագս ծերութեան և կամ ծանրամտութեան, ըստ մարմնոյ բնութեան, ուսանել ոչ զօրէին՝ համայն յերկար աղօթիւք և անվաստակ յոտն կալով առաւել ևս կամաւոր յօժարութեամբ անքուն և անհանգիստ լինէին. և էր տեսանել զամենեսեան որդիս լուսոյ և մանկունս արքայութեան:

Նոյնպէս և կանայք, որոց նահատակեալ մարտիրոսացան արքն, և այլոց կանանց, որոց էին ի կապանս արքն ի Հրև՝ բազում պարկեշտասէր առաքինութեամբ մի զմիով ելևելս առնէին, զօր ամենայն մեռանելով ամենայն ախտից. ըստ բանի մարգարէին կենդանի մարտիրոսք էին. առ որս յաղթի բան՝ ասել որոշողութեամբ զսաստիկ վարուցն նոցա ճգնութիւնս, որք անցուցին

զբազում արամբք, և զընական ակարութիւն մարմնոյ կանանց զօրացուցեալ առաւել քան զարանց՝ քաջայաղթողք եղեն։ Կանայք փափուկք, դստերք նախարարացն և կանայք աւագաց, փոխանակ նաշխոյ կօրեակ ուտէին, և փոխանակ պարզ գինւոյ ջուր չափով ըմպէին. փոխանակ կերպասեայ ոսկէհուռ զգեստուցն խոշոր բրդեայս զգենուին, և փոխանակ բազմադիմի անկողնոցն փրխայիւք ի վերայ երկրի գետնատարածք լինէին. և որք յառաջագոյն յամբանային ի քուն՝ նմանեալք վերնոցն անքունք եղեն։ Զօծան իւղով, չյարմարեցին սանտրով զհեր գլխոյ իւրեանց. և որում անհնար է յաղթել կանանց, շատխօսութեան և սաէպ ընդ քօղով այսր անդր հայեցողութեան զաչս յածելոյ՝ ... ի սաէպ, և ցածուցին զլեզուս իւրեանց յաւելորդ խօսից։

Յորոց խնդրուածս և ի վաստակս ի միասին արանց և կանանց ամենողորմն Աստուած հայեցեալ՝ յիշեաց զնահատակութիւն սրբոյն Վարդանայ և զամենայն միաբանելոցն ընդ նմա, և զբարեխօսութիւն վկայելոց քահանայիցն Աստուծոյ, շնորհեալ պարգևեաց դառնալ կապելոցն յաշխարհս Հայոց։ Որք եկեալ ի տունս իւրաքանչիւր յամի վեցերորդի թագաւորութեանն Պերոզի, և կեցեալք իւրաքանչիւր ոք ըստ սահմանելոյ ի Տեառնէ՝ վախճանեալք թաղեցան ի դիրս

հարց իւրեանց խաղաղութեամբ ըստ Աստուծոյ հաճոյից, օրհնեալք ամենեքեան ի բերանոյ սուրբ կաթողիկոսին Գիւտայ։

ԿԲ. Քանզի յետ կատարման սրբոյ կաթողիկոսին Յովսեփայ յաջորդեաց զկաթողիկոսութիւնն յաշխարհիս Հայոց տէր Մելիտէ, որ էր յազգէն Մանազկերտեցւոց. և զհետ նորա տէր Մովսէս, որ էր և նա ի նոյն ազգէ։ Եւ ապա ըստ Աստուծոյ տեսչութեանն յաջորդեաց զկաթողիկոսութիւն աշխարհիս Հայոց տէր Գիւտ, որ էր ի գաւառէն Տայոց, ի գեղջէն Արահեզայ, այր լի գիտութեամբ հայոյս և աւելեալ յունին, յորդասաց բանիւ և առատաբուղխ վարդապետութեամբ. զոր ոչ երբէք արգելոյր անգիտութեանն ակարութիւն, այլ զծածուկս ասացեալ Հոգւոյն՝ նոյն սուրբ Հոգւոյն շնորհ յայտ արարեալ նովաւ՝ լուսաւորապէս ուսուցանէր բովանդակ ժողովրդոց. որոյ բանք իւր նման յորդառատ անձրևի զամենայն լսողի ծաղկեցուցեալ պտղաբերէր զոգիս։

Եւ զմնացեալ զեռևս ի ազատութեան հասակի զօրգիս նահատակելոցն ընդ սրբոյն Վարդանայ, որք ի նոյն տոհմէ Մամիկոնէիցն էին և կամ որք ի տոհմէ Կամսարականացն և կամ յայլ ազգաց, կանայք նահատակելոցն արանց և կապելոց ի դրանն, թէպէտ և ի նեղութեան էին,

սակայն ուսուցեալ և բազում հոգողութեամբ ուսուցանել տուեալ և խրատեալ՝ ոչ իբրև զանփոյթս և զանպիտան կանայս, այլ իբրև զքաջայրս՝ զառաջիկայ զօգտաբեր շքեղաբար հրահանգս մանկանցն հոգացեալ լինէին։ Եւ մանաւանդ կին նահատակին Հմայեկայ Մամիկոնէի եղբօր սրբոյն Վարդանայ, որ եղև կին անուանի և առաւելեալ ամենայն լաւ և մտաւոր մասամբք յամենայն կանայս ի Հայաստան աշխարհիս. որ սնոյց և խրատեաց զորդիսն իւր յաշխարհին Վրաց, ի տան Աշուշայի Վրաց բդեշխի, զորս բդեշխն Վրաց Աշուշայ խնդրեաց պարգևս ի յարքայէն Պարսից Յազկերտէ, ըստ առաջադրելոցն կարգի, և ածեալ ետ ցմայրն իւրեանց, որում անուն էր Ձուիկ. վասն զի զքոյրն Ձուկայ ունէր ի կնութեան բդեշխն Վրաց Աշուշայ, որում անուն էր Անուշվռամ։ Եւ սնուցեալ անդ մանկունքն և ուսեալ՝ յառաջադէմք էին յամենայնի և հռչակաւորք. որք մինչ դեռևս ի տիս մանկութեան էին՝ ամենայն տեսանողաց երևէին աջողակք և զարմանալիք. որում անուն էր առաջնոյն Վահան, և երկրորդին Վասակ, և երրորդին Արտաշէս։ Բայց էր նոցա միւս ևս եղբայր կրսեր, անուն Վարդ, որ էր մնացեալ տղայ ի դայեակս իւր ի Տայս։

ԿԹ. Զայս տեսանելով, որք ի ժամանակին

իւրաքանչիւր ի տունս որպէս զաղապաղողի հարանօք իբրև զանպիտանս զասնէին, ի Պարսկաց զանուանէրութիւնն գնեալ ուրացութեամբ ըստ անարժանութեանն, և ոչ ախրացեալք աստուածպաշտութեամբ իբրև զարժանաւորս, արք անմիտք և վատակարք, անպիտանք և ոչ պիտանիք, վատք և ոչ քաջք. յորոց ոմանք ի լեռնախոյզ աւազակաց ի մէջ անցեալ ուրացութեամբ վերատէին, և ոմանք կատակութեամբ աստուածս գնէին, և զաստուածս և զանմիտ վաճառականն ի միասին թշնամանէին. անմարդք ի սոյգ մարդկանէ, և անարժանք և անծանօթք յազգէ տոհմկաց։ Եւ էր այնուհետև տեսանել յաշխարհիս Հայոց զլաւութիւն հեռացեալ, զիմաստութիւն կորուսեալ, զքաջութիւն հեռացեալ և մեռեալ, զքրիստոնէութիւն թաքուցեալ. և որ երբեմն քաջանուն զօրքն Հայոց ի մէջ այլ զօրացն ամենայնի երևէին, և զօրապլուխք անուանիք և յաղթողք՝ ապա ծաղր էին ամենեցուն և կատականք. մինչև ինքն իսկ թագաւորն Պերոզ յայտնապէս նախատելով երբեմն առաջի ամենայն ատենին ասէր, թէ «Այր անպիտան և զունդ յետին, որ զամ մի յիմ իշխանութիւնն է՝ Ասորւոց է. բայց քան զԱսորի՝ Հայն է այր յետին և անպիտան»։ Եւ էր լուրն այն արժանի լալոյ և ողբալոյ։

Եւ այնպիսի անպիտան իշխանք ժամանակին իբրև տեսանէին օր ըստ օրէ զաճումն յառաջադիմութեան յորդւոց ազգի նահապետակելոց Մամիկոնէից, զոր ոչ ի տուչութենէ մարդոյ վստահեալ ունէին յանձինս, այլ օգնութեամբ վերին խնամակալութեան, ի բարեխօսութենէ սուրբ արեան նախնեացն իւրեանց, զոր ի վերայ սուրբ եկեղեցւոյս Հայոց հեղլին յօժարութեամբ, կային աներկիւղապէս ի մէջ անուանեալ իշխանացն Հայոց, որպէս ի մէջ թշնամեաց։ Թէպէտ և արհամարհեալք էին առ նախանձու, սակայն լաւագոյնք էին և երևէին յամենայնի, և ականաւորք ի խորհրդի, մատուրք և իմաստնագիւտք. ի նետաձգութեանն գեղեցկաձիգք և գիպեցուցողք, յորս՝ թեթևաշարժք և նախասպանք, յերկոցունց ձեռաց աջողակք, և յամենայն կողմանս ուղղակիք և շնորհալիցք. զորոց ձանձրացուցանէին բազմածառայքն զանծառայիցն զգուրսն, խնդրելով հանապազ զմիս այլ և այլ որսոց, և կամ այլ պատուական և մեծագին գիւտից խընդրովք ըստ իւրաքանչիւր աշխարհաց։ Նոքօք շքեղանային ընթրիք ամենայն տանուտերանց Հայոց. նոքօք զարդարէին յամենայն տունս օտարք և ընտանիք։ Նմանեցուցեալ ինքեանց ի յառաջանալ փութային և զորդիս երանելւոյ Կամսարականին Արշաւրայ տեառնն Արշարունեաց, որք

և ազգախառն իւրեանց էին ծնունդք դստեր մարտիրոսին Վարդանայ. խրատել և հրահանգել ըստ իւրեանց իմաստութեան և արուեստի ջանային։

Եւ զայսպիսի ինչ բարւոյ մասունս առնել առատ և հոգալ՝ առաւել ևս կամաւոր յօժարութեամբ յորդորագոյն էր աւագ որդին սրբոյն Հմայեկայ, որում անուն էր Վահան։ Քանզի էր այր մտացի, առողջախորհուրդ և բարեսէր. յոր գործ և ձեռն արկանէր գործել՝ Տէր յաջողէր ի ձեռս նորա, և զօրանայր. նա և գործակալք Պարսիկք որ գային ի դրանէ, թէպէտ ոչ կամաւ, այլ ըստ Աստուծոյ սադրելոյ սիրէին զնա և պատուէին։ Որք և առաջի թագաւորին Պարսից զովէին զլաւութիւն առնն և անմոռաց յիշէին. մինչև ինքն իսկ թագաւորն Պերոզ գլխովին ծանեաւ զնա և առ լաւ ունէր, և յանդիման ամենեցուն զովէր և արժանի պատուոյ հաշուէր։ Բայց արժանի ըստ նորա իմաստից և քաջութեանն թէպէտ և ածէր զմտաւ պատուել զնա, այլ յիշելով զհարցն և զնախնեացն նորա զիրս և զգործս, և որպէս հանապազ ընդդիմութեամբ և պատերազմաւ աշխատ կալեալ էր զնոսա՝ յապաղեալ կասէր, և լռեալ թագուցանէր զարժան պատիւ տալ նոցա. մանաւանդ իբրև հասպատէպ լսէր զնախանձորդացն զբանսարկութիւն,

որք առ վտանգի ժամանակի տանուտեարք Հայոց անուանեալ էին, զորս կարի առաւելապէս երկեցուցանէր ահումն յառաջագիմութեան Մամիկոնէին Վահանայ. կասկածէր երկիւղիւ առ ի յառաջիկայն՝ զանարժան գոռոզացելոցն բեկանել զփքառս:

Իսկ լաւ ոք այր յանկարծ և կամ արժանաւոր թէպէտ և էր ի ժամանակին, որպէս լաւ այր Բաբիկն Սիւնի և կամ սքանչելին Առնակն Ամատունի և կամ այլ ոք նման նոցին, ի հոգէապանութենէ մոլեկան թագաւորին և ի կատաղութենէ ամբարշտեալ ժամանակին իշխանացն, որպէս նապաստակք ի սլացմանէ գիշակեր արծուեաց, ի ծերպս վիմաց և կամ ի մացառուտ տեղիս մայրեաց զօղեալք թաքչէին. կարեւոր համարէին համբերութեամբ ի քրիստոնէութեան կարգի վախճանել, քան թէ փառախնդիր յածմամբ պատահել ուրացութեան և կորնչել: Լաւ համարէին ըստ բանի Գրոյն զնախատինս վասն Քրիստոսի, քան առ ժամանակ մի թաթաւել ընդ մնոտի փառս աշխարհիս, և յաւիտենից տանջանացն լինել ժառանգ. որք իբրև զԲաբելոնի հնոցին բոց տեսանէին բարձրացեալ զամբարշտութեանն կիզումն, և ոչ ոք էր որ շիջուցանէր: Ժողովեալք նստէին առ սուրբ քահանայապետին Հայոց Գիւտայ, որ ոչ երբէք լռէր յարտասուելոյ

զմոխրամոխրացն զմոլորութիւնս, որ խնդրէր լսելեայն պաճարանս հայթայթանաց հանդերձ նոքօք. երբեմն փախչել յօտարութիւն, և երբեմն ի խնդիր լինել օգնականութեան և ապաստանել: Առաքէին զաղս և պատգամաւորս միանգամ և երկիցս առ թագաւորն Յունաց Լևոն. որոյ թէպէտ և յանձն առեալ կամէր օգնել՝ յերկարէր ժամն և խափանէին խորհեալքն:

ԿԴ. Սկսանէր այնուհետև սուրբ կաթողիկոսն Հայոց Գիւտ առ ի չժուժալ սրտին՝ յայտնապէս ախութեամբ զրգռել ընդ անօրէն ուրացելոցն, և սիրել և պատուել զկողմն տառապելոց հաւատացելոցն: Եւ մանաւանդ առ վասթարս ունէր և արհամարհէր զՄախայն Գադիշոյ, որ զօրագլուխն և քաջալերիչն էր ամենայն ամբարշտելոցն դասու: Որոյ չկարացեալ տանել արհամարհանաց սրբոյ կաթողիկոսին Հայոց Գիւտայ՝ զօդեալ ընդ բանս թշնամութեան՝ ամբաստան լինէր զնմանէ առ թագաւորն Պարսից Պերոզ, ասելով, եթէ «Զմարդիկ, որ զկամաց քոց զհրաման կամին կատարել և զքո օրէնս խորհին յանձն առնուլ և սիրել՝ կոչէ առ ինքն, և է որ ինչ տալով, և է զորս քաղցր բանիւք պատրէ, և յիրացն ի բաց դարձուցանէ: Վասն զի բազումք եկեալ են առ իս և յանձն առեալ ունել զօրէնս քո. և նորա կոչեալ առ ինքն՝ պատրանօք ի բաց

տուեալ է թողուլ զիրսն և արհամարհել. այլ և զմեզ, որ զքեզ սիրեմք և արեգական և կրակի երկիր պագանեմք և կամաց քոց ծառայեմք՝ ատեայ և թշնամանէ։ Եւ ինքն ընդ կայսեր խօսի և պատուական ընծայիւք հպատակէ նմա և մեծամեծացն որ ի դրան նորա են»։ Եւ այլ բազում բանիւք ըստ օրինի թշնամւոյ խօսէր ըստ կամի։

Եւ լուեալ զայսպիսի բանս ամբաստանութեան թագաւորին Պարսից Պերոզի ի Մախազէն Գադիշոյէ՝ զայրացեալ սրամտութեամբ հրաման տայր՝ սրբոյ կաթողիկոսին Հայոց ի դուռն հասանել և անդ պատասխանի տանել բանից դատախազին։ Իսկ երանելի կաթողիկոսն Հայոց Գիւտ կամաւ և յօժարութեամբ ի դուռն երթայր և յանդիման լինէր աւագաց դրանն։ Որոց առաջի շքեղացուցեալ զսուրբ այրն զօրութեան վերնոյն՝ տեսանէր ամենայն մարդ զերեսս նորա իբրև զերեսս հրեշտակի. յորմէ և հեթանոսք մեծաւ զգուշութեամբ խորշեալ պատկառէին ի նմանէ։ Այլ քրիստոնեայքն և եպիսկոպոսն Տիզբոնի և Խուժաստանի և Հրևեայ, և ամենայն կողմանցն այնոցիկ երիցունք և սարկաւագունք երկուցեալ դողային ի սրբոյն որպէս ի մարգարէէ տեառն Աստուծոյ։

Եւ լուեալ թագաւորին Պերոզի զերթալ

սրբոյն Գիւտայ՝ յղէր առ նա մի ըստ միոջէ զամենայն բանս ամբաստանութեանն Մախազու, զՅրդատավշնասպն զորդի Աշտատայ ի Միհրան տանէ։ Եւ սրբոյ կաթողիկոսին Գիւտայ պատասխանի արարեալ բանից թագաւորին՝ ասէր. «Ոչ են ամենայն ասացեալքդ Մախազու զինէն առ ձեզ՝ սուտ. այլ են որ արդար են, և են որ ոչ են ստոյգ արդար։ Քանզի սիրել զքրիստոնէութիւն և որ ոք քրիստոնեայ է՝ գայդ ոչ այսօր ընտրեալ պահեմ յանձին իմում, այլ ի մանկութենէ իմմէ. և զամենայն մարդ որ վրիպեալ է ի ճշմարտութենէն՝ ատեմ. և կամիմ, թէ ամենայն, որ ի ճշմարտութենէն մոլորիլ կամէր և գնալ զճանապարհ որ ոչ է ուղիղ, և զոյր հնար բռնութեամբ և կամ աղաչելով, այլ թէ և կարաւով կարէի հաւանեցուցանել՝ ջանայի անվեհեր մտօք և ոչ տայի կորնչել այնպիսւոյն զանգիւտ կորուստն։ Այլ որ ասեն, թէ երթեալք նորա ի Հոռոմս՝ ոչ ըստ զօրս կարծեաց և խօսիցն այդպէս են իրքն, քանզի սուտ է. այլ վասն զի զդպրութիւն գիտութեանս մերոյ և զիմաստ բանաւոր ուսմանց յաշխարհին Հոռոմոց ուսեալ եմ, և են իմ անդ ծանօթք բազում և ուսումնակիցք. այլ և զկերպարան հանդերձիցս զոր ունիմքս մեք՝ անտի գնեմք, վասն զի և ոչ յայլ աշխարհի գտանի սա ուրեք, բայց անդ՝ հարկա-

ուրիմք անտի գնել զայս ըստ ժամանակին պիտոյից։ Այլ զհնազանդութիւն ծառայութեան՝ օրէնք իսկ մեր պատուիրեն հատուցանել տերանց, զդիպողսն և զարժանաւորս»։

Եւ տարեալ զայս ամենայն բանս պատգամաւորին առ Թագաւորն՝ խելոյն ծանեաւ Թագաւորն, թէ ստոյգ և մտացէբար են խօսք սորոյն, և սուտ և առ քննութեանն խօսի Մաղխազ զնմանէն, զոր ինչ և ասէ։ Վասն զի և Աստուած ըստ հաճոյից սրբոյ առնն տայր լսել Թագաւորին զխօսս նորա. բայց զի մի՛ թեթևացուցեալ զկարգ օրինացն իւրոց երևեցուսցէ քրիստոնէից՝ լռեալ թողոյր զխօսս Մաղխազին և չհարցանէր ինչ ծանուսնս։ Բայց յղէր առ երանելի կաթողիկոսն Գիւտ, թէ «Մինչև ցայժմ քո զիշխանութիւնդ առանց իմ հրամանի կալեալ է, և ծառայ մարդիկ են, որոց քեզ զայդպիսի մեծ գործ տուեալ է, և ոչ ինչ յինէն ունիս վստահութիւն։ Բայց այժմ եթէ զիմ կամս առնես, և զիմ օրէնս ունիս և արեգական երկիր պագանես՝ զգործդ զայդ քեզ և քում ազգի և որում դու կամիս՝ պատըշրաւ տամ մինչև յաւիտեանս, և զքեզ պատուով այնպէս արձակեմ ի Հայս, զի Հայոց ուրուք ի մեր դրացս պատիւ և շքեղութիւն այնպիսի չիցէ գտեալ, որպէս դու գտանես։ Արդ թէ յամառեալ չհաւանիս կատարել զկամս իմ՝ զեպիսկոպոսու-

թիւնդ ի բաց առնում ի քէն և ի գործոցդ ի բաց հանեմ, և դու անարգանօք և թեթևութեամբ երթաս ի տուն քո և յաշխարհն»։

Եւ երանելի այրն Աստուծոյ կաթողիկոսն Հայոց Գիւտ լցեալ զօրութեամբ սուրբ Հոգւոյն՝ ասաց ցպատգամաւորերն արքունի. «Կամէի թէ այդպիսի բանից պատասխանիս ես ինձէն առնէի առաջի Թագաւորին. քանզի ոչ է հնար քեզ, և ոչ իշխես համարձակապէս պատմել Թագաւորին լիով զամենայն լուեալսն ի բերանոյ իմմէ»։ Եւ պատգամաւորին պատասխանի տուեալ ասէ ցսուրբն. «Համարձակութիւն տուեալ է, ասէ, Թագաւորաց՝ ասել զարդար լուրն ի մէջ երկուց կողմանց. զոր և լսեն պատգամաւորք, և չիշխեն եթէ չասեն»։ Եւ սուրբ այրն Աստուծոյ ետ պատասխանի և ասէ. «Ասա՛ ցԹագաւորն, թէ յաղագս գործոյս, զոր ասես. թէ ցայժմ քո ի ծառայից և ոչ յինէն կալեալ գործակալութիւն՝ թէ դու կամ թէ ոք ի ծառայիցն քոց որ եառն, և առնուք յինէն՝ ուրախ եմ և կամիմ. վասն զի յաշխարհատանջ հոգոյ և կարեաց ապրեալ՝ անձին պարապեմ և աղօթից։ Իսկ յաղագս եպիսկոպոսական ձեռնադրութեանս որ ասես, թէ ի բաց առնում ի քէն՝ զայս երկնաւոր ձեռնադրութեան պատիւ առնուլ յինէն ոչ Թագաւորք և ոչ յիշխանաց ոք, այլ մահ, ոչ իշխէ, քանզի

և կարէ իսկ ոչ. և ոչ բնաւ երկնչիմ ի մահկա-
նացու մարդոյ՝ տալ զպատիւ զայս ինձ և կամ
առնուլ յինէն։ Բայց վասն օրինացդ քոց որ ինձ
ունել հրամայես, յաղագս որոյ և պատիւս և
պարգևս խոստանաս տալ ինձ՝ ոչ ուրուք է յեր-
կրաւորացս պատիւ մեծ և իշխանութիւն հզօր
առաւել քան զքոյդ որ ունիս. բայց վասն ան-
պիտան և զարշելի օրինացդ քոց զոր ունիսդ՝
դու ինքնին գլխովին որ թագաւորդ ես, և ամե-
նեքեան որ զայդ օրէնս ունիք՝ մեռեալ համա-
րեալ էք յաչս իմ, և ոչ կենդանիք. և զպատիւս
քո և զփառս՝ անարգանս համարիմ և մանկաւոյ
ծաղր և կատականս»։

Եւ լուեալ զայսպիսի բանս պատգամաւորին
ի սրբոյ կաթողիկոսէն Հայոց Գիւտայ՝ ասէ ցե-
րանելին. «Թէ արդարև ի վերայ դորին բանից
պնդեալ կաս՝ ապա արդար ասէիր, թէ չիշխես
տանել զասացեալս իմ առ թագաւորն, և իրաւ
ասէիր. զի ոչ ուրուք երբէք այդպիսի բանս
ստամբակութեամբ յղեալ է առ այր թագաւոր.
բայց տես, թէ հնար է փոխել զխօսսդ, ուշիմ
լեր»։ Եւ սրբոյն պատասխանի արարեալ ասէր.
«Տեսանե՞ս, զի դու ընդդիմանաս պատուիրանին
Աստուծոյ, և չերկնչիս. վասն զի դուք ասէք,
թէ որ ոք զհրաման թագաւորին լուծանէ՝ զԱս-
տուած անարգէ. և դու ասացեր, թէ թագաւորաց

օրէնք են՝ չիշխել պատգամաւորի նուազե-
ցուցանել բան մի ի բանից առաքողին և կամ
առաւելուլ։ Արդ՝ երթ ասա զոր լուար յինէն.
քանզի ինձ ոչ է հնար խորհել այլ ինչ և կամ
ասել»։

Եւ երթեալ պատգամաւորն առաջի թագա-
ւորին՝ ասէ ցթագաւորն. «Ոչ իշխեմ ես զխօ-
սեցեալս առն յանդգնաբար երկրորդել առաջի
ձեր, բայց եթէ ի ձէնջ հրաման առնում»։ Եւ
հրամայեալ թագաւորին ասել համարձակապէս
զամենայն լուեալսն առանց երկիւղի, և ի պատ-
մել այնուհետև մի ըստ միոջէ զամենայն բանս
առն Աստուծոյ Գիւտայ, և լուեալ թագաւորին
զամենայն աներկիւղաբար խօսեցեալսն Գիւտայ՝
ի զայրացումն սրտմտութեան զրգռեալ, կամե-
ցաւ տալ հրաման խստութեամբ. և յանկարծակի
դադարեցուցեալ զինքն՝ առ վայր մի լռեաց.
և ապա սկսաւ խօսել և ասէ. «Չէ հնար. եթէ
ոչ՝ կատարին կամք խնդրոյ նորա, զոր նայն
կամի. և ոչ տամ համբուրել քրիստոնէից զկա-
պանս նորա, և ոչ երկիր պագանել ոսկերաց
նորա, որպէս սովորութիւնն։ Լուեալ է իմ զպաշ-
տամանց նոցա, թէ չառնեն զայն պատիւ կեն-
դանեաց, զոր այդպիսի մեռելոյ առնեն։ Բայց
ասա ցնա, թէ այդմ պատուոյ չտամ քեզ պա-
տահել, զոր դու ցասուցանելով զիս՝ գտանել

կամիս լինել։ Կա՛ց ուր և կամիս, բայց ի գործոյ կաթողիկոսութեանդ հեռի ես, և չէ քո»։

Եւ լուեալ զայս սրբոյ կաթողիկոսին Հայոց Գիւտայ՝ մասամբ միով ուրախացաւ, և միւսով ևս մասամբ տրտմեցաւ մինչև ի մահ. քանզի լուեալ, թէ ի գործոյն ի բաց եղև՝ ուրախացաւ, հանգչելով ի զբօսանաց աշխարհիս. և լուեալ, թէ ոչ կալանաց ել հրաման ի թագաւորէն վասն նորա և ոչ մահու, որում ցանկանայր ի բազում ժամանակաց, տենչայր լինել արժանի՝ խռովեալ տրտմէր անմխիթար վասն չպատահելոյ ցանկալի և մեծ խնդրոյն, որում փափագեալն էր հասանել։

Կացեալ այնուհետև ի դրան ըստ իւրում կամելոյ սուրբ կաթողիկոսն Հայոց Գիւտ, բազում համարձակութեամբ պատուեալ, ոչ միայն ի քահանայիցն և ի քրիստոնէիցն, այլ և առաւել ի հեթանոսացն, որ իւրաքանչիւր ախտից գտանէին զբժշկութիւն յաղօթից սրբոյն. և այլք ի քրիստոնէիցն կողմանցն այնոցիկ ցանկանային ի սուրբ աջոյ առն Աստուծոյ գտանել ձեռնադրութիւն։ Յորոց զոմանս ձեռնադրէր յեպիսկոպոսութիւն, և զայլս բազումս յաստիճան երիցութեան կարգէր։ Եւ այսպէս պատուեալ յամենեցունց՝ ուրախալից շքեղութեամբ հրաժարէր գնալ յաշխարհն Հայոց. օրհնեալ զամենեսեան

յանձն առնէր Աստուծոյ, յուղի անկեալ գնայր յաշխարհն Հայոց։ Եւ կեցեալ առաւելապէս պատուովք քան զառաջինն ի Հայս՝ հանգչէր երկայն ծերութեամբ, և եդեալ ի գիրս հարց իւրոց խաղաղութեամբ ի գեօղն, որ կոչի Ոթմուս գեօղ, ի գաւառին Վանանդայ։ Եթող օրհնութեամբ զամենայն ժողովուրդն սուրբ եկեղեցւոյս Հայոց։

ՀԸ. Եկեալ ի դրանէ և Մաղխազն Գադիշոյ, և ժողովեալք առ նա զօրք ուրացողացն. որ թէպէտ և ուրախանային զառժամանակեայ թագծալից ուրախութիւն կենցաղոյս՝ սակայն իբրև տեսանէին զՄամիկոնեանն Վահան այնպէս երևելի յանձմունս բարւոյ համակեալ՝ նեղեալք խամրէին և ծնկեալք թարշամէին։ Խնդրէին ի վերայ նորա հնարս պատճառանաց, որով զնա և զեղբարս նորա կորուսանել կարասցեն։ Տային գիտել մեծամեծաց դրանն, այլ էր ինչ որ և թագաւորին, թէ ոչ է հնար սմա առանց ապըստամբութեան կալ ի Հայս։ Յիշեցուցանէին Արեաց և զնախնեացն նորա զմիոյ միոյ, թէ ո՛վ ի նոցանէ ոչ խռովեցոյց զԱրեաց աշխարհ և ոչ արար մեծամեծ վնաս և մահուանս. արդ՝ երբ և է, տեսեն, և սա զնոյն խռովութիւնս յարուցանելոց է ի վերայ ձեր։ Որոց լուեալ զայս ամենայն բանս քսութեան ի սուտ բանսարկուաց՝ կասկածէին ի համբաւոյն, և հայելով յառն յաջողա-

կութիւն և յիմաստն՝ տրամէին, առ սէրն։

Տեսեալ այնուհետև Վահանայ զայնչափ յարուցմունս նախանձաւորացն ի վերայ նորա, թէ ոչ երբէք կասեալ լռեն ի չար նախանձալից խօսիցն՝ չկարացեալ տանել հանապազօրեայ բանսարկութեանն, երթեալ ի դուռն՝ տկարանայր ի հաւատն. և եկեալ ի Հայս, սակայն և այնպէս խնուլ զբերանս չարախօսացն ոչ կարէր։ Զի որ ոք բան ուղիղ ի հրապարակի առաջի իշխանի չգիտէր խօսել՝ զնա ատեայր. և որ ոք յորս կամ ի թիւրախ նետ չգիտէր ձգել՝ զնա պարտաւորէր. «Նախ, ասէին, և ամենեցուն ունչս առնէ»։ Եւ որ ոք անմտութեամբ զգործս արքունի չմարթէր գործել՝ ի նա բերէր զպատճառն. «Նա, ասէին, յառաջէ յամենայն ի գործս, և չտայ ինչ ումեք գործել կամ օգտել»։ Վասն զի էր նորա գործակից, որում անուն էր Վրիւ, անանուն ըստ ազգի և անփորձ իրի, որդի առն Ասորւոյ, բայց շատախօսութեամբ և ընդվայրաբանութեամբ առաւելեալ նմանէր ազգի Ասորւոց. որոյ չմարթացեալ գործել զգործ արքունի՝ երթեալ լինէր ամբաստան զՎահանայ առաջի թագաւորին Պերոզի, ասելով, թէ «Ինձ ի գործ ոսկեհատին չետ ինչ մօտ երթալ. և իւր ժողովեալ զամենայն ոսկի աշխարհին՝ խորհի երթեալ առ կայսր

և կամ յաշխարհն Հոնաց, և տուեալ զոսկին՝ կամի խնդրել զունդ և ապստամբել։

Եւ լուեալ զայս ամենայն բան ամբաստանութեան զինքենէ իմաստախորհին Վահանայ, առեալ փութանակի զբազմութիւն ոսկւոյն՝ հասանէր ի դուռն։ Եւ լուեալ թագաւորին Պերոզի զձեպով երթալն Վահանայ՝ զարմացեալ ասէր, թէ «Եկդ Վահանայ այդպէս երագ՝ շատ ընդդէմ է բանիցն Վրւայ, մանաւանդ թէ բերեալ ևս ինչ է»։ Եւ եղեալ յանդիման թագաւորին՝ տեղեկանայր ի նմանէ թագաւորն Պերոզ, թէ արդարև բերեալ ինչ է. և լուեալ ի Վահանայ զքանիօնութիւն բազմութեան ոսկւոյն զոր բերեալ էր՝ և ուրախանայր յոյժ։ Ապա և յանդիման Վահանայ տայր ածել Վրւայ զբանն, զոր ասէր զնմանէ յառաջագոյն։ Եւ լուեալ Վահանայ զամենայն ասացեալսն Վրւայ՝ ետ պատասխանի առաջի թագաւորին և ասէ. «Գիտեմ և ես զանիմաստութիւն անձին իմոյ, ըստ ցուցանելոյ զիս ձեզ Վրւայ. բայց սակայն այնքան կոյր չեմ, թէ զԱրեաց ոյժ և տեսանել անգամ չգիտեմ. որոյ ուժոյ զբազում ազգս ապստամբաց հարեալ է սատակ երկիւղիւ, և հնազանդեցուցեալ ընդ ձեռամբ իւրեանց ունին։ Իսկ ես, որ ապստամբելս կամիմ ըստ դորա ասելոյդ՝ դոյն իսկ ինքն գիտէ, զի մի ծառայ չգտանի իմ, որ

ինձ խոհեմութիւն տանէ, և ոչ երկուց կամ երից պատանեաց իշխեմ տիրաբար, որ ինձ երկիւղիւ տպաս ունին. գնդի իմ ոյժ այդ է։ Բայց եթէ նեղ ինչ էր ինձ ի ձէնջ, և ուրեք յօտար երկիր գնալ և կորնչել կամէի, զայդչափ ոսկի այսր զի՞ բերէի, որ մինչև ցմահ իմ, թէև կարի շատ կէի՝ իմում անձինս, այլ և տասանց եւ ընդ իս, թոշակ շատ էր և բաւական. և զայլ ոք ստախօս ձեր յիմ վերայ չէր կացուցեալ, որ թէ ինձ ի հարկէ տայր բերել այսր զայդչափ բազմութիւն ոսկւոյ։ Բայց թէ փառաւորել գիտեմ ձեզ՝ դուք կարող էք որ զիս թէ կամիք կեցուցանել, վաղվաղակի և առ ժամայն մեծացուցանել, որպէս և կամիք»։

Եւ լուեալ զայս թագաւորին Պերոզի և այլ աւագանւոյն զայնպիսի իմաստութեան զխօսս ի Վահանայ՝ ամենեքեան իրաւացուցին զխօսն Վահանայ քան զխօսն Վրկայ։ Եւ երևէր Վահան արդարացեալ յատենէն, և որդի Ասորւոյն Վրիկ երևէր ամաչեցեալ և արհամարհեալ։ Եւ հրաժարեալ Վահանայ ի դրանէ՝ մեծարանօք և բազում շքեղութեամբ եկեալ հասանէր յաշխարհն Հայոց։

Եւ քանզի ոչ էր խաղաղութիւն մտաց նորա զամենայն օր վասն վատ անուան ուրացութեանն, զոր նման նահատակեալ հարցն իւրոց պատճառանօք և ոչ ճշմարտութեամբ կրէր յինքեան, եւ առաւել ի գալն պայծառութեամբ ի դրանէ՝ տարակուսէր յանձն իւր, թէ մի գուցէ պատրեալ ի փառս աշխարհիս՝ յամեալ մոռանայցէ զերկիւղ հանդերձելոյ աշխարհին, և փախիցի։ Եւ այսպէս ցանկ մաշելով ի միտս իւր՝ ծանուցանէր առ ջերմ սիրողաց զիւրն հոգալ, և հնարս հայցէր և անդադար խնդրէր ի Փրկչէն Քրիստոսէ՝ շնորհել նմա ժամ բարի, ասելով ընդ միտս իւր, թէ «Միշտ ընդ քեզ, տէր Աստուած, ամենայն ինչ հնարաւոր է, և տկարանայ քեզ և ոչ ինչ. դու, տէր, ապաւէն իմ լեր. շնորհեա ինձ ժամանակ դարձի խոստովանութեան, և ուսո ինձ առնել զկամս քո, զի դու ես Աստուած իմ»։

ԿԶ. Եւ մինչդեռ Վահան յայսպիսի յուզմունս մտաց կայր տարակուսեալ՝ լինէր յանկարծակի խռովութիւն յուզմանց յաշխարհին Վրաց. Վախթանգ սպանանէր զբդեշխն զանօրէնն Վազգէն յամի քսաներորդի հինգերորդի Պերոզի արքայի։ Զոր լուեալ Հայոց աշխարհիս մարդկան, յորոց բազումք այն ամ յԱղուանս էին, յապստամբ ամբոխանացն կռուի, որոց բովանդակին զօրագլուխ էր Զարմիհր Հազարաւուխտ, և Հայոց աշխարհիս Ատրվշնասպ Յոզմանդեան էր մարզպան. իսկ քրիստոնեայ մարդիկն Հայոց, որ այն ամ անդ ի կռուին էին՝ հարեալք մաշէին առաւել ևս յարհամարհանաց և ի նախանձուէ ի յետին իշխանացն

Հայոց, որք ուրացութեամբն զոռոզացեալ ամբարհաւաճէին ի ժամանակին, քան թէ ի բռնութենէ պարսիկ զօրագլխացն գործոյ։ Որք ի ժամանակին իբրեւ լուան զապստամբութիւնն Վրաց արքային՝ ցնծային ուրախալից սրտիւ։ Վասն զի գայր առ նոսա համբաւ, թէ Վրաց արքայ ասէ, թէ «Ես միում ումեք զկռիւ չտամ տեսանել, այլ այնչափ հանեմ Հոնս, որում ոչ կարիցեն հարկանել ի դիմի զօրքն Պարսից»։ Զօրացեալք յայնպիսի համբաւոց քրիստոնեայքն՝ և անձանց ակն ունէին օգտի և բարի այցելութիւն գտանել ի Բարձրելոյն. բայց երկնչէին, թէ մի գուցէ առեալ զգունդն Հայոց զօրագլխացն Պարսից՝ ընդ նոյն ի դուռն գումարիցեն։

Այլ Քրիստոս յայնպիսի կարծեացն զերծուցեալ զնոսա՝ գային ի Հայս. և եկեալք ի գաւառն Շիրակայ, ի դաշտն, ուր բանակէր մարզպանն Հայոց Ատրվշնասպ Յոզմանդեան, և առ նմին հազարապետն Հայոց Վեհվեհնամ. առա խորհուրդ ի մէջ առեալ արանց ոմանց նախարարացն Հայոց, որք զարտմեալն և զտարակուսեալն ի բազում ժամանակաց գիտէին զՄամիկոնէին Վահանայ յաղագս մոգութեանն անուան, և ասէին, թէ «Կարի պատեհ էր և մեզ և նմա ժամս այս փրկութեան. նմա՝ ապրել ի խղճէ մտացն իւրոց, և մեզ՝ զերծանել ի հանապազորդեայ կասկածանացս և

յարաժամ հարանացս, որոց ծառայեմքս ի հարկէ հեղձամղձուկս նախանձու։ Եւ արքայդ Վրաց Վախթանգ այրացի է. ո՞ գիտէ, և բազումողորմն Աստուած հայեսցի ի վտանգս մեր և օգնեսցէ մեզ, և հանդերձ Վրօք թերևս կարող լինէաք առ սակաւ մի աշխատ առնել զՊարսիկս»։ Եւ խորհեալ այսպէս սակաւ ումանց ի Հայ նախարարացն՝ լսելի լինէր խորհուրդն և յայլս ումանս. և որպէս յԱստուծոյ առաջնորդութենէ՝ միաբանէին կամաւ և յօժարութեամբ ամենեքեան որք լսէին զխորհեալսն։

Յայտնէին այնուհետև համարձակեալք ի գիշերի միում զբանս մտածութեանն իւրեանց Մամիկոնէին Վահանայ. որոյ իբրև լուեալ՝ ասէր ցամենեսեան. «Գիտեն ումանք, թէպէտ և ոչ ամենեքեան որք էք ի խորհրդիս յայս, թէ որպէս վտանգեալ տագնապիմ յամենայն ժամու յաղագս սուտ անուանս, զոր ատելութեամբ կրեմ յանձին իմում. զի մերձեալ յերեկոյն՝ կասկածեմ ցառաւօտն, և հասեալ յառաւօտն՝ երկնչիմ ցերեկոյն, հայելով ի փութանակի և յանյայտ կենցաղոյս վախճան, որ երագահաս է և յանկարծակի, թէ գուցէ այսպիսի անուամբ գնալ յաշխարհէս. ապա կամէի և ընտրելագոյն էր ինձ, թէ բնաւ և ծնեալ իսկ չէր զիս մօր իմոյ յայս աշխարհս. և գտանել հնարս՝ զերծանել ինձ ի խղճէս

որ նեղեն զիս՝ աղաչեմ զԱստուած անդադար: Բայց միաբանել խորհրդոյդ զոր դուքդ խորհիք, և ասել ձեզ, թէ լաւ է իմաստդ և արարէք՝ ոչ կարեմ ասել և չիշխեմ. վասն զի զԱրեաց ոյժն և ստամբակութիւնն քաջ գիտեմ, և զՀոռոմոց զթուլութիւնն և զխաբէութիւնն. և զձեր ծանուցեալ է փորձիւ իմ, թէ որպէս հարանց մերոց ուխտեցին երդմամբ, և ստեցին: Եւ վասն Վրաց արքայի և Հոնացդ զոր ասէք՝ Վիրք առանձին թեթև ինչ աշխարհ են և այրուձիով սակաւաւորք. բայց վասն Հոնաց ո՞ գիտաց, հաւանի՞ն գալ թէ ոչ, որք չենն ի մէջի և չերևին: Բայց քան զամենայն՝ ես առաւել յանձանց երկերուք, վասն զի մարդիկ սուտք էք և անվստահք: Բայց եթէ զիս հարցէք, և զբանն իմ առնէք և հաւանիք՝ թողէք ի բաց զբաներդ, և զԱստուած աղաչեցէք միայն՝ գտանել հնարս իրացդ, որում դիւրին է առնել զոր ինչ և կամի. այլ յընդունայն և յանպիտան խորհուրդս ձեր զիս մի՛ աշխատ առնէք»:

Եւ լուեալ զայս ամենայն բանս նախարարացն Հայոց ի Մամիկոնենէն Վահանայ՝ ետուն պատասխանի միաբանութեամբ և ասեն, թէ «Զամենայն զոր ասացերդ՝ լի՛ ասացեր, որպէս վայել է քում իմաստութեանդ. ճշմարիտ ասացեր և արդար. բայց զյոյս՝ մեր ոչ ի Հոռոմս

եդեալ է և ոչ ի Հոնս, բայց նախ յողորմութիւնն Աստուծոյ, բարեխօսութեամբ սրբոյն Գրիգորի, և ի մահ նախնեացն, որ նահատակութեամբ իւրեանց հաճոյ եղեն Փրկչին Քրիստոսի, և ապա ի մահ անձանց մերոց. քանզի լաւ համարիմք մի ժամ մեռանել, քան թէ զամենայն օր զեկեղեցւոյ և զքրիստոնէութեան զարհամարհանս տեսանել և զքակտումն»:

Եւ լուեալ զանուն մահուան Մամիկոնէին Վահանայ և քաջի եղբօր նորա Վասակայ՝ քաջալերեալք զօրացան, և լցեալք սրբով Հոգւոյն շնորհիւ յորդորեցան: Սկսաւ խօսել Մամիկոնեանն Վահան և ասէ. «Դուք գիտէք, զի Վարդ իմ եղբայր ի դրանն է. և գիտեմ, թէ լուեալ է զխորհուրդս մեր Պարսկաց՝ կապեն զնա և փշտացուցանեն. բայց ի մահ յօժար եմ քան թէ այսպէս կեալ ուրացութեամբ. և յայդ բան հաւանիմ ձեզ, որ ոք կարէք առնել: Եւ ամենագիտին հայեցեալ ի դարձս իմ, և ծանուցեալ, թէ արդարև յամենայն սրտէ է իմ դարձիս կամք՝ արասցէ յիս նշան բարի և դարձուսցէ առ իս զանձկալի եղբայրն իմ զՎարդ ողջ, և տացէ տեսանել զնա աչաց իմոց և ուրախանալ. և ապա կատարեսցէ ի վերայ իմ զհաճոյսն իւր, որ ինչ թուիցի յաչս նորա»:

Եւ զայս ասացեալ՝ յանուն ամենեքեան

միաբանութեամբ, քրիստոնեայքն և ուրացեալքն, և յաղօթս կացեալ խնդրեն զԱւետարանն սուրբ։ Եւ մատուցեալ յառաջ սրբոյ քահանային, որում անուն էր Աթիկ, որ էր ընդ նոսա ի բանակին, այր բանիբուն բանիւ և խորհրդապահ սրտիւ, յերևելի գեղջէն որ կոչի Բձնի, և բերեալ սուրբ Աւետարան՝ ողջունէին ամենեքեան, և եդեալ իւրաքանչիւր ուրուք զձեռս ի վերայ՝ ասէին, թէ «Որ ոք խոստովանեսցի զհաւատս զայս, զոր Փրկիչն ամենեցուն և տէր Յիսուս Քրիստոս վարդապետեալ գրեաց ի մեզ՝ և Որդի մարդոյ խոստովանեալ տարցի զնա առաջի Հօր իւրոյ, ժառանգեցուցանել նմա զերկնից բարութիւնն։ Եւ որ ոք խոտորեալ ուրասցի ի հաւատոյս յայսմանէ և նենգեալ ստեսցէ Աւետարանիս երդման՝ և Որդի մարդոյ ուրացեալ հանէ զնա ի խաւարն արտաքին, ուր լալ աչացն է և կրճել ատամանցն»։ Եւ այսպէս երդուեալք ի գիշերին և հաստատեալք ի հաւատն Քրիստոսի և հրաժարեալք ի միմեանց՝ յիւրաքանչիւր վանս գնացին հանգչել։

ԿԷ. Մի ոմն անդէն և անդ ի նախարարացն Հայոց, որում անուն էր Վարազ-շապուհ, ի տոհմէն Ամատունեաց, ելեալ ի խորհրդենէ միաբանութեանն, որպէս մերժեցաւ Յուդա ի գնդէն սուրբ առաքելոցն՝ գնաց ի նմին գիշերի և պատմեաց մարզպանին և այլոցն ամենեցուն զխորհուրդ

միաբանութեանն, և զերդումն Աւետարանին, և զխօսս ամենայն նախարարացն Հայոց։ Զոր իբրև լսէր մարզպանն Ատրվշնասպն և այլ պարսիկ մարդիկն և չոկք ուրացողացն Հայոց՝ սրտաբեկեալք զարհուրէին և անքուն լինէին զմնացորդ մասն գիշերոյն յերկիւղէ։ Հասեալք ի ժամ առաւօտուն՝ չուէին ի տեղւոյն և երթեալ բանակէին մօտ ի պարիսպ բերդին, որ անուանեալ կոչի Անի. և առ աղէտի՝ խրատատու խարէութեանն և մարզպանն կասկածանօք կային զտիւն զայն անդէն, ծանուցանելով այլոցն ստուգիւ, թէ և վաղուն անդէն լինին։ Եւ ի նմին գիշերի հեծեալք յիւրաքանչիւր յերիվարս մարզպանն և հազարապետն և որք ընդ նոսա միաբանք էին՝ փախստականք լինէին։ Զոր զգացեալ նախարարացն Հայոց՝ հետամուտ լինէին զկնի փախստէիցն. և վասն զի տեղեակ առաջնորդօք փախչէին մարզպանն և հազարապետն, ոչ ընդ ուղղորդ տեղիս ճանապարհացն, այլ ընդ այլ և այլ տեղիս՝ զերծեալք անկանէին ի բերդն Արտաշատու. որոց ոչ կարէին հասանել նախարարքն Հայոց։ Բայց զգրաստ ամենայն Պարսկացն կալեալ ըմբռնէին ի ճանապարհին, և զՄախազն Գադիշոյ ձերբակալ արարին, ածէին ընդ ինքեանս. և հասեալք ի Դուին՝ երթեալ պաշարէին զբերդն Արտաշատու։ Իսկ մարզպանն և հազարապետն զաղտ ի

գիշերի ելեալ ի բերդէն փախստեայ գնայրն ի կողմանս Ատրպատականի։ Եւ սեպուհ մի ուրծայի, որում անուն էր Վարազներսեհ, որդի Կողթեկայ իշխանին Ուրծայ, որ էր յերդմանն ընդ նախարարսն Հայոց, նենգեալ ուխտին սրբոյ՝ երթեալ աւերէր զշահաստանն Բռնավիժի, և առեալ զամենայն կարասի շահաստանին՝ դիմեալ ամրանայր ի բերդն որ անուանեալ կոչի Սագրայ բերդ, որ էր բերդ ամուր իշխանութեանն իւրեանց։

Իսկ ոմանք ի հայ նախարարացն ամբարըշտելոցն խրատ տուեալ մարզպանին Հայոց Ատրվշնասպայ՝ ասէին, թէ «Թագաւորն Վրաց ապստամբեալ է և Հոն կամի հանել, բայց հանեալ չև ևս է. և դարձեալ՝ Հայոց առ կայսր զգնդէ յղեալ է, և դեռ չև ևս երևի ի միջի. և ինքեանք չև ևս քաջ կազմեալ են, որպէս արժան է. և դու թէ այժմ փութով հասանես ի վերայ նոցա՝ դիւրով և թեթևով վճարես զգործ մի կարի մեծ, և լաւ անուն յանձն առեալ՝ պատիւս և շատ պարգևս գտանեմք յարքայից արքայէ և դու և մեք։ Ապա թէ ծուլացեալ հեղգաս՝ երկնչիմք, մի գուցէ զօրացեալ անձամբ և կամ ուստեք օգնականութիւն գտանելով՝ ոչ գիտեմք, թէ որպէս պատահեալ իրացն աշխատիցիմք և զղջանայցեմք»։

Եւ հաճոյ թուեցաւ բանն մարզպանին և

ամենեցուն որ ընդ նմայն էին. և վաղվաղակի յԱտրպատականէ գունդ առեալ, և ի Կադրեաց մարզպանէն, և զգունդն Կատշաց որ զայն տեղօքն էին՝ զայր հասանէր յաշխարհն Հայոց, ի գետեզերն Երասխայ. կամեցան անցանել ի գետն որ կոչի Նախճաւան, ի սահմանակցութեանն Սիւնեաց։

ԿԸ. Ազդ եղև առ տէրն Բագրատունեաց Սահակ, զոր Հայք և զօրավարն Հայոց Վահան ի ժամանակին յայնմ մարզպան կարգէին Հայոց. ասպետն Սահակ՝ զմարզպանութիւնն, և Վահան՝ զտէրութիւնն Մամիկոնէից և զսպարապետութիւնն Հայոց. որք նախ հաստատապէս ի վերնոյն հրամանէ և ապա ի Հայոց ընկալան զգործակալութիւնն. առ որս և եկք Պարսից գնդին լսելի եղեն։ Եւ տեսեալ դեռ ևս անկազմագոյն զպատրաստութիւն զօրուն իւրեանց՝ խորհէին առ վայր մի յամուր տեղիս գաւառին Տայոց չուել։ Եւ դարձեալ զամենայնազդ օգնութիւնն Աստուծոյ յիշելով՝ ասէին, թէ «Ոչ է յաղթութիւն ի բազումս և ի սակաւս, այլ ի վերին կշռողութեան ձեռինն, և մանաւանդ մեր գործս, որ ամենևիմբ ի նորա աջողութիւնն հայի։ Արդ՝ պարտ է այլ ոչ ինչ խորհել բնաւ, բայց առիպով ընդդէմ նոցա գնալ, և զզօրութիւն յաղթութեանն ի Փրկչէն բոլորեցունց հայցել»։ Խորհէին և զայս ևս Աստուծոյ մտարկութեամբ, գնալ մարզպանին

Սահակայ և սպարապետին Հայոց Վահանայ Մամիկոնենի և ոմանց այլ նախարարացն անդէն յաստանին, ի քաջալերութիւն և ի բարի յոյս երթելոցն յառաջ, ի զարհուրումն և ի բեկումն սրտից կողման անօրինացն։ Եւ որք պատրաստեալք այնուհետև ի պատերազմն կազմեցան՝ Սիւնին Բաբգէն, զոր անուանեցին ի ժամուն իշխան տէրութեան Սիւնեաց, և ամենայնաւ քաջ սեպուհն Մամիկոնէից Վասակ, եղբայր սպարապետին Վահանայ, և Գարջոյլն Մաղխազ, և երկոքեան որդիքն երանելւոյ Կամսարականին Արշաւրայ, Ներսեհ տէր Շիրակայ և Հրահատ նորին եղբայր, և երկու արք ի Գնունեաց տոհմէն, Ատոմ իշխանն Գնունեաց և եղբայր նորին Առաստոմ, և գունդ ընդ նոսա, որ էին թուով ընդ բնաւ չորեք հարիւր այր։

Եւ մտեալ նոցա յեկեղեցին՝ երկիր պագանէին առաջի Աստուծոյ և արարչին ամենայնի և զօրացուցչի, և խնդրէին ի նմանէ առաքել օգնական ընդ նոսա զճգնութիւն սուրբ նահատակին Գրիգորի և զամենայն սրբոց և զարդիս նահատակելոց քրիստոսասիրացն Հայոց, և զզօրութիւն սուրբ խաչին։ Եւ Փրկչին Քրիստոսի գթացեալ մարդասիրապէս և հայեցեալ յարժանաւոր խնդրուածս նոցա՝ առաքէր ընդ նոսա օգնական զոր խնդրեցին ի նմանէ, և յուղարկէր

խաղաղութեամբ։ Երկիր պագանէին նախարարքն և ամենայն արք զօրուն որք ընդ նոսայն էին՝ և հրեշտակակրօն սրբոյ կաթողիկոսին Յոհաննու, որոյ նպարակեալ յուղարկեալ զնոսա խիր առոյգ և արդար ոգւոյն օրհնութեամբ ի գործ պատերազմին։

Եւ ապա հրաժարէին յասպետէն Սահակայ մարզպանէն և ի զօրավարէն Հայոց Վահանայ Մամիկոնենէ և յայլ ընկերակցաց իւրեանց, որ անդէն յաստանին առ նոսա մնալոց էին. և գնացին ստիպով խնդալից յօժարութեամբ։ Եղեալ ի մտի՝ ասէին, թէ «Ո՛վ գիտէ, կարեմք հասանել ի հունն, ուր գունդքն Պարսից անցանել կամին. և դարձեալք յանհերևոյթ տեղւոջ ուրեք սպասեմք. և յորժամ գիտեմք, եթէ կէս գնդին անցեալ է ընդ գետն՝ անկանիմք ի վերայ անցելոցն, և թերևս վնասել ինչ կարեմք. նոյնպէս և մնացելոցն ի նոցանէ դարձեալ դիւրով կարեմք լինել զամագիւտ»։

Եւ եկեալք ի գիւղն որ անուանի Վարազկերտ, լուան եթէ գունդքն Պարսից անցին ընդ գետն ամենեքեան, և են թուով եօթն հազար։ Եւ քաջ սեպուհն Մամիկոնէից Վասակ, քանզի առաջապահ էր այն օր՝ գնայր յառաջ ի գեօղն որ անուանի Կռուակք. թերևս լինիցի ինչ հնար, ասէ, ջանամ առնուլ զգնդին Պարսից զհանգամանս,

թէ ե՛ս ինչ եթէ ոչ։ Եւ երթեալ ի Կուաշս յօթ՝ յանկարծակի յառաւօտուն ծագել հասեալ ի նոյն գեօղ և մարզպանն պարսիկ Ատրվշնասպ՝ լսէր զՄամիկոնենէն Վասակայ, թէ անդ է։ Եւ քաջ սեպհին Մամիկոնէից Վասակայ գիտացեալ զԱտրվշնասպայ և զնոցանէն որ անդ էին՝ հնարս փրկութեան քաջութեամբ խորհեցաւ, որով զգունդն իւր ապրեցուցանել կարասցէ ի ժամուն։ Հրաման տայր երկուց երկուց զոյգ, և կամ երից և կամ ես յոլովից, ընդ այլ և այլ անյայտ տեղիս և ընդ փողոցս ելանել ի շինէն, և գալ ի միմեանց փութալ հասանել ի գեօղն Վարազկերտ, ուր նախարարք և այրուձի Հայոց էին, և տայր գիտել նոցա։ Եւ ինքն քաջ սեպուհն Մամիկոնէից Վասակ պատրաստական բանիւք բանդագուշացուցանէր պատգամաւորօք զԱտրվշնասպ ասելով, թէ «Ես պատգամ ունիմ առ քեզ զՀայոց, զորս լուեալ քո և որք ընդ քեզ են՝ հաստատ հաճոյ համարիք և օգուտ զայնպիսի լուր և՛ Արեաց տեառն և՛ Հայոց աշխարհիս»։ Եւ Ատրվշնասպայ լուեալ, թէպէտ և գաղտ ի միտս ուրախանայր, կարծեցեալ, թէ հաստատ ի նուաճումն գան՝ այլ սակայն առ նա խստագոյնս յղեալ ասէր, թէ «Աշխարհ մի ապստամբ առ իս զի՞նչ պատգամ յղեն»։

Եւ քաջի սեպհին Մամիկոնէից Վասակայ

գիտացեալ զիւրոյ այրուձիոյն զերծեալք անվնասք, և թէ չիք ինչ կասկած այնուհետև՝ պատասխանի արարեալ եկելոցն յԱտրվշնասպայ՝ ասաց, թէ «Մեր ցայժմ ոչ վաս ինչ գործեալ է և արքունի իրաց վնաս արարեալ. բայց դու ինձ հրամայեա՛ ասել զպատգամն, և ձեր լուեալ՝ ապա հայեցարո՛ւք յարժանն, և ծանեարո՛ւք զոր ինչ պարտ է առնել»։ Եւ արձակեալ զպատգամաւորսն, և ինքն հեծեալ յերիվարն՝ ասաց ցայլ Պարսիկսն որ կային անդ, թէ «Ես ծաղր առնելով ընդ ձեզ խօսեցայ զբանսն առ պատգամաւորսն. այլ գիս ուրուք առ ձեզ պատգամ չէ յղեալ. բայց ես տեսանել զձեզ եկի, թէ որպիսի ինչ էք. այլ դուք էք մարդիկ վատք և անպիտանք, և եկեալ էք ի վատի խնդիր, և պատահէք չարի և կորնչիք»։ Ասացեալ այսպէս քաջի առն՝ գնաց ինքն ի բաց անհոգութեամբ և յաներկիւղս։ Եւ եկեալ քաջն ի գունդն Հայոց՝ պատմեաց նոցա, թէ գունդ բազում է, բայց յոլովք ի նոսա անպիտանք են և քերթաքաղ իշավարեան։

Եւ լուեալ զայսպիսի բանս ի քաջ Մամիկոնեան սեպուհէն միաբանութեամբ արք զօրուն Հայոց՝ խորհուրդ ի մէջ առեալ ասաց, թէ պարտ է զի ի դաշտէն ի լեռնակողմն փոխել. խորհելով միաբան գայս. «Զի եթէ հարեալք, ասէ, ի դիմի, օգնականութեամբն Աստուծոյ զօրեմք՝ այն աջող

խիկ է և բարի. և եթէ այլազգ ինչ գիտի՝ պատ-ճառութիւն է մեր ամրութիւն լեռնակողմանն և օգնուտ մեզ»: Եւ եկեալ չուեալք բանակեցան ի գեօղն Մառնաց, որում անուն էր Ակոռի:

ԿԹ. Եւ լուեալ, թէ առ վաղիւ գունդն Պարսից գայ ի վերայ նոցա ի պատերազմ՝ կանխեցին ըստ սովորութեան աւուրցն ի պաշտօն գիշերոյն. և կատարեալ զաղօթս առաւօտուն՝ կազմէին և նոքա որ անդ էին՝ ընդդէմ նոցա ի պատերազմ: Եւ բաժանեալ զչորեք հարիւրսն ի չորս առաջս՝ միջին վայրին կարգէին զօրագլուխս ի ժամուն զիշխանն Սիւնեաց Բաբգէն և զքաջ սեպուհն Մամիկոնէից Վասակ, և ահեակ կողմանն զԳարջոյն Մաղխազ, և կողմանն աջոյ զԳնունիսն երկուսին, զիշխանն Գնունեաց Ատոմ և զնորուն զեղբայրն զԱտատոմ. և ընդ մէջ երկոցունց մասանցն զքաջն և զընտիրն զիշխանն Շիրակայ զներսեհն Կամսարական և զնորուն եղբայրն զՀրահատն պատրաստական յօրինէին: Զի որ կողմն ակարագոյն՝ տեսեն, նոցա հասեալ փութով զօրացուցեալ օգնեսցեն, և յամենայն կողմանց ոյժ լինիցին. քանզի ամենեքեան վստահ էին ի յարան՝ որպէս ի լաւս և յարդարս և յանխտա-պահս:

Եւ այսպէս յօրինեալ զչորեք հարիւր արան, և տուեալ փառս Աստուծոյ՝ աղաղակէին միաբան

ասելով. «Օգնեա մեզ, Աստուած փրկիչ մեր, վասն փառաց անուան քո. մի երբեք ասասցեն ի հեթանոսս, թէ ո՞ւր է Աստուած նոցա»: Եւ եկեալ կային ճակատեալք ի վերայ բարձրաւանդակի լանջակողմանցն յայնուարին: Զորոց այնքան զանկութիւնն Հայոց տեսեալ զօրացն Պարսից՝ ոչ ինչ այլ կարծեցին, բայց եթէ կամաւ խելացնորեալ ի խնդիր մահու են եկեալք: Եւ քաջ ի հեռաստանէ այրընտիր ի զօրացն Պարսից յարձակեալք ի վերայ զօրացն Հայոց՝ բազումք յեռուէին վառաձիոցն Պարսից, և քաջաձիքն յառաջեալ հասանէին ի տեղի պատերազմին: Յորս և ի ժամուն Մաղխազն Գարջոյլ, առեալ զ[illegible]ւրև զհարիւրսն, նենգեալ ուխտի Աւետարանին՝ ի գունդն Պարսից անկանէր. և միայն ջոկք ըստ հրամանին Աստուծոյ երեք հարիւրն Հայոց, ըստ ընտրութեան երեք հարիւրոցն ընդ Գեդէոնի: Որք դիմեալք ի վերայ զօրացն Պարսից, օգնականութեամբ Բարձրելոյն յառաջեալ զընտիր ընտիր արս պատերազմին անդէն և անդ ի տեղւոջն դիաթաւալ յերկիր կործանէին. և զայլ բազմութիւն զնզին Պարսից ձորոց և առապար անեղեացն ցրուեալ վանէին: Անդ ի կողմանն քաջին Վասակայ սեպհին Մամիկոնէից և Սիւնոյն Բաբգենայ անկեալ սատակէր Ասպվշնասպն մարզպանն և այլ արք աւագ և նախարարք յա-

րացողացն Հայոց և այլ բազում Պարսիկք. նոյնպէս և ի կողմանն Ատոմայ և Առաստոմայ բազումք մեռանէին ի քաջ արանց։ Որ և զտէրն Սիւնեաց զԳդիհոն պահելով միայն ես չար ժամու՝ զերծեալ ապրեցուցանէր թշնամին արդարութեան մազապուր ի ձեռացն Ատոմայ և Առաստոմայ։ Բայց նախ զյառաջեալ այր ի գնդէն Պարսից՝ Հրահատ որդի երանելոյ Կամսարականին Արշաւրայ հարեալ նիզակաւ սատակէր։

Եւ մինչդեռ նոքա այսպէս քաջալերեալք աջով հզօրին գործամխեալք էին՝ առեալ Գարջուլայն Մախազու զգունդն Կաւշայ հանդերձ և այլ ապստամբօք Հայ որերով և այնու ես գնդաւ որ ընդ իւրն էին, և յայլ կողմն կարթեալ ըստ աներևոյթ ձորոցն խորութեան՝ հասեալ կայր զկնի ուխտապահ զօրացն Հայոց ի կողմանէ. կարծեցեալ անմտագիւր գնաս յայնմ պարտութենէ կատարելոյ զթշնամին Աստուծոյ, կամէր ի թիկանց կուսէ անկանել ի վերայ զօրացելոցն ի Քրիստոս, և առնել զյաղթութիւնն խարէութեամբ և անուն մեծ ժառանգել։ Իսկ ուրումն յանկարծակի զձայն խողխողման զՀայ սպանանելոյ ի Կաւշացն լուեալ՝ բողոք արկանէր առ արսն Կամսարականս. որոց յառուցեալ առնն՝ կամէին սպանանել զնա, թէ գունդ մեր է, և դու խարէութեամբ զմեծ իրս կորուսանես։ Եւ

ապա հասանեալ Ներսեհի ի լրտեսն եղբօրն իւրոյ Հրահատայ, եթէ գունդն՝ թշնամեաց է՝ դիմեալ յարձակէին ի վերայ անչափ բազմութեան երկոքին եղբարքն սակաւ արամբք։ Անդ հասեալ հայրանման Կամսարականն Ներսեհ՝ զզօրագլուխն Կաւշայ, զայր հզօր և զմարտիկ, հարեալ նիզակաւ անդէն ի տեղւոջն սատակէր, և զայլ ամենայն գունդն արկեալ առաջի՝ բազում արանց զխակունս, առաւել քան զայլ մեռեալս պատերազմին՝ կործան յերկիր վարէին։ Եւ լինէր օրն այն օր նշանաւոր ուրախութեան հաւատացելոցն ի Քրիստոս, և օր ամօթոյ և կորանաց ամենայն ուրացելոցն ի Քրիստոսէ, և ճշմարտապէս կատարեալ հաստատէր բան մարգարէին որ ասէ, թէ «Որոց Աստուած օգնէ՝ մի զհազարս հալածէ, և երկուս զբիւրս շարժէ»։

Եւ տեսեալ այնպիսի փառաւորապէս վճարումն գործոյ թշնամւոյն արդարութեան սատանայի, և ի կոր կործանեալ, խորհեալ, թէ կարի անհնարին ամենայն ինչ ընդդէմ իմոյ կամացս գործեցան, և արդ՝ յայլ ինչ չեղէ ձեռնհաս և նկուն զայս՝ գտնէ առ վայր մի արամեցուցանել զփիրաս քաջացն, որք դեռ ես ոչ գիտեն զանցս աղէտիցս իմոց և զկործանմանն։ Եւ գտեալ իւր արս երկուս արբանեկեալս, զմին ի տոհմէն Գնթունեաց, որում անուն էր Վարազոշ, և զմիւսն

ի տանէն Սահառունեաց, որում անուն էր Վառակ. և եկեալ արքն երկոքեան ի փախուն ճեպով ընդ ծագել առաւօտուն՝ գոյժ աղաղակի լսելի առնէին յականջս հայրապետին սրբոյ Յոհաննու և երկոցունց աւագ իշխանացն Հայոց, մարզպանին Սահակայ և Վահանայ Մամիկոնէի: «Խառնեցան, ասեն, սաստկապէս կողմանքն երկոքեան ի պատերազմ,— որոց ընաւ և տեսեալ չէր զգործ պատերազմին,— և զօրացաւ կողմն Պարսից, և ի պարտութիւն մատնեցաւ գունդն Հայոց, ի փախուստ դարձան. և անկեալ զօրաւորքն ի սուր թշնամեացն՝ մեռաւ քաջն Մամիկոնեան Վասակ և լաւ Սիւնին Բարգէն և երկոքեան արքն անուանիք, տէրն Շիրակայ Ներսեհ, սիրելի եղբարքն իւրով հանդերձ Հրահատաւ: Եւ արքն Գնունիք Ատոմ և Առաստոմ և այլ ամենայն զօրքն Հայոց ի լանջակողմանս Ակոռայ տապաստ անկեալ դիակնացան. և մեք միայն մնացաք ի գուժկացն Յոբայ, և եկեալք պատմել ձեզ»:

Եւ չև ևս սփռեալ տարածանէր համբաւս այս ի Դուին, զի մի շատագոյն ուրախասցի ադմկելով զքաղաքն չար գեն՝ գայր հասանէր փաղփաղակի հրեշտակ աւետաւոր ի տանէն Գնունեաց, որում անուն էր Առաստոմ. ձայն բարձեալ գոչելով ասէր. «Յաղթեաց զօրութիւն սուրբ խաչին, և միշտ յաղթէ»: Տայր զրոյց և զքանչելիսն Աստուծոյ, զոր արար սրբոյն բարեխօսութեամբ առ իւր սիրելիսն, և զչարաչար բեկումն և զամօթն, զոր գտեալ ժառանգեցին փաղանգ ուրացողացն: Եւ լուեալ զայս ձայն աւետեաց հայրապետին Հայոց Յոհաննու և աւագ իշխանացն, մարզպանին Սահակայ և սպարապետին Հայոց Վահանայ, և ամենայն նախարարացն Հայոց և ռամկացն՝ դիմեալք միաբանութեամբ ի տունն Աստուծոյ, որոյ հզօր է զօրութիւն իւր՝ զոհանային, երկիր պագանէին միայնոյ ճշմարտին Աստուծոյ և անընդդիմակայ հրամանի կամաց իւրոց: Եւ երանելի կաթողիկոսն Հայոց Յոհան տայր սաղմոսել ի սաղմոսէն քառներորդէ ինններորդէ. «Լուաւ ինձ տէր և ողորմեցաւ, և տէր եղև ինձ օգնական: Դարձոյց զսուգ իմ յուրախութիւն. զերծ յինէն զքուրձ, և ինձ զգեցոյց զուրախութիւն: Որպէս սաղմոս սասցեն քեզ փառք իմ, և այլ մի ևս զղջացայց, տէր Աստուած իմ, յաւիտեան խոստովան եղէց քեզ»: Եւ կատարեալ զպաշտօնն՝ զատիկ ուրախութեան առնէին. նախ հոգալով զաղքատացն յագումն նկատէին, և ապա ինքեանք ուրախանային ցնծալից ուրախութեամբ:

Եկեալ հասանէին և զօրքն ի պատերազմէն, պատմելով զնորոգ Աստուծոյ զօրութեանն յաղթութիւն, շնորհեալ նոցա զմեծ յաղթութեանն

անուն, և զթշնամեացն տալ զխորտակման և զամօթոյ զվիճակն. և փառաւորելով զՔրիստոս՝ համբուրէին զմիմեանս ողջունիւ ուրախութեան, և անհոգ խաղաղութեան ի հանգիստ ձմերանւոյն մտանէին. հոգային առ գարունն զպատրաստութիւն պատերազմին։

Հ. Եւ դեսպան առեալ առ թագաւորն Վրաց Վախթանգ առնէին, տալ նոցա Հոն ըստ բանի խոստմանցն իւրոց։ Եւ նա ժամավաճառ բանիւք երկայնէր զասացեալսն իւր. և ապա ուստեք ժողովէր Հոնս երեք հարիւր և առաքէր ի Հայս. և չև ևս անցեալ ամիս մի ի ձմերանւոյն՝ փոյթ պատճառագրութեամբ անդրէն առ ինքն կոչէր։ Եւ մնայր աշխարհիս Հայոց զօրութիւն օգնութեան՝ Քրիստոս, յոր ապաւինեալն էին և յուսային. այլ ի մարդկանէ ոչ ոք էր որ օգնէր նոցա։

Առաքէր զօրավարն Հայոց Մամիկոնեանն Վահան յերևելի և յականաւոր ազգն Արծրունեաց, և յազգս գաւառին Անձևացեաց և Մոկաց, և առ ազատորեարն Ռշտունեաց. տայր գիտել, եթէ որպէս յառաջնումն օգնեաց Աստուած յուսացելոց իւրոց, և ասէր, թէ «Զճշմարիտ և զարդար օրինացս մերոց զհաւատ և զքարոզութիւն իւրաքանչիւր ոք ի ձէնջ քաջ գիտէք, և ոչ էք կարօտ յումեքէ ուսանել, այլ և զառչորումն իբրև զհնոց

մոլորութեան մոգուցն տեսէք, թէ որպէս վառեալ այրեաց զամենեցուն ոգիս բաց ի սակաւուց։ Արդ՝ աւադիկ եհաս ժամ արդար մշակին Քրիստոսի, որոյ առեալ զհեծանոցն սրբել զկալ իւր, և զցորեանն մաքրեալ՝ յերկնից շտեմարանս ժողովէ, և զյարդն անշէջ յաւիտենից հրոյն մատնէ յայրումն։ Եւ արդ՝ որ ոք կամի լինել ցորենահատ՝ ընծայեսցէ զինքն Աստուծոյ, և կեցցէ. և որ ոք յետս ընկրկեալ յարդեսցի՝ յաւիտենից և անանց գեհենին եղեալ լուցկիք այրեսցի և մի շիջցի։ Եւ ես ոչ զոք բռնաբարելով քարշեմ յօգուտ իւրաքանչիւր անձին, այլ յորդորելով յիշեցուցանեմ ամենեցուն զփրկութիւն և զկորուստ, որ դիպի յայցելութեան աւուրն։ Քանզի որ ոք խոստովանի զճշմարտութիւնն՝ փրկի ի գեհենէն, և որ ոք սայթաքեալ մոլորի յուղորդ ճանապարհէն՝ զանգիւտ կորուստն կորնչի։ Արդ՝ որ ոք հոգացեալ խնդրէ զգիւտ անձին և տենչի անմահ կենացն լինել ժառանգորդ՝ եկայք խնդրել զվրէժ եկեղեցւոյ թշնամանաց, որով թշնամանեցաւ ի բազում ժամանակաց և ամաց յարհամարհող ուրացողացն։ Եւ որ ոք խորհիք զմարմնոյ երկիւղ և ծառայել ցանկայք մոլորութեանն բարբանջմանցն՝ բնակեցէք ի խաւարի, չեղեալք արժանիք հայել յարդարութեան արեգակն Քրիստոս.

այլ ինձ հաղորդակից բաղդիս հատուցէ փառս արդար փառահատոյցն Քրիստոս»:

Եւ լուեալ զայս պատգամ չորեցունց գաւառաց նախարարացն, կէսքն փափաքեալք աջոյ կողմանն՝ զբոհ առեալ ընթանային ի հօտ ուխտաւորացն ժամանել. և այլք ընդ դասակս այծեաց ձախակողմեան հաղորդեալք՝ գնային անդարձութեամբ ի խաւարն արտաքին: Ոմն յԱնձաւացեաց նախարարացն սեպուհ, որում անուն էր Յոհան, և միւս ևս Երուանդունի, Ներսեհ անուն, միաբանեալ ի խնդիր բարի ցանկութեան, ընդ որս և հաւանեալ և այլ արք ճշմարտութեան նուիրիչք՝ գնային խառնել ի գունդն զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնենի: Եւ մինչդեռ ժողովեալ գնային ի ճանապարհի, մերձեալք ի քաղաքագեօղն որ կոչի Աւեստ, ի ժամանակի քառասնորդացն պահոց, ի մեծի շաբաթու զատկին, յանկարծակի յանդգատից եկեալ հասանէին ի վերայ նոցա իշխանն Անձևացեաց Սևուկ անուն և իշխանն Մոկաց Յոհան անուն, բազում այրուձիով, ընդ առաւօտուն ծագել: Եւ նոցա զգացեալ՝ կէսքն զինեալք և կէսքն թէպէտ անպատրաստք էին, այլ օգնութեամբն Բարձրելոյն քաջալերեալք՝ հարկանէին ի դիմի աներկիւղապէս. և նախ Ներսեհ Երուանդունի յարձակէր ի վերայ իշխանին Մոկաց Յոհանայ, և հարեալ նիզակաւ,

օգնելով նմա և Անձևացւոց սեպհին Յոհանայ՝ յերկիր կործանէին: Որոյ տուեալ էր երբեմն հպարտաբար պարծելով զԱնձևացի սեպհէն Յոհանայ, թէ «Նմա, որպէս կովու, բայց թէ անուր լեթ պխտի արկանել. այլ նա ումպիտոյ է յայլ իրս, յօգուտ կամ ի մսոյ»: Եւ լուեալ պատասխանի յազգակցէն Յոհանայ, յիշխանէն Անձևացեաց Սևկոյ, թէ «Զանուրն ես բերեմ, բայց արկջիր զոլ ի պարանոցն»: Որ յաղագս ամբարտաւանութեան բանիցն, հարեալ կովուն եղջերբն չարաչար՝ ընկեաց յերկիր յերիվարէն և կոխեաց: Եւ զայն տեսեալ զօրացն բազմութեանն՝ ի փախուստ դառնային. զորոց զհետ եղեալ՝ զոմանս սպանանէին և զմնացեալսն փախստականս արարեալ ցրուէին աստ և անդր: Եւ անդէն յայտնապէս ճանաչեալ և փառաւորեալ զԱստուծոյ զօրութիւնն, որ անկարծ սակաւուքն զայնչափ բազմութիւն զօրացն ցրուեաց, վեր ի վայր պատմեալ հնչէր լուր անկարծելի գործոյս այսորիկ յամենայն աշխարհիս Հայոց առ հզօրին Աստուծոյ:

Եկեալ այնուհետև սեպուհն Անձևացւոցն Յոհան և Ներսեհ Երուանդունի և արքն որ ընդ նոսա, յորոց ձեռն արար Աստուած զնշանն և զզօրութիւնն, և տեսեալ զնոսա սրբոյ կաթողիկոսին Յովհաննու՝ տօն ուրախութեան և պատարագս ընդունելիս մատուցանէին տեառն

Աստուծոյ, որ շնորհեացն զյաղթութիւնն և բարձրացոյց զպարծանս եկեղեցւոյ միոյ սրբոյ, և ողջունեալ զնոսա ուրախանային ի Քրիստոս։

ՀԱ. Եւ անցուցեալ զաւուրս զաննաշունչ ձմերայնւոյ ցրտոյն՝ հասանէին զարնանային ժամանակի օդոյն բարեխառնութեան. լսէին, թէ զօր բազում խաղացեալ գայ ի Պարսից. եկեալ հասեալ են ի սահմանս Հերայ և Զարաւանդ գաւառի բազում զօրագլուխք, որք էին այսոքիկ. Սուրէն պահլաւ, և Ատրներսեհ, փուշտիպանան սալար, և Վին-ի-Խոռեան, և Ատրվշնասպն-ի-Տապեան, և Գդիհոն Սիւնեաց տէր. և ի սոսա թէպէտ և ըստ գահոյ էր ոք ի վեր՝ այլ հրամանատու և աւագ զօրուն՝ փուշտիպանան սալար էր։

Փութացաւ և զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան, առեալ ընդ իւր և զսուրբ հայրապետն Հայոց զտէր Յոհան, յուսալով յաղօթս առնն, թէ ամենայն ինչ ըստ նորա կամելոյ կատարի յԱստուծոյ. և գումարեալ զզօրսն Հայոց՝ ճեպէր հարկանել նոցա ի դիմի անդէն զայն տեղեօք. «Թերևս ոչ, ասէր, լիցի անցանել բազմութեանն Պարսից ի միջոց կողմն աշխարհիս Հայոց»։ Եւ առեալ ընդ իւր զնախարարսն և զազատս և զայլ ամենայն ռամիկն, որք կամաւոր խնդութեամբ երթային ի գործ պատերազմին, և չուեալք ի Դունայ զօրքն Հայոց՝ ըստ աւուրս

օթեվանացն երթեալ հասանէին ի գաւառն յԱրտազ, և մօտեալք ի գունդն Պարսից՝ բանակէին ի գիւղ մի, որում անուն էր Ներսէհապատ։

Եւ սուրբ կաթողիկոսն Յոհան հրաման տայր ամենայն գնդին Հայոց՝ ջերմեռանդն խնդրով պարապել աղօթից զգիշերն ողջոյն և խնդրել ի մարդասէր Փրկչէն՝ բարձր առնել զանուն իւր մեծ ի մէջ բազմութեան ժողովրդեան հեթանոսաց, տալ բաժին պարծանաց ծառայից իւրոց, և զմասն ամօթոյ՝ ուրացողացն զասու։ Եւ այնպէս զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնենի, սքանչելի ասպետաւն Սահակաւ մարզպանաւ և ամենայն զօրօքն Հայոց, յորդոր սրտիւ խնդրելով յԱստուծոյ օգնութիւն՝ կատարէին զսահմանեալ ժամս գիշերոյն. և հասեալք ի լոյս առաւօտուն՝ սուրբ կաթողիկոսն Հայոց Յոհան օրհնէր զամենեսեան, քաջալերեցուցանելով ասէր. «Յուսացեալքն յԱստուած ոչ երբէք ամաչեցին. և ընտիր անօթ սուրբ Հոգւոյն Պօղոս գոչէ համարձակաձայն բարբառով և ասէ. «Յոյս երբէք ոչ ամաչեցուցանէ, յորոց սիրտս սէրն Աստուծոյ սփռեալ է»։ Զօրացարո՛ւք ի տէր և ի զօրութիւն բազկի նորա, և կարող լինիք զամենայն նետս մուխս չարին շիջուցանել, զերևելիս և զաներևութս։ Եւ մի՛ ոք ի բազմութիւն զօրու անօրինացն հայեցեալ զարհուրիցի ինչ. վասն զի

լինելով ընդ ձեզ Աստուած՝ բազմագոյնս զձեզ յուսանէ նոցա, և շարժեալ իբրև զխախ ի սաստիկ հողմոյ, ցրուեալ ընդ երեսս դաշտացդ և և բլրոց՝ վեր ի վայր կորուսանէ։ Արդ՝ օրհնեսցէ զձեզ աջ հզօրին և զօրացուսցէ զձեզ, առաջնորդեսցէ և յաղթող արասցէ. նմա փառք և Որդւոյ իւրում և սուրբ Հոգւոյն յաւիտեանս յաւիտեանս. ամէն»։

Եւ տասցեալ ամենեցուն զամէնն՝ պատրաստեցան ի պատերազմն. և զինեալ գունդքն Հայոց ընդդէմ թշնամեացն՝ լինէր և երանելին Յոհան յաղօթս։ Սկսանէր այնուհետև զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան յօրինել ըստ պատշաճի զիւրաքանչիւր կողմն ճակատուն։ Զմիջոց կողմն բազում այրուձիովն տայր ի ձեռն լաւի առն Սահակայ մարզպանին տալեալ. և ի կողմանն աջոյ թևին կարգէր զԲաշդ Վահևունի և զԲարգէնն Սիւնի և զԱտոմն Գնունի և զՓապակն Պալունի, իւրաքանչիւր այրուձիով և այլ ևս յաւելուածով. և յահեկէ կողմանէ հանդերձ ուխտաւէր Կամսարականօքն և իւր սիրելի եղբարբքն, Վահանաւ, Ներսեհիւ և Հրահատաւ. և ընդ աջմէ իւրաքանչիւր այրուձիով գնդացն՝ կազմէր զինքն։ Պատրաստէր և զայլ արս աւագս ընտիրս այրուձիով հանդերձ և Վրենաւ Վանանդացւով. առ որս և առաքէր զՊապ Արտակունեաց, զայր ոս-

տանիկ, որդի Բաբոյի, տալ ցիւրաքանչիւր կողմանց աւագս, թէ «Զնշանս հզօրագոյն արանց, զոր յառաջագոյն տեղեակ եմք զարանց Պարսկաց և զԿադշաց և զգնդին Սիւնեաց՝ տեսանեմ զի դէպ ի մեզ զինեալ գան. արդ՝ դուք մեզմով երթայք, և ուշադրեալ հայեցարուք ի մեզ. թող մեզ նախ լինի յարձակել. և եթէ շնորհիւն Քրիստոսի մեք զմեր կողմն շարժեալ փախուցանեմք՝ ապա այլ կողմանքն մեր և ձեր առաջի ոչ կարեն կալ»։

Եւ Պապայ տարեալ զպատգամն սպարապետին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի առ իւրաքանչիւր աւագս կողմանցն, թէպէտ և կամէին ըստ հրամանի զօրավարին առնել, այլ սխալով հասեալ գունդն Պարսից յիւրաքանչիւր թև կողմանցն՝ ոչ տային պարապել, այլ դղրդեալ զկողմն աջոյ, ուր Բաշդն Վահևունի էր՝ փախուցանէին։ Եւ տէր Սահակ տապեա յարձակեալ նիզակաւ ի վերայ փուշտիպանաց սաղարի՝ վրիպեցին ի միմեանց զնիզակսն երկոքեան, և մօտեալ առ միմեանս երիվարացն՝ բուռն հարեալ զմիմեանց հերաց և կռուէին։ Եւ տեսեալ զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնենի, թէ աղմկեցան զօրքն Հայոց և տկարացան առաջի թշնամեաց, ձայն արարեալ առ Վրէն Վանանդացի՝ «Յառաջեա՛, ասէ, ի վերայ թշնամեացն և ձեռն ի գործ արա պատերազմել»։

Եւ նորա զարհուրեալ՝ ասաց, եթէ «Ոչ եմ կարող. յիս ինչ ապաստան յայսմ ժամու դու մի լինիր»։ Եւ զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի զօրացեալ սրտիւ, և նշանաւ խաչին կնքեալ զինքն՝ հանդերձ Կամսարականօքն երկոքումբք յարձակէին ի վերայ հասելոց սոցա թշնամեացն. և ոչ ինչ բնաւ տուեալ կալ առաջի, այլ շարժեալ սաստկապէս զկողմն իւրեանց՝ ի փախուստ դարձուցանէին. և առեալ զթևն զայն՝ արկանէին զմիւս ևս թևոյն զմիջոցի կողմանն. և արկեալ առաջի զկողմանցն երկոցունց զգունդսն՝ անթիւ բազմութիւն արանց քաջաց ի փոքր լանջակողմանն դիաթաւալ յերկիր կործանէին և սաստիկ արեանց հանէին ճապաղիս։ Բայց միայն Վինն Թառեան երկուք ևս այլ զօրաւոր նիզակակցօք զօրու դարձեալ ընդդէմ խիզախէր. ուր անդէն առ նմին քաջ զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան սատակէր հզօրեգապէս. և զԱրվշնասպն Տապեան տէրն Շիրակայ Ներսեհն Կամսարական, և այլքն ամենեքեան իւրաքանչիւր զբազում արս քաջս ընկեցեալ յերկիր կործանէին։ Եւ հայեցեալ յայն՝ գունդն Բարշղի և այլ փախստէիցն Հայոց, և տեսեալ, թէ բեկաւ ոյժ զօրու գնդին Պարսից, և երթան փախստական առաջի գնդին զօրավարին Հայոց Վահանայ՝ ոգի առեալ զօրանային. և դարձեալք անդրէն և զկնի հալածչացն եղեալք՝ զբազումս սպանանէին, և զբազումս արկեալ առաջի՝ հալածականս առնէին։ Եւ լինէր առաւելագոյն թիւ կոտորելոցն ի գնդէն Պարսից, քան թէ զերծելոցն փախստէիցն. վասն զի շատ ևս լինէր համար մեռելոցն ի տեղիս տեղիս վիրաւորացն, քան թէ կոտորելոցն ի գնդէն Պարսից անդէն ի տեղւոջն պատերազմի։

Եւ դարձեալ գունդն Հայոց բարի անուամբ և բազում փառօք, լաւ աւարաւ և սաստիկ ընչիւք առ պատուական կաթողիկոսն Հայոց Յոհան ի բանակն, փառաւորելով և օրհնելով զտէրն այնպիսի յաղթութեան զՔրիստոս. որոյ ընդ առաջ ելեալ յաղթող գնդին՝ ցնծալից սրտիւ օրհնէր զնոսա օրհնութեամբ բազմաւ, և զուարճացեալ ոգւով զօրութեան սուրբն, և ասէր ցամենեսեան. «Ուրախ եմ յոյժ, և բանիւ վճարել զխնդութիւնս սրտի ոչ կարեմ։ Բայց ևս առաւել զուարճացեալ բերկրիմ, տեսանելով զԱստուած հաշտ ընդ ձեզ. քանզի յաղթութիւնս խնդացուցանէ զիս, այլ ևս առաւել բերկրիմ՝ զՔրիստոս տեսանելով գործակից ձեզ, որ ետ ձեզ՝ յաղթել, և ամաչեցոյց զհակառակորդս արդարութեան։ Եւ Աստուած որ զօրացոյցն զձեզ այժմ՝ նա զօրացուսցէ զձեզ հանապազ, և եղեալ ընդ ձեզ՝ մի թողցէ զձեզ մինչև ի սպառ»։

ՀԲ. Եւ մինչդեռ զօրացեալք ցնծալից սրտիւք

դարձեալ դային ի գործոյ պատերազմին, զոր վճարեալ եհան ի գլուխ ազդեցութիւն վերնոյն ըստ կամաց հայրապետին սրբոյն Յոհաննու և ամենայն զօրացն Հայոց՝ երկրորդ ուրախութիւն մեծ և լուր անկարծակի աւետեաց տարածեալ քարոզէր ընդ ամենայն բանակն Հայոց։ Եւ եկն Վարդ ողջ, զերծեալ ի կապանացն զօրութեամբն Աստուծոյ, եղբայր զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի. և լցեալ այսպիսի աւետաւոր համբաւով ընդհանուր աշխարհս Հայոց՝ գրոհ տուեալ փութայր ամենայն ոք ի մեծ այցելութիւնն, զոր արար Աստուած աշխարհիս Հայոց. յորոց բազումք առ խնդին, իբրև տեսանէին զանհաւատալի տեսիլն՝ յերկուացեալք կերպարան և ոչ ճշմարտութիւն զիրսն կարծէին։ Բայց յիշելով զԱստուծոյ զօրութեանն զանընդդիմակայ սքանչելիս՝ փառս միայն և երկրպագութիւն մատուցանէին ամենահնարին, որոյ կամելութեան և հրամանի ամենայն դժուարինք և անհնարինքն դիւրինք են և հնարաւորք. յիշելով զցօղադարձութիւն հնոցին ի Բաբելոնի, և զատանաշէն պարիսպն եգիպտական Կարմիր ծովուն, զդառնալն ընդ կրունկն Յորդանանու, և զանկմունսն Երիքովի պարսպացն՝ աղաղակաւ։ Այս ամենայն յիշմունք հաւատացեալ խորհրդոց դրուատիս միայն զովութեան ընդունելի աղօթիւք մատուցանել

յօժարեցուցանէին ամենահզօրին. որ առաւելագոյնս քան առ սուրբ առաքեալն Պետրոս արար զզօրութիւնն. վասն զի զնա անձամբ միայն հանեալ հրեշտակին՝ արձակեաց զերծանել, յաճումն քարոզութեան կենաց. իսկ զայրն Մամիկոնեան զՎարդ ոչ միայն լոկ անձամբ, այլ և ծառայիւք, դրամբ և կազմածով, յամուր տեղեաց շահաստանին, ի բարձրաբերձ պարսպացն և յապարափակ բազմութենէ պահապանացն, ընկալեալ իբրև զարծուի ի թևս իւր և ընդ բազում անցուցեալ օթևանս՝ ածեալ հասուցանէր խաղաղութեամբ ի յերկիրս Հայոց։

Յայնժամ ծանուցեալ յիշէին ուխտակիցք, արք աստուածասէրք, զերդումն Մամիկոնէին Վահանայ,—զընդունելութիւն Աստուծոյ դարձին նորա և վկայութեան և հաւատոց,—զոր տայց յաւուր միաբանութեան առաջի սրբոյ Աւետարանին. «Թէ արդարև, ասէ, ծանուցեալ Աստուծոյ զբազմաժամանակեայ զթախանձ և զփղձկումն սրտի իմոյ, զոր հառաչէի յոգւոց հանելով ի մոլորութեանն, և ընկալաւ զպատուղ շրթանց խոստովանութեան իմոյ, և հաճոյ եղև ամենագիտին խորհուրդս իմ և ուխտ՝ ապա ըստ իւրում զօրեղ տէրութեանն արարեալ յիս նշան բարի՝ տացէ ինձ մերձ ընդ մերձ տեսանել ինձ զեղբայրն իմ զՎարդ և ուրախանալ»։ Եւ էր այնուհետև լսել

յամենայն եկեղեցիս Հայաստանեայց աշխարհիս, ի վկայարանս սրբոց, ի տօնս և ի ժողովմունս միաբանութեան, ի բերանոյ քահանայից և միաբան ամենայն ժողովրդոց, յարանց և ի կանանց առ հասարակ, թէ «Զի՞նչ բարի, կամ զի՞նչ վայելուչ, այլ բնակել եղբարց ի միասին»։ Եւ առ սատակապէս բեկումն թշնամեացն և բարձրանալ սրբոյ եկեղեցւոյ՝ ասէին սաղմոսելով. «Նոքա խափանեցան և անկան, մեք յարեաք և ուղիղք եղաք». և «ամենայն եղջիւրք մեղաւորաց փըշրեցան, և բարձր եղև եղջիւր արդարոյն»։ Եւ շնորհակալութեամբ զովութիւն ի մէջ առեալ ասէին. «Այլ մեք ժողովուրդք և խաշն արօտի քո, խոստովան եղիցուք առ քեզ յաւիտեան. ազգէ յազգ պատմեսցուք զօրհնութիւնս քո»։

ՀԳ. Իսկ յետ աւուրց ինչ բազմաց անցելոց, տեսեալ իմաստախնդիր մարդոց և հանճարեղ անձանց զպատկումն քաջ սեպհին Մամիկոնէից զարմին Վասակայ, զեղբօր զօրավարին Հայոց Վահանայ՝ անդէն և անդ ծանեան, թէ վասն զի մերձ ուրեմն էր կատարումն սրբոյն. որ և խնդրեաց յԱստուծոյ սուրբն Վասակ՝ տեսանել ի մարմնի զեկս անձկալի եղբօրն իւրոյ Վարդայ, և ապա զօր ըղձի խնդրոյ իւրոյ ըմբռնել ցնծալով։ Եւ ամենահզօրն Աստուած եղև փութով կատարիչ խնդրոյ սրբոյն իւրոյ, ոչ ինչ յերկարեալ յապաղեալ զկամս առնն, այլ վաղվաղակի և ճեպով ընկալեալ զխնդիրն, և ածեալ զեղբայրն զՎարդ և ցուցեալ նմա և ամենեցուն՝ եթող ողջամբ առ մնացեալ կենդանի ծառային իւր, և զսուրբ վկայն իւր զՎասակ փոխեալ առ ինքն՝ պսակեալ բնակեցոյց յարքայութեան խորանն, ընդ հրեշտակս յերկինս։

Գային հասանէին այնուհետև ի Ծաղկէոտն. և կամեցեալք առ վայր մի հանգչել ի ջերմկին որ կոչի Վարշակի՝ գայր հասանէր գեսպան ի Թագաւորէն Վրաց Վախթանգայ, թէ «Գունդ սաստիկ եհաս յերկիրս Վրաց, և իմ տեսեալ, թէ ոչ եմ կարող կալ առաջի՝ խոյս տուեալ ի լեռինս Հայոց, մօտ ի սահմանակցութեանն Վրաց՝ մնամ ձեզ»։ Եւ նամակ ունէր գրեալ ի Վախթանգայ խարէութեամբ, թէ «Հոն գնդի հրաման եառ գալ, և չև ևս հասին. բայց մինչ դուք գայք՝ հասանեն, և այնուհետև դուք և մեք և Հոնք զնոսա կորուսանեմք։ Բայց թուի ինձ, թէ յորժամ Հոն հասանէ՝ մեզ լինել և աշխատել ինչ ոչ հասանէ. նոքա իսկ վճարեն զգործն. զի անչափ բազմութեան հրաման եառ գալ»։

Եւ զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի և ամենայն ուխտ տանուտերացն և սեպհացն Հայոց, վասն զի երդումն էր Աւետարանաւ և խաչիւ ընդ թագաւորին Վրաց Վախթանգայ՝

յարուցեալ վազվազակի և անյապաղ ամենայն զօրքն Հայոց առ արքայն Վրաց հասանէին, և բանակեալք առ վայր մի ի գաւառին Կանգարաց դադարէին։ Ուր պատրողական բանիւք խաբէութեան թարթափեցուցանէր թագաւորն Վրաց Վախթանգ զմիտս զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի և զայլ աւագ տանուտերացն Հայոց. մերթ ասելով, թէ «Միհրանայ զձեր եկդ լուեալ՝ խոյս ետ ի սահմանաց Վրաց, և յԱղուանս փախեաւ առ երկիւղի. և դարձեալ՝ թէ «Զերկուս աւուրս՝ և գունդք Հոնաց հասանեն». և անցեալ երկու աւուրք ժամադիր խաբէութեանն՝ ապա յերրորդ և ի չորրորդ օր ձգէր զպատճառադրութիւնն, և յետ այնորիկ յայլ ի վեց և յեօթն օր։ Դարձեալ լրտեսս տայր արձակել առս ի գնդէն Վրաց և Հայոց. որք իջեալ ի տեղիս ինչ դաշտացն՝ տայր երևեցուցանել լոյսս կրակաց բազմաց և կոճեղս ծառոց զինեալս այրանմանս, ըստ խաբէութեան Մակեդոնացւոյ Աղէկսանդրի։ Դարձեալ ասէր. «Ոչ գայ գունդն Հոնաց առ մեզ ի լերինս, այլ ասեն, թէ ասա ի դաշտս ա՛ծ ցո՛յց մեզ զՀայս, և ամենայն բանից քոց հաւատամք, զոր քո խօսեալ է ընդ մեզ և երդուեալ. և այնուհետև զոր ինչ և հրամայես առնել մեզ՝ զամենայն կատարեմք. ապա թէ ոչ՝ չհաւատամք, թէ Հայք ընդ քեզ միաբան են. բայց թէ արդարև

զայս տեսանեմք՝ այնուհետև զՊարսիկս ի մեզ թողէք, և ձեզ փոյթ մի՛ լիցի։ Արդ՝ թէ դուք ի դաշտն չիջանէք, և Հոն գունդքն, վասն ինձ չհաւատալոյ, ի վեր ի յաշխարհէն չշարժին ուրեք, և Միհրան դառնայ և զՎիրս աւերէ՝ ինձ ձեր եկք զի՞նչ օգուտ է»։

Եւ Հայոց գունդն, վասն զի ուխտադիր էր ընդ թագաւորին Վրաց՝ զոր ինչ զամ մի ասէր ստոյգ կամ սուտ՝ ջանային վասն Աւետարանին երկիւղի զամենայն կատարել։ Զի թէպէտ և տօթ էր ժամանակն, հարկաւորեցան իջանել ի դաշտն Ծարմանայնու։ Եւ յիշխանացն Հայոց ոմանք ոչ յաջող համարէին զէջս գնդին Հայոց ի Վիրս. զոր թէպէտ և բազում անգամ տացին՝ չհաւատացեալ բանի տաղացն՝ լսեցին։

Եւ իջեալ գունդն Հայոց ի Վիրս և բանակեալք յառաջագրեալ տեղին, և չև ևս անցեալ աւուրք երեք կամ չորք՝ գայր հասանէր Միհրան և բանակէր դէմ յանդիման բանակին Հայոց, մօտ ի բանակն յայնկոյս գետոյն, զոր Կուր գետն անուանեն. և բանակն Հայոց չուեալ յայլ տեղի հեռագոյն ի բանակէն Պարսից, և առնէին զխուրեանց օթևանին տեղին։ Եւ բազմաց ի գնդէն Հայոց ի գիշերին յայնմիկ, մոռացեալ զերկիւղ ուխտին Աստուծոյ, և զահաւոր երդումն Աւետարանին առ ոտն հարեալ՝ պատգամագնացութեամբ զաղտ

խօսեցան ընդ իւրաքանչիւր ոք սիրելիս զօրացն Պարսից, թէ «Մեք ի բնութենէ զօրավարիս Հայոց Վահանայ և ոչ սրտի կամաւ անկեալ եմք յիրս յայս, որք թուով. բայց միտք մեր և խորհուրդք առ ձեզ են. և գիտեմք, եթէ ի ձերմէ ծառայութենէ չեմք ելանելոց, այլ վասն անձանց մերոց արտացեալ անճեցուցաք ցայժմ զվնաս ի մեզ։ Բայց արդ՝ եթէ չյիշիցէք զայս բանս մեր երբէք, և առնիցէք մեզ թողութիւն՝ դուք իշխեցէք։ Այլ մեք վաղիւն, յորժամ ի կռուոյն տեղին գամք՝ զմեր անձինս և զբազումս և այլս ընդ մեզ փախուցանեմք ի գնդէս»։ Եւ ընկալեալ երդմամբ ուխտի Պարսկացն՝ հաստատեցին զբանսն։

Եւ հասեալ ի վաղիւն ի տեղի պատերազմին՝ խօսէր և յայն ժամու արքայն Վրաց ընդ զօրավարին Հայոց Վահանայ և ընդ այլ աւագ անուանեալս և ընդ սեպուհս Հայոց և ասէ. «Լաւ եղև մեզ կռուել այսօր ընդ զօրս Պարսից. քանզի մեք խակ բուեալն եմք ոգւ, և չկարեն կալ առաջի. բայց թէ այսօր ևս հեղգացեալ էր մեր՝ գալոց էին Հոնք և զանուն յաղթութեանն և զօգուտ աւարիս նոքա առնելոց էին»։ Եւ մինչև ցայն ժամ ևս յերկարեալ խաբէր պատիր բանիւք։

ՀԴ. Ապա արամեալ ընդ սուտ և անպիտան

խօսս արքային Վրաց զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան, ծանուցեալ և զթուլութիւն գնդին Հայոց, զոր տեսանէր լքեալս և մեղկեալս և ոչ ինչ բնաւ նմանս այլոց ժամանակաց փութոյն և յօժարութեան, սակայն զգունդն զօրացն կազմէր Մամիկոնեանն Վահան ըստ օրինի ճակատուն պատրաստութեան. և տուեալ զկողմն աջոյ ի ձեռս Բարշղի Վահեւունւոյ և Սատոնի Գաբեղենի, և զկողմն ահեակ տայր Վախթանգայ արքային Վրաց, և զմիջոյ կողմն կազմէր զինքն երեքումբք արամբքն որդւովք երանելւոյն Արշաւրայ, և երանելեաւ տերամբն Գնունեաց. և զերանելին ասպետն Սահակ և զՍիւնին Բաբգէն ընդ մէջ իւր և Բարշղի կացուցանէր։

Եւ մինչ չև դիմեալք ի կռիւն, այլ կային ճակատեալք երկոքեան կողմանքն դէմ ընդդէմ միմեանց, Պարսից և Հայոց, և որ զնահատակութեան պսակն ընդունելոց էին յաւուրն՝ եցոյց վերին զօրութիւնն հայեցող աչօք մարդն. և յառաջ քան զկատարումն՝ յայտնապէս անծածուկ զանազանափոխութիւն երեսացն ի մահկանացու բնական տեսչութենէս ի լուսափայլութիւն վերին զօրութեանցն կերպարանի, և մանաւանդ զքաջութիւնն առնն զՎասակայ Մամիկոնէի, զեղբօր զօրավարին Հայոց Վահանայ. որոյ փառաւորեալ երեսքն լուսով փառացն Աստուծոյ,

մինչև բազումք յընկերակցացն որք նիզակակիցք սորայն էին՝ հայել յերեսան փայլակնացայտ, ըստ փառաւորելոյ երեսացն մեծի մարգարէին Մովսէսի, ոչ հանդարտէին։ Զոր և իւր իսկ եղբօրն մեծի զօրավարին Հայոց Վահանայ տեսեալ և մեծապէս զարհուրեալ՝ անդէն և անդ գիտաց, թէ սա յինէն և ի զազրալի կենցաղոյս այսօր առաւ և փոխեցաւ յայն բանակ զուարթնոցն, որոյ բանակի զօրացն տեսիլ և կերպարան այս է։

Եւ յարձակեալք ի վերայ միմեանց Հայք և Պարսիկք, թէպէտ և զօրավարն Հայոց Վահան երիւք Կամսարական եղբարբք հարեալ ի դիմի իւրոյ թշնամւոյն կողմանն, գիր և տար արարեալ դարձուցանէին ի փախուստ, մինչև տարեալ անցուցանէին զբազումս ի զօրացն Պարսից յայնկոյս Կուրն գետոյն, և զբազումս ի զօրացն Պարսից յերևելի արանց զօրուն կոտորէին քաջարար։ Անդ քաջի սեպհին Մամիկոնէից Վասակայ հարեալ նիզակաւ ուժեղապէս զայր ումն հզօր ի գնդէն Պարսից յերկիր կործանէր. որ և բեկանէր նիզակն իւր յանկարծակի. և քաջին Մամիկոնենի Վասակայ ելեալ ի խնդիր այլում նիզակի և գտեալ՝ դառնայր անդրէն փութանակի ուրախալից։ Եւ պատահեալ նմա Կամսարականին Ներսեհի տեառն Շիրակայ, որոյ և նորա բեկեալ նիզակն՝ ի խնդիր էր այլում նիզակի. և քաջի Մամիկո-

նենին Վասակայ ձայն ի վերայ եդեալ ասէր. «Փութա՛, Ներսեհ, գտանել նիզակ, և դարձի՛ր ել արագ. քանզի ոչ երբէք կարեմք գտանել ժամ սքանչելի այսպիսի վաճառու, ուր մահ զանմահութիւն և առժամանակեայս զյաւիտենականն և ապականացուս զանապականելի կեանսն. վաղվաղեա՛, քանզի չեմք կալոց անմահք. զուցէ վրիպեալ յանուանէ և ի փառաւորեալ կատարմանէս՝ անանուն և անպիտան մահուամբ ելանիցեմք ի կենցաղոյս»։ Եւ զայս լուր ի սրբոյ առնէն Վասակայ Մամիկոնենէ՝ հաւաստի երդմամբ պատմէր մեզ բազում անգամ ինքն տէրն Շիրակայ Ներսեհ Կամսարականն։

Եւ մինչդեռ զօրավարն Հայոց Մամիկոնեանն Վահան այսպէս մրցէր հանդերձ երանելի եղբարբն Վասակաւ և երկոքումբք որդւովքն Կամսարականին Արշաւրայ՝ յանկարծակի փախուցեալք առ հասարակ սրանային գունդքն ամենայն Հայոց և Վրաց. որոց բազումք ի նենգաւորացն աղաղակէին առ միմեանս անհանգիստ, թէ «Փախեան Հայք, անձնապուրք լերուք»։ Եւ վասն զի ոչ ըստ փութոյ և յորդոր խնդրոյ շնորհէր ի ժամուն վիճակ մարտիրոսութեան ի վերին զուգակշռող աջոյ ամենագիտին, ըստ ծածուկ և անքնին իւրոյ կանխատեսութեանն՝ քաջի զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի և այլոց ընդ նմա ուխտա-

պահ ընկերացն, որ ախորժելով տենչէին բաժակի մարտիրոսութեանն, և չգտան արժանիք, դարձուցեալ այնուհետև զերասանակս երիվարացն՝ զնայլին և նորա զհետ փախստէիցն Հայոց։ Եւ զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի եկեալ պատահէր Բարգենայ Սիւնւոյ, անկելոյ ի զօրացն Պարսից կարէվէր. զոր հեծուցեալ ի վերայ իւրոյ նժուգի և հանեալ ի պատերազմէն ապրեցուցանէր։ Բայց որք ընտրութեանն ցանկացողք եղեն և արժանիք ընդ սրբոյ ասպետին Սահակայ և ընդ սրբոյ քաջին Վասակայ Մամիկոնենի, և կատարեցան յաւուրն՝ և անուանքն են այսոքիկ...։

Իսկ զօրքն ամենայն Հայոց, ընդ որս և անպիտան զօրքն Վրաց, հանդերձ թագաւորաւն իւրեանց Վախթանգաւ, վատնեալք ցրուէին. զորոց զկնի հետամուտ եղեալ գունդքն Պարսից՝ զբազումս կոտորէին, և բազումք յայլ և այլ տեղիս զերծեալ ապրէին։

Բայց զՀրահատն Կամսարական, սաստկապէս փագս առեալ երիվարին իւրոյ՝ ընկենոյր, և հասեալ Պարսկացն, մինչդեռ էր հետևոտն՝ կալեալ ածէին առ Միհրան. զոր տեսեալ Միհրանայ՝ մեծապէս ուրախացաւ։ Պատուհասէր զնա բանիւք խստութեան, և կապեալ տայր պահել զգուշութեամբ. և ուր երթայր յաշխարհին Հայոց՝ ընդ իւր շրջեցուցանէր։ Ընդ որս կալան և սեպուհ

մի Սիւնի, որում անուն էր Յազդ, և զայլս ոմանս ի Վրաց աշխարհէն։

ՀԸ. Իսկ զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան երթայր առ վայր մի յամրագոյն տեղիսն Տայոց, ուր և սինլքորք փախստէիցն Հայոց առ նա ժողովէին և այլք յաւագ նախարարացն Հայոց. այլ Կամսարականքն երկոքեան ընդ նմա իսկ էին միշտ, և անքակ ի նմանէ, և միաբան։ Զորոց զհետ եկեալ Միհրան գնդաւն իւրով և ջանայր կամ սպանանել պատերազմաւ, և կամ ունել հնարիւք, և կամ հաւանեցուցանել և նուաճել։

Եւ էր բանակ սաստկութեան զօրուն Արեաց ի գեօղն որ անուանի Դու, ի սահմանակցութեան Պարսից և Հոռոմոց. և զօրավարն Հայոց Մամիկոնեանն Վահան մերձ ի նա իբրև երկուք հրասախօք, ի գեօղ մի որ կոչի Մկնառինճ, արամբք որպէս թէ հարիւրովք և թերևս սակաւուք և կամ յոլովիւք։ Եւ Միհրան այնչափ հազարօքն առ նա բանակեալ էր մօտ, և տեղին ուր զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան էր՝ յիշխանութեանն Պարսից թագաւորին էր։ Եւ այնչափ սաստկապէս զեղեալ էր Աստուծոյ զմեծ շնորհ զօրութեան իւրոյ ի վերայ քաջի առն Վահանայ Մամիկոնէի, զի ի մէջ այնչափ բազմութեան գնդի և ի զօրաւոր քաջորերոյ՝ զօրա-

ցեալ տարեալ կայր Միհրան գնդաւն, փակեալ ընդ երկկուղագին անձուկ վերնոյն, և չիշխէր դիմել ի վերայ և սպանանել զորս կամէր, և հալածել և կորուսանել զմնացեալ փախստեայսն. այլ բանիւ ողոքանաց պատգամաւորէր ընդ նմա հանապազօր ի խաղաղութիւն, ասելով, թէ «Մի կորնչիր, և յարքայից արքայի ի ծառայութենէ մի ելաներ, և զաշխարհս Հայոց մի տար ի վատնումն. ի հնազանդութիւն եկ թագաւորին, և ես միջնորդ լինիմ. քանզի վասն իւրոյ բարերարութեան սիրէ զիս, և բանից իմոց լսէ. և ես աղաչեմ զթագաւորն, և հաշտեցուցանեմ ընդ քեզ, և ինչ որ արժան է տալ քեզ՝ ջանամ զի տայ»:

Եւ սպարապետին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի պատասխանի արարեալ ասէր ցՄիհրան, եթէ «Արեաց տէր որ լինի՝ արդար աչօք պիտի նայել յամենայն մարդ իբրև զթագաւոր, և արդարապէս տեսանել և արդարապէս լսել, ըստ արժանի թագաւորի: Բայց այր թագաւոր, որ ուղիղ աչօք չհայի ի ծառայս և ուղիղ լսողութեամբ չլսէ ուրուք զբանս, այլ համակ ըստ իշխանութեան վարի, և ոչ ըստ արժանի իրաւանց քննութեան, այլ առաւել ևս որ կարի դժնդակագոյն է և աշխարհի կորստեան պատճառ, և հանապազ զայն առնէ, և կամի տեսանել այլոյ աչօք և լսել այլոյ ականջօք՝ ծանր է ծառայութիւնն այն և դառն, և վասնզի՝ որում ոչ ոք կարէ կալ առաջի: Վասն զի տէր, որ յիւր ի ծառայից զլաւ և զվատթար չգիտէ ընտրել, և ըստ արժանի իւրաքանչիւր ումեք մատակարարել զպիտոյսն ոչ կամի՝ այնպիսին լաւ ծառայի տէր դժուարաւ կարէ լինել: Արդ՝ Հայոց աշխարհս որպիսի մեծ և պիտոյի աշխարհ է. և արդ ցոյց ինձ այր մի յայսպիսի աշխարհի, որ թէ առաւելաւ թագաւորութեամբ արժանաւորապէս հասեալ է ի տանուտէրութիւն. այլ որեար աւազակ և անպիտան, հացկատակք և վատառհմիկք, որ զան զայնպիսի մեծ թագաւորութիւն խաբեն, և ընդ կրակի փառս գնեն և տէրութիւն. և ի ձէնջ ըստ կողմն ելեալ սակաւ մի՝ միզեն ի կրակն, և յանթեղ զաղբ իւրեանց արկանեն, և զվաճառականն և զվաճառն ի միասին թշնամանեն: Եւ այլ լաւութիւն և քաջութիւն և միտք և գիտութիւն, որով աշխարհ շինի և միջի լինի՝ այն չխնդրի և արհամարհեալ է. այլ անպիտան և վատառհմակ մարդկան պատրողութիւնն ի մէջ անցեալ յարգի, և դուք առ ճանաչողս ունիք զձեզ: Լուեալ է քո, որ Միհրանդ ես, և ամենայն Պարսից՝ զբանս զայս յԱրեաց տեառնէն ի Պերոզէ առաջի ամենեցունց յատենի, թէ «Այր վատ և զունդ անպիտան Ասորի է. բայց քան զԱսորի այր՝ Հայ մարդ շատ վատթար է և անպիտան»:

Եւ ո՞չ արդեօք լաւ էր մահ քան զայն լուր յանպիտի թագաւորէ: Եւ արդ՝ իմ երկուս կոխս արարեալ է ընդ Արի մարդկան, և երրորդն այս է որ ընդ քեզ արարաք. և ընդ որս զերկուս կոխսն արարաք՝ ընդ այնպիսի երեելի և քաջ մարդկան կռուեցաք, զոր ինքն Արեաց տէրն և ամենայն Արիք ճանաչէին, թէ ո՛րպիսի որեար էին: Եւ օտար մարդոյ մեզ չէր օգնեալ, Հոնի կամ Հոռոմի և կամ այլ ազգի ուստեք մարդոյ. բայց միայն այս Հայոց, զոր դուք գիտէք, սոցա վճարեալ է զայնպիսի մեծ գործ, զոր դուք ամենայն Արիք լուայք և տեսէք. և ոչ բազում այրուձիոյ, այլ հարիւր արամբ և կամ ես նուազիւ զհազար և զերկուս հազարս այր փախուցեալ է սոքօք: Եւ յայսմ կռուի մի՛ զայս զմտաւ ածեալ պարծիք, թէ աւելի ինչ քաջութեամբ յաղթեցէք մեզ. այլ ի մեր երկպառակութենէ և ի նենգելոյ եղև մեզ վնաս: Զի թէ էր այս հայ զունդ, յորոյ վերայ ահ և երկիւղ էր, որպէս Արեաց տեառն յիւր ծառայի վերայ, և յիմում ձեռին այնպէս էին, որպէս ընդ իմ նախնեացն ձեռամբ, և համարձակապէս իշխէի զվատացելսն ի կռուի տամբ և կենօք հարցանել և գլխով պատիժ առնել, և քաջացելոցն կարէի բարի առնել և պատիւ տալ՝ ցուցանէի Արեաց տեառն և ձեզ ամենեցուն, թէ ո՞ր կարի զունդ յԱրիս անուանի էր և լաւ.

բայց եթէ լաւագոյնք ևս և քաջք չերևէին՝ այլ ի խոնարհ սակաւ մի և նուազ չափոյ երևել: Բայց արդ՝ զոր ձեր ի վատ առնմէ և յանպիտան ի մարդկանէ աշխարհիս Հայոց իշխան կարգեալ էք՝ գոքա ըստ իւրեանց յետնութեան կորուսին յաշխարհէս Հայոց զքաջութիւն և զանուն բարի և զլաւութիւն: Զի գնդի, որոյ զօրագլուխն վատ է՝ գնդին լաւ լինել չէ հնար, և աշխարհի, որոյ իշխանքն յետին են՝ աշխարհին այնմ անհնար է յառաջադէմ և անուանի լինել:

«Իսկ յաղագս իմ դուք ամենեքեան գիտէք, զի ի հարցն իմոց ես տղայ մնացի. ոչ զվատակս նոցա որ առ Արեաց աշխարհն լեալ է՝ գիտեմ, և ոչ յանցման նոցա հազորդ ինչ էի: Բայց մինչ ես յանձինս զգացի, և ձեզ Արեաց տեառնն արբանեկութեան արժանի եղէ՝ ի մտի եդի առաջի Աստուծոյ և մարդկան՝ արդար մտօք տեառն և ձեզ ծառայութիւն առնել և արդար վաստակս վաստակել: Եւ որչափ ես զլաւն հոգայի և ի լաւ վաստակսն յաւելուի՝ և վատ անարժան իշխանքդ Հայոց զինչպէս բանսարկութիւնս առնէին, և դուք անքնին մտօք լսէիք և ընդ իս չհայէիք ուղիղ. ածի զմտաւ, թէ զի՞նչ արդեօք այլ հնար գոյր, որով ես կարող լինէի զԱրեաց տեառն և զաւագացն զմիտս ուղղել ընդ իս. եթէ զտանէի ինչ ոչ պարգևս՝ զոնեա լոկ աչօք

ուղիղ հայէին ընդ իս, և շատ էր ինձ։ Եւ իբր ի վաստակն, զոր վաստակէի ըստ իմում գիտելոյ, թերութիւն ինչ ոչ տեսանէի, և առաւելս ինչ յաւելուլ և վաստակել չգտանէի հնարս, և զթշնամեացն բերանս ի բամբասկութենէ ինուլ ոչ կարէի, և տեսան և ձեր ականջք ի բաց էին ի լսել զստութիւն և չխորհել վասն իմ ուղղակի, և իբրև ոչ ինչ գտի պատճառանս ծանր տրտմութեանն որ կրէր յանձին իմում ի սպառ, և փախչել յաշխարհէս չկարէի՝ խորհուրդ չար ի մտի արկի, և անձամբ զանձն սպանի. և երանի եթէ լոկ զմարմինս էր սպանեալ. այլ ես զհոգիս և զմարմինս ի միասին կորուսի։ Քանզի ուրացայ զճշմարտութիւնն զոր գիտէի, թէ առոյգ Աստուած է արարիչ և տէր ամենայնի, և երկիր պագի ստութեան և մոլորութեան. զոր այսօր առաջի ձեր և առաջի ամենայն աշխարհիս խոստովանիմ, թէ ստութիւն է և աղտեղի խաբէութիւն։ Եւ յետ կործանմանն յորում կործանեցայ՝ մաշէի յերկիւղէ զամենայն օր, թէ գուցէ մեռանիցիմ սովին մեղօք և կորնչիցիմ զյաւիտենական կորուստն. կալեալ ի բուռն զոգի իմ՝ ի բաց մերժեցի զերկիւղ թագաւորաց, ընկեցեալ յանձնէ կոխեցի զուրացութեանն խիղճ և լուսաւորեցայ։ Այսուհետև ուրախ եմ և պատրաստ հալածանաց, աղքատութեան, վշտի և մահուան. զի որում և

դիպիմ քրիստոնէութեամբ՝ ուրախ եմ և անահ։

«Բայց դու զոր խօսիդ՝ և արդարև կարես առնել, և հաւանի թագաւորն նուաճել զմեզ՝ և նախ քան զամենայն՝ զքրիստոնէութիւն շնորհէ աշխարհիս Հայոց, և զաղտեղի վաճառ հատանէ յաշխարհէս մերմէ, զոր անպիտան և վատ մարդիկ գնեն ի ձէնջ խաբէութեամբ, և ընկալեալ ծաղր առնեն և զձեզ և զմոխիրն. և զմարդ ճանաչէք զլաւն և զանպիտան, և գործ խնդրէք յիւրաքանչիւր ումեքէ, և ոչ կաշառակերութիւն. և ի գործ հայիք՝ տալ ըստ վաստակոց զհատուցումն, և ոչ ի լկտէբանութեան խաբէութիւն. և կարէք գրել և կնքել, թէ ի մերմէ բնութենէ եղև ձեր յանցումն, և ոչ ի ձեր ստահակելոյ և յանդգնութենէ, և թողուք. և զառհմիկն առ առհմիկս ունիք և զվատառհմակն առ անառհմակս. և թէ այդպէս նուաճէք զմեզ՝ մեր ընիկ տեարք էք և հարցն մերոց և նախնեաց, և մեք ծառայութիւն առնեմք և հպատակ լինիմք։ Ապա եթէ նոյնպէս զյետինն առ լաւն ունիք և զլաւն յետս տանիք, և զաղտեղի մեղաց վաճառէք զիշխանութիւն աշխարհիս, և ոչ ըստ իրաւանց հայել յարժանաւորսն և ի պիտանիսն տայք՝ մեք որ ապստամբեցաքն՝ ոչ եթէ գիտէաք, եթէ մեք Արեաց առաջի ինչ կարեմք կալ, զի և զմեր տառապանացս ոյժ գիտեմք և զԱրեաց այնպիսի

մեծ և անհամար զնդի և ուժոյ զաւրութիւն. բայց միայն զմեռանելն եդաք առաջի, և նմին պատրաստ եմք. և տուեալ ես ուրախ եմք, զի զանուանի և զլաւ մահ մեռանիմք քրիստոնէութեամբ, քան թէ ուրացութեամբ զնել զանցաւոր փառս, և զյաւիտենից կորուստ ժառանգել»:

ՀԶ. Եւ մինչդեռ Միհրան և զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան զայսպիսի բանս ընդ միմեանս խօսէին՝ յանկարծակի դեսպան հասանէր ի դրանէ և ստիպով զՄիհրան ի դուռն կոչէին: Եւ նորա չուեալ ամենայն բազմութեամբն զնայր ճեպով ի դուռն, առեալ ընդ իւր զկապեալն Հրահատ և զերանելին Յազդ և զայլ կապեալսն: Զորոց զհետ երթայր տրամութեամբ և բազում փութով սիրելի եղբայր նորուն, տէրն Շիրակայ Ներսեհ, արամբք ընտրելովք, որոց տեսեալ զանհնարին անսպառ ողբումն Ներսեհի, սիրով խանդաղատեալ, զբարիս նոցա յիշելով՝ երթային ընդ նմա: Որոյ յօրէ ունելոյ զՀրահատն Պարսկացն՝ ոչ էր եղբօր նորա Ներսեհի տեառն Շիրակայ դադարեալ ի լալոյ, և ոչ էր հանգուցեալ ի վերայ անկողնոյ, և ոչ ճաշակեալ հաց առանց արտասուաց. այլ և զոր ճաշակէրն՝ առ չարի դառնացեալ լինէր բերան նորա: Եւ երթայր զհետ զնդին Պարսկաց, ածելով զմտաւ, թէ ո՞ գիտէ, լրտեսեալ ուրեք ի զատագոյն թեւ

զնդին՝ անկեալ ի վերայ կարասցէ զնա զերծուցանել. և կամ թէ ոչ՝ զոնեայ ես զկապեալ մահու՝ հանգեայց յանմխիթար տրամութենէս: Եւ երթեալ բազում անգամ օթս զհետ, և ոչ ինչ կարացեալ գտանել հնարս, և մերձեալք որպէս թէ օթևանաւ միով ի սուրբ տեղի տան նահատակին Գրիգորի ի գեօղն որ անուանեալ կոչի Բագաւան, և տեսեալ Կամսարականին Ներսեհի զտեղին նահատակին Գրիգորի, և յիշելով զտրամակցութիւն որոց ընդ վշտացեալս, և զհամարձակութիւն որոյ առն Գրիգորի առ Աստուած՝ ձայն սաստիկ բարբառոյ հանդերձ արտասուօք արձակեալ առ այրն Աստուծոյ՝ աղաղակեաց ասելով. «Տէր Գրիգոր, որ զաստիկ մեզ ամբարշտութեանն մեղաց մերոց մերժեալ փարատեցեր յաշխարհէս Հայոց, փարատեա և զիմ սաստիկ մէգս տրտմութեանս ի սրտէս, և շնորհեա ինձ զանձկալի զեղբայրն իմ տեսանել առողջ առ իս. քանզի հնարաւոր է Աստուծոյ ամենայն, և զքո խնդիր քաջ ախորժելով կամի լսել և կատարել»: Եւ այսպէս մեծաձայն բարբառով և ողբալով աղաղակեաց Կամսարականն Ներսեհ առ այրն Աստուծոյ Գրիգորիոս. ոչ թէ բերանով բարբառէր, այլ սրտիւն աղաղակէր: Եւ նորա լուեալ վաղվաղակի ասաց ցՔրիստոս. և փրկչին Աստուծոյ անդ և անդ հանեալ զկապեալն Հրահատ ի շրջափակ զգու-

շութեանէ պահապանացն, արձակէր խաղաղութեամբ առ սիրելի եղբայրն իւր և յաշխարհ։

Յայնժամ տեսեալ զաներկիւղապէս և զքաջաբար ելս Կամսարականին Հրահատայ՝ զօրագլխին Արեաց Միհրանայ և այլ աւագանւոյն որ ընդ նմա էին՝ հրաման տային ածել զերանելի սեպուհն Սիւնեաց զՅազդ ի նմին աւուր զառաջեաւ իւրեանց։ Եւ սկսան սաստիւ խօսել ընդ նմա և պատուհասել. «Ոչ է, ասեն, հնար կեալ մարդոյ, որ բազում վնաս և չարիս առ իւր իսկ նմանի մարդիկ գործեալ իցէ, թող թէ առ տէրն Արեաց, որ աստուածանման է և իշխանութիւն ունի ի վերայ ամենայն մարդոյ սպանանել և կեցուցանել։ Արդ՝ զվնասակարն Հրահատ և զարժանին բազում մահուց, զոր ըստ նորա չար գործոցն պաշարեալ մեծ փառացն արքայից արքայի՝ ետ ի ձեռս մեր, զոր և մեք թէպէտ և խնայել կամեցաք և ապրեցուցանել, սակայն իւր մահապարտութեան գործոցն որսացեալ զայրն՝ չետուն լինել նմա արժանի թողութեան, այլ վաղ և կամ անագան կորուսանեն զնա. քանզի ի մեծ և ի հզօր իշխանէ ոք փախուցեալ՝ հազիւ կարէ զանձն թաքուցանել, թող թէ փախուցեալն յաստուածոցն ո՞ւր կարէ թաքչել և ապրել։ Արդ՝ և դու ընկեր նորին չար գործովք մահապարտութեամբ՝ ոչ իւիք կարես գտանել հնարս փրկու-

թեան անձինդ և ապրել, բայց թէ ապաւինեալ ի կրակ՝ պագանիցես երկիր արեգական, և նոցա բարեխօսութեամբ գտանիցես թողութիւն ի թագաւորէն, և կեցցես։ Եւ մեք խնայելով ի քեզ՝ տամք զայսպիսի խրատ քեզ. վասն զի կամիմք զկեանս քո և ոչ մեռանել»։ Ի սոյն միտս յօժարեցուցեալ զրգռէր բազում անգամ պատգամաւորօք և թղթովք, էր երբեք և յորժամ ինքն առ աւագն Պարսից լինէր ի բանակի, անօրէն իշխանն Սիւնի Գդիհոն, ի վերայ երանելի Սիւնւոյն սեպհին Յազդայ, իբրև զչարկամ և զնախանձոտ եղբարց, և ոչ զի ուրացեալ ապրեսցի, այլ զի ուրացութեամբ մեռցի վատանուն։

Եւ լուեալ զայս ամենայն բանս երանելւոյն Յազդայ ի Միհրանայ և յայլ ամենայն աւագանւոյն Պարսից, ծանուցեալ զկամս և զխորհուրդս զանօրէն զեղբարց նոյն իւրոյ Գդիհոնի՝ պատասխանի տուեալ ասաց, թէ «Զժամանակաւոր զմարմնոյ կեանս թէ վաճառէր ոք, և հասանէր ինձ գնել և կեալ, յաղագս ցաւոց մարմնոյ և սիրոյ կենցաղոյս՝ տայի արդեօք զամենայն ինչ ըստ աղքատութեան իմոյ զիւտի և գնէի. բայց զյաւիտենից պատուհասն և զանշէջ գեհենին սպառնալիսն գնել ընդ կարասւոյ՝ յոյժ անմտութիւն է. մանաւանդ զի անյայտ է երևումն վաճառուն. քանզի ոչ ոք գիտէ զկեալն իւր,

գնեսին և զմօտեալն ի դուրս. դուցէ գնեալ խնդայցէ, և ի վաղւն վախճանեալ յուղարկիցի ի խաւարն արտաքին։ Այլ զայսպիսի ադտեղի և կորստական վաճառ, թէ ուրացեալ էր իմ, ընդէ՞ր այժմ գնէի զդա վասն կելոյ, այլ վաղ խակ առնուի հանդերձ փառօք և մեծամեծ պատուովք. այլ զայս ընտրեցի յորում եմս, և զայն համարեալ լաւ և պատուական՝ ասէ, ուրախ եմ և խնդամ վախճանել քրիստոնէութեամբ, քան թէ զհազար հազարս ամաց կեալ ուրացութեամբ, ի յաւիտենից անվախճան պատուհասին լինել ժառանգաւոր»։

Եւ լուեալ զայսպիսի բանս անօրէն դատաւորացն ի սրբոյն Յազդայ՝ սրով կտրել զգլուխ երանելւոյն հրամայեցին, մերձ ի տեղի սուրբ մատրանն առաքելանման նահատակին սրբոյն Գրիգորի, ի գեօղն որ կոչի Բագաւան, ի նահանգին Բագրեւանդայ, ի լանջակողման լերինն որ անուանի Նպատ. մօտ ի սուրբ տեղի մատրանն որպէս երկու քարընկեցօք։ Եւ կատարեալ սրբոյ Սիւնի սեպհին Յազդայ զընթացս նահատակութեան իւրոյ յամսեանն հոռի, որ օր վեշտասան էր ամսոյն, և ամփոփեալ նշխարք նորա եդան անդէն ի սուրբ մատրանն Գրիգորի։

ՀԸ. Եւ զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան չուեալ գայր հասանէր յԱյրարատ գաւառ,

և կատարեալ զուխտ պատարագաց ի Վաղարշապատ քաղաքին, հանդերձ ընդ իւր ուխտապահ նախարարօքն և այլ զօրօքն Հայոց, ի տանն Աստուծոյ և ի վկայարանս նահատակեալ կուսանացն, զուխտս պատարագաց և զամփոփական նուէրս ընծայիցն Աստուծոյ. և նախ հոգացեալ զաղքատաց զարմանս՝ ապա մեծաւ ցնծութեամբ ուրախանայքն և ինքեանք, փառաւորելով զԱստուած։ Եւ չուեալք անտի երթեալք հանգչէին ի բնական ոստանին Հայոց ի Դուին, մինչ զաւուրս ցրտաշունչ ձմերայնւոյն սառնամանեացն անցուցանէին։

Եւ մինչդեռ կամէին հանգչել առ սակաւ մի և ոգի առնուլ յաշխատութենէն՝ զային յանկարծակի ի կողմանց Վրաց արք զինազգեցիկք և խելաշուրջք, խօսելով բանս ստուս և տեսիլս խաբէութեան, զոր ոչ էր տեսեալ, ի կործանումն և յերկպառակութիւն զօրաց նորին՝ առ զօրավարին Հայոց Վահանայ յատենին. և ասէին ցամենեսեան, թէ «Ողջ են և կենդանի սքանչելի սպարապետն Սահակ և քաջ սեպուհն Մամիկոնեան Վասակ. և զմեզ յղեցին առ ձեզ, թէ «Ի փախչելն ձեր ի կուսոյն Վրաց՝ մնացաք մեք ի կռուատեղն, խոցեալք կարէվէրք. և ըստ Աստուծոյ ազդեցութեանն, ի սատակութենէ և ի կարեւոր վիրացն, զոր ունէաք ի մարմնի մերում՝ մերթ ի սող և

մերթ անձնքարշութեամբ հասաք առ միմեանս, և հոլովեալք անկաք ի խիստ թաւուտ թուփս զմնկաց. և կացեալ ի վերայ մեր ըստ Աստուծոյ ցուցակութեանն առն միոյ քահանայի հոգևորի ի Տեղացն անապատէ, և ի նմին ժամու բարձեալ ի մէնջ զմի մի ըստ անձին՝ տարաւ հեռի ի տեղեացն որպէս պարսկաւ միով հրասախաչափաւ. չև ևս գիտելով, թէ ո՛ ոք իցեմք և կամ յորմէ գաւառէ, այլ ըստ առաքինութեան իւրոյ՝ իբրև զարս յաղագս Աստուծոյ վիրաւորեալս՝ ապրեցուցանել զմեզ կամեցեալ, և կամ զիպեալս վախճանի՝ ամփոփել զոսկերս մեր յօգուտ հոգւոյ իւրոյ տենչացեալ. և ապա որպէս յանկասկած տեղի հեռացուցեալ զմեզ ի տեղւոջէն առն՝ և լինէր անհոգացեալ։ Երթեալ այնուհետև ի վանկունսն իւր՝ բերէր մեզ կերակուր ինչ զուգնաքեայ և ջուր, ածեալ ընդ իւր և մանուկ մի միւս ևս այլ, և մատուցեալ մեզ առաջէր ճաշակել. և մեր ընկալեալ ըստ կարի զկերակուրն ի ձեռանէ սրբոյն ջամբելով՝ զօրացաք սակաւ մի։ Եւ նորա գիտացեալ, թէ սակաւ մի բերեալ ոգի բացաք զաչս՝ սկսաւ նա այնուհետև հարցանել զմեզ, թէ ուստի՞ էք և կամ յորմէ՞ գաւառէ. քանզի ձեզ ձեր և կերպարան ազատս կարծեցուցանէ զձեզ։ Եւ մեր զառաքինութիւն զառնն տեսեալ՝ զառոյգ իսկ ինչ պատմեալ ասացաք նմա զմէնջ յանուանէ.

և նորա լուեալ՝ ետ փառս Աստուծոյ. և թողեալ առ մեզ զմանուկն, գնայր ի մէնջ ի վանկունսն իւր։ Եւ ի միւսում ևս գիշերին ածեալ գրաստ, միւս ևս այլ մանկամբ՝ հանէին զմեզ ի գրաստն, և օժանդակելով մեզ երեքեան տանէին յանապատն, ուր ինքեանք բնակեալ էին. և թաքուցեալ զմեզ անդ առ իւր աւուրս բազումս՝ բժշկեալ ողջացաք զօրութեամբն Աստուծոյ։ Եւ որպէս սովորութիւն է հակառակորդ գիւին՝ չնչեալ յականջս ոմանց աստուածատեաց մարդոց՝ որոց զմեզ սկսեալ են անձանձրոյթ և կամին սպանանել, և անձանց փառս զտանել ի Պարսկաց և պատիւ։ Եւ սուրբ վանականս ընդ բազում անապատ տեղիս և ընդ բազում խորաձորս քարանձաւաց շրջեցուցանէ զմեզ ի ծածուկ. բայց ածել այդր առ ձեզ երկնչի. զուցէ, ասէ, քննեալ ուրուք զհետ՝ գտանիցէ զմեզ և սպանանիցէ։ Բայց արդ՝ փութացարո՛ւք արձակել այտի զունդ սաստիկ և զօրագլուխ հաւատարիմ, և տանել զմեզ առ ձեզ, որպէս զի հասեալք առ ձեզ՝ լիցուք ի միասին վրէժխնդիրք հաւատոցն ճշմարտութեան»։

Եւ լուեալ զայսպիսի սատանայական խօսս արանց անմտաց՝ իսկոյն հաւատացեալ ասէին, թէ «Արդ փութալ հեթ պիտի. զի յորժամ նոքա ողջամբ ի Հայս գան, և Պարսիկք զայն լսեն, թէ արդարև նոքա ողջ են՝ խորտակին ամենայն զօ-

ութիւնք նոցա, և լքանին։ Այլ մանաւանդ յորժամ յականջս կանանց ևս եհաս բան արանցն իւրեանց, և լուան թէ ողջ են,—քանզի և զխօսս անգամ ի գիշերի զառն և զկնոջ խօսէին նշանաւ դիւագգեցիկ արքն և հաւատալի առնէին,—չառնէին այնուհետև դուլ կանայքն ի տուէ և ի գիշերի, ըստ սայթաք և անհաստատ բնութեան կանանց, այլ գրգռէին զսիրելիս իւրեանց և զազգականս, զդայեակս նոցա և զծառայս՝ փութալ ճեպել հասանել վաղվաղակի և ածել զնոսա։

Եւ զայս ամենայն բանս դիւագգեցիկ արանցն եկելոց ի Վրաց, և զկամս և զհաւանութիւն բազում արանցն ի Հայ մարդկանէ, ևս տեսեալ զանդլութիւն կանանց և զճեպս և զանժուժկալութիւն, որ նման բոցոյ տոչորէին ի խորհուրդս նոցա, և ոչ ոք զօրէր ցածուցանել, լուեալ ամենիմաստի և զգայուն մտաց Մամիկոնեանն Վահանայ զօրավարին Հայոց՝ ասէր. «Այդ բանք և խորհուրդք՝ արանց վատախորհրդաց են և որք չարաչար են իմաստիւք։ Քանզի գիտացեալ զեկս պարսիկ զումարտակի զարնանի յերկիրս Հայոց՝ խորհեալ իմացան զայլ, թէ քայքայել կարեմք և պատակել զժողովուածս զօրաց Հայոց որ յստանին էին, և այսր և անդր ցրուել. ապա թէ կարի սակաւ գունդ կայ ի Պարսից՝ թէպէտ և ձերբակալ արարեալ կորուսանեն զնոսա։ Այլ թէ ընդդէմ ոմանց բանքս

իմ ոչ թուին՝ ես աշխարհակործան արանցն ողջ ոչ տայի գնալ յաշխարհէս Հայոց։ Վասն զի զերանելի զեղբօրն իմոյ զնահատակութիւն յաւուր կատարման իւրոյ, և յառաջ քան զպատկերն նորա տեսի զպսակն. և նախ քան զվախճանն՝ ցուցանին զոյնն և կերպարան բանակի այնր և զօրու, յոր բանակ նախադնելոց և վերանալոց էր. քանզի վաղագոյն քան զյարձակելն մեր և հասանելն առ միմեանս՝ լուսաւորեցան երեսք նորա լուսով, զորոյ զնմանութիւն լուսոյն ոչ կարեմ ասել. և զարմացեալ ընդ նորա տեսիլն՝ կամեցայ միւսանգամ հայել ընդ նա, և յետ առաւել ճառագայթարձակ լուսոյ երեսացն զարհուրեալ՝ ոչ ևս կարացի հայել։ Որ թուի թէ և այլոց երևեցաւ նոյն տեսիլ սքանչելութեան գունոյ նորա՞ ի ժամուն. և ես անդէն և անդ գիտացի, թէ նա առաւ յինէն և յայլ զօրս խառնեցաւ, որոյ զօրաց այն կերպարան է և լուսաւորութիւն։ Եւ ես ասեմ, թէ զնա մի խնդրէք և վասն ապրելոյ մի աշխատիք։ Ապա թէ որպէս զորդիս մարգարէիցն կամիք թարթափել յընդունայնս, որք զԵղիայն խնդրէին ապշեալք, որոց բողոքէր Եղիշայ՝ չաշխատել, և չլսէին՝ դառնայք ամօթով նոյնպէս և դուք, որպէս և նոքա դարձան ամօթալից և ունայնք։ Բայց զի մի երևեցայց ումեք բարենախանձ՝ առաջի ձեր են արք զօրուդ Հայոց և նախարարքդ. և որ ոք

կամի երթալ՝ չարգելում. բայց յիշեսջիք և գիտասջիք, թէ որքան կորուստ յանօգուտ երթիցդ յայդոցիկ հասանէ աշխարհիս Հայոց»։

Յայնժամ հաւանեցուցեալ անխորհուրդ և թեթևամիտ մարդոց, և մանաւանդ կանանց նահատակելոցն և նոցունց ընտանեաց և դայեկաց, զսեպուհն Մամիկոնէից զՄուշեղ՝ բազում այլընտիր գնդաւ արձակէին ընդ արսն շաղաւաշուրթս և խաբեբայս յիրս անօգուտս և ի ճանապարհս զոր ոչ գիտէին։ Որոց տարեալ զնոսա ի սահմանս Վրաց՝ յածեցուցանէին զկնի սատանայի, որոյ և ինքեանք արբանեկեալք իսկ էին. և բազում պատրողական կարկատելով պատճառս՝ ասէին զնոսա. «Փախուցեալք ի սպանողացն՝ ի Թաքըստոց էին, փոփոխելով յայլ և այլ խորաձորս քարանձաւաց և ի ծառախիտ կատարս բարձր լերանց»։ Եւ այսպէս ի բազում աւուրս խելացնորեցուցեալ յածեցուցանէին զսեպուհն Մամիկոնէից զՄուշեղ և զգունդն որ ընդ նմա, մինչև ցվախճանել ցրտաշունչ հողմոց ձմերանւոյն սառնամանեաց։

ՀԸ. Եւ եկեալ ժամանակ ծաղկոցաց գարնանւոյն օդոյն շնչմանց, աւետաւոր ջերմութեանց մերկոցն չքաւորաց՝ եկեալ հասանէր յանկարծակի յերկիրս Հայոց Զարմիհր Հազարաւուխտ, սաստիկ և բազում այլընտիր զօրօք. դիմեալ անցանէր ստիպով ընդ կամուրջ գետոյն Երասխայ, և

ի գիւղաքաղաքին որ կոչի Արտաշատ՝ բանակէր այն օր։ Քանզի զգացուցեալ էր նմա քաջ տեղեկութեամբ ուխտանենգացն յաշխարհէս Հայոց՝ զերթն կիսոյ գնդին Հայոց ի Վիրս, և թէ սպարապետն Հայոց Վահան Մամիկոնեան յոկ թուով նախարարօք և սակաւ այրուձիով ի յաստանիդ. «Յորոց վերայ հասեալ քո այսչափ ընտիր բազմութեամբ, թէպէտ և եղեալ նոցա զանձինս ի մահ, չկարիցեն առնել ձեռբակալս այդչափ բազմութեամբ այրուձիոյ՝ այլ երեքկնակի և չորեքկնակի պատեալ պաշարեալ զնոսա՝ հանես ընդ սուր զամենեսեան. և կատարեալ առնես ի գլուխ զիրս գործոյս աշխատութեան, և դու պատուեալ փառաւորիս ի Թագաւորէն, և մեք հանգչիմք յերերագին աշխատութենէս յայսմանէ»։ Եւ լուեալ զայսպիսի բանս Հազարաւուխտոյ և այլ աւագացն որ ընդ նմայն էին՝ առաւել ևս ուրախանայր, և ճեպով ի վաղիւն դիմէր ի վերայ զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի և զօրացն որ ընդ նմայն էին ի ժամուն։ Եւ հասեալք մօտ ի քաղաքն Դուին՝ յօրինէր Հազարաւուխտ զճակատն ըստ օրինի գործոյ պատերազմին, և կարգեալ զաւագն ի միջոցէ մայրւոյն, որում Խսրովակերտն ասեն՝ անցուցանէր ի վերայ դաստակերտին, մինչև ի լեռնակողմն զոր Ջրվէժն կոչեն։

Եւ տեսեալ սպարապետին Հայոց Վահանայ զայնչափ բազմութիւն զօրացն Պարսից, և այլ նախարարացն Հայոց որ ընդ նմա էին, և այլ ռամիկ այրուձիոյն Հայոց, թէպէտ և զանընդդիմակայ չափաւորութիւն իւրեանց գիտէին, տեսանելով ծովացեալ գնդաւն Պարսից զամենայն դաշտն առհասարակ՝ այլ սակայն և ոչ կարի զարհուրեալք փախչել փութային. այլ ըստ բաւականի զօրուն իւրեանց բաժանեալ ի մի մի և յերկուս նախարարս՝ յարձակէին ի վերայ։ Եւ առեալ քաջասրտաբար մասն ի գնդէն Պարսից՝ բազում արս ընտիրս դիաթաւալ յերկիր կործանէին, և իւրեանց դարձուցեալ զերասանակս երիվարացն՝ գնացին ի բաց քաջաբար։ Վասն զի և քաջաբար փախուստ առն հզօրի՝ սաստիկ ահ երկիւղի զուշակէ առ միւսանգամ գործ թշնամեացն գնդի. որ եղեալ առ յապա երևեցաւ բազմաց, և ճաշակեալ առին զհամ և զարմացան. մանաւանդ առաւել էր քան զայլսն. զոր և գիտաց քաջագոյն սնապարծ իշխանն Սիւնեաց Գդիհոն։

Բայց անդէն ի տեղւոջն որք ընտրեցին կամաւոր յօժարութեամբ զմահ անձանց և նահատակեցան՝ երկուք արք ի նախարարացն Հայոց կռուեալք լաւաբար, և զքաջութիւն գործոյ ցուցեալ՝ երանելին Որդի ի տոհմէն Դիմաքսենից,

և երանելին Բաջաջ ի տոհմէն Սահառունեաց, եդեալ զանձինս ի վերայ ուխտին սրբոյ՝ պսակեցան։ Անդ չարաչար խոցոտին և փախչէին զօրքն Պարսից։ Եւ զսուրբ հայրապետն Հայոց տէր Յոհան ընկեցեալ ի ձիոյն՝ թողին կիսամահ։ Վասն զի այնպէս ճեպով հասուցին սադրիչքն անօրէնութեանն զհազարաւուխտ ի վերայ Հայոց, զի և ոչ աւուրբ միով յառաջ ժամանեցին խոյս տալ ի քաղաքէն և անձին հոգալ, և ոչ ինքն կաթողիկոսն Յոհան։ Այլ ամենազօր գթութիւն Փրկչին Քրիստոսի ողորմեալ խնայեաց յուխտաւէր հօտն իւր, և ածեալ ողջ զհայրն սուրբ՝ եցոյց խաղաղութեամբ ժողովրդեան իւրում և ուրախացոյց։

Եւ ի նմին աւուր, յետ վճարելոյ գործոյ պատերազմին, զայր հասանէր սեպուհն Մամիկոնէից Մուշեղ հանդերձ այրուձիովն որ էին ընդ նմա. և իբրև ոչ ինչ ժամանեալ յանբաւ գործոյ պատերազմին պիտոյից՝ դարձեալ ընդ այլ փախստէիցն գնային ի բաց։

ՀԹ. Եւ այսպէս ցրուեալ այսր և անդր զօրքն Հայոց իւրաքանչիւր սփռէին։ Եւ գնայր զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան ինքն և նախարարքն Հայոց որք ընդ նմա էին, հանդերձ իւրաքանչիւր ուրուք դայեկօք և սիրելի ծառայիւք, ուշ եղեալ երթալ դադարել առ վայր մի յամուր

տեղիս սահմանացն Խաղտեաց, ուր առնուլ և հանգչել առ վայր մի, և մնալ յուսով և սպասել փրկութեան Տեառն։ Զորոց զկնի հետամտեալ ճեպով անհանգիստ Հազարաւուխտ՝ երթայր դի- մեալ ամենայն զօրօքն հանդերձ. և զբազում տեղիս ամրոցացն Հայոց ընդ երթալն առեալ հարկանէր, քակէր աւերէր և անցանէր. և զբա- զումս կոտորեալ՝ հանէր արեանց ճապաղիս. խնդրէր հնարս, փքալով մեծամեծս, կամ առնել ձերբակալս զքաջ Մամիկոնեանն Վահան և կամ սպանանել պատերազմաւ, և ապա հանգչել։

Եւ երթեալ յՈքաղն՝ բանակէր մօտ ի գեօղն, որում անուն էր միումն Գիւղիկ և միւսումն Վարդաշէն. և բանակեալ անդ զօրն զայն լսէր ի վաղիւն, թէ Մամիկոնեանն Վահան մօտ է ի նա ի Վարայրվարոյն ի Հոռոմ տան, ի գաւառին որ կոչի Տաղագոմ։ Եւ կարծեցեալ անդ լինել զիմաստախորհուրդ Մամիկոնեանն յանհոգս, որ- պէս ի Հոռոմ տուն անկեալ՝ պնդեալ յանկա- կածս զգայգ ի տեղին՝ տեղեակ առաջնորդօք հասանէր ընդ առաւօտուն ծագել։ Եւ գտեալ անդ բազմութիւն այլ մարդկան, ընդ որս դիպեցան և կանայք երկուց Կամսարականացն, տեառնն Շիրակայ Ներսեհի և Հրահատայ, յորոց վերայ անկեալ յանզգաստս զօրացն Պարսից՝ զբազումս ի ռամիկ մարդկանէն Հայոց սպանանէին. և

զկանայս երկուց Կամսարականացն եղբարց, զՆերսեհի և զՀրահատայ, ըմբռնեալ տանէին ի բանակն Պարսից։

Բայց զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամի- կոնենի և այլ ումեք ի նախարարացն, որք ընդ նմայն էին, ոչ պատահեալ՝ գտանայր ոչ ևս քաջ զիւրասրտութեամբ, յաղագս ոչ կատարելոյ խնդրոյն՝ որում հասանելն ցանկայր, և վրիպեցաւ։ Սաստկեալ վասն կանանցն Կամսարականաց, թէ արդարև նոցա կանայքն են՝ զուարճացեալ ուրա- խանայր ընդ միտս իւր. խորհելով այսպէս, թէ արդ նոքօք հաստատ կարեմ որսալ և ըմբռնեմ զՎահան. քանզի նոքա են նորա սիրտ և հաւա- տապէս միանձնապէս միութիւն. և թէ քակտեալ նոքա ի նմանէ լինին զամ մի, և նա միայն մնայ առանց այն արանց՝ կամ նուաճեալ հնա- զանդի մեզ, որպէս և կամիմք, և կամ փախու- ցեալ յօտար երկիր՝ կորնչի միայն առանձինն։ Բայց զկանայս նոցա, երկուց Կամսարականացն, հրամայէր բառ օրինացն քրիստոնէիցն, որպէս լուեալ էր հաստատապէս, պահել սրբութեամբ և ամենայն զգուշութեամբ։ Եւ ինքն չուեալ յՈքաղայ՝ իջանէր ի գաւառն Բասեան և բանա- կէր մօտ ի գեօղն որ անուանի Դու, ի դաշտին աղբերականց, զոր Արծաթաղբերան կոչեն։ Եւ կացեալ անդ օր մի՝ դեսպան ի դրանէ հասանէր

առ նա հրովարտակաւ. յորում գրեալ էր թագաւորին Պերոզի՝ տալ գիտել նոցա զիւր ամենայն Արեաց ուժով ի վերայ Հեփթաղին զդիմեցումն. և նմա հրամայէր երթալ ի Վիրս, և զթագաւորն Վրաց զՎախթանգ կամ ունել և կամ սպանանել և կամ ի բաց փախուցանել յաշխարհէն, և զՇապուհն ի Միհրան տոհմէն անդէն յաշխարհին Հայոց թողուլ զնդաւ մարզպան։

Զ. Եւ Հազարաւուխտոյ ընկալեալ զհրովարտակն, և լուեալ զհրաման թագաւորին՝ թողոյր աստէն զՇապուհն պարսիկ այրուձիով, այրնախիր զնդաւ, զտէրն Սիւնեաց զԳդիհոն առ նմա ամենայն գաւառին Սիւնեաց զնդաւ, և ինքն փութով գնայր ի Վիրս։ Եւ երթեալ անդ՝ ժողովէր առ ինքն զուխտանենգաց զասս, որոց նենգեալ թագաւորին Վախթանգայ և երդման Աւետարանին ստեալ՝ առ Հազարաւուխտ գային. ժողովէին առ նա և այնք ևս որք ընդ արքայից արքային միաբանութեամբ էին։ Եւ նա ումեմն թագաւորութիւն խոստանայր, և ումեմն զահ և պատիւ և պարգև բազում, և այլոց բազմաց զպէտս իւրաքանչիւր, և միաբանեցուցեալ զշատս յաշխարհէն Վրաց՝ զունդ կազմէր։ Եւ զայն տեսեալ թագաւորին Վախթանգայ, թէ իւրոցն ստեալ՝ թողին զնա և գնացին առ Հազարաւուխտ, և Հայք դեռ ևս ինքեանք անձեռնհաս են և փախ-

գեալք՝ խոյս տուեալ յաշխարհէն Վրաց՝ ի կողմանս Եգեր աշխարհին հասանէր առ վայր մի։

Իսկ Շապհոյ առեալ զկանայս Կամսարականացն յամուր բերդն Բասենոյ, զոր Բողբերդն կոչեն՝ անդ թողոյր. և յանձն արարեալ Յրգաւվշնասպայ բերդակալի զկանայս Կամսարականաց՝ պատուիրէր նմա բազում զգուշութեամբ պահել ըստ օրինացն քրիստոնէից զնոսա, սրբութեամբ։ Քանզի կանայքն իսկ Կամսարականացն զնոյն առէին բազում անգամ համարձակապէս բողոքով. «Թէ զարսն մեր արդարև կամիք նուաճել՝ գայք և եթ տուք լսել նոցա, թէ մեք խաղաղութեամբ եմք, ապա զոր ինչ հրամայէք նոցա՝ լսեն և կատարեն։ Քանզի ամենայն Հայոց գիտելով ասեմք զայս, և վկայեն որ աստ առ ձեզ հայ մարդիկ են, զի քան զմեզ զայլ կին նոքա ոչ գիտեն. ապա թէ այլ ինչ լսեն վասն մեր՝ ի նախատանաց իսկ և յամօթոյ, թող ի մեղաց և ի զարշութենէ՝ ըստ մերոց օրինացն, տաուել զնեն զանձինս ի մահ, կորնչին»։ Քանզի և ինքն իսկ Շապուհ ոչ միայն ի լրոյ ևեթ գիտէր զնոցա պնդութիւն յաղագս քրիստոնէութեան, այլ ինքն իսկ որպէս իսկ ձեռնասուն որդւոյ՝ տեղեակ էր նոցա ամենայն իրաց, և քրիստոնէութեան պընդութեան, և յայլս ամենայն ի հրահանգս և ի միաս։ Որ վասն տաուել սուրբ պահելոյ զկա-

նոյնն՝ բազում անգամ յանձն առնէր բերդակալին, և զնոյն համբաւ և պատուէր առէր տայր րսել Կամսարականացն. առ որս յղէր հանապազ, թէ «Մի՛ կորնչիք, և արքայից արքային ծառայութենէ մի՛ ելանէք. այլ եկա՛յք նուաճեցարո՛ւք, և զկանայս ձեր առ ձեզ առէք, և խմով միջնորդութեամբ զմխաղ թողուլ տամ արքայից արքայի. զոր ինչ արժանն է՝ շնորհել տամ ձեզ, և զքրիստոնէութիւնդ զոր սիրէքդ. որպէս ցայժմ կալեալ էք հաստատութեամբ՝ ես տաւել յայսմ հետէ կալարուք, և մի՛ երկնչիք. և ես վասն զի սիրեմ զձեզ իբրև զորդիս՝ զաւակաբար խրատ տամ ձեզ, որով կեալ կարէք և ի միջի լինել։ Ապա թէ խորհել կամիք, և կարէք ինչ լաւ սպաս ցուցանել արքայից արքային, և հնարէք զՎահան սպանանել՝ գտանիցէք ի թագաւորէն պարգևս և պատիւս, զոր ոչ է գտեալ ձեր ուրուք ի նախնեաց ի թագաւորաց. յորում վայելեալ ուրախանայք խաղաղութեամբ, դուք և ձեր որդիքն մինչև յաւիտեան»։

Եւ լուեալ զայսպիսի պատգամս երկոցունց Կամսարականացն ի զօրավարէն Պարսից Շապհոյ, թէպէտ այլ և այլ պատասխանիս առնէին բանիցն, խաբելով զՇապուհ ի բազում աւուրս, ապա զլուխ հաստատապէս պատգամին Շապհոյ, երկոքեան անշարժ հաստատեալք ի հաւատս, տէրն

Շիրակայ Ներսեհ և Հրահատ, զայս յղէին, թէ «Մեր գործ և աշխատութիւն չէ վասն երկրաւոր ինչ վայելից, և ոչ վասն կնոջ և որդւոյ, որ ձեզ ծանր թուի և կարևոր. բայց խորհուրդ է հաւատոյս մերոյ մեծ և պատուական։ Մեզ, առ ահաւոր այնպիսի խորհրդոյն սիրով՝ ամենայն ինչ կենցաղոյս վայելչութիւնք փոքր թուին և ոչինչ, աշխարհ և կին և ստացուածք և մեծութիւն։ Զի եթէ ոչ հաւատեաւ տեսանէաք, եթէ երկինք և երկիր և ամենայն որ ի նոսա է, չէ համեմատ այնմ պատուականութեան, որում մեք ցանկամք՝ չէաք այնքան անզգայք, թէ ոչ կարէաք խաբել զձեզ, որպէս և այլ հացկատակեանդ որ առ ձեզ են, և առնուլ կապիճ մի մոխիր և տալ ցազախին մի մեր, որպէս նա զայն կամէր՝ պղծել. և մեք սնոտի փառօք ի ձէնջ առ վայր մի վայելէաք և պայծառք երևէաք, և ապա զյաւիտենից կորուստն կորնչէաք չարաչար։ Այլ վասն կանանցդ մերոց տամք ձեզ նշան ինչ, և ձեր փորձեալ քաջ քննեցէք. զի եթէ արդարև մեք յաղագս հաւատոյն, զոր սիրեմք և ունիմք հաստատապէս, և վասն այնր տենչալի յուսոյն և փառացն կրեմք զայս վիշտս, և հաճոյ է գործս մեր ճշմարտին Աստուծոյ և ընդունելի՝ զմեզ փրկէ ի նեղութենէս, և զկանայսդ մեր պահէ ամենայն սրբութեամբ և տայ ցմեզ. ապա թէ

ոչ այգպէս լինի՝ մերում թերահաւատութեան մեղադրեսցուք, և մի ինչ ձերում բնութեանդ և ստից»։

Եւ զայս բանս այսպէս յղեալ երկոցուն Կամսարական եղբարցն առ Հազարաւուխտ՝ ինքեանք ևս առաւել քան զառաջինն, անձամբ և զայլս յորդորելով, փոյթք և պատրաստք էին արբանեկութեան զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնենի՝ զամենայն գործ, զոր և հրամայէր նոցա։

ՁԱ. Եւ զհետ գնացին Հազարաւուխտայ ի Վիրս՝ Միայր Շապուհ յԱքաղս, և ջանայր կատարել զհրամանն Հազարաւուխտայ, և որսայր զՄամիկոնեանն Վահան՝ գտանել զնա ի գեղծի և սպանանել. և ոչ ինչ լինէր ձեռնհաս. քանզի ամրութիւն վերնոյն շուրջ զնովաւ պարապեալ պահէր զնա։ Բայց Մամիկոնեանն Վահան զամենայն օր ոչ տայր դուլ առնուլ զօրօք իւրովք Պարսկաց ի դաշտին. այլ զգոյշ ամենայն նետաձիգ լինելով ի ներքս՝ էր զոր ինքեանց Հայոց խոցոտեալ նետիւ սպանանէին, և էր զոր ինքեանք Պարսիկքն զինքեանս ի վերայ միմեանց կոտորելով հեղձամղձուկս առնէին։ Եւ երթեալ զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեանն հանդերձ արամբքն որ ընդ նմա էին՝ բանակէր ի գիւղ մի մերձ, որ էր ընդ իշխանութեամբն Մամիկոնէից, որում անուն էր Ծաղիկ. կամեցեալ անցանել ի

կողմն սահմանակցութեանն Հաշտենից, յաղագս գտանելոյ ի նոցանէ օգնութիւն։

Ազդ եղև Շապհոյ զօրավարին Պարսից, եթէ ահաւասիկ Մամիկոնեանն Վահան բանակեալ է ի գիւղ մի, և արք են ընդ նմա թուով յոյժ սակաւք։ Եւ կանխեալ փութագոյն ընդ առաւօտն զօրագլուխն Պարսից Շապուհ, ամենայն բազմութեամբն որ ընդ նմա՝ յանկարծակի ի վերայ եհանէր զնդին Հայոց։ Եւ գունդն Հայոց թէպէտ հանապազազգոյշ, վասն ցանց անծոյլս յօրինելոյ զնոսա զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնենի, լինելով պատրաստք՝ գնային ի տեղւոյն անխաք. սակայն գունդք զօրացն Պարսից ոչ ինչ փոյթ առնէին այլոցն, զկնի զօրավարին Հայոց Վահանայ անցանէին. քանզի ասէին. «Թէ զնա միայն գտանեմք հնարս՝ ամենայն իրք մեր վճարեալ են և յանդ»։ Եւ զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան երթայր ընդ կողմն արևելից ծովուն Կարնոյ, և գունդք զօրաւորացն Պարսից զկնի նորա երթային անհասութեամբ։ Եւ Մուշեղ ի տանէն Մամիկոնէից և Ներսեհ Կամսարական տէրն Շիրակայ, ընդ կողմանն հիւսիսոյ ծովուն, վրիպեալք առ փոյթ ժամուն ի զօրավարէն Հայոց Վահանայ Մամիկոնենէ, սակաւ արամբք երթային խուսեալք. և մերձեալք ի գիւղ մի Կարնոյ, որում անուն էր Արծաթի, և հասեալք

ի հեղեղատ մի որ մերձ էր ի գիւղ մի, և կամեցեալք յեզեր հեղեղատին առ վայր մի հանգչել, ուր և հնձողքն արտորայոցն շուրջ զտեղօքն գործէին։ Եւ իբրև գիտացին Պարսիկքն, թէ ոչ եղեն նոցա հասու՝ կամեցան մշակացն տեղեացն փասել, թէ «Ընդէ՞ր ընաւ ծառայից արքայից արքայի տայք շրջել յաշխարհի ձերում»։

Եւ տեսեալ Խուրայ, որ էր ի գաւառէն Արշամունեաց, ի գեղջէն Տիրմաց, դայեակորդի տեառն Տիրակայ Կամսարականին, զոմն ի Պարսից զօրացն, զի կամէր սպանանել զայր մի կարնեցի ի մշակացն. և մշակն շուրջ գալով զբարդիւ միով՝ խուսափէր ի սպանողէն. և տեսեալ զայն Խուրայ դայեակորդւոյն Կամսարականին Ներսեհի, զայրացեալ ընդ սեպհին Մամիկոնէից Մուշեղի և ընդ Կամսարականին Ներսեհի՝ առէ աներկիւղապէս. «Ո՞չ ապաքէն մահ այլ աշխարհաց առնն, թէ մեռանի ի Պարսկէն՝ ի մէնջ պահանջէ վրէժխնդիրն Աստուած»։ Եւ յարձակեալ նիզակաւ Խուրան ի վերայ Պարսկին՝ անդէն ի տեղւոջն սատակէր, և զերծուցեալ ապրեցուցանէր զկարնեցին ի սպանողէն։ Եւ զրգռեալք ընդ բանսն Խուրայ սեպուհն Մամիկոնէից Մուշեղ և Կամսարականն տէրն Տիրակայ Ներսեհ, և ընդ գործն հայեցեալ ընդ Խուրայ, զոր գործեաց քաջաբար, տեսեալ և

զհետամուտն զկնի նոցա, թէ չեն կարի բազումք՝ յարձակեցան ի վերայ Պարսկացն սակաւ արամբք որ ընդ նոսա էին, և զօրացեալ օգնականութեամբն Աստուծոյ՝ բազում արեանց ճապաղիս ի տեղւոջն հանէին, և զայլսն փախստականս արարեալ՝ դարձուցանէին ընդ կրունկն ամօթով։ Եւ եղև թիւ մեռելոց ի տեղւոջն եօթանասուն և երկուց արանց։ Եւ լուեալ զայսպիսի յաջողութեան գործ զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի՝ ետ փառս Աստուծոյ, որ և առանց նորա կարացուցեալ խորտակէր Աստուած զզօրութիւն թշնամւոյն։ Եւ ինքն գնայր ի սահմանս Հաշտենից, ըստ յառաջագրեալ խորհրդոյն իւրոյ, և հասեալ բանակէր ի գաւառին Արշամունեաց, ի գիւղն որ կոչի Երէզ. կամեցեալ հանգչել աւուրս երկուս։

ՁԲ. Եւ զօրավարն Սիւնեաց Գդիհոն փութացուցանէր ստիպով զզօրագլուխն Պարսից գնդին զՇապուհն ասելով, թէ «Անձն Վահանայ Մամիկոնէից փորձ քաջութեանն և զօր առեր և ամենայն աշխարհն Արեաց. և ես իրաց և գործոց առնն իմանալ ինչ ես ոչ կարեմ. զի թերևս զունդն ամենայն ի Դունի առ նմա միաբանեալ էր՝ նա մեզ անդէն զիւր քաջութեանն գործ ցուցանէր. բայց արքայից արքայի թագն և Արեաց փառքն մեզ այնպէս յաջողեցին, զի նորա իբրև

այնպէս դիպեցան, որպէս տեսաքն, և մեզ բարի վճարումն եղև։ Եւ արդ՝ տեսէք, այդչափ սակաւ արամբք զի՞նչ գործ գործէ այրն, և օր քան զօր նուազեցուցեալ զգունդս մեր և վանէ։ Արդ՝ թէ ուստեք ևս այլուստ կարէ գտանել օգնական՝ տեսջիք, զի նա ամօթով զմեզ դարձուցէ և սակաւաւորս. այլ և դառնալոյ իսկ մեզ անդէն անվստահ եմ շատ։ Բայց փութա՛ և մի՛ տար առն հանգիստ առնուլ. գուցէ թէ մեք ծուլանամք, և նա առնիցէ զմեզ աշխատ, և ամաչիցեմք։ Եւ եթէ յիս միայն թողուք զնա՝ ցուցանեմ ձեզ յաւուրս հինգ իմով իսկ գնդաւս, թէ որպիսի մատնեալ վատի կորուսանեմ զնա և որք ընդ նմայն են»։

Եւ վասն զի ոչ էին զօրք առնն Գդիհոնի մաքուր հոգւոյ արժանի, այլ այն պիղծ որ էր ի նմա՝ գուշակէր նմին զանձնէ իւրմէ, թէ յետ հինգ աւուր չար մահուամբ սատակելոց ես ի յարանցն, որք են ընդ Մամիկոնենին Վահանայ. քանզի թափուր գտեալ ամենևիմբ զիւրն յԱստուծոյ խնամոցն զայրն՝ այնուհետև նման Սաւուղայ ուր կամէր սպանանէր զնա։ Եւ լսեալ զայս ամենայն բանս զօրավարին Պարսից Շապհոյ՝ ոչ տայր դուլ անձինն և ոչ զօրացն որ ընդ նմայն էին, այլ փութով զհետ առնն երթայր սրամտեալ, և հասեալ ի տեղիս բանակէր. կարծէր ի տեղիսն ուրեք անյայտս գետառուին թաքչել։

Եւ զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի և իւր ևս զօրուն որ ընդ նմա, գոնեա զայն գիշեր հանգստիւ յագեալ քնով, և հուանեցուցեալ զարսն ի գեղջ Երիզայ. քանզի ամենայն անձն երկիւղիւ և կամաւ լսէր հրամանի նորա, իբրև թագաւորի, որ կարգեալ իցէ յԱստուծոյ ի վերայ երկրի. և ինքն Աստուած ընդ նմա էր յամենայն ի գործ՝ ուր և ուղղէր զկամս իւր։ Եւ առեալ ընդ իւր զարս զօրուն իւրոյ և զշինականսն զԵրիզացիսն՝ գայր հասանէր ի վերայ դակչին ի գիշերի. և սպառազինակ արարեալ Երիզացւոցն զահեղի կուռոյն իւրեանց, և ինքեանք ըստ նմանութեան տեղատարափ շառաչման՝ նետաձիգ սաստկութեամբ զգունդս Պարսկացն ահարեկէին։ Եւ խառնեալ ընդ միմեանս զամբոխն զօրացն որ ի դակչին էին՝ այլ ևս առաւել ինքեանք զինքեանս Պարսիկք աստթուր հարեալ կոտորէին. և լինէր ձայն լալոյ և ձայն զուժի ի բանակէ անօրինացն։ Բայց ի Հայոց գնդէն Գաբաղ միայն, սեպուհն Գաբեղեան, կամաւորութեամբ կռուեալ և մեծ արութիւն ցուցեալ՝ խոցեցաւ. յորոյ վիրաց և կատարելութեան պսակի յետ սակաւ ինչ աւուրց արժանի եղև ընդունել յԱստուծոյ։

ԶԴ. Եւ զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան դարձեալ ի կոտորածէ թշնամեացն՝ երթեալ հանգչէր զմնացեալ մասն ի գիշերոյն յՈղկն գեղջն, զոր Տանեայ անուանեն, ի գոմս տեղեացն, մինչև յառաւօտուն ծագել. և ի ծագել լուսոյն՝ երթեալ բանակէր ի գիւղն Տաշոյ։ Եւ մինչ կամեցեալ հանգչել առ վայր մի զօրացն Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի ի ծանրութենէ գիշերոյն աշխատութեանց՝ դաշս ի վեր առեալ տեսանէին, և ահա հասեալ կայր ի վերայ նոցա զօրագլուխն Պարսից Տապուհ. զայրագնեալ սրտիւ մռմռայր իբրև զգազան։ Վասն զի առաւել քան զամենայն ուրուք՝ այն գիշերոյն փառք չարութեան առաւել թուէր նմա և կարևոր. որ եղեն իսկ արդարև այնպէս, այլ ոչ ինչ նման առաջիկայ մեծ բեկմանն, զոր առժամայն էր տեսանելոց և ի սպառ բեկանելոց։ Եւ տեսեալ զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի զյանկարծահաս դիմեցմունս զօրագլխին Պարսկաց Տապհոյ ամենայն բազմութեամբ զօրուն ի վերայ նոցա, թէպէտ և անպատրաստ տեսանէր զիւր գունդն ի ժամուն և կամ ի նուազս, ըստ սաստկութեան թշնամեաց զօրուն՝ սակայն զանգիտէր և բնաւ իսկ ոչ. այլ հրաման առեալ՝ փութանակի կազմէր որքան իսկ էին. ի ձայն բարձր գոչէր առիւծաբար, ասելով, թէ «Մարդոյ հաւատացելոյ միում յեր-

կուց վրիպել անհնար է, և դիպմունք երկոքեան մեծարգոյ են և պատուական. այլ սակայն մինն յերկոսեան առաւել ևս մեծ ի վեր է և բաղձալի քան զմիւսն. և ոչ անյօժարք և անխորհուրդ դիպմունք, որում և պատահեմք յերկոցունց. և որ ցանկացայք կեալ ժուժկալութեամբ և մեռանել յուսով, այլ կեալն և մեռանելն մասն է պարծանաց. և մեռանել ի վերայ ուխտի սրբոյ՝ վիճակ է մարտիրոսութեան։ Արդ՝ յաղթութեան մասամբն բազում անգամ պայծառացոյց զմեզ Աստուած, և գոհ եմք. իսկ որ առաւել մեծն է և քան զամենայն ի վեր՝ զայն ևս պարգևեալ շնորհեսցէ մեզ հզօրն և պսակեսցէ։ Բայց և այժմ մի զանգիտեալ ոք զարհուրեսցի թերահաւատութեամբ. վասն զի սուրբ Հոգին որ ասաց, թէ «Զորս տէր Աստուած հարկանէ և ի ձեռս իւրոց սիրելեացն ցուցանէ՝ մին զհազարս հալածէ. և երկուս զբիւրս շարժէ», արդ՝ և մեք Աստուծոյ, և Աստուած հայի ի մեզ օգնել։ Եմք մեք թուով սակաւ, բազում հարիւր առաւել, թէ ևս յոլովք և կամ նուազք. և եթէ խոստմունս ասացելոցն կատարել ի մեզ կամի հզօրն՝ ապա նոցա յերեք հարիւր հազարս զօրուցն շատ մարդկան բազմութիւնք պիտին. քանզի ոչ գոյ ի նոսա, ըստ կշռելոյ ական, աւելի քան զչորս հազար արանց։ Բայց մեք Աստուծով պարծեսցուք զօրհանապազ,

և անուան նորա խոստովան եղիցուք յաւիտեան»։

Եւ տեսեալ զայս ամենայն բանս զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնենի, բաժանեալ որքան իսկ էին արք զօրուն ընդ նմա՝ տայ իւրաքանչիւր զօրագլխացն, զորոց կարծէր եթէ ի դէպ է և պատշաճ։ Եւ մինչ դեռ ևս նա կազմէր յարձակմանն, և զօրքն Պարսից ճակատեալք կարգմամբ գային սաստկապէս ի պատերազմ՝ հայեցեալ տեսանէ, զի գունդն ամենայն Հայոց, դարձուցեալ զերեսս յուխտէն երդմանն Աւետարանին և ի խրատուէ զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի՝ երթային փախստեայք ամենեքեան։ Եւ մնաց ինքն և յուխտապահացն Մուշեղ ի տոհմէն Մամիկոնէից և երեքեան Կամսարականքն, որդիք երանելւոյն Արշաւրայ, ինքեանց երկուք կամ երեք դայեկօք, և այլ թուով արք, որք ի յազատաց և որ իւր իսկ ի Մամիկոնէից տանէն, ընդ բնաւ որպէս թէ քառասնիւք կամ նուազիւք Աս։ Որոց ևս տեսեալ զփախուստն ամենայն գնդին Հայոց առհասարակ և զարհուրեալք՝ ասէր ոմն ցզօրավարն Հայոց ցՎահան Մամիկոնեան, թէ «Յուշ, տէր, յուշ»․ այսինքն թէ հնար ինչ է ի ժամու տեղի տալ և անձին զգուշանալ։ Եւ զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի տեառնագրեալ զինքն՝ բարձր ձայնիւ ասէր, թէ «Յիս արդ ոք յուշ մի ասէք․ զի ինձ

յուսալ ի մարդ և կամ պարծել մարդով՝ քան լինել, բայց միայն ի խաչն տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»։

Եւ քաջաբար ի մէջ ամենայն զօրացն Պարսից յարձակէր հանդերձ լաւ ուխտապահ արամբքն սակաւուք, որ մնացին առ նմա։ Եւ ապշեալ ընդ ահաւոր աներկիւղ ուժին զօրավարին Հայոց Վահանայ և ընդ այլ սակաւ այնքան արանցն որ ընդ նմա, զօրագլխին Պարսից Շապհոյ՝ ճեպով ցիշխանն Սիւնեաց առ Գդիհոն յղէր, ասէ․ «Ձեռն տուր յիս կողմն, վասն զի իբր անպատուումն ինձ և նորոգս ցուցաւ․ զի թէ արդարև զօրութիւն ինձ աներևոյթ այլ է, որ օգնէ նոցա և մեզ չերևի՝ զայն ես ոչ գիտեմ․ բայց եթէ անմտութեամբ ցանկան անձնամահք լինել՝ ապա ի մէջ արարեալ զամենեսեան զնոսա այսօր ձերբակալս առնեմք»․ Եւ իշխանն Սիւնեաց Գդիհոնն խնդալից եղեալ ընդ կոչն Շապհոյ՝ նշկահելով փութանակի ի տեղին արշաւէր։ Եւ զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան, հանդերձ ընդ իւր միասիրտ սակաւ արամբք, օգնութեամբ աջոյ հզօրին յարձակեալ՝ հերձանէր զբովանդակ զունդն Պարսից, որպէս յորդահոսանք բազմութիւնք ջրոց, որ հեղեղատեն զերկիր և անցանեն։ Եւ ինքն հզօրաբար քաջ ուխտակցօքն նման առիւծու ընդ մէջ ամենեցուն յայնկոյս ելանէր․ և սպանեալ իւր և արանցն որ

ընդ նմա բազում արս հզօրս պատերազմողս ի զօրացն Պարսից՝ հարեալ խոցէին նիզակաւ ընդ անութ կարէվէր և զհպարտ իշխանն Սիւնեաց զԳդիհոն, և զահաւորալուր ամրութիւնն զինուն, յոր պանծացեալ յուսայր անօրէնն՝ ցելեալ վէր ի վայր թափ ընդ լեարդն զնիզակատէգն հատուցանէին: Որոյ դառնակոոչ չարալլուկ հեծմամբ յաւուրս սակաւս վճարեալ զոգին՝ սատակէր անխոստովան. որ պարծէրն ամբարտաւանութեամբ և ասէր, թէ «Ես ընդ Վահանայ և ընդ այլ Հայերդ ոչ եթէ նետիւ կռուիմ, այլ զգրկով պաղեալ զբոլորս ցնդեմ, ծն և անդր ցիր և ցան արկից ձորոցդ և դաշտացդ»: Եւ եղև բան հպարտութեան նորա բեկումն նմին. զոր մատնեալ Աստուծոյ ի ձեռս արանց զօրուն Վահանայ Մամիկոնէի մի անգամ և երկիցս զիշխանն Սիւնեաց զԳդիհոն, և դարձեալ երկայնամտեալ ի նա Աստուծոյ իբրև զմարդասէր՝ ներէր խնայելով, զի թերևս զղջացեալ գտցէ ժամ դարձի և ապաշխարութեան, և կեցցէ: Եւ իբրև ոչ զգաստացաւ, այլ բնաւ ամենևիմբ արհամարհեաց զճշմարտութիւն և եղեալ անպատասխանի յաստուածային հարցմանն՝ ընկալաւ զսատակումն ամօթոյ իւրոյ զստախ և զհանդերձելոցն: Եւ զօրքն Պարսից զկնի փախստէիցն Հայոց անցեալ երթային, յորոց և արս բազումս սպանին ի թուլացեալ մեղկացելոցն:

Բայց զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնենի հանդերձ իւրովք գործակցօքն զգործ քաջութեանն վճարեալ Աստուծոյ զօրութեամբն՝ երթայր այնուհետև յանհոգս, որպէս թեակից զօրուն Պարսից. և զունդք ամենայն զօրացն Տապհոյ և հայել ի նոսա լոկ ոչ իշխէին: Քանզի այնպէս արկեալ էր Աստուծոյ զահ և զերկիւղ զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի ի վերայ զօրացն Պարսից, զի կարծէին, թէ ի հայեցուածէ լոկ առն Մամիկոնենի և յարանցն որ ընդ նմայն էին՝ չզերծանիցին առանց վտանգի: Բայց ուխտապահ զօրացելոց արանցն, որք ընդ զօրավարին Հայոց Վահանայ յարձակեալք նահատակեցան ի ժամուն՝ երանելին Բոնթ Առաւենեան, և երանելին Ներս Յովսեփեան, և երանելին Ատգէն սեպուհն Վանանդացի, և երանելին Ղերպարգոս որ էր ազգաւ յոյն:

ՁԴ. Իսկ Սիւնեաց զօրուն թափեալ զփորոտի իշխանին իւրանց յերկիր, վասն կարի զազրապէս հոտելոյն, և պատեալ եղեգամբ՝ առեալ գնացին ազգականք իւր և ծառայք յաշխարհն Սիւնեաց: Եւ զայն տեսեալ Սունեաց այրուձիոյն բովանդակի, քամակակոտոր խորտակմամբ ցրուեալք և քայքայեալք՝ ընդ այլ և այլ ճանապարհս գնացին յիւրաքանչիւր տեղիս:

Եւ Տապուհ պարսիկ գնդին զօրագլուխն

իբրև տեսանէր զքակտումն Սիւնի զնդին և զահաւոր զօրութիւն հակառակորդին Վահանայ Մամիկոնենի՝ զմտաւ ածեալ յիշէր զանընդդիմակայ զօրութիւնն, սրամտեալ զարհուրէր, և թէ զի՞նչ անկիցէ՝ չիմանայր. զի ասէր. «Թէ ի կենդանութեանն այնպիսւոյ առն, որպէս Գդիհոն էր, և այրընտիր գնդաւ յաղթեալ զատւ նա և որ ընդ նմայն էին, յաւելուածով և այսոցիկ ես որ աստ են առ իս, և համարեալ առ ոչինչ Վահանայ, երեսուն միայն արամբք ի վերայ երից և չորից հազարաց յարձակեալ՝ խորտակեաց զամենեցունց զփրաս, և պատառեալ վեր և ի վայր զանչափ զօրաց բազմութիւն՝ զայնպիսի մեծամեծ գործեաց գիտաս. իսկ այժմ ծրպխի վատահութեամբ կարասցուք զայնպիսի քաջորերոյ ունել զդէմ սակաւացեալքս: Այլ և զայս զմտաւ ածեալ երկնչիմ, մի՛ գուցէ ըստ բազմահնար խորոյ իմաստութեանն, առաքեալ ի մերձակայ սահմանակից տեղեացս առ հայ մարդիկդ զաւառին Անձատայ և կամ Ծոփաց և Հաշտենից, և առեալ ի նոցանէ օգնականս, որպէս յիւրոց ազգականաց՝ չկարիցեմք և զապրուստ անձանց, որ մնացեալքս եմք՝ գտանել այնուհետև: Այլ եկա՛յք փութասցո՛ւք երթալ յաշխարհին Հայոց ի տեղիս, և ձեպաւ դեսպանօք զգացուսցո՛ւք արքայից արքայի: Վասն զի և նորա, թէ աստուածոց օգնութեամբն վճարեալ է զիւր գործն՝ ժամ է յաստանն զտանելոյ: Եւ այնուհետև թէ բուռն գնդաւ, և կամ իւր իսկ գլխով՝ նա իշխէ որպէս և զտանէ առնել զլուխ Հայոց գործոյս: Այլ ես զեռանդի գործոյն տեսչութիւնն իբրև զմտաւ ածեալ յիշեմ՝ ոչ զօրեմ ըստ խորհել ինչ և կամ իմանալ. զի թէպէտ և ոչ ինչ ուսագ եմ ժամանակաւ, սակայն և ոչ երբէք յԱրեաց լուայ ի զօրագլխաց, և կամ ես այժմու ժամանակաւս և կամ յանցեալ զարսնախի պատերազմողաց, եթէ տասն արամբ ոք ի վերայ երից հազարաց այրընտիր արանց յարձակեալ և զայնպիսի գործեալ գործ՝ գնաց ինքն զերծեալ անվնաս»:

ԶԸ. Եւ զայս ամենայն զմտաւ ածեալ այսպէս Շապհոյ՝ չուէր վաղւն ի գաւառն Բասենոյ, և եկեալ ի գիւղն, զոր Ալուարն կոչեն: Եւ մինչդեռ տարակուսեալ տանջէին խորհուրդք զնա յերկիւղէ զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնենի՝ եկեալ հասանէր յանկարծակի դեսպան ի Պարսից, ունելով զոյժ չարաչար և նամականի բազում անողջոյն, զոր գրէր առ Շապուհ ի Պարսից աւագորերոյ, և յայլ իւրաքանչիւր ազգականաց և սիրելեաց, որք յանթիւ սատակ կոտորածէ Հեփթաղին զերծեալք էին: Եւ ընկալեալ Շապհոյ զնամականին, և հասեալ ի վերայ ծանր և կարևոր չարեաց, և զայնպիսի ահաւոր

գրեկումն զաշխարհին Արեաց ծանուցեալ ի գրելոյն՝ ի մեծ տրտմութիւն ապշութեան ընկղմեալ զարհուրէր։ Եւ կացեալ ժամանակս ինչ անխօսս, իբրև թալկացեալ՝ ոչ ինչ բան կարէր հարցանել զայրն թղթաբեր, և ոչ անձին զգալ։ Եւ զգացեալ յետ բազում ժամուց, որպէս յապշութենէ և ի թմրութեանց, և կոչեցեալ զայրն՝ առանձինն հարցանէր, թէ ո՞րպէս և կամ զի՞արդ սպառսպուռ եհաս այնպիսի վախճան և կործանումն Արեաց աշխարհին. և կամ ո՞ կարացեալ զերծանել երբէք զհամբաւ կատարածին զայնչափ անթիւ բազմութեան զօրացն բովանդակի, և կամ թէ զի՞արդ արդեօք մեռաւ աստուածանման տէրն Պերոզ, և կամ ո՞րպիսի մահու։

Եւ դեսպանին պատասխանի արարեալ ասէր, թէ «Քո հարցանելդ պատշաճ և ի դէպ է, որպէս ամենայն մարդ, որ կամի լսել ի պատգամաւորացն զիրս պիտոյիցն և զտեղեկութիւնն. բայց ինձ կարի ծանր է խօսել զվատ բանս, և տալ զրոյց զայնպիսի չար աղէտից ի զերծելոց փախստէիցն. և մանաւանդ որում ոք այնչափ վնասուց և բեկման չէ պատճառ՝ բայց ինքն աստուածանման տէրն Արեաց Պերոզ. և իբրև ոչինչ առն ծառայի զաստուածոց ասել վատ ինչ՝ մահ է և կորուստ։ Բայց վասն զի ի ժամուս յաստուածոցն ցասմանէ վատ պատահումն եղև

տեառնն Արեաց և բնաւի աշխարհին, և պատճառ ոչ ոք եղև այլ, բայց ինքն տէրն իւրում անձինն և Արեաց՝ ասել զտեսեալսն և զլւեալսն հարկ է, և չվճարի առանց ասելոյ։ Նախ մինչդեռ այդրէն իսկ էր ի Վրկանի Պերոզ, և զօրաժողով արարեալ յամենայն կողմանց, կամէր խաղալ ի վերայ Հեփթաղին, խորհեալ առանձին միայն, և ոչ զոք հարցանէր ի մարդկանէ զարժանն և զանարժանն. բայց զայս ևեթ գիտէր ամենայն զնդին մարդ, եթէ ընդ Հեփթաղին կամի կռուել։ Լքեալ և սրտաբեկեալ ամենայն մարդ՝ տեսանել լոկ սիրով չկարէր զայրն Հեփթաղ և կամ զանունն լոկ լսել, թող թէ կռուով ընդդէմ Հեփթաղի երթալ և կամ յայտնի ելանել, յիշելով զահ և զպաշարումն, զոր անցին ընդ տէրն Արեաց և ընդ Պարսիկս։ Եւ յայտնի ազաղակէր ամենայն բերան. «Եթէ մահապարտ եմք, և արքայից արքայ զմեզ սպանանել կամի՝ ինքն իսկ աստէն սուր ի վերայ եդեալ հրամայեսցէ սպանանել, քան եթէ սրով Հեփթաղին տայ կորուսանել զԱրիս, որ գործ մինչև ցյաւիտեանս զանձն և զԱրեաց աշխարհ վատանուն առնէ»։ Զայն բանս և ամենայն աւագանի դրանն խօսէին առ միմեանս հանապազ, և մանաւանդ սպարապետն Արեաց ասուել Վահրամ. զոր և համարձակապէս յականջս Պերոզի բազում անգամ

հասուցեալ՝ և հրապարակաւ բողոքէր. և նա ոչ լսէր ումեք, և ոչ զգայր և ոչ յիշէր բնաւ զառաջին թշնամանս խայտառականաց իւրոց, զոր եգիտ անձամբ և ամենայն Արեօք ի Հեփթաղէն։ Դիմեալ ի վերայ այնչափ բազմութեամբ Արեօք և անարեօք՝ գնաց. որք իբրև զմահապարտ ի մահ, և ոչ իբրև զպատերազմողս ի կռուել երթային։ Տային զրոյց ապրեալքն անտի և զայս ևս, թէ յորժամ մօտն հասաք անդր՝ առաքեաց առ Պերոզ Հեփթաղն, թէ «Քո ընդ իս ուխտ է երդմամբ, գրով և կնքով, թէ չկռուիմ ընդ քեզ. և սահմանս կարգեցաք, զորովք չիշխեսցուք թշնամութեամբ անցանել առ միմեանս. արդ՝ յիշեա՛ զուխտն և զնեղութեանն պաշարումն, յորմանէ ողորմեալ իմ արձակեցի զքեզ, և ոչ սպանի, և ի բաց դարձիր խաղաղութեամբ, և մի՛ մեռանիր. ապա թէ ոչ լսես բանից իմոց՝ գիտա՛, զի կորուսանեմ զքեզ և զամենայն զանպիտան բազմութիւնդ, յոր դու յուսացեալ ես։ Քանզի ես և արդարութիւն ուխտապահութեան ի միասին կռուիմք, և դու և ուխտազանցութեանն ստութիւն ի միասին էք. և արդ՝ դու ինձ զիա՞րդ կարես յաղթել»։ Եւ լուեալ Արեաց զբանսն Հեփթաղին՝ ասէին ցՊերոզ, թէ «Նա արդար է, և մեք սուտ կռուիմք»։ Եւ Պերոզի սաստկապէս զայրացեալ Արեաց աւագանւոյն՝ պատասխանի

արար հպարտութեամբ Հեփթաղին և ասէ, թէ «Զայս բազմութիւն զնդին, զոր դուք տեսանէք՝ կխովս ընդ ձեզ կռուիմ և կորուսանեմ, և կխովս զհող տեղեացդ, ուր դու լինիս՝ կրել տամ, որ ի ծովս և որ ի փոսն, զոր հատին՝ լնում»։ Եւ առ անզգայութեան սրտին ոչ իմանայր, թէ դիտակամբ ծառայից իւրոց լնլոց է զփոսն, զոր փորեաց ի կորուստ անձին իւրոյ և ամենայն Արեաց աշխարհին։ Եւ հասեալք առ միմեանս և հարեալք ի դիմի՝ կորեաւ ինքն ամենայն որդւովք իւրովք և աշխարհաւ։ Եւ զերծեալք ի կործանմանէն արք սակաւ, և հասեալք ի Վրկան՝ պատմեցին ամենեցուն զամենայն անցս չարեացս այսոցիկ, և զամենայն արս ուստս և զայլ մարդիկն որ ի Վրկանին էին՝ փախուցին յԱսորեստան։ Դեսպան արարին ի Վիրս առ Հազարաւուխտ, և զիս այսր առ ձեզ արձակեցին, փութալ ժողովել զձեզ առ միմեանս, և գտանել զհնարս, որով լինիցին ի միջի և ձեր անձինք և Արեաց աշխարհն»։

ՁԶ. Եւ լուեալ զայս ամենայն բանս Շապհոյ ի դեսպանէն՝ պատասխանի տուեալ ասաց, թէ «Իմ և զգունդս զոր այժմ դու ընդ իս տեսանես, թէպէտ և այդ լուր չարեաց չէր հասեալ, խընդրէաք պատճառս զերծանելոյ ի գործոյս յորում եմքս։ Վասն զի այնպէս զարհուրեցուցեալ ապ-

շեցոյց և փառնեղեալ աշխատեաց զմեղ ապստամբն Վահան, որոյ խէր իրք և արարածք՝ չեն որպէս զայսր ժամանակի մարդկան, զոր մեր տեսեալ և գիտեմք, այլ իբրև զառաջին քաջացն, զոր ի վէպսն պատմեն և լսեմք։ Քանզի թող զայլ ժամանակաց զնորա և զարանցն որ ընդ նմա են յիշել զգործս և զաներկիւղութիւն, զոր իմ և կամ այլ աւագորերոյ որ տեսեալ է, այլ յառաջ քան զաւուրս տասն՝ թուով երեսուն արամբ ոչ միայն ի վերայ այսր բազմութեան, որ այժմ աստ են և տեսանես, յարձակեալ կռուեցաւ, այլ աւելի ևս զնդաւ իշխանն Սիւնեաց Գդիհոնի իւր գաւառին այրընտիր ձիով աստ էր. և Վահան դէմ յանդիման այն երեսուն արամբ յարձակեալ ի վերայ, և նման արծուոյ, յորում ժամու ի կաքաւուց երամ սլանայցէ, իցէ զոր սպանանիցէ և զայլ զամենեսեան ընդ ծերպս և ընդ սորս վիմաց տեղեաց ցրուիցէ՝ ըստ նմին օրինակի այսր անդր զայնչափ բազմութիւն զօրացն արկեալ վեր ի վայր ցրուեցին. սպանին և զսկայանման զայրն զԳդիհոնն, և այլ բազումս կոտորեալ ի գնդէն՝ գնային իւրեանք անփոսաք, չերկուցեալք բնաւ յումեքէ։ Եւ արդ՝ ո՞չ անճանաչող և արհամարհող հպարտութեան Պերոզի հանեալ զայնպիսի որեար և զայսպիսի մեծ և զօգտակար զաշխարհ յԱրեաց ի ծառայութենէ.

զոր թէ այժմ զայնպիսի զայր, որպէս և յառաջագոյն զՎահանն գիտէի և այժմ քաջագոյն ևս գիտացի, և զնորուն զընկերսն որ առ նմա են, և մանաւանդ զերիս եղբարսն որ ի Կամսարականն առնմէն են, և հնարէի նուաճել և մեր առնել՝ որպէս մեծ մասն մխիթարութեան համարէի հասելոյ ծանր բեկմանն ի վերայ Արեաց աշխարհին»։

Եւ խօսեցեալ զայս Միհրանեանն Շապհոյ և զեսպանին ընդ միմեանս՝ հրաման տային զօրուն, և ըստ կարի որ ըստ օրէ չուեցին ճեպեալք հասանէին յաշխարհն Պարսից։ Բայց զկանայս Կամսարականացն թողեալ Շապհոյ անդէն ի Բողբերդի՝ յանձն առնէր բերդակալին, տէպ պատուիրելով՝ բազում զգուշութեամբ պահել և տուեալպէս սրբութեամբ, ըստ օրինի քրիստոնէից կարգի։ Եւ զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնենի լուեալ զայս ամենայն բանս և զհամբաւս՝ յԱստուծոյ այցելութիւն ընկենոյր և՛ զիրս համբաւոյն և զիւր զաշխարհիս Հայոց զպէտս և զհոգողութիւն, որ գիտէն զիւրաքանչիւր ուրուք զպատուշաճ և զօգուտ, և մատակարարէ ողորմութեամբ իւրով ըստ ողջախոհութեան խնդրողացն։ Եւ եկեալ հասանէր այնուհետև ի Վաղարշապատ քաղաք հանդերձ ողջախորհուրդ և աննենգ ուխտապահ նախարարօքն Հայոց. կատարէր զամուրական ուխտս և զպատարագս ի սուրբ եկեղեց-

ւոյն կաթողիկէի, զոր հիմնարկեալ նորոգեաց մեծապայծառ շքեղութեամբ գնացեալ գործ նախնեացն իւրոց, քաջ զօրավարն Հայոց Մամիկոնեանն Վահան։ Եւ ի տեղիս վկայարանացն նախ հաստուցանելով զաղքատացն զպէտս՝ և ապա ինքեանք ուրախացեալք զուարճանային խնդութեամբ։ Եւ անտի չուեալ՝ յոստանն ի Դուին մտանէին, և դադարեալ անդ աւուրս՝ սպասէին և ակն ունէին հրամանի առաջնորդութեանն Քրիստոսի։

ՁԷ. Եւ լուեալ Հազարաւուխտոյ յաշխարհին Վրաց զպատահումն Պերոզի և զանթիւ կոտորած բազմութեանն Պարսից՝ զարհուրեալ տարակուսէր յանձն իւր, գնալ վաղվաղակի երթալ հասանել յերկիրն Պարսից։ Եւ հասեալ ի դուռն՝ ժողովէին առ նմա մնացորդք Արեաց աւագանւոյն, ուրումն որդի և այլոյ եղբայր, ըստ գիւտից ապրելոց ի ժամուն։ Խորհուրդ ի մէջ առեալ, թէ զո՞ արժանի թագաւորութեան նմանեցուցանել կարասցեն. և խորհեալ զայս ի բազում աւուրս՝ հաստատէին միաբանութեամբ զիրսն ի վերայ Վաղարշու, որ էր եղբայր թագաւորին Պերոզի, որպէս ի վերայ առն բարերարի և հեզոյ։ Եւ ժողովեալք ամենեքեան առ Վաղարշ՝ սկսանէր խօսել Հազարաւուխտ և յայտնել նմա զխորհեալսն ամենեցուն, յիշեցուցանելով նմա զանձնահաճութիւն և կամակորութիւն զթագաւորին Պերոզի։ «Որ բռնութեամբ միայն, ասէր, ըստ կամի, և թէ ընաւ համարելով ինչ զոք և կամ խորհելով ընդ ումեք առնէր՝ զոր ինչ և կամէր առնէր, և բռնաւոր կամաւորութեամբ գործէր զինչ և կամէր։ Որոց ելք անհարց զոք նորա իմաստիցն՝ ոչ միայն նորա անձինն՝ այլ ընդհանուր աշխարհիս Արեաց բերին զկործանումն և զբեկումն։ Եւ արդ՝ կամաւ յօժարեալ ամենեքեան մեք ընտրեցաք զքեզ, որպէս զայր քաղցր և աշխարհաշէն, կանգնել քև և հաստատել զգահ թագաւորութեան աշխարհիս Արեաց, ունել քև շէն զմասն մնացեալ Արեաց աշխարհիս, և զայլ ևս աշխարհս, որ ընդ թագաւորութեամբս այսուիկ հնազանդեալ են. քաղցրաբանութեամբ և սիրով ածել ի հաւան զազգս, որ ընդդէմ և ապստամբ. ճանաչել զիւրաքանչիւր ոք յԱրեաց և յանարեաց ըստ իւրում արժանաւորութեան. գիտել ընտրել զպիտանին և զանպիտանն. խորհել ընդ իմաստունս, սիրել զընկերասէրս, ատել և կորուսանել զնախանձոտս և զբանսարկուս. հայել յամենեսեան, ճանաչել զբարեգործս, հատուցանել վաստակաւորաց զարժանի հատուցումն վաստակոց իւրեանց»։ Զայս ամենայն և զսոյն նման խրատս խօսեցեալ ընդ նմա և եդեալ վկայութիւնս՝ բազմեցուցանէին զնա ի գահու թագաւորութեանն Պարսից։

ՁԸ. Խորհուրդ ի մէջ առեալ այնուհետև Հազարաւուխտոյ միաբանութեամբ աւագանւոյն յերկրորդումն աւուր թագաւորութեանն Վաղարշու՝ խօսէր առաջի թագաւորին Վաղարշու և ասէր. «Պերոզ արքայից արքայ ձեր եղբայր, որպէս և դուք իսկ գիտէք, զի բուռն և անձնական և անհաւան, և բազումք յարհամարհոտ նորա կամակորութենէն փախուցեալք են յԱրեաց թագաւորութենէ, որք շատ և ոչ սակաւ մասամբ վնասեցին Արեաց աշխարհին: Եւ նախ առաջին, որպէս մեծ աշխարհս Հայոց, որ և այսօր ի ձեր ծառայութենէ ի բաց կացեալ են. և այլն որ զաշխարհն ի բաց ունի ի ձէնջ՝ ի չճանաչելոյ զայր և զպիտանութիւն նորա, Պերոզ կորուսեալ եհան յԱրեաց ծառայութենէ զայր լաւ և զայնպիսի աշխարհ. և թէ որքան ինչ յայնմ առնէ վնաս և հարուածս Արեաց աշխարհիս եղև՝ գիտեն ամենեքեան. բայց թուի թէ և ձեր լուեալ է զամենայն և տեղեակ էք: Բայց աւելի Շապուհ-Միհրան, զոր դուք կարգեցէք՝ առ զնորա քաջութեան փորձ և զխրատ. և թէ հարցանէք և լսել կամիք՝ դոյն ինքն ասէ ձեզ»:

Եւ թագաւորին Վաղարշու հարցեալ զՄիհրան-Շապուհ զգործոյն Հայոց, թէ «Զի՞նչ կարացեր գործել գործ յաշխարհին Հայոց, և Վահանայ զի՞նչ միտք են և ոյժ, և ո՞րպէս կարաց

այսքան ամս զդէմ ունել Արեացս»: [Աստուծոյ զօրութեամբն]: Եւ Միհրանայ պատասխանի տուեալ ասաց, թէ «Արանց քաջ, զկռիւն զոր Հազարաւուխտ մեօք հանդերձ ընդ Վահանայ արար, և թէ Վահանայ իւր զօրքն բովանդակ անդ եղեալ էին՝ թուի թէ առնէր զյաղթութիւնն. այլ թէպէտ և յաղթէաք մեք՝ զայս գիտեմ, զի անթիւ բազմութեան ի մէնջ կոտորած առնէին: Այլ ձեր թագ այնպէս արարին, զի զնդին Հայոց կէս, այլընտիր որեարն այլուր դիպեցան ի գործ: Սակայն սակաւ արամբք որպիսի ինչ վնաս արար՝ գիտէ ինքն Հազարաւուխտ և այլ պարսիկ որեար որ անդ էին աւագք: Իսկ յորժամ Հազարաւուխտ ի Վիրս գնաց և զիս անդէն զօրագլուխ եթող զնդին, և յայնմհետէ զինչ Վահան զմեզ աշխատ կալաւ կարի սակաւ արամբք,—զոր երբեմն թէ հարիւրօք ասեմ՞ չատեմ, և վկայեն ինձ զնդիս մերոյ աւագորեար որ անդ էին և այժմ աստ են,—կարի ծանր է ասել և անհաւատալի բանք, թէ այնքան սակաւուք դէմ յանդիման կռուել աներկիւղութեամբ, և զօր ամենայն ի ղակշի վերայ դալ և մեծամեծ վնաս առնել: Բայց զմիոյ աւուր գործն ես իսկ յիշեմ որ անդ էի. սակայն նոր համարիմ և ի վեր քան զմարդկան իրս, թո՛ղ թէ որ լսէ՝ զիա՞րդ կարէ հաւատալ: Քանզի թուով երեսուն արամբք ի վերայ երից հազարաց առն

յանկրկնագս յարձակեալ, և զայնպիսի գործ վճարեալ, զոր ամենայն որ անդէն էին տեսողքն այսօր յիշեն. Թուի թէ երկիւղ գործոյն չեղանէ ի մտաց: Զի և ոչ ինչ այլ իմիք նման չէին այն նորոգ իրք, բայց եթէ յորժամ ժիր մշակք քաջ սուր մանգաղաւ և գերանդեաւ զխոտ հարկանիցեն, և բազում որայս մօտ ի մօտ առ միմեանս կուտեալ թողուցուն, և ինքեանք ուրախալից ցնծութեամբ անհոգ յիւրաքանչիւր տունս գնայցեն. սոյգ ըստ այնմ օրինակի յարձակեալք ի վերայ Միհրանայ այնքան արամբք՝ հերձին վեր ի վայր զբովանդակ զունդն, և շատ լաւ որեար կոտորեցին: Եւ զահաւոր այրն զԳդիհոն զՍիւնեաց տէրն սպանին. զոր յիմ միտս այսպէս առէի, թէ լոկ Գդիհոն միայն ինքն տասն արամբ յիւր գնդէն պատահէր այնչափ առն՝ այն միայն առնէր. և զայնպիսի այր և զայլ ականաւոր և քաջ արս ի պարսիկ մարդկանէ հանին ընդ սուր. և ինքեանք ոչ ինչ խոյս տուեալ ի բաց վարեցին զձիանս իւրեանց, այլ մօտ ի մեզ թեակից երթային յանհոգս ի բազում ժամս: Եւ ի մեր գնդէն ոչ ուրուք իշխեցեալ հայել ի նոսա. վասն զի աստուածք, և ո՛չ մարդիկ կարծեցեալ ամենեցուն թուէին մեզ: Վասն որոյ թէպէտ և առաջի ձեր յանդգնութիւն թուին բանքս իմ՝ սակայն յաղագս կարծեաց ժամուս համարձակիմ ասել,

զի զաշխարհին Հայոց զմեծութիւն և զօգուտն զայն դուք իսկ քաջ գիտէք. բայց այրն Վահան և այլ որեարն որ ընդ նմա են, և այսօր խաղաղութեամբ ի ձեր ծառայութեան էին՝ մեծ մասն բարւոյ և մխիթարութեան կարեոր հասելոյ արամութեանս մերոյ համարէի զերան զայն: Զի յորժամ Հայք այնպիսի որերով մեր էին՝ Վիրք և Աղուանք չիշխէին բնաւ թիւրել զանձինս և այլազգագոյնս ինչ խորհել»:

Եւ լուեալ զայսպիսի կարգեալ բանս թագաւորին Վաղարշու ի Միհրանայ և Հազարաւուխտոյ, և այլ ամենայն Արեաց աւագանւոյն՝ միաբան ամենեքեան զաստցեալսն ի Միհրանայ գովէին, թէ արդարև որպէս են իսկ՝ նոյնպէս ասացեր լաւաբար իմաստութեամբ զարգարն: Եւ վաղվաղակի և փութով զՆիխոր զՎշնասպդատ, զայր հեզ և զմտացի և աշխարհաշէն, բազում այրընտիր արամբք ի Հայս արձակէին: Պատուիրէր նմա ինքն իսկ թագաւորն, այլ և առաւել հոգաբարձութեամբ Հազարաւուխտ և այլ դրանն աւագանին, թէ «Ե՛րթ ի Հայս, և որ ինչ օրինակաւ և է՝ ամենայն քաղցրութեամբ և սիրով ըստ կամացն Վահանայ և նորուն ընկերակցացն՝ նուաճեալ զորեարն և յԱրեաց ի ծառայութիւն ած: Բայց զգոյշ լեր նախ ժողովել առ քեզ զայրուձին Ասպատականի որ մօտ ի Հայս իցեն, և զայրուձին Հեր և

Զարաւանդ գաւառի. մի՛ զուցէ յղեալ քո առ Վահան, և նա պատճառանօք քաղցր խօսելով ընդ քեզ՝ խաբիցէ զքեզ և վնաս ինչ առնիցէ։ Վասն զի այրն ինքն քաջ է և բազմամիտ է. քանզի և ցայժմ ոչ այնքան զայնպիսի գործեան վճարեաց նա և որք ընդ նմա էին՝ լոկ քաջութեամբ. այլ դու քաջ պատրաստեսջիր։ Բայց թուի թէ արդ Վահան չխորհի զայդպիսի ինչ. զի զայդ գործ, զոր համարձակեցաւ Վահան գործել և որք ընդ նմայն էին՝ յանճանաչողութենէ Պերոզի զմարդկութիւնն, ըստ հպարտ և անձնակամ բարուցն իւրոց, և չկարացեալ Վահանայ և մարդկանն որ միաբանեցան ընդ նմա, տանել արհամարհանաց, դնելով զանձինս ի մահ՝ դիմեցին առնել զայսպիսի իրս առ հարկի»։ Եւ խօսեալ զայս ամենայն բանս տեառն Արեաց Վաղարշու և ամենայն աւագանւոյն ընդ Վշնասպդատայ Նիխորոյ, և հրաժարեալ զնա արձակեցին ի Հայս։

ՂԹ. Եւ եկեալ Նիխոր յաշխարհն Հայոց՝ ոչ իշխեաց միջամխել ի Հայոց տեղիսս, այլ դադարեալ ի գաւառին որ կոչէր Հեր, ի գեօղն որում անուն էր Նուարսակ, առաքեաց նա պատգամաւորս առ Մամիկոնեանն Վահան զՇապուհ խորհրդեան դպիր և զՄիհր-Վշնասպ Ծուարշացի, որովք տայր գիտել նմա զիրս գալոյն իւրոյ ի Հայս, և թէ «Հրովարտակ ունիմ առ ձեզ ի թագաւորէն Վաղարշու՝ նուաճել զձեզ խաղաղութեամբ, և

զամենայն աւագորերոյ որ յԱրիս են՝ պատգամ ունիմ առ ձեզ. արդ՝ արի՛ք եկա՛յք և լուարո՛ւք. և որպէս է ձեզ հաճոյ և խորհիք՝ ընտրեցէք որ բարին է»։

Եւ տեսեալ Վահանայ Մամիկոնէի զպատգամաւորսն Նիխորոյ, և լուեալ զայս ամենայն բանս պատգամին ի նոցանէն՝ ժողովէր առ ինքն զամենայն հաւատարիմ ուխտապահացն զունդ, զնախարարս և զազատս և զամենայն այրուձիոյ. և հրամայէր Մամիկոնեանն Վահան եկելոցն ի Նիխորոյ՝ ասել առաջի ամենեցուն զբանս թագաւորին Վաղարշու և զբանս ամենայն Արեաց աւագանւոյն։ Եւ տուեալ լսել Մամիկոնենին Վահանայ ամենայն Հայորերոյն միահամուռ զպատգամն Նիխորոյ՝ ասէր ցպատգամաւորսն Պարսից՝ առ վաղիւն առնել նոցա պատասխանի։

Եւ ժողովեալ ի վաղիւն ամենայն Հայորերոյն առ Մամիկոնեանն Վահան, և խորհեալ նախ ընդ միմեանս զվաղնջուց զպէտս և զխնդիր իւրացն, եկեալ և պատգամաւորացն Նիխորոյ յատեանն՝ սկսաւ խօսել Մամիկոնեանն և առնել պատասխանի բանիցն Նիխորոյ. «Եւ մեր ապստամբութեան իրացն, և յայսպիսի կարեւոր և մահաբեր գործ տալ զանձինս՝ բազում են բանք և կարեւոր. և չէ հնար գրով վճարել և կամ պատգամաւ, բայց եթէ յանդիման խօսել ընդ նմա՝

որ Արեաց տէրն է, և ընդ ձեզ՝ որ դրանն աւագանի էք։ Բայց երիս բանս ասեմ ձեզ, որ թէ այս երից բանիցս պատասխանի առնէ ինձ, որպէս ես կամիմ և ամենեքեան սոքա որ աստէն իսկ են, և կարէ զայս երիս խնդիրս տալ մեզ զրով և կնքով թագաւորին՝ զամենայն զոր ինչ ասէք, զպատեհն և զարժանն՝ առնեմք, և բանի ձերոյ լսեմք՝ որպէս և նախնիքն մեր լուան։ Քանզի ոչ իմ բանքս, զոր խօսիմս ես ընդ ձեզ այժմս, այլ նոցա ամենեցուն, աւագի և կրտսերոյ, որ այժմ ձեր առաջի են. և ոչ եթէ այսօր ինչ խորհեալ և կամ իմացեալ է մեր զբանս զայս, այլ յաւուր, յորում տուաք զանձինս ի մահ՝ նախ զայս երիս ընտրութիւնս խորհեալ եդաք այր ամենայն առաջի։ Եթէ յանձն առցեն Պարսիկք թողացուցանել մեզ զայս երիս իրս՝ ծառայեսցուք նոցա որպէս զընիկ և զհաւատարիմ ծառայս. և եթէ ոչ հաւանին յանձն առնուլ, և խստանան՝ ելցուք ըստ աշխարհ և կորիցուք և խնդութեամբ մեռցուք, այլ Պարսկի առն երկիր ոչ պագցուք։

«Եւ է մին յերիցն՝ նախ և առաջին խնդիրս այս կարևոր և պիտանի. եթէ զհայրենի և զընիկ օրէնս մեր ի մեզ թողուք, և զՀայ այր զոք մի՛ մոգ ոչ առնէք, և ումեք յաղագս մոգութեան զահ և պատիւ չտայք, և զկրակարանն յաշխար-

հէս Հայոց ի բաց տանիք, և զեկեղեցւոյ թշնամանս յաղտեղի և յանպիտան մարդկանէ, որ ցայժմ լինէր, յայսմ հետէ մեզ չտայք տեսանել. և քրիստոնեայ մարդկան և քահանայից զկարգ և զպաշտօնն քրիստոնէութեան համարձակութեամբ և աներկիւղ տայք պաշտել՝ ուր և կամին. ապա բարի է, և առաջին խնդիրն մեր այդ է։

«Եւ երկրորդ խնդիրն այս է, թէ զմարդ ոչ իշխանաբար ճանաչէք, այլ իրաւաբար գիտել զլաւն և զվատթարն, ընտրել զպիտանին և զանպիտանն, իմանալ զառհմիկն և զանառհմիկն, ունել առ լաւն և պատուականս՝ զքաջն և զօգտակարն, արհամարհել և առ ոչինչ համարել զվատն և զանպիտանն. սիրել զվաստակաւորսն և ատել զանվաստակն, ունել ի մօտ զիմաստունս և խորհուրդս առնել, և զանմիտն ոչ մօտեցուցանել, այլ և ի հրապարակէ ևս հալածել։ Եւ յորժամ այս ամենայն այսպէս լինի՝ ամենայն իրք Արեաց աշխարհիս աջող լինի և անախալ. ապա եթէ զընդդէմն սիրէք, որպէս և ցայժմ, և ոչ զդէպն՝ և գործքն այդպէս ընդդէմ լինին, որպէս և եղենդ իսկ, և տեսէք։

«Եւ երրորդ խնդիր մեր այս է. որ տէրն է Արեաց և աշխարհի թագաւոր՝ կամիմք, զի ինքն տեսցէ իւրովք աչօք, և ինքն լուիցէ իւրովք ականջօք, և ինքն գիտասցէ և ինքն խօսեսցի

իւրով բերանով. և մի այլոյ աչօք տեսցէ և այլոյ ականջօք լուիցէ և այլովք հանապազ գիտասցէ զմարդ լաւ և զանլաւ, և այլոյ բերանով խօսեսցի զպէտսն: Յաղագս որոյ չլինի ուղիղ հայեցուածն, և ոչ արդար լսողութիւնն. այլ յոլով սուտ խօսքն ճանաչին և հրամանքն ընդունայնք, և բնաւ այլ ընդ այլոյ լինի իմաստն ամենայն: Եւ յորժամ այս ամենայն այսպէս լինի՝ կործանեալ ամենայն փառաւորք՝ ծառայիւքն կորնչին, և ոչ կարէ կալ աշխարհ և ի նմա բնակեալք անշարժ և հաստատուն: Բայց թագաւոր, որ իւրովք առողջ աչօքն հայի և աննախանձ լսողութեամբ լսէ և արդար բանիւ խօսի ընդ իւր ծառայս՝ կենդանացեալ ծառայքն՝ չյագին փառաւորով, այլ յաւելեալ ի փառաւորն՝ որ քան զոր աճեցուցանել ջանան զբարիսն: Այսպէս աշխարհ շինի, և տէրն շքեղացեալ պայծառանայ հանապազ:

«Արդ՝ եթէ զայդ այդպէս կարէք խոստանալ, զխոստացեալսն գրով և կնքով հաստատեալ առայք ցմեզ՝ ապա կոչեա՛, և գամք կամաւ և լսեմք բանից ձերոց, և հրամանի թագաւորին հաւանիմք զոր ինչ ասէ: Ապա եթէ զայս երկս խնդիրս ոչ կարէք տալ մեզ, և գիտէք թէ չէ հնար՝ որպէս եղեալ մեզ մահ առաջի՝ պատրաստ եմք մեռանել, այլ ծառայութիւն առնել Արեաց տեառն չկարեմք: Եւ այլ բանք, որ ինչ են, թէ ինձ

լինի գալ՝ ինձէն իսկ խօսիմ ընդ նմա, ապա թէ ոչ լինի դէպ գալ՝ մնասցէ բանն և իրքն»:

Դ. Եւ խօսեցեալ զայս ամենայն բանս Մամիկոնենին Վահանայ ընդ Շապհոյ խորհրդեան դպրի և ընդ Միհր-Վշնասպայ Ճուարշացւոյ՝ յուղարկեաց զնոսա. առաքեաց և Մամիկոնեանն Վահան ընդ պատգամաւորսն Նիխորայ և յիւր ուխտակցացն զՅաշկուր Արծրունի և զՍահակ Կամսարականն, զերանելւոյ զԱրշաւրայ զորդի, և զՎասաւուրտ Կարքային, և զԱռաւան Աղբերկացի և զՊաճոկ ի Մարդպետական գնդէն: Եւ հրաժարեալ զամենեսեան զնոսա Մամիկոնենին Վահանայ՝ արձակէր խաղաղութեամբ առ Նիխոր:

Եւ երթեալ նոցա առ Նիխոր ի գաւառն ի Հեր, և տեսեալ Նիխորայ զհայերն, որ չոքան առ նա ի Մամիկոնենէն Վահանայ՝ ամենայօժար սրտիւ խնդութեամբ ուրախացաւ: Եւ հրաման տուեալ ընթրեացն՝ ընկալաւ զնոսա բազում զոհութեամբ և յոյժ սիրով, յիշելով հանապազ բա ամենայն բաժակի զքաջ Մամիկոնեանն Վահան. և կատարեալ զուրախալից ընթրիսն՝ գնային յիւրաքանչիւր վանս: Եւ ընդ առաւօտն ժողովեցան ամենայն ատեանն Պարսկաց առաջի Նիխորայ, և աստուածուրաց մարդիկն որ անդ էին. եկեալ և պատգամաւորքն որ ի Նիխորայ առ Մամիկոնեանն Վահան երթեալ էին, Շապուհ և Միհր-

Վշնասպն, և հայ նախարարքն և այլ արքն ի Մամիկոնենէն Վահանայ որ ընդ նմա էին։ Եւ ասեալ զպատգամն Մամիկոնեանն Վահանայ՝ Տայհոյ և Միհր-Վշնասպայ առաջի ամենայն ատենին յայտնապէս։ Եւ լուեալ Նիխորայ զամենայն զբանսն և զխօսս Մամիկոնենին Վահանայ, և խնդալից եղեալ՝ ասաց առաջի ամենեցուն, թէ «Ամենայն բանքդ այդ և պատգամդ զոր յղեալ է Վահանայ՝ արդարև աստուածոց արժանի. քանզի որպէս անմեղ են մարդիկն այն, զորս բռնի տարաւ Պերոզն և Հեփթաղին կոտորել ետ, և զամենայն զարիւնն զայն աստուածքն ի Պերոզէ զլխոյն խնդրելոց են՝ նոյնպէս անմեղ է Վահանն յամենայն իւր իրքս, զոր խորհեցաւ և գործեաց. զի ի բռնութենէ չարութեանն Պերոզի գործեաց, և ոչ իւրով կամաւ։ Եւ ես մինչև ցայսօր չէի մխիթարեալ ի մեծ բեկմանէն որ եհաս Արեաց աշխարհին. բայց այդ լուր ուրախացուցեալ մխիթարեաց զիս այսօր։ Բայց տացեն աստուածքն և զօրն տեսանել, որ Վահան յիմ ձեռն նուաճեալ Արեաց ի ծառայութիւն հնազանդի»։

Եւ խօսեցեալ զայս այսպէս Նիխորայ առաջի ամենայն ատենին, և լուեալ զայս ուխտապահ նախարարացն Հայոց և այլ արանց, որ եկեալ էին ի Վահանայ Մամիկոնենէ՝ տային փառս Աստուծոյ, յորոյ ձեռս են սիրտք իշխանաց, և որ-

պէս ինքն կամի՝ տայ բարբառել նոցա։ Կոչէր այնուհետև վաղվաղակի Նիխոր զնոյն պատգամաւորս, զՏայհուն խորհրդեան դպիր և զՄիհր-Վշնասպ Ճուարշացի, և գրէր նամակ առ Մամիկոնեանն Վահան օրինակ զայս.

«Լուայ, ասէ, զամենայն զխօսեցեալսն քո ի պատգամաւորացն, զոր ես առաքեցի առ քեզ. և գրեցի բովանդակ զնոյն բանս քո ի նամակիդ, ծանուցանել քեզ, թէ արդարև խօսեցան ընդ իս զամենայն, և լուայ։ Արդ՝ արի եկ առ իս ապահովութեամբ, և զամենայն խնդիրս քո, զոր ի ձեռն դոցա յղեցեր առ իս, և այլ ինչ զոր դու ասես՝ ուխտեալ է Արեաց տեառնն և ամենայն Արեաց աւագանւոյն՝ տալ լիով և կատարել. և զքեզ և որ ընդ քեզ են, որպէս քո կամք են՝ Արեաց տէրն շքեղ առնէ և արձակէ ի Հայս»։

Եւ զնախարարսն որ եկեալ էին ի Մամիկոնենէն Վահանայ՝ սիրով ընկալեալ Նիխորայ և պատուեալ՝ արձակէր ընդ պատգամաւորս իւր առ Մամիկոնեանն Վահան. մեծաւ պատուիրելով յանձնէր նոցա՝ վաղվաղակի և անյապաղ ածել զՄամիկոնեանն Վահան. և հրաժարեալ զնոսա Նիխորայ՝ արձակէր սիրով։ Եւ տեսեալ զայն աստուածուրաց խաբեբայիցն, որք ի միաբանութեան Պարսկացն էին, թէ որպէս յապստամբացն եկեալ Հայք ի Նիխորայ պատուեալք և մեծարեցան

ի Պարսկաց, և ինքեանք արհամարհեալք են իբրև զանպիտանս՝ դարձեալք լի ամօթով յերկիր կործանէին։ Եւ տեսեալ զայն ուխտապահ նախարարացն Հայոց և այլոցն որ ընդ նոսա էին՝ ակն արկեալ ցուցանէին միմեանց զկորանս նոցա։ Իսկ մի ոմն ի յուխտապահացն ասէ ցնոսա. «Զի եթէ լոկ ի բանիցն խօսելոյ ընդ մեզ սիրով Նիխորոյ զձեօք այդպէս ամպ մթագին և շափառուկ անկաւ, և չերևիք ի գետնոյդ, իսկ յորժամ շնորհեսցէ Քրիստոս, և տեսանիցէք փառաւորեալ զՄամիկոնեանն Վահան և զայլ ուխտապահսն որ ընդ նմա են փառօքն, զոր տալոց է Քրիստոս՝ խորտակիցիք իսկ արդեօք և հեղձանիցիք. այլ ի մեծի աւուր յանշէջ գեհենին զի՞նչ արդեօք գործիցէք հէքքդ և թշուառականքդ»։

Եւ զայս ասացեալ առն՝ գնային ընդ պատգամաւորսն Նիխորոյ առ Մամիկոնեանն Վահան։ Եւ հասեալ պատգամաւորացն Նիխորոյ առ Մամիկոնեանն Վահան և մատուցեալ զնամակն Նիխորոյ, և յայնմանէ գիտաց ի գրելոցն, թէ լուեալ տեղեկացաւ Նիխոր ի պատգամաւորացն զամենայն յղեալսն իւր առ նա, և ոչ էր բան յամենայն խօսիցն Մամիկոնենին Վահանայ՝ զոր թէ չէր թուեալ Նիխորոյ։ Ի պատգամաւորացն տեղեկացեալ ծանեաւ և զայն, թէ որպէս խնդութեամբ և սիրով ընկալեալ զնախարարսն

մեծարեաց Նիխոր. պատմեցին և զչարաչար կորանս ուրացողացն ջոկոյ, և թէ որպէս կարի և փութով զերթս քո խնդրէ փափաքելով. զոր և պատգամաւորացն Նիխորոյ ստիպով հաւանեցուցանէին զնա երթալ։

ՂԱ. Եւ չուեալ այնուհետև զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնենի ամենայն ուխտապահ նախարարօք հանդերձ և այլ բազում և կազմ գնդաւ. որոց լուեալ զուխտիւք զխնդիրն ի Նիխորոյ Մամիկոնեանն Վահանայ՝ կամաւ և ցնծալից սրտիւ երթային առ նմա։ Եւ եկեալ Մամիկոնեանն Վահան ի գաւառն որ կոչի Արտազ, ի գեօղն որ անուանեն Եղինդ՝ դադարէր անդ ինքն և ամենայն գունդքն որ էին ընդ նմա. և առաքէր առ Նիխոր և զիւր եկն տայր գիտել նմա։ Եւ ասէր ցՆիխոր Մամիկոնեանն Վահան. «Արդ՝ եթէ թուի քեզ գալ իմ և տեսանել զքեզ՝ տուր ածել առ իս արս աւագս Արիս և յականաւոր տոհմաց, որ եկեալ կացցեն աստ առ իմ որեար, մինչև եկեալ ես տեսից զքեզ, և խօսեցեալ իմ և քո ընդ միմեանս՝ լուիցուք ի միմեանց՝ զոր ինչ ի դէպն թուի մեզ առնել»։ Եւ Նիխորոյ լուեալ զեկն և զկամս խնդրոյն Մամիկոնենին Վահանայ՝ վաղվաղակի տայր տանել ցԿամսարականն տէրն Շիրակայ Ներսեհն զԲագէ զԱտրպայականն շահապ և զՎեհ-Վեհնամ զՀայոց հազարա-

պետ, և զՆերսշապուհ զՄիհրանայ զեղբայր, և հինգ ևս այր այլ աւագ Պարսիկս։ Եւ Մամիկոնենին Վահանայ տեսեալ զաւագորեարն զոր առաքեալ էր Նիխորոյ՝ ընդունէր զնոսա խնդութեամբ. և ի միասին ուրախացեալք այն օր՝ ի վաղիւն թողոյր զութեսեան զնոսա առ իւր հաւատարիմ արս. որոց հրաման տայր՝ պատուել զնոսա արժանաւորապէս և զգուշանալ. և ինքն չուեալ գնդաւ և կազմութեամբ գնայր առ Նիխոր։ Մերձեալք ի գիւղն ուր Նիխոր էր՝ հրամայէր զօրուն որ ընդ նմա էին՝ վառել ըստ օրինի պատրաստութեան պատերազմի. որք ընդլսել ի Մամիկոնենէն Վահանայ զհրամանն՝ պատրաստեալք յամենայնի կազմ ցուցանէին նմա զանձինս։ Տայր հրաման Մամիկոնեանն Վահան հնչեցուցանել զփողսն պատերազմականս. և ի սաստկութենէ փողոցն ձայնից հնչեալ երկիրն թնդէր. յորմանէ զարհուրեալք արք զօրուն Նիխորոյ՝ կարծեցին, թէ խաբէութեամբ ի վնասել զնոսա եկն Մամիկոնեանն Վահան, և ոչ սիրով ի նուաճումն խաղաղութեան։

Եւ Նիխոր առաքեալ ընդ առաջ նորա արս աւագս՝ տայր ասել ցՄամիկոնեանն Վահան, եթէ «Ոչ ըստ կարգի Արեաց անես դու գալդ, այլ նորոգ իրօք այլ իմն ձեւանաս. յորում յամ հետէ քեզ կարի զԱրեաց զկարգն պարտ է ունել և

հաւանել. քանզի ի չուի՝ փողով յԱրեաց բանակ սպարապետն միայն Արեաց իշխէ մտանել, և այլ որ գայդ համարձակութիւն ի Պարսիկս ոչ որ իշխէ առնել»։ Եւ Մամիկոնենին Վահանայ պատասխանի տուեալ Նիխորոյ՝ ասէր. «Նախ արա՛ զիս Արեաց տեառն ծառայ, ապա և առանց ի քէն իսկ ուսանելոյ՝ թուի թէ և ես իսկ գիտեմ զԱրեաց աշխարհի զկարգ և զարժանն. մի՛ թուեսցի քեզ հաշուել զիս կարի մոռացկոտ. քանզի և ոչ բազում ինչ ամօք գնացեալ եմ ի ձէնջ»։

Եւ զայս բանս այսպէս ի ձեռն պատգամաւորի խօսեցեալ Մամիկոնենին Վահանայ ընդ Նիխորոյ՝ ապա ինքն իսկ եկեալ տեսանէր զնա յառենի ժամու. վասն զի ընդ ծագել արեւուն եկն Մամիկոնեանն առ Նիխոր։ Եւ Նիխորոյ տեսեալ զՄամիկոնեանն Վահան և զայլ նախարարսն զուխտակիցսն ընդ նմա՝ ցնծալից ուրախութեամբ բազում ժամս ընկալեալ ի գիրկս իւր՝ ողջունէր նմա. տայր և զողջոյն զԱրեաց տեառնն Վաղարշու և զամենայն աւագանւոյն. մի ըստ միոջէ յանուանէ ողջունէր և զեկեալ նախարարսն Մամիկոնենին Վահանայ՝ յոյժ սիրով, նոյնպէս զամենայն արս գնդին, զաւագս և զկրսերս։ Եւ լուեալ Մամիկոնենին Վահանայ զողջոյն Արեաց տեառնն և զողջոյն ամենեցունց դրանն աւա-

զանուրն՝ շնորհակալութեամբ գոհանայր երկրպագելով և խնդալից ուրախութեամբ ընդունէր։ Եւ հրաման տուեալ Նիխորայ՝ զամենայն արս զօրուն Վահանայ Մամիկոնենի ի ներքս թողուլ, նոյնպէս և աւագ Պարսիկ որերոյ ի ներքս կալ յատենին հրամայէր։ Եւ կատարեալ զամենայն ասացեալք Նիխորայ, և լցեալ ամենայն ատեանն արամբք որ ընդ Մամիկոնենին Վահանայ էին, և այլ Պարսիկ որերով՝ սկսանէր խօսել Նիխոր ընդ Մամիկոնենին Վահանայ և ասէր.

«Թէպէտ և աշխարհակցութեան բնութեամբ չես կեցեալ ընդ իս, այլ բատ բազում անգամ տեսանելոյ զքեզ ի դրան և լսելոյ յաշխարհի մարդկանէ, ի Հայոյ և ի Պարսկէ, ոչ յանծանաչող և յանպիտան մարդկանէ, այլ ի լաւ և ի հայեցող և յիմաստուն որերոյ, զոր այժմ յայտնապէս փորձիւ ի միտ առեալ գիտացաք ամենեքեան. զի գործ պատերազմի որպէս քաջութեամբ՝ նոյնպէս և առաւել խոհականութեամբ և իմաստիւք վճարի. որպէս և դու զերկոսեանն զայդ ի քում անձին լիով ետուր տեսանել ամենայն Արեաց աշխարհի և ճանաչել։ Քանզի զքաջութիւն ցուցեր սակաւ արամբք. քանզի ցանկ կաս կռուելով սակաւուք ընդ բազումս, և մեծամեծ զայդպիսի վնասանի առնելով և աշխատ ունելով։ Եւ զիմաստութիւն յայտ արարեր՝ զի-

տելով զժամ կռուոյն և զտեղի տալոյ, և զփաս զզունդն ի միջի ունելոյ, և միւսում ևս ժամու գործոյ պատրաստ լինել և չերկնչել։ Զի եթէ ոչ երկու այդ իրք ի քեզ լի եղեալ էին՝ զիարդ հնար լինէր քեզ այդչափ կարի սակաւ և թուով արամբք կալ ընդդէմ այնչափ անթիւ բազմութեան պատերազմող որերոյ, և երբեմն մեծապէս յաղթել, և երբեմն զարհուրեցուցանել և աշխատել։ Յաղագս որոյ զմտաւ ածեալ իմ զքո այդպիսի արարուած և զմտաւորութիւն՝ կարի քաջ ճանաչեմ զամենայն պատասխանիս, զոր առնելոց ես դու մեզ ամենայն բանի, զոր լսես ի մէնջ։ Վասն զի թէ զապստամբութենէդ քումմէ հարցանեմք, թէ զիարդ իշխեցեր խորհել, թող թէ և առնել՝ պատասխանի տուեալ ասես, թէ չճանաչողութիւնն Պերոզի և ի յետսահարութիւն բռնադատեաց զիս մեռանել. որ զծառայութիւնն և զվաստակ որպէս զատուած խնդրէր, և զվաստակոյն զհատուցումն առնել՝ և ոչ իբրև զմի յանմիտ մարդկանէ խորհէր հատուցանել։ Զի քաջի առն քան զբազում ժամս հարանօք կեցեալ՝ շատ լաւ է մի օր ծանուցանել զլաւութիւն անձին և մեռանել։ Եւ ոչ ոք յԱրեաց կարէ քեզ մեղադիր լինել՝ խորհել քեզ այդպէս խորհուրդ և առնել, ո՛չ որ այժմ Արեաց տէրն է, և ոչ աւագանի դրանն, որ զամ մի ի միջի են, և դու գիտես։

Վասն զի Պերոզ արքայից արքայ իբրև իւրում անձինն և որդւոց չմարթաց հոգ տանել՝ բարի ծառայի առ նա լաւ ինչ զիա՞րդ կարէր խորհել և առնել: Զի զայդ գործ, զոր դու գործեցեր՝ բայց զի չկարէր ոք և զի չիշխէր գործել յայնժամ. այլ ամենայն ծառայ այր, տեսանելով զնորա ստամբակութեանն զանչափութիւն՝ զամենայն օր խորհէր առնել, և չկարացեալ մեանել՝ կայէր»:

«Բայց քո և արանց որ ընդ քեզ եղեն միաբան, առ ոչինչ համարեալ զմահ անձին՝ դիմեցին յիրաւ քաջաբար. և որ մեռան ի ձէնջ՝ ի Պերոզի յամբարտաւանութենէն խնդրեն աստուածք զարիւնն զայն, և որք ապրելդ կարացայք և ի միջի լինել՝ անպարտ էք և անվնաս էք: Վասն զի որ այժմ Արեաց տէրն է և ամենայն աւագանին՝ զայդ ևեթ խօսին հանապազ, և անմխիթար ողբան և արտմին, յիշելով զՊերոզի զանհաւան և զամբարհաւաճ զբարսն, զոր ոչ ունէր նման մարդոյ, այլ նման չար և վայրենի գազանի: Որ կորոյս զինքն և զամենայն Արեաց աշխարհի զոյժ և զզօրութիւն, և զթագաւորութիւն մի մեծ և զազատ ի ծառայութիւն ետ Հեփթաղին. յորմէ ի դառն ծառայութենէ, մինչ կենդանի է Արեաց աշխարհն՝ զերծանել ոչ կարէ: Բայց դու թէ հաւանեալ նուաճիս, և բնիկ քո

նախնեացն տեառն ծառայութիւն առնես, և որ ինչ վատթարն եղև ի մէնջ և ի ձէնջ՝ մոռանաս և ի բաց թողուս, զայս առնես խնամ միջնորդութեամբ՝ դու աստէն ի Հայս կաս, մինչև թագաւորն կնքէ և տայ բերել առ քեզ. և եկեալ բարեաւ առ տէրն Արեաց, զամենայն որ ինչ բարի և արժան է, և՛ քում անձինդ և որում զու կամիս՝ տայ սիրով և կամաւ և կատարէ»:

ՂԲ. Եւ խօսեցեալ զայս ամենայն բանս Նիխորոյ յատենին ընդ Մամիկոնենին Վահանայ և ընդ ուխտակից նախարարսն Հայոց որ ընդ նմա էին, և լուեալ Մամիկոնենին Վահանայ՝ տայր պատասխանի բանիցն Նիխորոյ և ասէր. «Աստուծոյ հաշտութիւն յորժամ է ընդ աշխարհի՝ յառաջահայեաց և իմացող մտաց դիւրին է անաշխատ ճանաչել: Յորժամ զիշխանս բարեսէրս տայ և լաւածանօթս և աշխարհաշէնս՝ անդէն և անդ արժան է նուազամտին գիտել զբարերարութեանն Աստուծոյ այցելութիւն, զոր սփռելոց է յաշխարհ և նորոգելոց, որպէս և այժմս ինձ երևի և ամենեցուն: Զի զտէրն Արեաց իմ չև ևս է տեսեալ. բայց կամիմ տեսանել, եթէ տայ ինձ Աստուած միջնորդութեամբ քո, տեսանել այնպէս՝ որպէս և ամենայն քրիստոնեայ անձն կամի և ախորժայ: Սակայն զքեզ տեսանելով, զոր նոր խաղաղարար և առիթ բարւոյ այնպիսւոյ աշխարհի

միոյ առաքեալ է, որպէս Հայքն, և մեզ որ աշխարհին մարդիկ եմք՝ կարի հայեցող ակամբ տեսանել, և ամենեցուն զխնամսն և զբարիսն, զոր տալոց է աշխարհին և մարդկան որ յաշխարհին են. քանզի տեսանեմք զքեզ կամաւոր բարւոյ և սիրիչ, անձին համարելով զբարի զիւան և զաշխարհին։ Իսկ վասն Պերոզի արքայից արքայի բարուցն և անձնահաճութեանն զոր ուսացեր, անընտրող մտօք ունելով զծառայս, չընտրել զլաւն ի վատթարէն, զքաջն ի վատէն, զիմաստունն յանմտէն, զվաստակաւորն յանվաստակէն՝ շատ իսկ և բաւական լիցի քո տեսան բանն և լիով ասացածն։ Եւ ես գոհանամ զԱստուծոյ, զի զիս անաշխատ պահեցէք յառնելոյ զբատ հարցման քո զպատասխանիսն։ Բայց իմ թէպէտ էր այդ ամենայն տրտունջ զՊերոզէ, ո՛րպէս հանապազ խաբէին զնա և զամենայն Արիս արք անպիտանք, առեցեալք յամենայն սրբասէր մարդկանէ, փախստականք յաշխարհէն բստ ագտեղի գործոց իւրեանց, լեառնախոյզք, աւազակապետք, արիւնապարտք, հացկատակք, բանսարկուք, խաբեբայք, շաղակրատք, անյարուչք, վատատոհմակք, ճանաչելով զանձինս թէ ոչինչ են, և կալ իւիք չկարեն, կասեալք յիրէ, լքեալք յորսոյ՝ զայլն անկանէին ի մախիրն. և ձեր առեալ զխնդիրն՝ խնդալով յուղարկէիք, պարգևելով զան

և պատիւ և զայլոց զառնս և զկեանս և զմեծութիւնս. և նոցա սակաւ մի խոյս եղեալ ի ձէնջ, լռեցից զայլ մեծամեծ թշնամանսն, որով թշնամանէին զկրակն յիւրաքանչիւր ի տունս՝ այլ զատս և նախատինս աւելորդ ազատոյ իւրեանց զկրակն առնէին։ Եւ վասն զի զայս գիտէ ամենայն ոք, և յայտնի է, զի ամենայն արուեստաւոր, որ զիւր արուեստն ինքն գիտէ և օգտեալ է յարուեստէն՝ զնոյն և որդւոց իւրոց կամի ուսուցանել, զի կեցցեն. և այնպիսի խաբեբայ մարդկան ծանուցեալ, թէ ոչ իմաստիւ և քաջութեամբ կեցեալ և մեծացեալ, այլ սուտ վաճառականութեանն մոխրով՝ զնոյն փութային և որդւոցն իւրեանց ուսուցանել։ Վասն որոյ բարձեալ էր յաշխարհէն Հայոց և կորուսեալ վաստակք, միտք, քաջութիւն, տոհմակութիւն և արդարութիւն. և ի մէջ անցեալ փերևերտին դէմքն այդր ամենայնի. և ձեր Արեաց տեսանելով զայն ամենայն, և չծանուցեալ, թէ մեր զայն հրահանգ եդեալ նոցա, և թէ չեն ուսեալ ինչ և չգիտեն՝ չեն մեղադրելի, այլ և յառենի ևս այպանելով՝ ամենայն վասաց և ի կռւոյ յետնելոյ զՀայս ածէիք օրինակ, նախ Ասորւոց, ապա լքելոյ. ապա լուծելոյ, ապա անդամալուծաց։ Եւ բայց թէ ապա և որ նոցա իսկ նման մարդ էր, որ ձեր խարող հացկատակաց ջոկն էր՝ և ոչ

կորացեալ մտանէր ընդ գետին. վասն նորա և խնդութիւն ևս թուէր այնպիսի լուրն: Այլ որ մարդ էր, և ամօթ կայր ի սրտի, և զայնպիսի բանս յԱրեաց տեառնէն լսէր՝ ոչ միայն միանգամ և երկիցս ևեթ ի դէպ էր մեռանել, այլ թէ և տասն անգամ կեայր, և հանապազ զնոյն լսէր՝ տասն անգամ արժանի էր մեռանել:

«Վասն որոյ և մեք իբրև զխորհուրդս զայս ի միտ արկեալ իշխեցաք խորհել, և զայդպիսի ձաղանաց բանս, որ ի վերայ աշխարհիս եդեալ էր Արեաց տեառնն և կայր ի նմին հաստատեալ. և թէպէտ ածաք զմտաւ երթալ ընդ աշխարհ ելանել և կորնչել, ճանաչելով զԱրեաց ույժ և զբազմութիւն,—քանզի չէաք այնքան յիմարք և խելացնորք, թէ մեք Արեաց առաջի, թուով տառապեալ մարդիկ, այնչափ անթիւ բազմութեան զօրաց, ոչ կարեմք կալ ընդդէմ և կորնչիմք, քաջ տեղեկութեամբ գիտէաք.—բայց ապա զայս ածաք զմտաւ, թէ գուցէ ընաւ յանգգամաց զարհուրեալ զնամք՝ առաւել ևս ստուգապէս հաստատեալ ժառանգեմք զանուն վատութեանն որ կայր ի վերայ մեր, թէ մարդիկ, որ այնպէս յետին և անպիտան էին՝ յիրաւի կորեան, և անհետ եղեալ չերևին ուրեք. արդ նոցա լինել ի միջի, ասէիք, և չլինել՝ զնոյն վճարէ: Ապա ընտրեցաք՝ նախ ծանուցանել զանձինս, և ապա

կամ մեռանել և կամ կորնչել: Եւ եթէ էաք կացեալ միաբանք, և չէաք պատակտեալք և քայքայեալք՝ ծանուցանէաք եկելոցն ի վերայ մեր, թէ արդարև որպէս զԱրի՞ այր եմք, և կամ թէ որպէս զԱսորի: Բայց զայս նշան մի տամ ձեզ, և փորձեցէք. զի զօրեարն զայն, որ զամ մի Պերոզի յաւուրս թագաւորութեանն մոգութեամբ տէր է արարեալ, և այժմ զահ ունին և պատիւ, և յիւրաքանչիւր գաւառի իշխան են, և ձիոյ տէր են և զինու և զնդի՝ հրաման տուք, զի ժողովեսցին միաբան ամենայն իւրեանց այրուձիով. և մեք այս սոյն արք թուով, զոր դուք գիտէք, որոց ոչ զոյ ո՛չ տուն և ոչ ծառայ, ո՛չ զունդ և ոչ տանուտէրութիւն. և դուք որ Արիք էք՝ զձեր օգնութիւն փոյթ մի ի բաց կալայք, և զաշխարհս Հայոց ի մեզ և ի նոսա թողէք. և որ ոք կարասցէ ի միւսմէն հանել՝ նմա տաջիք, և ձեզ ծառայութիւն արասցէ:

«Եւ արդ՝ զի մի բազմաբանութեամբ զերագալուր ձեր միտս ձանձրացուցից, այլ լսել զօգուտն բազմաց և չասել անհնար է. քանզի յաղագս մեծի աշխարհի են բանքս իմ՝ զիւտի և կամ կորստեան, և հարկ է լսել ասել: Զի մեք, որ զանձինս ի մահ եդաք և յԱրեաց տեառնէն ի բաց կացաք՝ զայդ երբեք ինչ ի ձեռն պատգամաւորացն գրեցի առ քեզ, և դու նոյնպէս

գրով երկրորդեալ ի թագաւորէն. մեզ այդ խնդիրք միայն պիտին, և շնորհեցէք մեզ գրով և կնքով ի թագաւորէն։ Զայլ ինչ պարգև, զշքեղութիւն, որ ոք վաստակել մարթասցէ, և տեսանիցէք՝ հայեսջիք և ըստ իւրաքանչիւր արժանաւորութեան հատուսջիք. և մեր ընիկ տեարք էք, և մեք ձեր ընիկ ծառայք եմք. ընկալջիք զմեզ սիրով, և ծառայեցուցէք խնայելով. և զյանցումն, զոր ի բռնութենէ յանցանել եաք՝ թողութիւն արարեալ շնորհեցէք մեզ»։

ՂԳ. Եւ Նիխորայ լուեալ զայսպիսի կարգումն բանիցն ի Մամիկոնենէն Վահանայ՝ մեծապէս խնդալից սրտիւ ուրախացեալ ասաց առաջի ատենին, թէ «Զտրամութիւն մեծ բեկման Արեաց աշխարհին որ եհաս, և զթանձրամած խաւարն որ եհաս և մածեալ նստէր ի վերայ սրտիս իմոյ՝ համարձակապէս և արդար խօսք Վահանայ և նուաճմանս աւետիք փարատեալ զամենայն՝ մխիթարեալ ուրախացուցին զիս»։ Հրամայէր արձակել զատեանն։ «Եւ որ ինչ, ասէ, պէտք են ինձ և Վահանայ այլ ևս բանից՝ խօսիմք օր ըստ օրէ, և աւուրս քանի մի ուրախանամք առ միմեանս»։ Եւ այն օր հրամայէր Նիխոր Վահանայ՝ առ նմա ուրախանալ ամենայն նախարարօքն ուխտակցօքն և բովանդակ գնդաւն որ ընդ նմա էին. բայց զուխտանենգսն ի Հայոց և զուրացողսն հանին

արտաքոյ ընթրեացն ամօթալից։ Եւ ուրախացեալք այն օր ըստ օրինի մեծապէս ընթրեաց, և հրաժարեալք ի Նիխորայ՝ գնացին հանգչել ի վանս իւրաքանչիւր։

Եւ ի վաղիւն ժողովեալ ամենայն բազմութիւն մարդկան ի հրապարակին՝ հրաման տայր Նիխոր, մինչդեռ ինքն առանձինն էր, զՄամիկոնեանն Վահան տանել ի ներքս ի սենեակ։ Եւ խօսեցեալ ըստ ժամուն ընդ նմա միայն ընդ միայն զբազում ժամս զպէտս կարևոր իրաց աշխարհի, ըստ իշխանաց հոգողութեան՝ գային երկոքեան ի միասին ի տուն ատենին։ Հրաման տայր Նիխոր ամենայն եկելոցն ընդ Մամիկոնենին Վահանայ, նախարարաց և ռամկաց, մտանել յատեանն առ նոսա, և արանց Պարսիկ աւագաց գալ առ նոսա յատեանն։ Բայց զարսն, որ զինքեանս հաւատարիմս Պարսկացն կացուցանէին, հրաման առեալ նուիրակացն՝ և ոչ ի դուրսն մօտել տային, ասելով, թէ «Գործոյ ինչ դուք չէք իմաստուն բանից, և լսել իսկ չգիտէք. արդ՝ զտեղի ատենին յարժանաւոր առնէ ընդէ՞ր խափանէք. զի թող նստի անդ մարդ այն՝ որ զխօսս աւագացն և բանս իմաստնոցն լսել գիտէ և օգտել»։

Եւ էր այնուհետև տեսանել յայտնի Աստուծոյ արդարաքնին հատուցումն, սիրելի ուխտակա-

տարացն իւրոց տալ զպարծանս և զհամարձակութիւն, և խարերայ ուրացողացն զատու զգեցուցանել զամօթ և զանարգանս. և զայր ի յատկութիւն բան Գրոյն ճշմարտապէս, թէ «Աստուած լոյս է»։ Վասն որոյ ըստ նմին լուսաւորեալ ծագէին և երեսք աստուածասէր պաշտօնէիցն իւրոց ըստ նմանութեան լուսոյն, զոր ընտրեցին ինքեանք և լուսաւորեցան։ Իսկ ի վերայ երեսաց մոխրապաշտացն նոյն կերպարան մոխրոյն իջեալ՝ նստէր ի վերայ ամբարշտացն, որով մերկացեալ դիմօք՝ պատրողական հացկատակացն երևեցան կերպարանք, ցուցակ առոյգ լի ամօթալից ձաղանօք։ Եւ էին զոյնք ամենեցուն արդարև, ըստ ասացածի եկեղեցական հնեարին, ծիւրեալք, ծնկեալք, երիթացեալք, պատկերի նմանեալք. զորս արդարև յայտ յանդիման առաջի երբեմն գերչացն խայտառակեալ նշաւակեաց խաչելութիւնն Քրիստոսի։ Եւ կատարեալ առ նոսա եկանէր ի գլուխ բան սաղմոսերգին. «Ոչ այսպէս են ամբարիշտք և ոչ այնպէս», որպէս էին թշուառացեալք և ողորմելի մարդիկն այն, որոց առուշանն շնորհ չունէր, և յեկեղեցւոյ սրբոյ անձամբ մերժեալ արտաքս ընկեցան։ Ժողովեալ նստէին առ միմեանս ապշեալք, քամակաբեկք, զարթուցեալք որպէս յերազոյ ցնորից գիշերոյ։ Եւ ընդ Աստուծոյ զօ-

րութեան գործ զարհուրեալ ապշէին՝ փութանակի և յանկարծ առնել զնոսա այնպէս դժմիտս և ձաղապէմս առաջի սիրելեացն իւրեանց. ցանկային բազում զնոց առնուլ, թէ զոյր հնար, զապստամբութեանն անուն, և ոչ ոք տայր նոցա։ Վասն զի որ ոք յայնպիսի անծանօթիցն կամէր երբէք մտանել յատեանն՝ ի բազմութեան ասէր ցնուիրակսն, թէ «Ցապստամբացն գնդէն եմ», և վաղվաղակի թողուին ի ներքս. այլ ոչ ոք տայր մօտել ի դուրս ատենին, և ոչ լսել զխօսս իշխանացն որ զինչ խօսէին։ Ցայնժամ յայանի տեսանէր յատակ ակն խորհրդոյ ճշմարտախրացն զպայծառարար յաջողութեան ճախրումն զօրբոյն Գրիգորի, ամենայն ճգնազգեցիկ ընկերովքն իւրովք, ի վերայ յերկարահամբեր ախտապահացն բանակին, որ զամենայն երեսս Պարսից մարզկանն և զայլսն՝ ահիւ և խնդութեամբ հայեցուցանէր ի Մամիկոնեանն Վահան. որում տայր Քրիստոս իմաստ շնորհալից պատրաստաբան, աջողակ ի գիւտ խոհականութեան, ձայնարձակութիւն պատուեալ խօսից. և կատարեալ եկանէր ի գլուխ բան Փրկչին Քրիստոսի, զրեալն յԱւետարանն. «Ոչ եթէ դուք իցէք որ խօսիցիք, ասէ, այլ Հոգին Հօր ձերոյ, որ խօսիցի ի ձեզ»։

Եւ երկրորդեալ յատենին զնոյն բանս Մամիկոնենին Վահանայ՝ սկսանէր միւանգամ խօսել

ընդ Նիխորայ և ասէր. «Յաղագս իւրաքանչիւր ուրուք խնդրոյ և օգտի, որ այժմ աստ են առաջի ձեր նախարարք և ազատք և այլք յստանիկ մարդկանէ և յայրուձիոյ որերոյ՝ ճանաչող էք և կարող, և գիտէք հատուցանել զարժանն. բայց ես և որ ընդ իս ուխտապահ նախարարքն են, զոր ինչ խնդրեցաք ի քէն պատգամաւորօք և և գրելովքն, զոր և երէկ և այսօր դէմ յանդիման խօսեցայ ընդ քեզ, և դու հրամանաւ Արեաց տեառնն և հրամանաւ ամենայն աւագանւոյ դրանն գրով և կնքով խոստացար տալ մեզ, առանց որոյ անհնար է կեալ մեզ և ծառայութիւն առնել ձեզ.—հաւատոյ քրիստոնէութեան հաստատութիւն, մոգութեան և ատրուշանաց յաշխարհէս Հայոց բարձումն, զեկեղեցւոյ ըստ մեր կամաց զպայծառութիւն և զպաշտօն,—այդ որ կարևոր է մեզ և հարկաւորապէս պիտոյի՝ կնքով թագաւորին հաստատեա՛ մեզ. և այլ զոր ինչ գրեալ է ի նամակին՝ գիտես զամենայն, և ոչ ինչ է պիտոյ բազմաբանել առաջի քո: Բայց յաղագս գահու և պատուոյ և շքեղութեան, հայելով յիւրաքանչիւր ուրուք վաստակս՝ տաջիք անհօգութեամբ և մի՛ զրկիցէք»:

ՂԴ. Եւ զայս ամենայն խօսեցեալ Մամիկոնենին Վահանայ՝ սիրով լսէր զամենայն Նիխոր, և ախորժելով յանձն առնոյր: Խնդրէր Նիխոր ի

Վահանայ զընկի Հայոց զայրուձին. «Կազմեա՛, ասէ, փութով և արձակեա՛ ի դուռն. քանզի Զարեհ որդի Պերոզի, ընդդիմացեալ Արեաց արարուածի՝ զունդ գեռ կազմէր ի կորուստ անձին իւրոյ և հաւանելոցն ընդ իւր. և դու փութա՛ արձակել զՀայ այրուձի, որ նախ քան զքո երթալն ի դուռն՝ և սպաս մի քո մեծ ծանուցանի արարուածքդ առաջի թագաւորին և ամենայն Արեաց: Վասն զի և ինձ հրաման եա թագաւորն՝ վաղվաղակի մտանել ի դուռն. վասն զի աստուածք զայս իրս յաջող և բարերարութեամբ վճարեցին, զի ևս առաւել վաղագոյն երթամ անդր, ի դէպ է և պատշաճ»: Եւ ուրախացեալ Նիխորայ և Մամիկոնեանն Վահանայ առ միմեանս ոչ բազում ինչ աւուրս՝ կազմէր առնլով զործոյն պիտոյից: Հրաժարեալք ի միմեանց՝ չուէին խաղաղութեամբ, Նիխոր առ թագաւորն ի դուռն, և զօրավարն Հայոց Մամիկոնեանն Վահան ի Դուին:

Եւ հասեալք յեզր գետոյն սաստկապէս ըստ ժամանակի իւրոյ պղտորութեանն, և զկամուրջն Արտաշատու զտին աւերեալ. և էր ինչ որ ի տեղեացն բնակչացն, և էր ինչ որ ի սաստկութենէն ջուրցն դիմեցմանց. և տարակուսեալ զօրքն՝ խնդրէին տեղիս անցի, և ոչ գտանէին. և փորձելով ոմանց զբազում տեղիս՝ ընկղմեալք ի ջուրսն, և հազիւ գտեալ անդրէն ելս ապրէին:

Իսկ քաջ զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան մերձեալ ի տեղի մի յեզր գետոյն, և տեառնագրեալ զինքն նշանաւ խաչին սրբոյ կենսատուի՝ իջանէր ի գետն, և որպէս ընդ յոյժ տեղի ծանծաղ՝ անցանէր խաղաղութեամբ ընդ ջուրսն, որ և տեղին ամենայն գնդին լինէր ճանապարհ անցից անհոգութեամբ։ Եւ լինէր այս նշան մեծ յայտնի, որ և առ այժ կացանի որանց լինէր անցանել դիւրաւ ըստ կամի և ամենայն այրեձիոյն. ի ճշմարիտ հիմնացեալ հաւատոյն քաջ զօրավարին Հայոց Վահանայ՝ լինէր նշան որպէս Իսրայէլեան ժողովրդոցն՝ յանցանելն իւրեանց ընդ Յորդանան։ Եւ ապա մտեալ յաստանն ի Դուին, և զշնորհակալութեան զպատարագն մատուցեալ Աստուծոյ արժանաւորապէս, և նախ զաղքատացն ողորմածութեամբ ըստ սովորութեան կատարեալ զտուրս՝ ուրախանային և ինքեանք ըստ Աստուծոյ հաճոյիցն խնդալից սրտիւ։

Եւ կազմեալ Մամիկոնենին Վահանայ զայրեձին Հայոց՝ արձակէր ի գունդ, կարգեալ զգունդն ի ձեռն Վրէնայ Վանանդացւոյ. ընդ որս կազմեալ արձակէր և զիւր եղբօրորդի մի, զորդին նահատակին Վասակայ զԳրիգոր։ Որոց հասեալ ի գունդ ժամանք՝ երթային պատրաստութեան գործոյ պատերազմին, և հարեալք ի դիմի միմեանց գունդքն երկոքեան, և մտանեալ ի պարտութիւն գունդն Զարեհի՝ փախստական լինէին, և բազում վիրաւորք անկեալ յերկիր կործանէին։ Անդ քաջացեալ հայրանման սեպուհն Մամիկոնէից Գրիգոր, ցուցեալ մեծ քաջութիւն՝ յայտնի լինէր զօրավարին և զօրացն ամենեցուն, և հռչակեալ նորա լաւութեան անուն՝ հասանէր մինչ ի թագաւորն Վաղարշ։ Լաւացեալ և սեպուհն Վանանդացի Վրէն, գործ երևեցուցեալ քաջանայր։ Իսկ Զարեհն փախուցեալ ի լեռնակողմն տեղիս ամրանայր. զոր ձերբակալ արարին և ածին ի հրապարակն արքունի, և անդ նման անասնոյ փողոտէին յանխնայ։

ՂԵ. Եւ յետ սակաւ աւուրց առաքեալ ժողովեալ Մամիկոնենին Վահանայ զայրեձին Հայոց, և ինքն և ամենայն ուխտակից նախարարքն ընդ նմա՝ չուեալ գնայր առ թագաւորն Վաղարշ. և գնացեալք ըստ պատեհի աւուրց օթևանաց ճանապարհին՝ երթեալ հասանէր ի դուռն։ Եւ լուեալ թագաւորին և ամենայն Արեաց աւագանւոյն զերթալն Վահանայ ի դուռն, փափագակի և ճեպով ժամ արարեալ՝ յանդիման լինէր թագաւորին և ամենայն Արեաց աւագանւոյն։ Եւ ածեալ զմտաւ զճանապարհորդութեանն աշխատութիւն թագաւորին Վաղարշու զՄամիկոնենին Վահանայ՝ միայն սակէպ սիրով հարցեալ զողջոյն ուրախանայր, այլ ոչ ինչ աւելի քան զայն հարցանէր

գնա այն օր։ Եւ ի վաղիւն ժողովեալ ամենայն ուխտանի դրանն արքունի և այլ ամենայն բազմութիւն Արեացն՝ և լինէր խորան մեծ, լցեալ սաստիկ որերով։

Սկսանէր խօսել թագաւորն Վաղարշ ընդ Մամիկոնենին Վահանայ. «Լուաք, ասէ, լիով զամենայն խօսեցեալսն ընդ Նիխորայ, զոր ինչ պատգամաւորօք էիր ասացեալ, և զոր ինչ նամակաւ, և զոր ինչ դէմ յանդիման քո և նորա խօսեցեալ էր ընդ միմեանս՝ պատմեաց մեզ. և ոչ էր քո ստեալ ի բանիցն զոր խօսեցեալ էր՝ և ոչ բան մի։ Վասն զի Պերոզի իմ եղբօրն անձնահաճութիւն կամացն և անհաւանութիւն խորհրդոյն և անլսողութիւն ումեք և ամբարտաւանութիւն եթէ զքեզ միայն էր կորուսեալ յԱրեաց՝ թեթև ինչ էր վնասն. ծառայ մի կորնչէիր, որում թերևս փոխանակ գտանէր. բայց նա իւրով հպարտութեամբն այնչափ անթիւ բազմութիւն լաւորերոյ կորոյս, որոց այսօր փոխանակ չիք. յետոյ ապա և զինքն կորոյս և զորդիս իւր և զկանայս։ Արդ՝ եթէ դու եղեալ ես պատճառ քո կորստեանդ և այնչափ բազմութեանն որ կորեան ընդ քո ձեռն՝ դու այսօր հարցման արժանի էիր, և պատուհասի և չարաչար մահու. բայց իբրև այլ է պատճառ ամենայն գործոյդ այդմ և կորստեան, զոր դու գործեցեր՝ զքեզ ընդ այլոյ

բնութեան և վնասու պատուհասել կարի ծանր է, և օրէնք մեր չհրամայեն։ Քանզի այդ գործ, զոր դուդ կարացեր գործել՝ առ Պերոզի արհամարհոտ և կամակոր բարուցն՝ բազումք խորհէին յԱրիս գործել, բայց չեղեն ձեռնհաս. զի չկարացին զանձինս ի մահ տալ այդպէս աներկիւղ՝ որպէս դուքդ եղուք, քաղցր համարելով զկենցաղոյս տեսիլ. բայց դուք ընաւ առ ոչինչ համարելով զայս աշխարհ՝ քաջաբար մեռան որք մեռանն, և ես առաւել քաջաբար կեցայք, որ ապրեցայքդ և ի միջի էք։ Այլ երանի թէ և այլ որերոյն, զորս ի զուրն տարաւ կորոյս Պերոզ՝ կարացեալ էր առնել զայդպիսի քաջարութիւն, զոր դուքդ արարէք, և թերևս այսօր կենդանի էին իբրև զձեզդ և ի միջի և առ մեզ»։

Եւ պատասխանի տուեալ Մամիկոնենին Վահանայ թագաւորին Վաղարշու, առաջի ամենայն բազմութեանն՝ ասէ. «Խօսել առաջի Աստուծոյ և առաջի ձեր թագաւորաց երկայն բանիւք՝ չէ արժան։ Քանզի ես զամենայն զխօսս մեր և զխնդիր և զհամարձակութիւն գործոյն, դնել զանձինս ի մահ, ցուցի ձեզ և ամենայն դրանն աւագանւոյ ի ձեռն Նիխորայ գրով և կնքով. զնոյն բազում անգամ ասել՝ յերկարումն է խօսից և ձանձրութիւն։ Վասն զի զկամս և զանհաւան բնութիւն, զոր ասացէք դուք զեղ-

բօրէն ձերմէ զՊերոզէ՝ շատ էր և առն թագաւ-
ւորի անպատշած։ Բայց ի յայլ ոք արդեօք, յոր
լինէր ի նմանէ բռնութիւն՝ տամբ էր արդեօք
և կամ կենօք և կամ պատուհասիւ ինչ այլով.
իսկ զմեզ՝ հոգւովք հարկանէիք. որում կարեաց
և վտանգի ոչ մեր նախնիքն և ոչ մեք առաջի
չկարացաք կալ։ Եւ հանապազ բողոքեալք և բո-
ղոքեմք, եթէ սուտ թուին մեզ օրէնքդ ձեր, և
մարդոց անմտաց բարբանջմունք են. և մի՛ բռնա-
դատէք զմեզ թշնամանել՝ զոր կամաւ և խորհրդով
պատուել ոչ կարեմք և ոչ սիրել, զի ծաղր թուին
մեզ և չհաւատամք. և իշխանաբար և ըստ բռնու-
թեան չլսեալ բողոքոյն մերոյ՝ և կամէիք կորու-
սանել զմեզ, և կորուսաք։ Քանզի օրէնք մեր
զսրբութիւն խնդրեն, և զամենայն աղտեղութիւն,
որով հոգիք մարդոյ կորնչին՝ չառնուն յանձն և
չկամին. և տերանց հրամայեն ծառայել և հնա-
զանդ լինել, որպէս Աստուծոյ։ Եւ արդ ա՛ղէ ցու-
ցէք այր մի որ ի Պերոզէ արքայից արքայէ, որ
զձեր օրէնս կատարեալ է և պատուեալ են, թէ
վասն պիտոյութեան և կամ ի կռուի վաստակ
և գործ ցուցանելոյ զատեալ է։ Վասն զի ձեր
Արեաց զօրագլուխք բազում եղեալ ի տեղիս
տեղիս, ասասցեն զմիոյ ուրուք ի դոցանէ զերեւելի
գործ ինչ, զոր նոցա արարեալ է և ձեր զօրա-
գլխաց տեսեալ, և վասն այնպիսի վաստակոյ

նոցա՝ ձեր հատուցումն արարեալ է։ Իսկ
զաղտեղի գործս նոցա և զմահապարտութիւն
յայտնապէս գիտեն գաւառակիցք նոցա և այլ
մարդիկ աշխարհին Հայոց, թէ ո՛րպիսի մարդիկ
են, լի ամենայն աղտեղութեամբք, սուտք, ան-
պիտանք, աղտեղագործք, զազրաշուրջք, գողք,
լեառնախոյք, գերեզմանակրկիտք, խաբեբայք.
և ընդ որս կրսեր շինականք մարդիկ աշխարհին
Հայոց հաց գարշէին ուտել ընդ նոսա, և կամ
ըմպել ի մօտ ինչ եղեալ առ նոսա, զի մի՛ պղ-
ծիցին գուցէ ըստ հրամանի օրինաց մերոց՝ զայլն
ի ձէնջ խաբէութեամբ զձեր օրէնսդ ունէին, և
ըստ կամի աղտեղեալ զկրակն՝ զձեզ առ անմիտս
ունէին։

«Յաղագս որոյ համարձակապէս ձայնիւ
բարբառով առաջի ձեր ասեմ այսօր. ի բաց բար-
ձէք զխաբէութեան զվաճառ զայդ յաշխարհէն
Հայոց, զոր չունիմք առ արդարս, և չպատուէ
ոք իբրև Աստուած։ Այլ յետինն զառաջինն,
վատքն զլաւն, և անպիտանն զպիտանին, և որդի
ստամբակ զհայր, և ծառայ չարագործ զտէր
իւր, յորժամ ի յետս առնել (կամի) կամ կո-
րուսանել՝ զձեր սուտ օրէնսդ ի ձեռն առեալ՝
զամենայն չարիս զոր և կամի գործել՝ զովաւ-
վճարէ։ Բայց ա՛ղէ, դուք ի մէնջ որպէս ի ծա-
ռայից զձեր տերանց զպատիւն խնդրեցէք, զգործ

և զվաստակ և զհպատակութիւն, զօգուտ, զարգարմութիւն, և աստուածաբար անզրկող մտօք զիւրաքանչիւր մարդոյ ըստ իւրաքանչիւր վաստակոյ զարժանն հատուցէք։ Մեր ամենեցուն այդ բանք են և այդ խնդիր. եթէ շնորհեալ հաստատէք զխնդիրդ զայդ մեզ, և ի ծառայութենէ ձերմէ զմեզ ի բաց չկամիք հանել՝ որպէս օրէնքն են թագաւորաց՝ գրով և կնքով զայդ մեզ հաստատուն արարէք, և ի մէնջ որպէս ի ծառայ որերոյ գործ խնդրեցէք և հպատակութիւն. և ձեր մտացի և ամենահայեաց ակամբ հայեցարո՛ւք յայր և ի գործ նորուն և հատուցէք զարժանն»։

Եւ խօսեցեալ զայս ամենայն բանս Մամիկոնենին Վահանայ առաջի թագաւորին Վաղարշու և առաջի ամենայն աւագանւոյ դրանն՝ և բարձր ձայնիւ գովեցին ամենեքեան և առ լաւս կալան, զարմացեալ ամենեքեան ընդ իմաստութիւնն Մամիկոնենին և ընդ շնորհ աջողութեանն բանիցն որ ելանէին ի բերանոյ նորա։ Քանզի ոչ միայն հաւատացելոցն, այլ և անհաւատիցն երևէր բղխումն պարգևեալ յԱստուծոյ բանիցն առն Մամիկոնենի, որ ախորժակ քաղցրութեամբ լսելի լինէր յականջս ամենեցուն։

Որում պատասխանի տուեալ թագաւորին Վաղարշու՝ ասէր ցՄամիկոնեանն Վահան և ցա-

մենայն հայ նախարարսն ուխտակիցս Մամիկոնենին. «Եւ զամենայն զոր ինչ խորհեալ է ձեր և իմացեալ, և խօսեցաւ առաջի մեր ձեր Վահանն՝ տուեալ եղիցի ձեզ մեր գրով և կնքով զամենայն խնդիրդ ձեր այսօր մինչև յյաւիտեանս։ Եւ զգործս ապստամբութեանդ, զոր ի բանութենէն Պերոզի, և ոչ ի ձեր կամաց գործեցէք՝ թողեալ լիցի ձեզ այսօր, և մի ոք իշխեսցէ ի թագաւորաց որ զայս զահ ունին, և կամ Արի այր՝ յիշել զայդ կամ առանձինն յիւրեանց խօսս և կամ առաջի առն Հայոյ յայսմ հետէ մինչև յաւիտեան։ Բայց դուք հպատակութիւն, զոր արժան է ծառայից առ տեառս առնել՝ հատուցէք առ մեզ լիով և կատարեցէք»։ Եւ զայս ասացեալ արձակեցին զատեանն։

ՂԶ. Իսկ ի վաղիւն խորհեալ աւագանւոյ դրանն թագաւորին Վաղարշու, զոր գիտէին թէ և նա ինքն կարի սիրով ախորժէ և կամի լսել և առնել, տալ Մամիկոնենին Վահանայ զտէրութիւն Մամիկոնենից և զսպարապետութիւնն Հայոց. և թագաւորն կամաւ և սիրով յանձն առեալ՝ ծանուցանէին Մամիկոնենին Վահանայ զկամս թագաւորին Վաղարշու, միաբանութեամբ դրանն աւագանւոյ։ Եւ Մամիկոնենին Վահանայ պատասխանի արարեալ ասէր. «Ընդդիմանալ կամացն ձերոց և հրամանին՝ չունիմ իշխանութիւն,

և յիս կողմն կամք ձեր և արարուած կարի մեծ է և առաւել։ Բայց կամէի այսպէս, թէ սակաւ մի գործ ցուցանէի և ապա, որով ձեզ ըստ արժանի հաճոյ եղեալ՝ հայէիք ի վերայ, և ապա որ ինչ թուէր ձեզ և կամէիք առնել՝ առնէիք. բայց առ այս նուագ՝ կամէի թէ ներէիք ինձ»։

Եւ թագաւորին և ամենայն Արեաց աւագանւոյն լսեցուցեալ զբանս Մամիկոնենին Վահանայ՝ բազմեցուցանէին զնա ի գահու տէրութեանն Մամիկոնէից, տուեալ ցնա, ըստ օրինի նախնեաց իւրոց, և զսպարապետութիւն Հայոց աշխարհին։ Շնորհէին և այլոց ուխտապահ նախարարացն Հայոց, որք ի միաբանութեանն էին ընդ տեառն Մամիկոնենից և սպարապետին Հայոց Վահանայ, իւրաքանչիւր ումեք ի ժամուն՝ որ ինչ պէտք էին պատշաճ ըստ անձին արժանաւորութեան։ Եւ ընկալեալ զամենեսին թագաւորին Վաղարշու և ամենայն աւագանւոյն լի սիրով և կամաւոր պատուով ի հրաժեշտ կացուցանէին երթալ խաղաղութեամբ յաշխարհն Հայոց։

Եւ եկեալ տէրն Մամիկոնենից և սպարապետն Հայոց Վահան հրաժարել ի թագաւորէն Արեաց Վաղարշու և յամենայն զրանն աւագանւոյն՝ հարցանէր թագաւորն Վաղարշ զնա և ասէր. «Վահան սպարապետ Հայոց, զո՞հ ես զմէնջ, քա՞ջ կալաք, թէ պիտի և այլ ես ինչ. ասա»։ Եւ զօ-

րավարին Հայոց տեառն Մամիկոնենից Վահանայ պատասխանի տուեալ՝ ասէր ցթագաւորն Վաղարշ. «Զոր ինչ ձեր բարերարութիւնդ առ մեզ արար՝ բայց Աստուածն, որ ամենեցուն արարիչն է և զամենայն մարդոյ կամի գրարի և զօգուտ, նմա միայն հնար և վայելուչ էր առնել զայդ առ մարդ, զոր և դուք առ մեզ անարժան ծառայիցս արարէք. այլ մարդոյ մահկանացուի անհնար էր։ Քանզի զփտան թողէք, զահ և պատիւ տուեալ մեծարեցէք, մեռելութեան յարուցիչ եղայք, զգլորեալ և զկորուսեալ աշխարհ մի զտեալ կանգնեցէք։ Բայց որովհետև հարցէք և համարձակեցուցէք զարգարն ասել՝ որպէս եղէք աստուածարար կենդանացուցիչ մեռելութեանս իմոյ, և յարուցեալ ի միջի արարէք՝ կամէի, թէ զբովանդակ անձնս յարուցեալ էր, և ոչ զկէսս. վասն զի զկէսս մեռեալ տեսանեմ զնա»։ Եւ թագաւորին Վաղարշու հարցեալ ասէր. «Ազէ, յայտնապէս ծանո մեզ զպէտս բանիդ, զի գիտասցուք»։ Եւ սպարապետին Հայոց տեառն Վահանայ Մամիկոնէից ասացեալ. «Զի թէ էր և հնար էր շնորհել ձեզ զառնուտէրութիւնն կամսարականին՝ ապա բովանդակապէս շնորհեալ ի ձէնջ՝ տեսանէի զմեռելութիւն ամենայն անդամոցս կենդանացեալ։

Եւ թագաւորին Վաղարշու պատասխանի

արարեալ սպարապետին Հայոց տեառն Մամիկոնենից Վահանայ՝ ասէր. «Յաղագս ոչ կարի տրտմեցուցանելոյ զքեզ ի ժամուս, և զարձեալ՝ վասն զի նախ և առաջին զայդ պարգև խնդրեցեր ի մէնջ՝ եղիցի վասն քո տուեալ զտէրութիւն կամսարականին։ Իսկ յաղագս տէրութեանն Արծրունեաց թող վայր մի, զի գիտասցեն մարդիկն [թէ] որ ի տոհմէն են, սպաս ինչ արժանաւորապէս ցուցանել առ մեզ և վաստակս ինչ յօգուտ Արեաց աշխարհիս վաստակել. հայեսցուք ապա և մեք յարժանն։ Բայց դու այժմու ի մէնջ պարգևիդ զոհ լեր, և ջանա ամենայն ուժով տիրասէր լինել յայսմ հետէ և արդարամիտ և աշխարհաշէն. և երթ բարեաւ ի քո ընտանիս և յաշխարհն. և հասելոյ երբէք ի մէնջ հրամանի կազմ կաց և պատրաստ»։

ՂԸ. Եւ հրաժարեալ թագաւորին Վաղարշու զսպարապետն Հայոց զտէրն Մամիկոնէից զՎահան և զամենայն նախարարս Հայոց՝ արձակէր խաղաղութեամբ։ Եւ եկեալ զօրավարն Հայոց տէրն Մամիկոնենից Վահան յաշխարհս Հայոց, ամենայն ուխտապահ նախարարօքն Հայոց. որում ընդ առաջ ելանէր սուրբ այրն Աստուծոյ կաթողիկոսն Հայոց Յոհան, պատուական նշանաւ խաչին և սուրբ նշխարօք ճգնազգեաց նահատակին Գրիգորի, որովք և յուղարկեացն իսկ ի դուռն

զամենեսեան։ Եւ պատահեալ սրբոյն Յոհաննու կաթողիկոսին զօրավարին Հայոց տեառն Մամիկոնենից Վահանայ և այլ նախարարացն Հայոց որ ընդ նմա և ամենայն զօրուն բազմութեանն՝ ողջունէր զնոսա օրհնութեան համբուրիւ, և ասէր ուրախալից սրտիւ. «Ցնծասցէ անձն իմ ի Տէր, զի զճգնեալ որդւոց եկեղեցւոյ իւրոյ ջնջեաց զքիրտն, որ վասն անուանն Քրիստոսի քրտնեցան. հանգոյց զաշխատութիւնն, մաքրեաց զաղտ զինուցն, լուաց զօգիսն հաւատարմացդ ուխտապահութեան ջրովն, և զգեցոյց ամենեցուն հանդերձ փրկութեան և պատուական ուրախութեան. և որպէս փեսայից եդ պսակս, և որպէս հարսն արքայութեան իւրոյ զարդարեաց զձեզ զարդու։ Շնորհեսցէ բարեխօսութեամբ սրբոց իւրոց՝ զարդարել զձեզ և այնու զարդու, որով զարդարին առաքեալքն և մարգարէքն յաւուրն Քրիստոսի. զորոյ զարդու պայծառութեան տեսչութիւն, զոր ակն ոչ ետես, և ունկն ոչ լուաւ, և ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ, զոր պատրաստեաց Աստուած սիրելեաց իւրոց»։

Եւ տեսեալ զայս ամենայն սրբոյ կաթողիկոսին, և օրհնեալ զամենեսեան՝ նախ գային ի քաղաքն Վաղարշապատ որ այժմ անուանի Նոր քաղաք։ Եւ ըստ սովորութեան իւրում սպարապետն Հայոց Վահան, ուխտակից նախարարօքն

Հայոց որ ընդ նմա էին՝ կային անդ աւուրս, և կատարէին զուխտս և զնուէրս ի սուրբ եկեղեցւոյն Կաթողիկէի, և ապա յիւրաքանչիւր տեղիս նահատակելոց կուսանաց, և հոգացեալ նախ զպէտս զարմանոյ աղքատացն՝ լցեալք կատարէին։ Գային միաբան ամենայն նախարարքն Հայոց և այլ բազմութիւն՝ զամենայն օր մեծապէս ցնծութեամբ, սաղմոսիւք և ճառիւք հոգևոր վարդապետաց եկեղեցւոյ սրբոյ. ուրախ լինէին զուարճացեալք առ զօրավարին Հայոց տեառնն Մամիկոնէից Վահանայ և առ միմեանս։ Եւ կացեալ անդ աւուրս՝ ապա չուեալ զօրավարին Հայոց տեառն Մամիկոնէից Վահանայ՝ գայր մտանէր ամենայն Հայոց բազմութեամբն ի բուն ոստանն Հայոց ի Դուին, օրհնելով և փառաւորելով զսուրբ Երրորդութեանն զօրութիւնն։

ՂԸ. Յայնժամ գայ յերկիրս Հայոց մարզպան, որում անուն էր Անդեկան, այր խելացի, մտադիր, իմաստահայեաց, որ գիտէր ճանաչողութեամբ որոշել զիմաստունն յանմտէն և զլաւն ի վատթարէն։ Որոյ տեսեալ օր ըստ օրէ զօրավարին Հայոց զտեառնն Մամիկոնենից Վահանայ զիմաստից զառաջատեսութիւն, զարդարախոհութիւն, զաշխարհահոգութիւն, զքաջութիւն սրտի, զփութողութիւն պատշաճ յամենայն իրս, ի բնաւի զյառաջադիմութիւն, տեսանէր և զայն, թէ յոր

գործ և յօժարեցուցանէր զինքն, թէպէտ և կարի ի դժուարինն՝ Տէր յաջողէր ի ձեռս նորա, և ամենայն դիւրաւ վճարի և անաշխատութեամբ։ Եւ ընդ այսչափ աստուածատուր իմաստուն աջողութիւնս, որ բնակեալ էին ի զօրավարին Հայոց տեառնն Մամիկոնենից Վահանայ, զամենայն օր ըստ օրէ տեսանելով Անդեկանն և զմտաւ ածելով՝ զարմանայր ի միտս իւր ի ծածուկ և ըստ բարեաց մտաց իւրոց ուրախանայր։

Սիրէր զնոյն Անդեկանն, և ի դուռն ամենայն աւագանւոյն դրանն ստէպ և իւրոց սիրելեաց զիմաստալից միտսն առնն ծանուցանէր, տայր գիտել և Թագաւորին Վաղարշու լիով զամենայն։ Ճանապարհորդեալ յաշխարհէս Հայոց և ինքն Անդեկանն ի դուռնն՝ զամենայն աջողութիւնս զօրավարին Հայոց զտեառնն Մամիկոնէից Վահանայ (խօսէր) ընդ Թագաւորին Վաղարշու, առաջի ամենայն դրանն աւագանւոյն, յոյժ զարմանալով, թէ «Եւ յամենայն այդպիսի լաւ իմաստունս, որ իմ առ ձեզ բազում անգամ գրեալ էր և այժմ ինձէն ասացի, առաւելապէս և որ քան զոր լինէր տեսանել աճեցեալ, և ոչ փոքր ինչ երբէք նուազեալ ի նմանէ զնոյն յառաջադիմութիւն։ Յաղագս որոյ համարձակիմ առաջի ձեր ասել յայտնապէս, թէ աւելի ձեզ և անդէպ՝ այլ մարզպան կացուցանել։ Քանզի այլ մարզպան

որ երթայ յաշխարհն Հայոց՝ նախ և առաջին զայն խրատ չունի՝ զոր այրն այն ունի. զի յոյժ անձին այնչափ շնորհ և աջողակ խորհրդականութիւն ընկեալ, բայց ի ձէնջ, որ աստուածանմանքդ էք և քան զմարդկային բնութիւնս ի վեր. այլ ոք ի մարդկանէ, համարձակապէս ասեմ, թէ սակաւ ոք է որ համեմատ է նմա։

«Եւ դարձեալ՝ օտար մարզպանն որ երթայ յաշխարհն Հայոց՝ աշխարհն մեծ է, յամս երկուս և երիս հազիւ կարէ ճանաչել նախ զիրս աշխարհին, զգիւրն և զդժուարն, ապա զմարդիկ աշխարհին, զլաւն և զվատթարն, զապիրատն և զպիտանին, և վարելով ըստ անգիտութեան խառն ի խուռն՝ ոգւոց շատ ծանր լինի։ Իսկ նա, զի ընիկ ի յաշխարհէն է՝ զամենեսեան ի յականէ ճանաչէ, և զլաւն առ լաւս ունի և զանպիտանս առ յետինս։ Առաւել ես որ լինի յիրացն, զոր ես ասեմ ձեզ. մարզպանն պարսիկ որ երթայ յաշխարհն՝ կնաւ երթայ և որդւովք, դրամբ և սիրելովք, ծառայիւք և աղախնեօք. և այնք ամենեքեան թէ զԱրեաց տեառն զռոճիկ ուտեն՝ չէ սակաւ ծախսն, և թէ զաշխարհին ուտեն՝ շատ վտանգ հասանէ աշխարհին մարդկան։ Իսկ նա թէ լինի՝ զիւր տանն համբար ուտէ, և այն ամենայն յարքունի զանձ համարի, և արքունի իրաց օգուտ լինի։ Ես յառն Վահանայ ի լաւութիւն հայելով

և յաջողակութիւն, ի բազում ժամուց խորհելով ի միտս իմ և լաւ համարելով աշխարհին իրաց և արքունի՝ համարձակեցայ ասել։ Խորհել զարժանն և առնել՝ դուք գիտէք, եղբարք»։

Եւ լուեալ զայս ամենայն բանս յԱնդեկանայ թագաւորն Վաղարշ և ամենայն դրանն աւագանւոյն՝ հաճեալ ընդ բանսն ամենայն Անդեկանայ՝ զարմացան ամենեքեան որք լուանն, և մեծաւ գովութեամբ առ լաւն կալան զԱնդեկան, որպէս զայր տիրասէր և աշխարհաշէն։

ՂԹ. Վաղվաղակի հրամայէր թագաւորն Վաղարշ, միաբանութեամբ ամենայն աւագանւոյ դրանն և Արեաց՝ հրովարտակ առնել ի Հայս, և զտէրն Մամիկոնենից և զզօրավարն Հայոց Վահան՝ մարզպան ի վերայ աշխարհին Հայոց կարգել։ Եւ բերեալ զհրովարտակ մարզպանութեանն՝ տային զզօրավարն Հայոց զտէրն Մամիկոնենից Վահան, և աջով հզօրին Աստուծոյ մարզպան զնա ի վերայ աշխարհին Հայոց կարգեալ հաստատէին։

Իսկ տէրն Մամիկոնենից Վահան, զօրավարն Հայոց և մարզպան, ընկալեալ զհրովարտակն մարզպանութեանն ի ձեռաց դեսպանին, թէպէտ և զխանատածութիւն Հայ մարդկան ճանաչելով ծանրանայր ընդ իրս՝ այլ սակայն և ոչ ընդդիմանալ հրամանի թագաւորին իշխէր և անհնազանդ լինել։ Առեալ զհրովարտակն՝ խնդրէր

վազվազակի անդրուվար՝ երթալ ի տունն Աստուծոյ։ Եւ լուեալ զայս մարդկանն որ ի քաղաքին էին, զրոհ տուեալ առ հասարակ ամենայն մարդոյ, նախարարաց և ազատաց, ոստանկաց և ռամկաց, արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց, այլ և հարսունք անգամ յառագաստաց, մոռացեալ առ վայր մի առ խնդին զամօթ հարսնութեան՝ դիմեալ ընթանային յեկեղեցին։ Եւ ոչ բաւեալ ընդունել զամենեսեան տանն Աստուծոյ՝ լնուին արտաքոյ սրահք եկեղեցւոյն և փողոցք և ամենայն տեղիք հրապարակացն շուրջանակի։ Եւ էր այն օր անյագ խնդութիւն և անսպառ ուրախութիւն աստուածասէր բարեսիրացն և ողջախորհուրդ մտաց լուսահայեցաց, և սուգ թախանձալից և տրտմութիւն անմխիթար՝ խօթամտացն և խարդախաց։

Եւ սրբոյ կաթողիկոսին Հայոց Յովհաննու տեսեալ զանկարծելի աւետաւորութիւնն, շնորհեալ յԱստուծոյ ի ժամանակս երանելւոյն, բերկրեալ ցնծալից սրտիւ՝ տայր սաղմոսել ի ժամուն. «Յեկեղեցիս օրհնեցէք զԱստուած, և զՏէր յաղբերացն Իսրայէլի». և կարդացմունս հրամայէր՝ զանեղի ելիցն Իսրայէլի ի ծառայութենէն Փարաւոնի, և ի Թագաւորութենէն՝ զընթերցուածն՝ ուր թագաւորեցոյց Դաւիթ զորդին իւր զՍողոմոն։ Եւ եկեալ ինքն ի տեղի լռութեանն ատախճանին, և տուեալ զխաղաղութեան ողջոյնն՝ ասէ.

Ճ. «Բազում կերպարանօք և ազգի ազգի ցուցակութեամբք Փրկիչն մեր և տէր Յիսուս Քրիստոս զիւրոյ գալստեանն և մարդանալոյն ի սուրբ և յաստուածածին կուսէն ծրագրեալ՝ յայտաբերէր մեզ զօրինակն ի սկզբանէ.—մորենեաւն՝ զերանելի կոյսն, եգիպտական նշանագործութեամբքն՝ զանազատութիւն հրէական օրինացն, զենմամբ գառինն՝ զազատաբերութիւնն Իսրայէլի, որոյ ճշմարիտ գառինն զենմամբ փրկելոց էին ամենայն արարածք. ծովուն ճանապարհորդութեամբն՝ զաւազանին զնորածնութիւն. հեղձմունս Եգիպտացւոցն՝ զհնոյ մարդոյն մեռելութիւն. ի Յորդանան ճանապարհորդելոյ ժողովրդեանն պատահումն, ըստ գրելոյ ի կարգին, երկոտասան բղխեցելոցն աղբերցն, և եօթանասուն արմաւենեաց ծառոցն, [«Ընտրեաց, ասէ, Փրկիչն այլ ևս եօթանասունս, զորս և առաքեաց ի բժշկութիւն հիւանդաց»]. որոց թէպէտ և պտղոցն ճաշակմունք զհամս քաղցրութեան ունէին յինքեանս, այլ անդէն անկազործեալ ի տեղւոջն՝ ցուցան աղբեւրս։ Իսկ ելք երկոտասան աղբերացն յորդաբուղխ ականց ի բացարձակ տեղիս ծաւալեալ՝ զբազումս ծաւալեալ անդաստանս ցուցանէն ծաղկալիցս և պտղալիցս և պտղաբերս. որք զե-

բանիլ երկոտասանից առաքելոցն ունէին զկերպարանս. զորոց և այսօր սաղմոսերգն յայտնեաց զճշմարտութիւն, ըստ ասելոյն. «Յեկեղեցիս օրհնեցէք զԱստուած, և զՏէր յաղբերացն Իսրայէլի»: Այս յորդաբուղխ աղբերաց շնորհ, նման Եդեմեան դրախտին աղբեր, զորմանէ ասէ, «Ելանէր յերկրէ և ոռոգանէր զամենայն երեսս երկրի», ծծեալ սուրբ առաքելոցն ի կուսածին աղբերէ Բանին՝ լցեալ յուռթեցին զամենայն երեսս երկրի: Ի սոցա քարոզութեան ծովու՝ մեղք մեռանին, արարածք կենդանանան. Փառաւոն ընկզմի, Իսրայէլ ապրի. ծառայութիւնն սպառի, ազատութիւնն հաստատի. զառն բաշխի, ազինք անմահանան. ճաշակողք զառինն երկնաճանապարհորդք լինին, անճաշակողք ծովասոյզք կորնչին. հեթանոսք իսրայէլանան, սատանայ փարաւոնակերպ ի Յորդանանու յորձանսն սուզեալ կիզու:

«Ո՜ նոր և անպատումն սքանչելեաց գործ: Երեք անարատ մանկունքն՝ զբոց հնոցին ցօղացուցին, և վտակք երկոտասան աղբերցս քարոզութեան՝ զջուրսն մկրտութեան աւազանին հրացուցին: Այլ մի և նոյն բարեձև Բաբելոնի հնոցն և բաբելացի անօրինացն բոցանայր. և աստ զոմանց աւազանին ջուրք լուացեալ զաղտ զգւոց մկրտելոցն՝ լուսազարդեալ նորոգեն, և զարդա-

րութեան թշնամին հանդերձ գործովք հին մարդոյն՝ յայրիչ հուր անանցական փոխեալ կիզուն:

«Եկեղեցւոյ սիրիչք, առաքելոցն որդիք, Քրիստոսի արեան գինք. մի ծառայեցուցանէք զոգիս ձեր երկիւղի մարդկան. «տուք զկայսերն կայսեր, և զԱստուծոյն Աստուծոյ». «յեկեղեցիս օրհնեցէք զԱստուած, և զՏէր յաղբերացն Իսրայէլի»: Ահա սիրեցէք զեկեղեցի, և սիրեցայք յեկեղեցւոյ. զթագաւորս քաղցրացոյց եկեղեցի. զգազանս ընդելացոյց, զգայլս զառինս արար. զձեզ պայծառացոյց, զթշնամիս ճշմարտութեան ամաչեցոյց:

«Այլ ես այսօր առ ցնծալ սրտիս և ուրախանալ մտացս, համբարձեալ զձեռս ի յերկինս՝ ընդ ծերոյն Դաւթայ աղաղակեմ առ Աստուած՝ զոր ինչ զրուատեաց գոհութեամբ նա յաղագս որդւոյն իւրոյ Սողոմոնի մատուցանէր Աստուծոյ բարձրելոյ. «Օրհնեալ է տէր Աստուած Իսրայէլի, որ ետ ինձ ի զաւակէ իմմէ նստել յաթոռ իմ, և աչք իմ տեսանեն»: Զայնակցելով ընդ մարգարէին՝ ասեմ զնոյն և ես. «Օրհնեալ տէր Աստուած Իսրայէլի, որ ետ ինձ տեսանել զորդիս եկեղեցւոյս որ ինձ հաւատացաւ՝ պատուով շքեղութեամբ պայծառացեալ ի Քրիստոսէ: Հրէայքն պապանձեցին, ուրացողք ամաչեցին: Փախեաւ Ադոնիա, որ առանց Աստուծոյ կարծէր թագա-

ւորել. օգնականացն զգեցեալ զամօթ՝ սալարեալք ընդ սեղանոյն թագչին։ [«Թագաւորեցին, ասէ, և ոչ ինև, զաշխնս կալեցին՝ և ոչ իմով կամաւ»]։ Ո՞ւր են առանց Աստուծոյ զուռզացեալքն. ո՞ւր են առանց Աստուծոյ իշխանացեալքն. ո՞ւր են արիւնահեղքն. ո՞ւր են պոռնկասէրքն. [«Տո՛ւր ինձ, ասէ, զԱբիսակ Սոմնացի», «և զԱստուած ոչ խնդրեցին, և զՏէր զօրութեանց ոչ ճանաչէին»]. ո՞ւր են եկեղեցւոյ թշնամանիչքն, առոանհարուք օրինացն, սրբութեանն պղծիչք, շինիչք մոխրատանցն, մոռացողք ճշմարտութեանն, հայհոյողք արդարութեան. — փախեա՛ն, կորացա՛ն, ամաչեցի՛ն։

«Ո՞ տայր զգլուխս իմ ի ջուր, և զաչս՝ յաղբերս արտասուաց», և նստեալ լայի զհիգացելոցն կորուստ։ Ահա տեսէք, ահա մեռանի իգատենչն. այլ մի տայք մեռանել։ Սատակի առաջի սեղանոյն արիւնահեղն. այլ օգնել փութացարուք։ Գլխատի Սիմէի, այլ ձեռն տուք զթալով. «չէ՛ աստ», ասացէք Սողոմոնի. և ոչ ի քարեղէն սալս գրեալ անթողութիւնք օրինացն։ Քրիստոս է աստ, [«Ծափս հարէք, ամենայն հեթանոսք»], որ ասէ, թէ «Եկա՛յք առ իս, ամենայն աշխատեալք և որք ունիք բեռինս ծանունս, և ես հանգուցանեմ զձեզ», և դարձեալ՝ թէ «Ոչ

Եկի կոչել զարդարս, այլ զմեղաւորս յապաշխարութիւն»։

«Այլ և ձեզ պատուիրեմ, հզօրագունիցդ և կարողացդ, թէ «Դուք որ կարողդ էք՝ զտկարութիւն տկարացն բարձէք». կոչեցեալք դուք ի Քրիստոսէ և բազմեալք, պատրաստեալք ուտել զհացն երկնաւոր՝ կոչեցէք և ընդ ձեզ զկաղս և զկոյրս և զհիւանդս. և մի տայք թոյլ նոցա ընդ Ադոնեայ և ընդ Յովաբայ՝ զեղջերաց սեղանոյն բուռն հարկանել, [որ է անդամ մարմին, անբեղուն ըստ բուսոյ և անհամ ըստ ճաշակոյ, յունարէն]։ Դիել կաթն յօժարեցուցէք զազէտսն ի ննդականութիւն, և յուրախարար բաժակէն ըմպել ուսուցէք, յանուշարար ուրախութիւն ոգւոցն փրկութեանն. յայնմ կաթնէ և ի գինւոյ, զոր յառաջաձայնեալ իմաստնաբանն Սողոմոն շնորհօք սուրբ Հոգւոյն յԵրգս երգոցն ասաց. «Քանզի գեղեցկացան ստինք քո, քոյր իմ հարսն, քանզի գեղեցկացան ստինք քո ի գինւոյ»։ Բայց ի թմբրական գինւոյն հրաժարեցուցէք զախեղծսն և զհիւանդացեալսն ոգւով զընկերսն, զոր ի հրէական ժողովրդոցն արբեալ անառակութեամբ՝ Արարած գիրք մեծ մարգարէին յանդիմանեալ յիշատակէ այժմ և մինչ ի վախճանն. «Նստաւ, ասէ, ժողովուրդն ուտել և ըմպել, և յարեան ի խաղալ»։ Եւ մի դարձեալ ի գինւոյն յայնմանէ,

զոր Ղովտ և Նոյ արբին։ Եւ մի ընդ Սեմէի ելանել տայք արտաքս քան զԵրուսաղէմ, և մանաւանդ յածել ի խնդիրս որդւոց Հագարու։ ԶԻսահակայ տուք սերել զզաւակ, և ի նորա խնդրել ի զաւակէ զմարդացեալն Աստուած։ Քանզի զհարճորդէգիրն ի քարեղէն գրեալ սալսն՝ համակ խստութիւն քարոզէ քարասրտացն և չարաց. զոր և Պօղոս ըստ այլաբանութեանն առակախօսեալ ասաց. «Քանզի Հագար, ասէ, լեառն Սինեա է յԱրաբիա, համասար է այժմ Երուսաղէմի, և ծառայէ որդւովքն իւրովք հանդերձ. այլ վերին Երուսաղէմ ազատ է». և թողութեան Քրիստոսի վարդապետութիւնն «գրեալ յընդունողացն և միացեալ ոչ ի քարեղէն սալսն, այլ ի տախտակս սրտի մարմնեղէնս»։

«Բազում են եկեղեցւոյ սրբոյ բժիշկք. եկայք այսր ամենայն աշխատեալք և ոյք ունիք, ըստ յառաջագոյն ասացելոցն, բեռինս ծանունս, և առ ի բաց ընկեցեալ հանգերուք։ Իսկ դուք որ այժմդ ի ներքոդ էք, լերուք կոչնականք և հրաւիրակք արտաքոյ անցաւորացն. ելէք ի հրապարակս և ի փողոցս. ժողովեալ զամենայն ախտացեալս ոգւովք և զբեկեալս մեղօք՝ ածէք այսր, և բժշկին ամենեքեան, բերելով ընդ ինքեան զխոստովանութիւն և զարտասուս [պահանջէ]։ Եւ ըստ իւրաքանչիւր ախտից՝ բժիշկքն յայտնի

են և պատրաստ։ Զմաքսաւորն առ Մատթէոս աւետարանիչ ածէք և Զաքէոս. զպոռնիկս առ կինն պոռնիկ, որ այսօր դուստր է Քրիստոսի. զաւազակս՝ առ աւազակն զբախտաւորս. զուրացօղս՝ առ արքայութեան դռնապանն և փակակալ Պետրոս։ Եւ գին աւելի ինչ ոք քան զաղօթս և զարտասուս ոչ պահանջէ. բայց միայն ի դոյաւո բայցն հայցի ողորմածութիւնն առ դատաստանաւն։

«Եւ արդ՝ ո՞վ ոք քան զայնպիսին կայցէ հէք և թշուառական, որ վասն խուն արատաւուց՝ յերկնից արքայութենէն վրիպեալ զտանիցին. և կամ քան զմիւսն ևս հրաշալի և երջանիկ, որ ընդ սակաւ օր ըստ օրէ արտասուաց՝ զյաւիտենից բարութիւնսն ժառանգիցէ։ Քանզի եթէ զկին սիրելի և կամ զորդի և կամ զայլ ոք ի կարևոր բարեկամաց տեսանէիր մեռեալ, ո՞չ ապաքէն լայիր չարաչար, և լռել երբէք և ոգի առնուլ ոչ կամէիր։ Եւ արդ՝ զքոյին իսկ զհոգիդ տեսանես հանապազ մեռեալ առաջիդ. և անշէջ հրոյն երկիւղ և գեհենին սպառնալեացն յիշումն միշտ զխորհուրդդ խոցոտէ, և դու յորսայս անկեալ հեղգաս. զիա՞րդ հանդարտել իսկ և կամ առ վայր մի կարիցես լռել և ոգի առնուլ։

«Հաւատացէք, զի ես ընդ բանս իսկ զարհուրեալ դողամ։ Վասն որոյ զձեզ աղաչեմ, զջոկս հաստատնոցդ դեռ ևս և անզայթիցդ. մի նմանեցուցանէք զաղօթս ձեր փարիսեցւոյն, թէպէտ և

բնաւ բարեաց զանձինս զատանիցէք եղեալ պատճառ, այլ ասացէք, եթէ «Ծառայք անպիտանք եմք»: և մի՛ առանց խղ բառնալոյ ընդ անմիտ կուսանան ճանապարհորդիցէք ի հարսանիսն. գուցէ փակիցի դուռնն, և մնայցէք ամօթալից արտաքոյ: Եւ մանաւանդ դուք, որ զամենայն ցերեկութեանն աշխատութիւն, զտօթոյ, զքրտան, զվաստակոյ և զանդորութեան յաստուածային այգեգործութեան անկելոյ յոգւոյ ուրուք՝ յամենայնէ վրիպիցիք, և զբնաւն կորուսանիցէք:

Արդ՝ եղիցի ձեզ ընդ այդպիսի զարդու՝ և գերկնից փափաքելի զգենուլ զզարդն, և ընդ այնպիսի ուրախարար պսակի, որ թուով աւուրս պայծառացուցանէ զատացողս իւր՝ զլուսատեսիկ և զերկնաւոր պսակն, զանապականն և զմշանջենաւոր ընդունել յաջոյ Փրկչէն մերոյ և Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի, լսել զփառաւորեալ և զերանելի բարբառն, թէ «Եկա՛յք օրհնեալք Հօր իմոյ, ժառանգեցէք զպատրաստեալ ձեզ արքայութիւնն ի սկզբանէ աշխարհի»:

«Որում լիցի մեզ արժանի լինել և ամենեցուն, շնորհօք և մարդասիրութեամբ Տեառն մերոյ և Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, ընդ որում Հօր միանգամայն և Հոգւոյն սրբոյ վայելէ փառք, իշխանութիւն և պատիւ. այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն»:

ԹՈՒՂԹ

ՂԱԶԱՐԱՅ ՓԱՐՊԵՑՒՈՅ

ՄԵՂԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

ՍՏԱԽՕՍ ԱԲԵՂԱՅԻՑ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ ԹՂԹՈՅՍ

ԱՌԱՔԵԱԼ ՅԱՄԻԹ ՔԱՂԱՔԷ

Լուսաւորէ միշտ շնորհ աստուածային զմիրոզս արդարութեան և մանաւանդ զայնոսիկ, որ աստուածային բանին պարապեցին քննութեան. քանզի ուսան ի Քրիստոսէ որ ասէ. «Քննեցէք զգիրս»: Զի շահ մեծ անձանց համարելով զերկնաւոր բանն, միշտ կիրթ ունելով զնոյնն, զի թեւաւորեսցեն զոգիս իւրեանց և զլսողացն՝ այնպիսի մասանց առաքինութեան. քանզի պատճառ զօրութեան և իմաստութեան ընկալան, ուսեալ ի մարգարէէն. «Որ հանէ զպատուականն յանարգէ՝ բերան իմ եղիցի»: Քանզի բան ճշմարիտ, արդար և օրինաւոր ի խրատարանութիւն ժողովրդոց՝ ծաղկեալ պաղաբերէ զոգիս լսողացն երկնաւոր լուսովն: Սոքա զօրէն վաճառականաց ընդ ծով և ընդ ցամաք աշխատասիրեալք՝ վասն յոլով առնելոյ զխորհուրդս մասցն անապական երկնաւոր գանձուն, առ որոց խնդրէ ի նոցանէ

զբանն աստուածային ի գիւտս փրկութեան անձին։

Յորոց մի յայսպիսեացս երանելին Ղազար, նախանձաւոր և աշխատասէր այսպիսի երկնաւոր արուեստի, անդստին ի մանկական տիոցն սկիզբն արարեալ բանական գիտութեան՝ Յունաց յաշխարհն ճանապարհորդէր, և անդ քաջաց և առաքինի մարդոց պարապեալ՝ լիով զմարգարիտն, զբանն աստուածային, ընկալեալ յինքեան՝ եկեալ հասանէր յիւր աշխարհն։

Եւ քանզի սովորեալ մարդկայինս բնութիւն, զի իմաստունքն և մեծամեծքն գնեն ի վաճառականաց զմարգարիտն և զպատուականս հանդերձից, զի երեւելիք և պայծառք երեւեսցին ամենայն մարդկան յերեւելիսս՝ սոյնպէս և զսորա զգիտութիւն բանի լուեալ իմաստունս և գիտուն մարդոց ընթերցուածոց պատուիրանացն Աստուծոյ՝ գովեցին, և խնդացին նովաւ յամենայն ժամ եկեղեցիք և վկայարանք սրբոց և տեղիք վարդապետարանք. ծաղկեալք լինէին հոգիք լսողացն ի շնորհացն որ ելանէին ի բերանոյ նորա. և ի մէջ հայրապետացն և եպիսկոպոսացն իբրև զարուեստ պայծառացեալ երեւէր բանական գիտութեամբն։

Կամեցեալ մեծի իմաստութեանն Վահանայ մարզպանին, զօրավարին Հայոց տեառն Մամիկոնէից, զնա իւր առնել մերձաւոր և սիրելի

առնել՝ շնորհէր նմա զհոյակապ և զականաւոր տեղին ի Նոր քաղաքի, որում անունն էր սուրբ Կաթողիկէ եկեղեցի, վանօքն. և նորա ընկալեալ զբանն մարզպանին՝ խնամածէր զտեղին։

Պատահեաց նմա կրել արտմութիւն ի վայրապար մարդկանց, զի ի հրոյ ջեռեալ փայտակերան եկեղեցւոյն։ Վասն որոյ ածեալ զմտաւ և յիշելով զբանն Պօղոսի, զի յամենայն ժամ աստուածասէրքն առանց խղճի մտաց կեցցեն, որպէս ազօթս առնէր ասելով. «Խնդրեմք յԱստուծոյ, զի մի՛ չար ինչ պատահեսցէ ձեզ». յայսմանէ կամ եղև նմա գնալ ի կողմանս Յունաց. հասանէր յԱմիթ քաղաք, և անդ առ ժամանակ մի զտեղի առնոյր։ Տեսանելով զայս չարանախանձ մարդկանն՝ յաւելուին բանս սուտս զտեղւոյն և զուսմանէն եւս զնորա, զի զբարձր անունն խոնարհեցուցանել կարասցեն։

Լուեալ զայս ամենայն Ղազարու՝ իբրև զքաջ պատերազմող զինեալ զինքն, զի բանիւ զօրութեան զիւր ոգւոյն և զքաջալերութեան և զպատկեր կերպարանաց ի ձեռն գրոյ Թղթոյս այսորիկ ծանուցէ նոցա, զվաստակ բանի իւրոյ որ առ նոսա յառաջագոյն լուսափայլեալ, զի կարճեսցին բերանք չարախօսացն զնմանէ. զի այսպէս, ասէ, ի ձեռն անիմաստ և վայրապար մարդոց եհաս հալածումն լուսոյ և պիտանի մարդկան աշխար-

նիս Հայոց: Եւ մանաւանդ զի վասն եղեալ յամենիմաստ մարզպանն, եթէ զիտէ ճարտարութեան բանի լինել չլող և զիտել զիրաւունս, զի անմեղադրելի զինքն արասցէ ի ձեռն գրոյս:

Եւ առեալ ի ձեռն զգէն զիտութեան, զի յաղթող երևեսցի. և առաքէ զգրեալս ի ձեռն բարեսէր մեծի և պատուական նախարարին Մամիկոնենին Համազասպայ, որ և պատճառ իսկ եղև նմա այսրէն դարձին. զի յաղբերէն զիտութեան նորա արբցեն միւանգամ մարդիկ և պտղաբերք լիցին Աստուծոյ զարդարութիւն:

Վասն որոյ և զԵրրորդ Պատմութիւնս Հայոց երանելի իմ Ղազար պատմագրեաց: Ընդ նմին գրեցաք և զԹուղթս, զի ընթերցասէրքն զՊատմութիւնս կարդալով, ընդ նմին և զԹուղթս ընթերցեալ՝ զփորձ առցեն նորա լաւութեան բանին:

Փրկիչն մեր և Տէր Յիսուս Քրիստոս քաջ զգուշացուցանելով պատուիրէր առաքելոցն, թէ «Յորժամ զամենայն արդարութիւնս կատարիցէք՝ ասասջի՞ք, եթէ ծառայք անպիտանք եմք»: Իսկ ընդէ՞ր և հոգևոր մշակն Աստուծոյ սուրբն Պօղոս, զկծեալ իմն երբեմն վասն արանց խանդացելոց ընդ մեծ շնորհն որ էր ի նմա, և բանս անհանճարս խօսելոյ ընդ նորադարձ աշակերտեալսն, ի կործանումն լսողացն,—զորս անուանադրեալ սուտ մշակս կոչէ.—և չկարացեալ տանել զայթակղութեանն՝ արտաքոյ Քրիստոսի կանոնին վարեցաւ, և անձամբ զանձին լաւութիւնս և զճգունս մեծամեծ պարծանօք գրեալ մի ըստ միոջէ կարգեաց. և ոչ իմն ըստգտեալ խոտեցաւ, այլ կայ մնաց ի նմին առաքելութեան պայծառապէս: Եւ եթէ ընդէր այս այսպէս լինէր՝ ծանիցէ քննողն, թէ կարասցէ, ապա թէ ոչ՝ լռեսցէ:

Արդ՝ դու, տէր, այր քաղցր ես և խոնարհամիտ և արդարահայեաց և կշռաքնին, և հաւատոց Աստուծոյ առաւել ընտանի, որպէս և ամենայն

նախնիքն քո։ Եւ ես անպիտանս և ամենեցուն կղկղանք, թէպէտ և երևիցիմ առաջի տեառն, տան եղեալ որդի, իբրև զանզգամ, որպէս մեծ առաքեալն Պօղոս՝ այլ քո տեառն, քրիստոսանմանութեամբ տարեալ, ներելով անզգամութեանս իմում՝ ընկալ զիս իբրև զանզգամ։

Զկեալ զիմ ի տղայութեանն՝ զայն տէրդ իսկ ինքնին քաջ գիտէ։ Տարեալ զիս ըստ վարդապետաց իմոց հրամանի ի Հոռոմս՝ ժամանակեցի անդ ամս. և եկեալ անտի կեցի առ Կամսարականաց յամենայն ամբոխան, մինչև յամս նուաճման ձերոյ։ Եւ զհետ այնորիկ, որպէս թէ ձանձրացեալ յաշխատութենէ շփոթիցն՝ կամեցայ պարապել աղօթից և հանգչել։ Եւ երթեալ ի Սիւնիս՝ կեցի անդ ամս երկուս, զձմեռն ի քաղաքի, առ առն միում հռչակելոյ ի բնակչաց գաւառին յամենայն կրօնաւորութիւնս, որում անուն էր Մովսէս, և տեղին անձուկ. և զամառն, յաղագս օդոյ տեղւոյն, քահանայապետ աշխարհին տէր Մուշէ տանէր զիս առ ինքն՝ ուր և լինէր ի հովու։

Արդ՝ զառաջին կեալսն իմոյ զվարս տէր Ներսեհ և Հրահատ Կամսարական գիտեն. զՍիւնեացն՝ յառաջագրեալ եպիսկոպոսն աշխարհին։ Եւ դու յայց եկեալ խնդրել զիս, և տարեալ յաշխարհին յայնմ՝ ածեր ի տուն, ոչ իբրև զաղքատ

զոք ի կազմածէն և ի մանկտւոյն, և ոչ իբրև օտար զոք ի քէն և կամ զծառայ ուրուք. քանզի պարեգօտաւորք ազատեալ են ի Քրիստոս։ Իսկ որ զարդարեաց զիս պարեգօտիւք ի ծառայութենէ աշխարհիս և ազատութեան եղև մեզ առիթ, տէր Աղան՝ քո տեառն քեռի էր։ Ըստ այդմ մասին ի Հայս քեզ տեառն անկ էր։

Դարձեալ՝ երանելի մայրն քո յորժամ առ ըդեշխն ած զձեզ, յորում զբան և զմեզ ուսուցանէին, սակայն թէպէտ և ըստ տիոց աւագագոյնք քան զձեզ էաք, այլ ննջակիցք էաք ձեզ և խաղակիցք, կրելով ի խաղս զարկանելիս ձեր զկնի ձեր. սնուցանէ մայրն ձեր օրհնեալ և Անուշ-Վռամ ըստ իւրեանց հոգեսիրութեանն և զմեզ ընդ ձեզ՝ որպէս և զձեզ։ Այլ ըստ այնմ ամենայնի քեզ տեառն անկ էր։ Իսկ ըստ առաւելեալ շնորհիս, զոր ետ ինձ Քրիստոս,—եթէ արժանաւորի կամ անարժանի՝ զայն տուիչն քաջ գիտաց,—ապա արդարև քեզ իսկ և արժանի։

Վասն զի ի դարուս յայսմ զքո զքաջութիւնդ զօրացուցեալ պայծառացոյց վերին խնամակալութիւնն քան զամենեցուն, որք էին և կամ որ այժմ են ի Հայս, և զիմ շնորհն՝ քան զբազումս պարեգօտաւորաց,—ահա անզգամեցայ և ճառեմ. ներեա, աղաչեմ, փոքր մի անզգամութեանս իմոյ,—ապա առոյգ առաւել քեզ իսկ էի արժանի։

Եւ եմ ես այն Ղազար, ըստ առ ի քէն ուսանէ և այլոց բազմաց ասացածի, որում ոչ ոք գոյ փոխանակ։ Իսկ այժմ, առ Նախանձու ազեալ, բազումք նկրտէին լինել իմ փոխանակ. բայց եթէ իցեն։

Քանզի ի սկզբանէ արարածոց բազում օճիրս գործեաց Նախանձ յաշխարհի։ Անդէն և անդ ի սկզբանն զնախաստեղծն ընկճեալ Նախանձու բանսարկուին՝ դարձոյց զնա ի հող. և վկայէ Գիր ի Կաթողիկէսն, եթէ «Նախանձու բանսարկուին եմուտ մահ յաշխարհ»։ Երկուցն միայնոյ դեռ ևս յԱդամայ ծնելոց յաշխարհ, Կայէնի և Հաբելի, որպէս ի փոքրիկ և ի նեղ՝ յանբաւ բնակութիւն տիեզերաց հայեցուցեալ զԿայէն նախանձարկու դիւին՝ եղբայրասպանութեամբ զաւակաց։ Ի ձեռն Նախանձու գրգռեալ Եսաւ ի վերայ Յակովբայ՝ մահ խորհէր։ Ի ձեռն Նախանձու զանմեղն Յովսէփ մոլեգնութեամբ եղբարքն ի ստրկութիւն վաճառեցին։ Եւ ի ձեռն Նախանձու զերկուս հոգեշնորհ անձինս, զԱհարօն և զՄարիամ, յանարժան խորհուրդ յանդգնեցուցեալ՝ բորոտեցուցանէր զմարգարէ կինն։ Ի ձեռն Նախանձու զախոյեանաբեկ և զժողովրդակեցոյց զայրն զԴաւիթ՝ անհանգիստ որսայր Սաւուղ ի կորուսանել։

Եւ արդ՝ զի՞նչ ես ասեմ զարարածոցս առ միմեանս, ուր և զամենեցուն զարարիչն և զՏէր

Յիսուս Քրիստոս առ Նախանձու ժողովուրդք Հրէից և քահանայապետք նախ ժամանակօք ձաղեալ այպանէին, կոչելով զնա երբեմն կախարդ, յասելն, թէ «Բէեղզեբուղաւ իշխանաւն դիւաց հանէ դա զդևս». և դարձեալ՝ զինեմոլ անուանէին և զեխասէր, ասելով ցաշակերտսն, թէ «Ընդէ՞ր վարդապետն ձեր խառն ընդ մեղաւորս և ընդ մաքսաւորս ուտէ և ըմպէ»։ Այլ և չպահեցողութեամբ և անժամակերութեամբ եպերէին. ասեն. «Ընդէ՞ր աշակերտքն Յովհաննու և փարիսեցիքն պահեն, և քո աշակերտքդ խառն ուտեն»։ Կոչեցին զնա և դիւահար. «Ո՞չ, ասեն, առոյգ ասեմք, թէ Սամարացի ես դու, և դև գոյ ի քեզ»։ Եւ ժողովեալ սուտ վկայս՝ առ մոլեգնութեան քինուն զինչպէսս տային խօսել, և քրքուէին խրախացեալք առաջի դատողացն. ուր ծանուցեալ Պիղատոսի, ըստ վկայութեան աւետարանչին, թէ «առ Նախանձու մատնեցին զնա», լուացեալ զձեռս՝ ասէ. «Անպարտ եմ ես յարենէ առնդ, զի ոչ ինչ գտի ի դմա վնաս արժանի մահու. դուք առէք, ասէ, և ըստ ձերոց օրինաց դատեցարո՛ւք»։ Եւ ընկեցեալ զնա յօրէնսն և ի ժողովուրդս, որք էին երկոքեանն մահապարտք, և՛ ժողովուրդք Հրէից և՛ օրէնքն։ Որոց չհանդուրժեալ դիւամոլ Նախանձուն՝ վիճակեցին մահու, և ոչ ուղղոց, այլ անիծից, երբև զչարա-

գործ և մարդասպան, այսինքն՝ խաչի, զարարիչն և զնորոգիչ, զկենդանատուն և զմահապան, զերախտաւորն առ ամենեսեան, զքաղցրն և զբազումողորմն:

Եւ զայս ամենայն կարիս կրեալ յանձն իւր յաղագս մեր՝ զայն և իւրոց աշակերտացն ստէպ զգուշացուցանէր, թէ և ձեզ գիտելոց է այս ամենայն. յորում մի իբրև զանկազմս և զանպատրաստս գտեալք հասելոց ի վերայ ձեր փորձանացն՝ զանգիտիցէք: «Եթէ զիս սիրեցին՝ ապա և զձեզ սիրեսցեն. եթէ զիս ընկալան՝ ապա և զձեզ ընդունին. ապա թէ զիս հալածեցին՝ և զձեզ հալածեն. եթէ զիս ատեցին՝ և զձեզ ատեն. և եթէ զիս որ տանուտէր էի, Բէեղզեբուղ կարդացին՝ ո՞րչափ ևս առաւել զձեզ և զընտանիս իմ»:

Դորին նմանեօք լաւ ժամանակի որսացեալ առ նախանձու՝ կուտէին և ի վերայ իմ բազում բանսարկութիւնս, ասելով, եթէ «Ղազար ասէ, թէ պոռնկութիւն մեղք չեն. զայն և մարզպանին սադրէ»: Եւ եթէ ընդէր այդ այդպէս՝ դու, տէր, քաջ գիտես քան զսոսա կարծողսն: Եւ ընդունէին զեղխ և անսուրբ անձինք քաղցր ախորժելով զլուր այդպիսի բանից, ի սատարութիւն բունելոց յինքեանս չար գործոցն:

Արդ՝ ո՞ր ոք յանօրինաց, թող թէ ի քրիստոնէից, ի միտս իւր խորհել զայսպիսի ինչ բան,

թող թէ և առ այլում զայսպիսի շշնջել բանս. ո՞ր անմիտ, ո՞ր ագէտ, ո՞ր Հրեայ, ո՞ր այլազգ: Եւ Ղազա՞ր զայդ քարոզէր. ո՞վ, և կամ ո՞ւր, և կամ ե՞րբ. — որ ագէտն է զրոց, որ անհրահանգն է յուսմունս, որ մոլորական օրինացն օտար է և քրիստոնէութեան շնորհին անտեղեակ: Եւ չիցե՞ն արդեօք աբեղեանս Հայոց արժանի ողբոց արտասուաց և բազում սգոյ—համբաւել զանպիտանս, խօսել առ նախանձու զանարժանս:

Քանզի ո՞ արդեօք զերկայնամիտն և զանցասումն Աստուած զրգռեալ՝ յայնպիսի ահաւոր շարժեաց ի բարկութիւն, — ածել զՋրհեղեղն ի վերայ ամենայն երեսաց երկրի, մինչև զամենայն ծածկել ջրերին. ո՞չ ապաքէն բորբոքեալքն ի պոռնկութիւն: «Տեսեալ, ասէ, որդւոցն Աստուծոյ զդստերս մարդկան՝ խառնակեցան ընդ նոսա»: Յաղագս որո՞յ իրիք համարեցաւ այնպէս մեծ արդարութիւն Ահարոնեան Փենեհեզի ազգէ յազգ մինչև յաւիտեան՝ եթէ ոչ յաղագս հարկանելոյ գեղարդեամբն և ցցելոյ ընդ գետինն զՋամբրի հանդերձ Մադիանացի բոզիւն, և ցածուցանելոյ զբարկութիւնն Աստուծոյ: Յորո՞ւմ պատուհասի քսան և չորք հազարք արանց ի միում աւուր անկան ի ժողովրդենէն Տեառն: Ամոն ո՞չ ապաքէն վասն անհանճար խօսիցն բազմաժամանակեայ քինակալութեամբ սպանաւ յեղբօրէն:

Կամիցի՞ն զոյգուն անդստին ի Մովսիսագիր պատմութենէն և յայլոց մարգարէից լսել զհակառակսն. հայեսցին ընդ առաջին ճանապարհ հարցն ապաշխարութեան: — Այրն Աստուծոյ Ենովք, ընդ ամուսնացեալսն օրինաւորութեամբ և գտեալ հաճոյ Աստուծոյ՝ յանմահական փոխեցաւ վիճակն: Նոյ բազմաժամանակեայ պահելով զկուսութիւն մինչև ի հինգ հարիւր ամ, և զկնի այսորիկ յաղագս որդեծնութեան ամուսնացեալ սրբութեամբ՝ երկրորդ աշխարհիս սերելոյ գտաւ պատճառ: Ըստ սմին և մեծն ի մարգարէս Մովսէս. սոյնպէս և պաշտօնեայ նորին, պարկեշտասէր կուսութեամբ պատուեալն Յեսու: Իսկ զարմանալի զառնէն զԵղիայէ ո՞ ոք բաւական իցէ ասել բանիւ զգովութիւն, որ ի մարմնի զանմարմնոցն բերելով զքաղաքավարութիւն՝ հրեղէն կառօք ի հողեղէնս վերացաւ ի կեանս: Իսկ եթէ ի Քրիստոսատուր շնորհէն զոյգունց բաղձայցեն զնմանս՝ զխստագոյնս գտցեն և զզարհուրելիս. որ զբնաւ գործելոյն մեկուսի ընկեցեալ զմեղանչականութիւնս, և զլոկ ի պատճառս անենչից հայեցմունսն ընդ կատարեալ շնութեանն լծեաց Փրկիչն ասելով, թէ «Որ հայի ի կին մարդ ի պատճառս ցանկութեան՝ անդէն շնացաւ ընդ նմա ի սրտի իւրում»:

Այլ և զհեթանոսաց ևս զվարդապետին

յաւելեալ ի սոյն զքարոզութիւն՝ լսեալ լսեսցեն լերինք և անամօթքն, որ այլոց բանիւ զիւրեանց կամացն խօսին զախորժս, և չսոսկան արամբն, որով Քրիստոս խօսէր ընդ աշխարհի, որ զմնացորդս չարչարանաց Փրկչին յիւրում ի ճգնափորձալից ի մարմնի կրէր, Տարսոնացի սերովբէն Պօղոս: Սա զոր ինչ յաղագս պոռնկացելոցն չժառանգելոյ զարքայութիւն գրեաց յամենայն յիւր ի Թուղթսն՝ յոյժ բազում են, և գրել զբնաւն մի ըստ միոջէ շատ աշխատութիւն համարիմ և աւելորդս. քանզի ընդ գիտնոյ օրինաց են խօսքս: Այլ սակաւ բանիւք զոր յԵրկրորդումն Թղթին գրէ ի Կորնթացւոցն՝ ճանաչի և այլն ամենայն, թէ «Ընդէ՞ր իսկ բնաւ և անուանի ի միջի ձերում պոռնկութիւն»: Եւ առ Եփեսացիսն՝ թէ «Պոռնկութիւն և ամենայն պղծութիւն և կամ ագահութիւն մի՛ անուանեսցի ի միջի ձերում»: Եւ անդէն առ նմին՝ թէ «Զայս գիտասջի՛ք, զի ամենայն պոռնիկ կամ պիղծ կամ ագահ, որ է կռապաշտ, ոչ ունի ժառանգութիւն յարքայութեանն Քրիստոսի»:

Արդ՝ ազէ ասասցեն հէգք և թշուառականք. ընդէ՞ր առ նախանձ արկանիցեն զանձինս ընդ անապաշխար մեղօք, զորոց և Յովհաննէս յիշէ ասելով, թէ «Են մեղք՝ որ մահու չափ են». զոր և յաւետարանչացն կարդան ցանգ և զանց առ-

նէն իբրև զարհամարհոտս, թէ «Որ հայհոյեսցէ զՀոգին սուրբ՝ մի՛ թողցի նմա,— մի՛ յայսմ աշխարհի և մի՛ ի հանդերձելումն»։ Այլ գործէ ոք մեղս ըստ թուլութեան մարմնոյ, որպէս և ես, որ մեղաւորս եմ քան զամենայն կենդանիս. այլ ասել զմեղսն չգոլ մեղս՝ ծրպխի արհամարհոտ և ամբարիշտ հոգի կարիցէ ածել զմտաւ։ Իսկ որ ճանաչէ զյանցանսն և զարհուրեալ սրտիւ կարող լինիցի փութալ ի զղջումն՝ վաղվաղակի պատահի թողութեան. իսկ որ կամիցի ապաքինել ըստ ձևոյ անմիտ կուսանացն՝ չգիպի ողորմութեան։

Այլ ասեն. «Աղանդաւոր է»։ Եւ զայս ստէպ ծանուցանել ամենեցունց ճեպէին. զորս հաւատացուցեալ ի տկարամտաց՝ թէր ի վարդապետութիւն շնորհին որ էր ի յիս՝ հայեցուցանէին։ Որ և զանուն անգամ աղանդոյն, որով բամբասէին յանդգնեալքն՝ կարի յոյժ համարիմ աղտեղի նշանակել գրով։ Այլ նկատումն հայհոյանացն զնոցունց իսկ զյառաջագրելոցն բերէ զնմանս,— թեթևս և չնչինս համարել զպոռնկացելոցն զգործս։

Բայց իմ ըստ կարի պարապեալ յունական ուսմանցն, և ըստ զօրելոյ տկարամտութեանս իմոյ կարդացեալ զգիրս արանց սրբոց, որք վառեալք սուրբ Հոգւոյն զինու՝ զաւուրս հոգեփողոտս աղանդաւոր ուսմանցն դարձուցանէին անդրէն

ի սիրտս նոցունց, և զաղեղունս նոցա փշրեցին, և զփրկագործ վարդապետութիւնն՝ իւրեանց գրով մեզ աւանդեցին, հոգացեալ իբրև զարդարև ոգեսէր հարս՝ զամենայն ազէտ-խորհուրդ մարդոց զօգուտն. զորոց յերկար ոք և ջերմ սիրով ընթերցեալ զգրեալս՝ անվնաս և դիւրազերծ կարէ լինել հրաձակ նետից չար ձգողացն. զորոցն ասեմ զԱթանասէ Աղեքսանդրացւոյ, և զերկուց միանուն արանցն՝ զԿիւրղէ Աղեքսանդրացւոյ և զԿիւրղէ Երուսաղեմացւոյ, և զԲարսղէ Կեսարացւոյ, և զԳրիգորէ Նազազացւոյ, որ և յաղագս առաւելեալ ինմա շնորհի ուղղափառ գիտութեան Աստուածաբան յորջորջեցաւ. և զմերոյին առաքելանման նահատակին Գրիգորի, զվարդապետէն Հայոց, և զնոցունց նմանեացն, որք զնոյն շաւիղ առողջամտութեանն հետևեալ վարդապետեցին....

Յաղագս որոյ և զայլսն ամենայն և զորս առ նոսա արանցն՝ ծառայք նորա ունին զամենայն գրեալսն, զԱրիոսի Աղեքսանդրացւոյ և զԱպողինարոսի Լաւոդիկեցւոյ, և զՆեստորի զԱնտիոքացւոյ, և զԵւտիքեայ Կոստանդինուպօլսեցւոյ, և զԿումբրիկայ սարկի, որ և յետոյ Մանի զինքն անուանափոխեաց, ուստի և Մանիքեցիք կոչեցան աշակերտեալքն նմա. և զայլոցն բազմաց զնոյնանման կորստեան ճանապարհին ուղեկցաց, զորս սուրբ կաթողիկէ և առաքելանման եկեղեցւոյ

նզովեալ և արտաքս ՝ընկեցեալ՝ յամենայնէ ի բաց և մեկուսացեալք ի յԱստուծոյ ուղղափառ ուխտէն, մինչև ցայսօր վարին ներկեալք իւրաքանչիւր ախտիւ, անծածուկքն միմեանց, և յայտնի են ամենայն ուղղափառ ժողովրդոց։

Եւ արդ՝ թէպէտ և գթեալ սոքա անբժշկութեամբ կաղան ի հաւատն՝ այլ սակայն բանիւ, և ոչ գործով. զի ըստ մարմնոյ պարկեշտութեան յամենայն ճգնութիւնս մի զմիով ելեալ առնեն, և մանաւանդ ի կերակուրս և յըմպելիս և ի զիջութեան ժուժկալութիւնս. և զայս տեղեակ գիտեն յամեալքն ի Յոյնս։

Իսկ Հայոց աշխարհի ազանդ զոր ասեն՝ անանուն է ըստ վարդապետի և անգիր ըստ բանի։ Ի հաւատոյ և յաւամանէ ազէտք երևին, և ի գործս ծոյլք և անժոյժք. յորոց, ըստ անգիտութեանն որ է ի նոսա, և անկարգ ըստ վարուց՝ այդպիսի իսկ արդարև ազանդոց վայել էր բուսանել, ըստ յօդուածոյ առաքելաբանութեանն, թէ «Ըստ խոզի հարմացելոյ՝ կոյաջուր բաղանիք»։ «Մի արդարև պատմեսցի այս ի Գէթ, ըստ բանի ողբոյն, և մի լուիցի ի դրունս Ասկաղովնի». իսկ որ ընթեռնուն՝ ի միտ առցէ»։

Բայց ես թէ և գիտէի զոք յայնպիսեացն՝ ընդ լռոյ դատել զոք և կամ պարտաւորել ամենևիմբ ոչ կամէի. վասն որոյ կարծէին չարա-

թոյնքն, թէ և ես նմանիցիմ նոցա։ Քանզի ուսեալ էի ի Փրկչէն, որ ոչ հրամայէ ամենեցունց՝ յոխորտ խլել զորոմն ի ցորենոյն մինչև ի ժամանակ հնձոցն, և առաքել զհրեշտակս իւր ի ժամանակի հնձոցն. զորս կամ հրեշտակս իսկ ասէ, և կամ ճշմարիտ վարդապետս. որպէս սովոր են զվարդապետս հրեշտակս անուանել աստուածեղէն Գիրք, որպէս և զիշխանս՝ աստուածս ասացին մարգարէքն։ Իսկ ես, ոչ հրեշտակս՝ և վարդապետ և ոչ երբէք իսկ չեմ եղեալ բանիւս այս, ըստ երբէք ի հարցողաց ուրուք կամաց գործոյ իշխանութեան, և ոչ երբէք։ Քանզի յաղագս ատելոյ զիս, թերևս արդեօք և ըստ անարժանութեան, սուրբքդ և անարատք և յամենայն մեղաց ազատ ուսուցիչքդ Հայոց, թող ի մեծամեծան ձգտեցուցանել զիս, յեպիսկոպոսութիւն և կամ ի նոյին յառաջին զգաստութիւն, և կամ յեկեղեցւոյ դատաւորութիւնս՝ այլ և քորեպիսկոպոս ոք չարար, զոր Պարսիկք և արք անարժանք գործեն և այսօր։

Ինձ անձամբ զանձն յանդգնեցուցանել ի վարդապետութիւն, որպէս և զբազումս տեսանէի յանպիտանից՝ այնպէս յահագին առնէն սարսէի, ի Յակովբոսէ, որ բողոքէն ցանկ, թէ «Մի բազում վարդապետս լինիք, եղբարք. գիտասջիք զի մեծ դատաստան ընդունիք»։ և ոչ դարձեալ

իբրև զլցեալսն պիղծ և վատթար գործովք, որոց չհայեցեալ յիւրեանց գերանն՝ յայլոց մատուցեալ յակնն՝ զննեն հանել շիւղ: Եւ այսպիսի կեղծեօք հնարեն կործեցուցանել աշխարհի զանձինս արդարս. և այն ոչ երբեք ծածկի, այլ ևս առաւելեալ յաւելուածովք կուտեն անձանց բարկութիւն յաւուրն բարկութեան. և չլսեն զՊօղոսի բողոքն, եթէ «Զանձինս դատէաք»: Եւ այլք ագահութեան ախտիւ վարակեալք՝ արկանեն ընդ պարանօք զարդարս և զոչ արդարս, և կարացեալ ևեթ ըմբռնել զմամոնայն, յաղագս որոյ խուենն՝ այնուհետև զամենևեան արդարս անուանեն և անմեղս, և զմարգարէին Ամբակումայ առանձկանեն զաղաղակ, մանաւանդ թէ նովաւ զսուրբ Հոգւոյն, թէ «Վա՜յ որ պահէ զագահութիւն չար ի տան իւրում»:

Դարձեալ ասէին, թէ «Գամ մի պիղծ ոք է և չարագործ՝ Ղազարայ վանք անդ են, և սիրէ զնոսա»: Եւ զայնպիսի բանից զատացողաց զգործս ես ահա լսեմ, զի ոչ ինչ է ինձ հարկ ասել. բայց որ ահագին և անաչառ Քրիստոսի ատենին չլուէ, այլ անշէջ բոցոյն մատնէ: Եւ անուանէին բարեկամս ինձ եղբարսդ սրբոյ զգլին զրուանին զքո տեառն եղբօրորդւոյ: Եւ ունին երեքեան արքդ զամենայն մնդեան և խրատու մասն և զհրահանգ հոգեպէս և մարմնապէս, և զծանօ-

թութիւնս ուղղափառ հաւատոյ՝ յօրհնելոյ ի մօրէն քումմէ և ի քէն ի տեառնէ: Եւ են արք ոչ թերակատարք ինչ հասակաւ և կամ ախեղծք, այլ յամենայն մասուրութիւնս և յիրս արիութեան լիք և կատարեալք: Ընդ նոսին և զԱրեղենից տէր, որ և նա ի քո տեառն սիրոյն և յամենընկալ բարերարութենէդ ունի զամենայն յարգանաց իւրոց և լինելոյ ի միջի զպատճառ, և առ ի Տեառնէ. և են ի Քրիստոսի շնորհէն ամենեքեան ողջ և միջի: Հարցցէն ըստ մարմնոյ զհայրութեան իմոյ խրատս և զըստ հոգւոյ զվարդապետութեան իմոյ զբան, և զոր ինչ լուեալ է յինէն՝ չունելով պարապութիւն յոգիս իւրեանց՝ ասացեն անսուտ:

Բայց սիրէին երեքեան եղբարքն զվանն սրբոյ Կաթողիկէի՝ պաղովք և ամենայն պիտոյիւք. որոց իւրաքանչիւր ուրուք տուրն յայտնի էր, և զրով մնաց ի տեղւոջն. որք արդարև քո տեառն կամացդ գոքա երևեցան կամակատարք: Վասն զի յօրէ, յորմէ հետէ դու, տէր, ըստ քո անդարզամեծար խնամոցդ յանձնեցեր զիս քո ընտանեաց՝ գոքա երևեցան յիս հրամանակատարք բանի քում, ուրոյն ըստ կամի զպաղատարութիւն տեղւոյն հատուցանելով, և ուրոյն զիմ պէտս և զկարօտութիւն հոգալով. այլ և զբանս իմ յոյժ ախորժիւք և պատուականութեամբ ընդունէին,

որպէս և զառողջ վարդապետի, և պատուէին որպէս և զհայր. և մանաւանդ առաւել տէր Համազասպ, որում «տացէ Տէր ողորմութիւն, որպէս և տանն Ոնեսիփորայ», բարեխօսութեամբ ասողի զբանդ. զի բազում անգամ հանգոյց զիս և ի հալածմանն կերակրիչ իմ եղև։

Իսկ ոմանց ի տանդ տեառն ես իբրև զանօթ էի յաւելորդ։ Քանզի յաղագս որոյ արուեստի դու, տէր, զիս սպասաւորեալ մեծարէիր՝ այսմ ինչ գործ չէին տենչողք. արծաթ և ոսկի, զոր թէ իմ ի շատ ումեքէ գտեալ էր, որում թէ ոք ի խնդիր էր՝ զայն ի պէտս տեղւոյդ ծախէի։ Ճոհակերութիւն ուսեալ իսկ չէի, եթէ ձկան աղիս բատ ուրուք ճաշակելեացն մարթէի յօրինել, և կամ զհաւուց փորոտիս, որովք թերևս կարէի ումեք հաճոյ լինել։

Բայց ես և այլ նոր իմն բանս ասեմ տեառնդ, զոր եթէ թուիցի արդարախնդիր մտացդ՝ նախ քան զամենայն աղաչեմ զտէրդ՝ քննել զայդ. յորոյ ճշգրտիւ հասեալ ի վերայ՝ կամ զարմասջիր և կամ խոտեալ իբրև զոչ արդար՝ անգոսնեսջիր։ Քանզի յօրէ, յորմէ հետէ տարար դու, տէր, զիս ի տեղիդ, մինչև յօր հալածման իմոյ, ի մտից տեղւոյդ և կամ յերախայրեաց մինչև ցդրամ մի յանձն իմ ոչ էր յարեալ, և յիրս իմոց պիտոյից ումեք ինչ ոչ էր տուեալ. և գիտեն զայս

բնակեալքն ընդ իս, այլ առաւելագոյն այր մի Ակիթ անուն, որ եկեալ ի տեղիդ ի Գարգմանայ վանաց ի նմին աւուր, յորում հիմն արկաւ տեղւոյդ, և մինչև ցգնալն իմ ի տեղւոջդ էր, և արդ լուայ, թէ առ Անդլոյ է. նա առաւել գիտէ, քանզի յոլով նորա արբանեկեալ էր զպէտս տեղւոյդ. հարցցի, թէ կա՞յ ուրեք և ասասցէ։ Այլ կարգեալքն ինձ բատ տարւոյ ի տեառն Ներսեհէ և Հրահատայ ի պէտս գարմանոյ և հանդերձոյ և ձիոյ՝ յայտնի է, նոյնպէս և ի քո տեառն յեղբօրորդեացդ. և այն իսկ շատ լինէր ինձ և բաւական, այլ երբէք և յաւելորդացն ի պէտս տեղւոյդ ծախէր յիմոցն։ Բայց բերեալքն իմ յԱղուանից և ի Վրաց և ի Սիւնեաց և յԱրշարունեաց, և որ ի դոցանց իսկ ի քո տեառն եղբօրորդեացդ՝ ամենայն իւրաքանչիւր ուրուք տուրն որոշողութեամբ մնաց ի տեղւոջն գրով. և զիս հանին մերկ և թշնամանօք յամենայն արարելոց իմոց, զոր ի մանկութենէ արարեալ էի։ Զի անգամ և զհոռոմ գրեանդ ոչ ետուն զկնի իմ. որք կան այդր ընկեցեալ ի կերակուր ցեցոյ. բայց արդեօք կարդացեալ լուսաւորիցե՞ն ի դոցանէ բնակեալքդ ի տեղւոջդ, և կամ զայլս լուսաւորիցե՞ն։

Եւ դու, տէր, զայս և մի ինչ ոչ գիտացեր, բայց գիտել արժան էր. քանզի լուայ, եթէ

ասէին զինի իմ, եթէ չգոյր ինչ ի տեղւոջն: Զի ամենայն կահիւ կազմածով եթէ սակաւ մի երևէր նուազեալ քան զայնոսիկ, որք յերկերիւր ամէ շինեալ վանորայքն՝ չհամարէի զանձինս արժանի կալոյ: Զի թէպէտ և միանգամ և երկիցս ջարդեցաւ բոլոր կահն յանհաստատութենէ շինուածոյն, այլ զվերջինսն թէ գիտացեալ էր տեառնդ, և պահանջեալ յինէն համարս, դէմ յանդիման գերևելիս գոլ առաջի քո ընտրութեան, գովութեան և կամ պարսաւանաց էի արժանի: Բայց ես ընդ օձանելոյն ևեթ այսր անդր . . . . :

Զի տրտում եմ անմխիթար մինչև ի մահ, որ նման գայլոց յարձակեցան յարարս իմ և գիշատեցին յանխնայ, տեսեալ զիս՝ եթէ մերժեցայ յաչաց քոց: Եւ արդ իմով ընչիւք շրջին պճնեալք, ծաղր առնելով զիս: Այլ որ ինչ ի տեղւոջդ մնաց իմ՝ ուրախ եմ և ցնծամ, զի ի սուրբ և ի հոգևոր տեղւոջ մնաց:

Դարձեալ այլ շոգմոգ բանիւք զայրացուցանել զքեզ, տէր, ընդ իս փութային, թէ «Մանուկ մի՝ հազարարձ տեղւոյն չկարէ առնել»: Եւ ինձ հրեշտակ ոք ոչ մարմնացաւ, որ թերևս ըստ հոգեղէն բնութեանն տեսեալ զառ ի ծածուկ ձգեալ զորոգայթ թշնամեացն՝ մարթէր զգուշանալ և յանձն առնոյր լինել ինձ երկրորդ: Մարդ, զոր և առնէի՝ անդէն և անդ հասեալ մօտ

անկանէին ի դաւաճանութիւն նենգիչքն, և որբուցեալ հրապոյրս պղտորս՝ ասէին. «Ո՛վ անմիտ մարդիկ, ընդէ՞ր վաստակիք յանօգուտս. հե՛մ լայք ի զուր ի խորշակահար տեղւոջդ, և խօլութեամբ անձնամահք լինիք: Զի են ի Մամիկոնէից տանէ աւագ ծառայք ոմանք, և այլ քահանայ աւագ որ է ի տանն, որոց ընդ մեզ բանք են երդմամբ, թէ երբ և է՝ Ղազարայ իսկ չտամ հանգչել այդր, թող թէ նորա ումեք»: Եւ այսպիսի բանիւք թուլացեալ լսողքն՝ այնուհետև ի շալակս իւրեանց առաւել քան ի տեղիդ փութային համբարել: Սակայն ես նման մեղուի բերելով յամենայն կողմանց՝ բաւական լինէի և՛ ծախողացն և՛ մթերից տեղւոյն:

Բայց դու, տէր, այր յերկարայուշ ես և անմոռաց, մանաւանդ թէ ըստ ի քեզ հոգաբարութեանդ՝ և կամաւ ևս խորհեցիս զյիշելդ, զառեալ պատգամն երանելւոյն Յովհաննու, Գիւտայ կաթողիկոսի եղբօրորդւոյն, քեզ տեառն ի Սևկոյ դրախտին՝ յարանց ոմանց, որք խոստանալով քեզ տեառն կարասի՝ խնդրէին զտեղիդ: Եւ քո տեառն կոչեցեալ զտէր Վարդ, զքո եղբայր, և զՀայրիկ և զիմ անարժանութիւնս՝ հրամայեցեր միանգամ երկրորդել տեառն Յովհաննու զպատգամսն. յոր տացեալ քո տեառն և այլ բազում ինչ բանս՝ զլուխ պատգամի պատասխանւոյն արարեալ, եթէ

«Պարտ էր նոցա իսկ ածել զմտաւ, և զայդպիսի ինչ չյղել առ իս. բայց որովհետև նոքա անզգամեցան՝ սակայն ես զայսպիսի քրտամբ մեծ զվաստակս և բազում աշխատութեամբ զծախս՝ վասն վաճառականութեամբ ընդ թեթև ընչի տալ ոչ կարեմ, և ոչ զհոգևոր և զյաւիտենական գանձ՝ անպիտոյ և անցաւոր կարասւոյ փոխանակել»: Եւ ընդ տեառն Յովհաննու զայրացար, թէ «Բնաւ իբրև քեզ առն լսել իսկ՞ էր արժան զայսպիսի բանս, թող թէ առ իս բերել»: √

Եւ ես վասն զի տկարամիտ և անզգուշացող այր եմ յերկրաւոր միտս՝ ոչ զգացի ժամոյն դաւոյն. այլ պարտ էր փութով և երագ երագ անկանել ի յոտս արտասուօք և աղաչելով, և ի բաց փախչել ի հոգաբարձութենէ տեղւոյդ: Եւ ահա լինէի պրծեալ ի չարաթոյն ժանեաց զազանացն, որք յայնմ հետէ դարանամտեալք ի ծածուկ, և ըստ անհամար մեծութեան իւրեանց սաստիկ կարասաւ գնեալ բազում յեսան՝ «սրեցին որպէս սուսեր զլեզուս իւրեանց, և թոյնք իժից էին ի ներքոյ շրթանց»: Եւ ոչ իմ մարթացեալ աղօթել իբր զաղմոսերգն, թէ «Պահեա՛, Տէր, ի ձեռաց մեղաւորի, և ի մարդոյ չարէ փրկեա՛ զիս». որոց հետամտեալ այնուհետև խափանեցին զգնացս իմ, և հասեալ խոցոտեցին զիս ի մահ: Այլ խնդամ ցնծացեալ, զի այն վիրօք և որ յառաջագոյն խո-

ցեալ իմ հոգիս մեղօք՝ առողջացեալ զօրացաւ:

Եւ այսպէս վճարեալ զամենայն կամաց խնդիր ի վերայ իմ՝ այնուհետև ուրախ լինէին որպէս ի կատարելում տօնի զուարճացեալք: Որոց պարտն էր լալ զիս իբրև զանցուցեալ, նստեալ շուրջ զինև ի սենեկի, և արտասուել պատել իբրև զվիրաւոր և դեղ դնել. այլ զոցունց հասուցին զհակառակն. այպն առնելով պատեցին շուրջ զինև, ի սիրտս իւրեանց խնդալիցք. «Բացին ի վերայ իմ զբերանս իւրեանց և ասացին. վա՜շ վա՜շ, տեսին աչք մեր»: Եւ զի ոչ լոկ բանից ընդվայրախօսութիւն է զոր ասեմս, այլ ճշմարտապէս արդիւնաւոր փորձիւ՝ յանդիման կացուցանեմ տեառնդ զբանս:

Զերևելի սեպուհ մի յականաւոր տոհմէ առաքեցի առ գլխաւորդ Հայոց քահանայութեան, առ հիւանդատեսդ հոգւոց, ասեմ. «Առ ի բժշկութիւն վիրաւորաց փութա՛, հա՛ս յօգնել. խոցոտեցայ ի թշնամւոյն անթիւ նետիւք. կարեվէր եմ մերձ ի մահ. քեզ է այսուհետև հարկ՝ դնել դեղ և բժշկել. կամ թէ մեռանել՝ տանել ի շիրիմ և թաղել»: Եւ նորա պատասխանի արարեալ ասաց,— և պատգամաբերն շնորհելով Քրիստոսի ողջ է, և այլն ոչ ինչ թեթև,— եթէ «Ես և տեսանել իսկ չիշխեմ զքեզ առ երկիւղի. դու ասես, եթէ գամ

բժշկեմ, և կամ թաղեա. մի՛ դուցէ զգացեալ ուրուք՝ և զիս ընդ քեզ թաղիցէ»։

Ո՞ւր աներկիւղութիւն քաջ հովուի է. ո՞ւր հոգողութիւն արդար ուսուցչի. ո՞ւր քրիստոսանմանութիւն առողջ հայրապետի։ Արարածոց արարիչն յաղագս մեղաւորաց գիւտի մարդ եղև. բազում թշնամանաց համբերեաց, կափանաց և թուք յերես առնլոյ, և փշեղէն պսակի, հանդերձ այլովք ևս մեծամեծօքն. դա և ջուր անգամ սրսկել ընդ երեսս թալկացելոյ վիրաւորի ոչ իշխեաց՝ ի մարդկան երկիւղէ։ Առեալ լիարուն զգահեկանս ի Շամարատցի գթածէն, զգինս զարմանոց հիւանդաց՝ ի սապատս համբարէ, և զհիւանդս հանեալ ի պանդոկւոյն՝ ընկենու արտաքս բազում անփութութեամբ։ Փրկիչն Քրիստոս բարձր կոչմամբ զամենայն օր խնդրէ զմեղաւորս. «Եկա՛յք առ իս, ամենայն աշխատեալք և վաստակեալք, և որք ունիք զբեռինս ծանունս, և ես հանգուցանեմ զձեզ». և Պօղոս զանյարակն զարկուածս զանյայտ դիպեցման յաշխարհիս՝ չև ևս գլորելոցն զգուշացուցանէ, գրելով առ Գաղատացիսն. «Եղբարք, ասէ, եթէ յանկարծ ըմբռնեսցի ոք ի ձէնջ յինչ և իցէ յանցանս՝ դուք որ հոգևորքդ էք՝ հաստատեցէք զայնպիսին հոգւով հեզութեան. զգոյշ լինիցիք անձանց, զի մի՛ և դուք փորձիցիք. զմիմեանց բեռն բարձէք, և այնպէս

կատարեցէք զօրէնսն Քրիստոսի»։ Իսկ դա զնորին հակառակն աղաղակէ, թէ «Ցո՞ դաս. չկամիմ, չիշխեմ տեսանել»։ Արդեօք տարա՞ւ զիս ի սենեակ միանգամ և երկիցս, և խօսեցա՞ւ ընդ իս, որպէս հրամայէ Փրկիչն, միայն ընդ միայն, և կամ միով և կամ երկու ընկերօք, և գտեալ անհաւան, համարեալ իբրև զմեղաւոր և զմաքսաւոր՝ հալածէր։

Ցիշեալ, ասէ, ուրուք երբեմն առն աւագի զանուն իմ առաջի ոմանց պարեգօտաւորաց՝ ասաց արամագին հառաչմամբ, եթէ «Ոչ եղև իրաւացի հեռանալ առն յաշխարհէս, քանզի զարդ էր եկեղեցւոյ»։ Եւ ոչ այլ ինչ կարացեալ ասել լռողացն՝ զայս և եթ ետուն պատասխանի, եթէ «Յաղագս հալածման նորա մեք չեմք ինչ պարտաւորք. բայց վասն գիտութեանդ որ ասէքդ՝ արդարև յառաջնում քաջ համեղս ասէր և զօրաւորս, բայց ապա յարդի ժամս բնաւ վատ ասէր»։ Եւ զայս ոչ կարացին գիտել, թէ ի յանդիմանութիւն և յամօթ անձանց իւրեանց խօսէին զայնպիսի բանս։

Այլ ա՜ղէ ասասցեն, յաղագս ո՞յր շնորհեալ պարգևէի վարդապետութեան բանս։ Ասացի՞.— ո՞չ ապաքէն վասն ունկնդրացն ախորժայրութեան և խնդրուածոյ։ Նայեցարո՞ւք ընդ ժողովուրդն Յունաց. յորժամ քարոզն լսեալ աղաղակէ, և որ կամին ասել՝ ի կարգեալ տեղին մատչի՝ ամենեցուն զարթուցեալ զախտս առ Աստուած վե-

բացուցանեն. տարածեալ ձեռօք խաչանմանք լինին. միաձայն խնդրուածովք և արտասուալից գոչմամբ զՓրկիչն թախանձեցուցանեն. «Տո՛ւր, ասեն, բան. առաքեա՛ շնորհ. դու իսկ ինքն գովաւ, որպէս սրբոյն Պօղոսի, խօսեա՛ ընդ մեզ. նմա ծանո՛ զհաշտութիւն քո ընդ ծառայս քո։ Մի՛ նմանեսցէ դա յաղագս մերոց մեղաց՝ ատերջ ամբոց. այլ անձկահոս բղխմամբ յորդեսցէ յանդաստանս հոգւոց մերոց, որովք ծաղկեալք՝ պտուղք արժանիս հաճութեան կամաց քոց բերեալ մատուսցուք»։

Եւ արդ՝ ո՞յր ուրուք ի տգիտաց, թող թէ սակաւ մի և ի հետևելոց բանի, ոչ զարթնուցումիտք, չվառիցի խոհարանն, չվերաբերիցէ ի գանձուն սուրբ Հոգւոյն զնոր և զհինս. մանաւանդ որ ըստ խոնարհութեան ոք, և ոչ հպարտական գիտութեամբ մատչիցի յասելն, ի լսողացն յաղօթս, և ոչ յանձինն պանծայցէ գիտութիւն։ Զի եթէ ընտիր Աստուծոյ անօթն Պօղոս առ իւր աշակերտեալսն յԵփեսոս գրէր, աղաչելով, «Աղօթս արարէք, ասէ, և վասն իմ, զի ինձ տացի բան ի բանալ բերանոյ իմոյ», և արդ՝ եթէ որ հազարապետն էր խորհրդոցն Աստուծոյ, աղօթից կարօտէր և աղաչէր՝ ո՞րչափ ևս առաւել այժմու մարդիկս, զգածեալ բազում տկարութեամբ։

Իսկ Հայոց աբեղէնքս առ դառնաշունչ

նախանձու, որ միացեալ է ի սիրտ նոցա՝ զնոցունց հակառակսն երկնեն, և արդարև ըստ ասացածի մարգարէին՝ «Յղանան ցաւս և ծնանին զանօրէնութիւն». աղօթս իսկ չառնեն ի վերայ ատողին. այլ և եթէ յանկարծ շնորհի բան ի մարդասիրէն՝ հեղձնուն ի նախանձուէ։ Եթէ զոք տեսանեն ի ժողովրդենէն եթէ գովէ՝ ծաղր առնելով ամաչեցուցանեն. «Արդ լռել ինչ, ասեն, չգիտէ, և ընդ վայր աղաղակէ և քրքջէ»։ Իսկ Յունաց ժողովուրդն և տղայքն անգամ ի վերայ ուսոց ծնողացն, շարժեալ զձեռներն ի գովութիւն այլոցն՝ ձայնս անյօդակապս արձակեալ յայթռեն։ Եւ զոքա նստին գլխարկեալք, պատառեալք երեսօք, որպէս առ հոտեալ դիական, պապանծեալք որպէս համր գէ։ Եւ եթէ զթացեալ մարդասիրին, կամիցի տալ բան խրատու ի ժողովրդոցն փրկութիւն, հայեցեալ ի դառն խորհրդոցն նոցա որոճմունս՝ յինքն ամփոփեալ արգելու զշնորհն։ Անդիմակայ արդարև, ըստ գրելումն յՕրհնութիւնս օրհնութեանց, երկոքին սոքա, սէր և նախանձ. «Թռիչք նորա թռիչք բոցոյ հրոյ». յորոց իւրաքանչիւր ոք յայսց ի բարի վարողացն՝ արքայութիւն առթէ, և ի չարիս աճեցուցչացն՝ զդժոխս ժառանգեցուցանէ։

Եւ արդ՝ իցէ՞ ոք ի ժամանակս նմանող մարգարէին Երեմիայի, որ ասէր ողբալով, թէ «Ո՞

տայր զգլուխս իմ ի ջուր, և զաչս յաղբերս արտասուաց, և թող նստեալ լայի զթշուառութիւն աշխարհիս»։

Եւ ասեն. «Ի նախնումն գիտնաբար խօսէր Ղազար, և այժմ անգիտաբար»։ Մինչ ի դաս դեռ ևս լեալ էր նախանձն՝ յաղագս զօրացեալ էր շնորհն. իսկ յորժամ տեսին զբազմութիւն ժողովրդոցն յօժարեալս ի լսել, յորդորեալս ի գովութիւնս, պատմելով միմեանց զշնորհին յորդորմունս, յարգելով և անմոռաց զարմանալով զլուսաւոր և զանզայթ բանին բղխումն, ի հրապարակս և ի փողոցս յայս եեթ հռչակելով առ միմեանս խայտացեալք՝ ի կոր կործանեցան, և այնուհետև սկսան յղանալ զխակալութիւնն և ծնանել զնախանձ։ Իսկ յորժամ ի դաս այնպիսի առաւելու չարակամութիւն՝ լեալ արգելու բանն, և ոչ թէ յաղագէն,—քաւ լիցի, քանզի անզեղջ է շնորհն, և անպակաս են պարգևքն,— այլ ի դոցանէ, զի մի լուիցեն զբան փրկութեան իւրեանց։ Առ որս կատարի բան Հոգւոյն, որ ասէ, թէ «Տաց ձեզ սով, ո՛չ սով հացի, և ո՛չ ծարաւ ջրոյ, այլ սով՝ լսել զպատգամս Տեառն»։

Սահեցուցեալ զմտածութիւնսն ի բազում յածմունս՝ և զայս ևս յօժեալ յայլ չարախորհութիւնսն՝ ասէին. «Այդ գիր ոչ կարդայ, և զընթերցուածն այնպէս ասէ անսայթաք՝ որպէս

թէ գրոցն»։ Եւ յայս ոչ հայեցան գիտել, թէ որք քաջ գիտեն՝ զսաղմոսն Դաւթի պաշտել միայն պիտոյ է ի ժամուն անսխալ, և ոչ միշտ զգիրսն ի ձեռին ունելով՝ խօսել զայլ այլս իբրև զբանդագուշեալս։ Իսկ մեր երանելի վարդապետքն զամենայն զկտակարանս եկեղեցւոյ երիցս և չորիցս ուսուցեալ մեզ ի սկզբանէ մինչև ի կատարած գրոցն՝ համարս պահանջէին ի մէնջ զնոյնս, և իբրև զԴաւթի սաղմոսն պաշտել մեզ հարկաւորէին։ Իսկ այժմ յոլովք ի լիրբ մախողաց՝ և զանուանս անգամ և կամ զքանօնութիւնս կանոնեալ եկեղեցական գրենոյ հազիւ կարեն գիտել, և զրգութեամբ նախանձարկու գլխին, նստեալք առ միմեանս՝ լու ի լու այլոցն զինչպէսս խօսին։

Եւ արդ՝ զի՞նչ ես ասեմ. զի չէ բաւական ժամանակս՝ համարելոյ զանթիւ յիս ի նետաձգութենէ թշնամւոյն զվէրս, զոր աւուր աւուր և ժամու ժամու ընկալեալ վտանգիւ՝ տանէի ամենայնի ի հարկէ։ Քանզի և կծկեալ, որպէս սաստիկ և պինդ կապով, քաղցր և ամենահեշտ քո տեառն ախորժակ սիրովս,—զորոյ եթէ զամ ճաշակեալ ուրուք առցէ զհամ անուշութեան՝— կամէր մեռանել քան թէ յայսմանէ վրիպել։

Բայց այժմ եկեալ յաւարտումն բանիս՝ ի դէպ և ի պատշաճ համարիմ յիշել զզարմանալւոյ և զերիցս երանելւոյ աւագակլին զբան, զոր ի

խաչին սաստելով ասէր ցեղկելի յիւր ընկերն, թէ «Մեք ըստ արժանի զոր գործեցաքն՝ ընդունիցիմք զհատուցումն». և ի Փրկիչն հայեցուցանելով՝ թէ «Իսկ սա ընդէ՞ր»: Արդ՝ ես ահա ըստ արժանի որոց գործեցին՝ ընկալայ զպատուհասն, և խոստովանիմ առաջի հրեշտակաց և մարդկան. իսկ այլ առաքելանման մարդիկն ընդէ՞ր այսպիսումն և ևս առաւել քան զսոյնս դիպեալք ի յաշխարհիս ի յայսմ՝ խստագոյն վշտիւ վախճանեցան:

Երանելի փիլիսոփոսն Մովսէս, որ արդարև մինչդեռ էր ի մարմնի՝ ցանկ երկնային զօրացն էր քաղաքակից. ո՞չ ապաքէն ի տեղւոջէ ի տեղի աբեղեանք Հայոց հալածական արարին: Ո՞չ զլուսաւորիչն և զոգիահալած զգրեանն նորա՝ առ անգիտութեան փաթաղ-իկէս կոչէին. և այլ բազում ինչ իրօք թշնամանեալ՝ յետոյ ապա յաղագս այլոց ամօթոյ՝ զխարէական զեպիսկոպոսութիւնս նման դեղոց մահու արբուցեալ սորոյն՝ հեղձուցին: Որոյ ի ժամ վախճանին զինչպիսի անաւոր նզովս գրով ի վերայ գլխաւորաց քահանայութեանդ ասացեալ է՝ ձեզէն իսկ գիտէք տեղեկացեալք . . . .

. . . զանեանէ, զնա կացոյց ի վերայ անչափ անհանգիստ աշխատութեանց և վաստակոյն՝ զցայգ և զցերեկ, ի լուսաւորութիւն աշխարհիս

Հայոց: Զոսկերսն ի գերեզմանէն հանել տային և ի գետ արկանել: Զհրեշտականման այրն զՏէր՝ նոյն անհանգիստ հալածանօք վախճանեցուցին, որք և այժմ դեռ ևս անյագութեամբ քինով ընդ մեռելոյն կազին:

Անարատ և յամենեցունց յարգելի յոյսն տէր Խոսրովիկ, չև ևս հասեալ ի սահմանս մեր, մինչդեռ գայր ի ճանապարհի, և լուան՝ որպէս ի վերայ թշնամւոյ ընդդէմ զինեցան, ասելով. «Ահա ո՞ւր գայ միւս ևս թարգմանն»: Եւ օրհնելոյն ի հեռաստանէ լուեալ զդանչիւն մահաձայն աղեղանցն՝ աղօթեաց առ Բարձրեալն, և վաղվաղակի ընկալաւ զխնդիրն. որում և տենչալի նշխարացն այլք, և ոչ մեք, արժանի եղեն ընդունակութեան:

Այլ ի դէպ համարիմ ընդ նոսին յիշել և զտէր Աբրահամ զեպիսկոպոսն, որում ըստ ձայնի խորհրդոյն և չհանդուցանէր ի ծերութեանս, և կարող լինէի առ նմա գոնեա սուղ ինչ ժամանակ մնալ. թէպէտ և ոչ թերակատար գոլով սուրբ և ստոյգ հաւատ, զոր ուսեալ ի տղայութեանն յերանելւոյ Աղանայ՝ կեամ նովիմբ ի նմին անփոփոխութեամբ մինչև ի վախճան կենցաղոյս իմոյ. այլ յաղագս իմաստաւոր բանի, ըստ նորա տեառն մեծ հրահանգին, շահեալ ի նմանէն՝ հանդոյն մեծի զանձու ամփոփելոյ հա-

շուէի զպարապումն զայն։—Յորոյ վերայ տեսեալ պարեգօտաւորաց զայրագնեալ իմն զօրհնելոյ տիկնոջ աւագի զմիտն՝ ոչ ծանուցին առ ժամայն, նա աղաչելով զերանելի մայրն՝ հոգացեալ իբրև զեղբարս ի վերայ եղբօր. այլ առաւելս զայրացուցեալ գրգռելով՝ զկամացն իւրեանց նովաւ կատարեցին զհաճոյսն։

Եւ այսք այսպէս թշնամանեալք և հայհոյանօք հալածեալք, ոչ յերեկոյս ինչ ժամանակաց զրուցատրութեամբք յումեքէ համբաւուց ծանուցաւ մեզ, այլ առ մեօք իսկ և ի մերում ժամանակի եղեալ տեսաք զայս ամենայն։ Իսկ զյառաջագոյն գրելոցս սուրբ արանցն, զորս ի Պատմութեանն նահատակին Գրիգորի դրոշմեալ յիշատակէ, զի՞նչ ևս ասացից,—զարդար և զարժանաւոր բարեպաշտ կաթողիկոսէն՝ զսրբոյն Ներսիսէ, և զկրօնաւոր առաքինւոյն և զմեծ լուսաւորչէն Հայոց՝ զտէր Սահակայ, և զայլոց բազմաց, որոց ոչ բացեալ ի բարերան զբերանս իւրեանց ի վերայ աշխարհիս այսորիկ՝ վախճանեցան։

Յաղագս որոյ երկնչիմ զարհուրեալ, մի՛ գուցէ և ի դոսա յարիցեն Աւետարանին սպառնալիքն, որ ասէ. «Ահաւասիկ ես առաքեմ առ ձեզ մարգարէս և իմաստունս և դպիրս, և ի նոցանէ սպանանիցէք և խաչիցէք և տանջիցէք ի ժողո-

վուրդս ձեր, և հալածիցէք ի քաղաքէ ի քաղաք. որպէս զի եկեսցէ ի վերայ ձեր ամենայն արիւն արդար հեղեալ յերկիր, յարենէն Աբելի արդարոյ մինչև ցարիւնն Զաքարիայ որդւոյ Բարաքեայ, զոր սպանէք ի մէջ տաճարին և սեղանոյն. այո՛ ասեմ ձեզ, զի խնդրեսցի յազգէդ յայդմանէ»։ Այլ մխիթարիցիմք ի ազխատաց՝ առ ժողովուրդն միայն Հրէից կարծեցեալ զբանիդ ասացուածս։ Ոսկացի այնպիսին ուշադրելով. «Յարենէն, ասաց, Հաբելի արդարոյ», որպէս զի հայեցեալ ի ժամանակ սպանման նորա՝ ծանիցէ երկիւղիւ, թէ առ ամենեսեան է բանդ, որ նոյնպիսի գործոց լինին նմանողք։

Համարձակիմ ասել ի սոյնս յանդգնութեամբ և զայս ևս.—և եթէ ոչ իցեն սոյդ կարծեցեալքս յինէն, դու տէր, քաղցրութեամբ զանց արարեալ՝ ներեսջիր ինձ որպէս տկարամտի.—զի քոյում իսկ ամենասքանչ անձինդ, յորմանէ ամենայն մարդ ի Հայս, յաւագ և ի կրասեր, հասեալ է մեծապէս օգտակարութիւն և զահ և փառք, իսկ ոմանց՝ և ի մահուանէ ի կեանս, և ի կորստենէ գտանել և ի միջի լինել, դու տէր, եղեալ ես պատճառ։ Եւ արդ՝ տեսանելով զայդպիսի օր ըստ օրէ զքո տեառն յԱստուծոյ փառաւորութեանն լցեալ զհմտութիւն, որ պարգևեալ առնոսա բերեալ շքեղութիւնս և պարծանս, և թէ էր՝ կա-

մէկին գտանել հնարս՝ շատք էին, որ առ նախանձու չհատուցանէին զբարի փոխարէնս փոխանակ քո տեառնդ բարւոյն, այլ զնոցուն հակառակն։ Իսկ վերին արդարատես ակնարկումն չհայի ի չար կամացն խնդիրս, այլ իւր խնամակալութեանն յաջողութեամբ՝ կատարէ հանապազ անփոփոխութեամբ ի բարիս, ի փառաւորութիւն անուան իւրոյ սրբոյ, այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն։

Ց Ա Ն Կ

ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

ՑԱՆԿ ՑԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

Աբեղեանք 92, 122, 142, 423
Աբէլ 439 տես և Հաբէլ
Աբխակ Սոփացի 398
Աբրահամ եպիսկոպոս 437
Աբրահամ երէց ի Ձենակաց 203, 204, 229, 230, 232
Աբրահամ նահապետ 67, 145
Աբրահամ սարկաւագ յԱրածայ 161, 166, 185, 186, 188
Ագաթանգեղոս 5, 7, 9, 10
Ադամ 422
Ադոնիա 397, 399
Աթանաս Աղէքսանդրացի 419
Աթիկ 264
Ալուար 339
Ակիթ 425
Ակիտոփէլ 162
Ակոռի 272, 276
Ահարոն 412, 415
Աղան Արծրունի 13, 92, 411, 437
Աղբակ 220
Աղէքսանդր (Աղէկսանդր) Մակեդոնացի 292
Աղձնիք 134
Աղուանք 14, 87, 88, 90, 96, 98, 99, 100, 102, 103, 106, 110, 112, 115, 133, 137, 140, 143, 179, 182, 259, 351, 425
Ամատունիք 77, 92, 98, 125, 126, 146, 160, 185, 264
Ամբակում 422
Ամիթ 405, 407
Ամիրներսեհ որդի Վասակայ 116
Ամոն 415
Այրարատ 19, 21, 23, 78, 134, 136, 143
Այրարատեան գաւառ 18, 24, 203, 310. Տես և Այրարատ
Անակ Պարթև 7
Անանիա 91

Անատոլ 157
Անգեղ տուն 134
Անգղ 127
Անդեկան 390, 391, 393
Անդուլ 425
Անի բերդ 265
Անձևացիք 91, 92, 98, 160, 185, 278, 280, 281 (Անձաւացիք).
Անձտայ գաւառ 338
Անուշ-Վռամ 242, 411
Անտիոք 134, 157, 180
Աշոցք 92, 160
Աշուշա 98, 108, 116, 125, 234, 235, 242
Աշտատ 236, 237, 249
Աշտիշատ 76
Ապահունիք 92, 98, 142
Ապար աշխարհ 185, 191, 205, 220, 231
Ապողինարոս Լաւոդիկեցի 419
Ապրսամ Արծրունի (միւս) 160, 185
Առանձար Ամատունի 146, 185
Առաւան Աղբերակցի 357
Առաւան Անձևացի 185
Առաւան Վանանդեցի 92
Առաւեղեանք 92, 153, 160, 185
Առաստոմ Գնունի 268, 272, 274, 276
Առեստ 280
Առնակ Ամատունի 185, 246
Ասկաղոն 420
Ասորեստան 54, 189, 230—232, 342
Ասորեստանեայք 232
Ասորիք 12, 33, 54, 243, 256, 369, 371
Աստուածաշունչ կտակարան 33
Ատգէն Վանանդեցի 337
Ատոմ Գնունի 92, 185, 268, 272, 274, 276, 284
Ատրներսէհ փուշտիպանան սաղար 282
Ատրորմիզդ Արշական 156, 159, 160
Ատրպատական 265, 267, 351, 361
Ատրվշնասպ Յոզմանդեան 259, 260, 265, 266, 270, 271, 273
Ատրվշնասպ—ի — Տայեան 282, 286
Արաբիա 400
Արած 161, 166, 185
Արահեզ 241
Արամանայ գիւղ 120, 122
Արիոս Աղէքսանդրացի 419

Արիք 39, 48, 50, 80, 84, 87—89, 95, 99, 100, 101, 113 — 115, 133, 136, 155, 160—162, 165, 166, 168, 169, 173, 175, 176, 179, 181, 182, 187, 210, 255, 262, 270, 299—303, 305, 308, 322, 329, 339—348, 351—356, 358, 359, 362—372, 376, 377—382, 386, 392 — 393 Տես և Պարսիկք
Արծաթաղբերք 321
Արծաթի 327
Արծակ 128
Արծկէ 47
Արծրունիք 13, 91, 92, 98, 108, 152, 160, 161, 168, 185, 278, 388
Արծրունիք (միւս) 160, 151, 168, 185
Արձան 149
Արշակ որդի Պապայ 5, 18, 19, 24
Արշակ որդի Տիրանայ 6, 17, 19, 53
Արշակունիք 7, 9, 17, 24, 25, 27, 30, 37, 39, 51—54, 70, 71
Արշամունիք 328, 329
Արշարունիք 92, 122, 152, 228, 244, 425
Արշաւիր Արշարունի Կամսարական 92, 122, 135, 138—140, 152, 160, 177, 181, 185, 220, 228, 236, 244, 268, 274, 295, 297, 334, 357
Արշէն 161, 168, 185, 216, 218, 220
Արսէն Ընծային 154
Արտազ գաւառ 147, 283, 361
Արտակ Մոկացի 92, 98, 107, 108, 152
Արտակ Պալունի 135, 154
Արտակ Ռշտունի 98
Արտակունիք 284
Արտաշատ 166
Արտաշատ գիւղաքաղաք 317
Արտաշատու բերդ 265
Արտաշատու կամուրջ 377
Արտաշէս որդի Հմայեկայ եղբ. Վահանայ 242
Արտաշէս որդի Վռամշապհոյ 39, 47, 48, 50—52
Արտաշիր Ստահրացի 5, 7
Արտաւազդ Մամիկոնեան 185
Արտաւան, Արտևան Արշակունի 5, 7
Արտէն Աբեղէնից իշխան 142

Արտէն Գաբեղեան 157
Աւարայր 147
Աւետարան 97, 110, 111, 115, 122—124, 129, 136, 141, 183, 184, 206, 264, 266, 289, 291, 293—322, 334, 375, 438

Բաբգէն, Բաբկէն Սիւնի 185 268 272, 273, 276. 284 295, 298
Բաբելոն 246, 288, 396
Բաբիկ որդի Վասակայ Սիւնւոյ 116
Բաբիկ Ռոփսեան 185
Բաբիկ Սիւնի, «լաւ այր» 246
Բաբոց Արտակունի 285
Բագաւան 307, 310
Բագրատունիք 142, 267
Բագրեւանդ, Բագրաւանդ, 75, 91, 120, 128, 168, 220, 310
Բաղէ շահապ 361
Բակուր 185
Բաշղ Վահեւունի. տես Բարշղ
Բասեան, Բասեն 91, 120, 161, 321, 323, 338
Բասիլ 91
Բարեք 439
Բարշղ կամ Բաշղ Վահեւունի 284—286
Բարսեղ Կեսարացի 419
Բերդկունք 128
Բզնունիք 47, 91, 232
Բիւզանդիոն քաղաք 10, 11
Բիւզաս 10
Բլուր 75
Բճնի 264
Բողբերդ 323
Բռնավէժ 266
Բրքիշոյ 54, 55

Գաբաղ Գաբեղեան 331
Գադ 91
Գադիշոյ Մախազ, Խորխոռունի 98, 142, 247—250, 255, 265
Գադրիկ Արեղեան 92, 122
Գաղատացիք 430
Գարդմանայ ձորք 425
Գարեգին Սրուանձտայ 154
Գարջոյլ Մախազ 268, 272—274
Գդիհոն, Գդիհոնի Սիւնի 274, 282, 309, 318, 329, 330, 335, 336, 338, 344, 350
Գեդէոնի 273
Գիւղիկ 320

Գէթ 420
Գիւտ կաթողիկոս 241, 246—254, 427
Գիւտ Վահեւունի 92, 98, 135, 142
Գնէլ 53
Գնթունիք, Գնդունիք 154, 160, 275
Գնունիք 92, 154, 185, 268, 272, 276, 295
Գոտորդ 13
Գութք 10
Գրիգոր, Գրիգորիս, Գրիգորիոս Լուսաւորիչ 5, 8, 9, 34, 43, 54, 55, 56, 57, 65, 70, 71, 76, 80, 85, 103, 107, 116, 131, 149—151, 195, 196, 199, 204, 263, 268, 307, 310, 375, 388, 419
Գրիգոր Նազազացի 419
Գրիգոր որդի Վասակայ Մամիկոնենի 378, 379
Գրիգորի Պատմութիւն 438
Գրիգորիսի Գիրք 5

Դանիէլ եպիսկոպոս 31
Դանիէլ մարգարէ 68, 394, 397
Դատ Առաւեղեան 185
Դաւիթ երէց 92
Դաւիթ մարգարէ 41, 116, 236, 412, 435
Դենշապուհ. տես և Վեհդենշապուհ 211։ 212, 221, 223, 224, 227, 229, 230
Դիմաքսեանք 92, 122, 139, 154, 185, 318
Դողվճ 146
Դու գիւղ 299, 321
Դուին 265, 276, 282, 311, 317, 346, 377, 378, 390

Եգերաց աշխարհ 316
Եգիպտացիք 24, 395
Եդեմեան դրախտ 396
Եզնիկ 91
Եկեղեաց գաւառ 31, 134
Եղբայր 91
Եղեգեակ 168, 185
Եղիա 315, 416
Եղինդ 361
Եղիշայ մարգարէ 315
Եղիշէ եպիսկոպոս 92
Ենովք 416
Եսայի 36
Եսաւ 412
Երասխ 267, 316
Երեմիա եպիսկոպոս Ապահունեաց 92

Երեմիա եպիսկոպոս Մարդաստանի 91
Երեմիա երէց 122
Երեմիա մարգարէ 433
Երէզ 329, 331
Երիզացիք 331
Երիքով 288
Երուսաղէմ 10, 150, 195, 400
Եւտիքէս Կոստանդնուպօլսեցի 419
Եփեսոս 432

Զամբրի 415
Զանգակ 144
Զանգաղան յՈստանեայ տանէն 128
Զարաւանդ, Զարեհանդ 144, 147, 282, 352
Զարեհ որդի Պերոզի 377, 379
Զարեհաւան 132
Զարմիհր կամ Զառմիհր. տես Հազարաւուխտ
Զաւէն 92
Զաքարիա որդի Բարեքայ 439
Զաքէոս 401
Զենակք 203

Ընծայլին 154

Թաթ Կամսարական 185
Թաթիկ 91, 161, 189
Թաթուլ Դիմաքսեան 135, 185
Թաթուլ Վանանդեցի 158
Թէոդոս (Փոքր) 157
Թրակացիք 10

Իսահակ Նահապետ 67, 400
Իսրայէլ 394—397
Իսրայէլացիք 109, 378

Լեւոն (Բ) կայսր 247
Լփինք 139

Խաղխաղ գիւղ 137
Խաղտիք 158, 320
Խողոցիմք 78
Խոսրով Ա. 7, 8
Խոսրով Գ. 17, 25, 26, 27, 28, 37
Խոսրովակերտ մայրի 317
Խոսրովիկ 437
Խորէն երէց 92, 122, 203, 204, 229, 232
Խորէն Մախազ Խորխոռունի 135, 138, 153, 154
Խորխոռունիք 98, 142, 154
Խորձեան 31

Խուժաստան 161, 248
Խուժիկ 192, 204—210, 220—226
Խուրս Արշամունի 328

Ծաղիկ 326
Ծաղկէոտն 291
Ծաղկուտ գաւառ 127
Ծոփք 134, 338

Կամսարականք 141, 161, 166, 185, 241, 284, 286, 320—324, 334, 345, 388
Կայէն 412
Կանգարք 292
Կառչայ գունդ 274, 275, 285
Կարմիր ծով 288
Կարնացի 328
Կարնոյ ծով 327
Կարնոյ քաղաք 327
Կիւլիկեցւոց գաւառ 206
Կիւրեղ Աղէքսանդրացի 419
Կիւրեղ Երուսաղէմացի 419
Կողթեկ կամ Կողթեակ 266
Կորրիք 267
Կոստանդիանոս (Մեծն) 10, 11
Կոստանդնուպօլիս. տես և Հայդիկ 427
Բիւզանդիոս քաղաք 11
Կորիւն 28, 76, 149
Կորնթացիք 59, 417
Կումբրիկոս. տես և Մանի 419
Կուր գետ 137, 140, 293, 296
Կուսակք 269, 270
Կրման արքայ Վռամ 37

Հաբէլ որդի Ադամայ 412, 439
Հաբէլ քահանայ 30, 31
Հագար 400
Հաղամակերտ 14
Հազարաւուխտ 259, 316, 317, 319, 320, 322, 326, 343, 346, 348, 349, 351
Համազասպ Համազասպեան, եղբայր Վարդանայ 76, 122, 153, 185
Համազասպ, հայր Վարդանոյ 76
Համազասպ Մամիկոնեան «մեծ Նախարար» 408, 424 (?)
Հայաստան աշխարհ. տես և Հայք (աշխարհ) 6, 8, 9, 12, 14, 28, 34, 242, 290

Հայք, Հայոց աշխարհ 5—8, 12, 13, 17, 18, 24, 27, 30, 33, 34, 36, 37, 38, 47, 48, 52, 55, 58, 76, 78, 84, 87—89, 92, 95, 96, 98, 99, 102, 103, 104, 106, 121, 124, 125, 129, 133, 148, 150, 153, 154, 156—158, 160—162, 165, 168, 170, 176, 177, 179—182, 185—187, 189, 191, 192, 194, 200, 201, 203—205, 214, 219, 226, 228, 229, 232, 236, 237, 240, 241, 243, 244, 246—248, 251, 252, 254, 255, 258, 259, 260, 262, 264—271, 273, 274, 276—278, 280—303, 305—307, 310, 311, 314—323, 326, 327, 329, 331, 332, 334, 336—339, 345, 346, 349, 355, 358, 360, 361, 367, 369, 371, 372, 376—379, 383, 385—394, 406, 408, 415, 419—421, 429, 432, 436, 437
Հայք (ազգ) 5 — 8, 14, 92, 98, — 109, 110, 112, 114 — 116, 118, 120—129, 133, 156, 165, 193, 205, 210, 232, 255, 256, 274, 292, 296, 297, 313, 351—353, 359, 367—369, 377, 387, 411, 439
Հաշտեանք 134, 327, 329, 338
Հացեկաց գիւղ 27
Հեղինէ 10
Հեր 144, 147, 282, 351, 352, 357
Հեփթաղք 322, 339, 341—343, 358, 366
Հմայեակ Դիմաքսեան 92, 122, 135, 154
Հմայեակ Մամիկոնեան 76, 119, 122, 134, 138, 156—159, 242, 245
Հոն, Հոնք 141, 179, 257, 260, 262, 263, 266, 278, 291, 292, 294
Հռոմոց աշխարհ 180, 181, 249, 320 (Հռոմ տուն)
Հռոմք 249, 262, 299, 302, 410. տես և Յոյնք
Հռոմայեցիք 109
Հռովմայեցւոց քաղաք 8
Հրահատ Աշոցայ 92
Հրահատ Կամսարական 268, 272, 274 — 276, 284, 298, 306—308, 320, 321,

325, 410
Հրեայք 110, 395, 397, 413, 415, 439
Հրեւ 236, 237, 239, 248
Հրեւ-Շնամշապուհ 237

Ձիւնական Վրէն 92
Ձուիկ 242

Ղազար, յարուցեալ 195
Ղազար Փարպեցի 1, 4, 5, 13, 406—408, 412, 414, 415, 417, 427, 434
Ղեկոմբ գետ 10
Ղերպարգոս 337
Ղեոնդ 92, 122, 148, 150—152, 161, 163, 164, 168, 169, 173, 174, 176, 183, 184, 197, 211, 214—217, 219, 220, 225, 226
Ղովտ 400

Ճուրմանայնու դաշտ 293

Մաղխանացի 415
Մամիկոնեանք 76, 92, 98, 104 — 108, 114, 115, 122, 123, 124, 126, 129, 133 — 142, 145, 151, 152, 161, 166, 175, 185, 234, 241, 244, 267, 269, 270, 272, 273, 290, 296, 316, 319, 326—329 324, 385—388, 390, 391, 393, 406, 427
Մանազկերացիք 241
Մանանաղի 92
Մանդակունիք 185
Մանէճ Ապահունի 92, 98, 142
Մանի 419
Մանիքեցիք 419
Մանձկերտ 91
Մաշտոց 27—33, 35, 77, 78, 149
Մասեաց լեառն 272
Մատթէոս Աւետարանիչ 401
Մարդաստան 91
Մարդպետական այրուձի 135, 357 (գունդ)
Մարիամ Ս. Կոյս 130
Մարիամ քոյր Ահարոնի 412
Մարկիանոս 157
Մարվիրոս 169
Մելիտէ եպիսկոպոս Մանձկերտոյ 91
Մելիտէ կաթողիկոս Մա-

նազկերտցի 241
Մերուժան Արծրունի 134
Միհրան զօրավար Պարսից 292, 293, 398, 299—301, 306, 308, 309, 322, 349, 350, 351
Միհրան տուն 249, 322
Միհրներսեհ 79 — 82, 86, 89, 96, 113, 133, 136, 166, 169, 173, 175, 187, 212, 234
Միհրշապուհ մարզպետ 152
Միհրվշնասպ Ծուարշացի 352, 357—359
Մկնառինճ 299
Մոկք 91, 92, 98, 107, 108, 152. 278, 280
Մովան անդերձապետ 189, 210, 221
Մովսէս կաթողիկոս Մանազկերտցի 241
Մովսէս կրօնաւոր 410
Մովսէս մարգարէ 416
Մովսէս փիլիսոփայ 436
Մուշ Դիմաքսեան 139
Մուշեղ Մամիկոնեան 185, 316, 319, 327, 328
Մուշէ Աղբակեցի, դրան երէց Արծրունեաց 161, 168, 184, 216, 219, 220
Մուշէ եպիսկոպոս Արծրունեաց 91
Մուշէ քահանայապետ Սիւնեաց 410
Մուշէ Տարօնացի 31
Մուշկան Նիւսալաւուրտ 31
Մրէն 92, 122

Յազդ Սիւնի 306. 308—310
Յազկերտ Ա. եղբայր Վռամայ, որդի Շապհոյ 37, 39
Յազկերտ Բ. որդի Վռամայ 75, 78, 79, 89, 92, 96, 98, 99, 101, 113, 116, 125, 155, 156, 160—162, 165, 175, 183, 185, 186, 188, 220, 228, 230, 234, 235, 242
Յակոբ Նահապետ 67, 412
Յակոբոս առաքեալ 421
Յաշխուռ Արծրունի 357
Յեսու 416
Յրզտավշնասպ 236, 249, 232
Յոբ 276
Յոհան Անձաւացի 280, 281
Յոհան Եկեղեցացի 31
Յոհան կամ Յովհան կաթողիկոս 269, 276, 277, 281—284, 319, 388, 395
Յոհան Մոկացի 280
Յոհան Ոսկեան 185
Յոյնք 11, 12, 17, 18, 24, 25, 26, 32, 37, 120, 134, 157, 158, 178, 247, 406, 407, 420, 431, 433 տես և Հոռմք
Յովար 393
Յովհաննէս եղբօրորդի Գիւտայ կաթողիկոսի 427, 428
Յովհաննէս Մկրտիչ 413, 417
Յոփսաթան 236
Յովսէփ երէց, կաթողիկոս 91, 148, 150, 152, 161, 168, 170, 174, 184, 197, 198, 211, 213, 217, 220, 241
Յովսէփ Նահապետ 52, 412
Յովսէփ Պողնացի 31
Յորդանան 288, 378 395, 396
Յուդայ 111, 131, 152, 264
Յունաց աշխարհ. տես Յոյնք

Նախճաւան 267
Նեստոր Անտիոքացի 419
Ներշապուհ Արծրունի 92, 98, 161, 168, 184, 185
Ներս. Յովսեփեան 337
Ներսէհ Երուանդունեաց 280, 281
Ներսէհ Կամսարական տէր Շիրակայ 268, 272, 284, 286, 296, 297, 306, 307, 320, 321, 325, 327, 328, 361, 410
Ներսէհ Ուրծայ իշխան 142,
Ներսէհ Քաջբերունի 153, 154
Ներսէհապատ 283
Ներսէս կաթողիկոս պարթև 24, 35, 39, 53, 438
Ներսշապուհ 362
Նիխոր Վշնասպդատ 351—353, 357—364, 367, 372, 373, 377, 380, 381
Նիխորական 139
Նիկիացւոց քաղաք 59
Նիւշապուհ 186, 189, 204, 209, 229
Նոյ 400, 416
Նոր քաղաք տես և Վաղարշապատ 77, 122, 389, 407
Նուարսակ 352
Նպատ 310

Շաղագոմք 320
Շամարտացի գթած 430
Շամուէլ 55
Շապուհ Ա. 17, 26. 27, 37, 39
Շապուհ Բ Թագաւորեայն

Հայոց 37, 39
Շապուհ խորհրդեան դպիր 352, 357, 359
Շապուհ Միհրան 322—324, 326, 327, 329, 330, 332, 335, 337, 339, 343, 345, 348, 357
Շաւասպ Արծրունի 185
Շափուլ 231
Շիրակ 260, 268, 272, 276, 286, 297, 306, 320, 325, 328, 361
Շիրմանց գիւղ 328
Շմաւոն Անձեւացի 92, 98, 160, 185
Շնգին Արծրունի 185
Շաեայ կամ Շաէոյ գիւղ 332

Ոզմու 255
Ոզին գիւղ (?) 332
Ոնեսիփոր 424
Ոստանեայ տուն 128
Որդի Դիմաքսեան 318
Որկովի 203
Որջնհաղ 158
Ուրծ 142, 266
Ոքաղ 320, 321, 326

Պալունիք 92, 142, 154
Պաղանական տուն 31
Պաղատն 11. տես և Կոստանդինուպօլիս, Բիւզանդիոն
Պաճոկ 357
Պապ Արտակունի 284, 285
Պապ թագաւոր 5
Պարգև Արծրունի 185
Պարթեւք 39
Պարխար 158, 159
Պարսիկք 17,—19, 24, 25, 26, 37, 39, 52, 80, 98, 101, 112, 115, 125, 132, 137, 139, 142, 146—148, 152 — 156, 158, 159, 161, 162, 179, 180—184, 186, 202, 209, 219, 235, 242, 243, 245, 247, 248, 260, 261, 263, 265, 267, 269, 271—274, 276, 282, 283, 285, 287, 293—296, 298—301, 306, 309, 313, 314, 318—321, 324, 327—329, 331, 334—337, 339, 341, 345—347, 354, 357, 359, 360, 363, 364, 373, 375, 421
Պարսք, Պարսից աշխարհ 75, 80 140, 141
Պետրոս առաքեալ 289, 401
Պետրոս Երկաթի 144

Պերոզ 235, 240, 242, 245, 247, 248, 256—259, 301, 322, 340—342, 344, 346—348, 352, 358, 365, 366, 368, 371, 377, 380—382, 385
Պիղատոս 201, 215, 413
Պօղոս առաքեալ 43, 45, 57, 58, 66, 109, 110, 206, 283, 400, 407, 409, 410, 422, 432

Ջնիկան մայպետ 189, 210, 221, 224
Ջրվէժ 317

Ռեւան 209, 220
Ռշտունիք 91, 98, 161, 168, 184, 220, 278
Ռոփսեանք 185

Սագրայ բերդ 266
Սահակ ասպետ Բագրատունի 267, 269, 276, 277, 283—285, 295, 298, 311
Սահակ եպիսկոպոս Ռշտունեաց 91, 161, 168, 170, 174, 184, 197, 211, 213—217, 220
Սահակ եպիսկոպոս Տարօնոյ 91
Սահակ կաթողիկոս 29, 31, 32, 33, 35, 36, 39, 40, 41, 47—51, 55, 56, 60, 65, 75, 77, 109, 119, 438
Սահակ Կամսարական 357
Սահակ Զայնող 144
Սահակ Մանդակունի 185
Սահառունիք 276, 319
Սամարացի 413
Սամուէլ մարգարէ 137
Սամուէլ քահանայ Արածայ 161, 166, 185, 188
Սատան 5, 7
Սատանեանք 5, 7
Սատոյ Դիմաքսեան 185
Սատոն Գաբեղեան 295
Սաւուղ 330, 412
Սերուխտ Նիխորական 136
Սեւկոյ դրախտ 427
Սեւուկ Անձեւացի 280, 281
Սիմէի 398, 400
Սինեայ լեառն 400
Սիւնիք 79, 84, 86, 88, 91, 98, 121—123, 125, 126, 129, 132—136, 141—144, 153, 156, 159, 161, 163—165, 176, 178, 180—183, 234, 267, 268, 272, 274, 282, 285, 308, 318

321, 335—337, 344, 350 410, 425
Սողոմոն արքայ 394, 397—399
Սուրբ գիրք 32, 109
Սուրէն Պահլաւ կամ Պալհաւ 48, 49, 50
Սուրէն Պահլաւ զօրագլուխ 282
Սուրմակ 47, 52, 91
Ստահրացի 5, 7 տես և Արտաշիր
Սրուանձտայ ազգ 154

Վազգէն 259
Վախթանգ 259, 261, 278, 291, 295, 298, 322
Վահան Աղուան 140
Վահան Ամատունի 77, 92, 98, 125, 126, 134, 160, 180, 185
Վահան Գնունի 154
Վահան Կամսարական 280
Վահան Մամիկոնեան 1, 7, 12—14, 242, 245, 246, 255—263, 268, 269, 276—278, 280, 283—292, 294—300, 306, 310, 311—314, 317, 319—321, 324, 326, 327, 329—332, 334—339, 344—346, 349, 351—353, 357—364, 367, 372, 373, 375—381, 384—393
Վահեւունիք 92, 98, 135, 142
Վահրամ սպարապետ 341
Վահրիճ 30, 31
Վաղարշ արքայ Պարսից 346, 348, 351, 352, 379—381, 384—388, 391, 393
Վաղարշապատ 8, 60, 77, 311, 345, 389
Վայոց ձոր 78, 220
Վանանդ 91, 92, 153, 155, 220, 255
Վառղոշ Գնթունի 275
Վասակ Արծրունի 13
Վասակ Մամիկոնեան 242, 263, 268—270, 272, 273 276, 290, 291, 295—298, 311, 378,
Վասակ Սահառունի 276
Վասակ Սիւնի 79, 80, 92, 98, 116, 121—123, 125, 126, 128, 129, 132—136, 141—144, 161—165, 176, 178—181, 184, 234
Վասաւուրտ Կարքային 357
Վարազդեն Առաւեղեան 185
Վարապկերտ 269, 270

Վարագներսեհ 266
Վարազշապուհ Ամատունի 264
Վարազշապուհ Պալունի 92, 142, 157
Վարազվաղան Սիւնի 79, 80, 81, 83, 183
Վարայր Վարոյ 320
Վարդ 242, 263, 288—290, 291, 427
Վարդան հայր Մաշտոցի 27
Վարդան Մամիկոնեան 76, 92, 98, 101, 102, 104, 106—108, 112, 114, 115, 118, 120,—129, 133—146, 151—155, 157, 165, 169, 173, 174, 178, 180—182, 184, 219, 240—242, 245, 406
Վարդաշէն 320
Վարդգէս գաւառ 188, 226
Վարձայ Կամսարական 185
Վարշակի 291
Վեհդենշապուհ 189, 191, 198, 200, 202, 204—214, 217, 218, 221, 223, 227, 229, 230
Վեհշապուհ 136
Վեհվեհնամ 261
Վին-ի Խոռեան 282, 286
Վիրք 14, 87, 88, 90, 96, 98, 99, 100, 102, 103, 106, 108, 109, 110, 115, 116, 125, 179, 234, 235, 242, 291—295, 297—299, 311, 314, 316, 317, 425
Վուրկն Լփնացի 139
Վռամ Կրման որդի Շապհոյ Ա. 37
Վռամ որդի Շապհոյ Բ. 39, 47—50, 52, 54, 55, 75, 78
Վռամշապուհ 27, 28, 30, 33, 35, 37, 39
Վրաց աշխարհ 98, 232, 271
Վրէն Զիւնական 92
Վրէն Վանանդացի 284, 285, 378, 379
Վրէն Տաշրացի 160, 185
Վրիւ գործակից Վահանայ 256—258
Վրիւ Մախաղ 92
Վրկան 185, 200, 205, 228, 229, 341, 343

Տաճատ Արծրունի 13, 185
Տաճատ Գնթունի 154
Տաճատ եպիսկոպոս 91
Տայք 91, 156, 157, 203, 241, 267, 299
Տաշիր 160
Տաշրացիք 185

Տարբերունիք 92
Տարսոնացի 417
Տարօն, Տարուն 27, 75, 91
Տեղայ անապատ 312
Տէր 415
Տէր Խորձենացի 31
Տիգրոն 248
Տիրան Բ 6, 53
Տիրոց իշխան Բագրատունեաց 142,
Տզմուտ 147
Տուարածատափ 120
Տրդատ արքայ 8

Փայտակարան քաղաք 133
Փափագ, Փափակ, Փափազ, Առաւեղեան 92, 153, 160, 185
Փապակ Պալունի 284
Փառսում (?) 235
Փարաւոն 394, 396
Փարսման Մանդակունի 185
Փաւստոս, Փաւստոս Բիւզանդացի 5, 9, 12
Փենեհէզ Ահարոնեան 415
Փղոբենա 157

Քաջաջ Սահառունի 319
Քաջաջ սարկաւագ 161, 168, 185, 216, 219, 220
Քաջքերունիք 154
Քասուն եպիսկոպոս Տարբերունւոյ 92
Քոնթ Առաւենեան 337
Քուշանք 185
Քրիստոս 6, 8, 34—36, 42, 43, 46, 57, 60, 66, 67, 76, 91, 97, 103, 104, 107, 110, 111, 117—120, 123, 129, 137, 138, 142, 145, 146, 150, 151, 163, 175, 192—195, 201, 202, 209, 218, 220, 227, 233, 259, 263, 264, 268, 274, 275, 279, 280, 282, 287, 307, 319, 335, 346; 360, 374, 375, 389, 395, 397—402, 405, 409, 411, 413, 422, 429, 430, 431

Օշական 77